

Ole Degn

Odense 1979

Rig og fattig i Ribe

N

Jysk Selskab for Historie
Universitetsforlaget i Aarhus 1981

Rig og fattig i Ribe

With an English summary:
Rich and poor in Ribe.
Economic and social conditions in
the society of Ribe 1560-1660.

Ole Degn

Rig og fattig i Ribe

Økonomiske og sociale forhold
i Ribe-samfundet 1560-1660

Bind 1

Universitetsforlaget i Aarhus 1981

© Ole Degn 1981

Denne afhandling er den 7. november 1979 af Odense Universitets humanistiske Fakultetsråd antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad.

Hans Basbøll
h. a. dec.

Trykt på Statens humanistiske Forskningsråds bekostning og på en bevilling til illustrationer fra Landsdommer V. Gieses Legat.

Special-Trykkeriet Viborg a-s
ISBN 87-504-04-717

*Omslagsbilledet viser Ribe 1580, set fra nordøst.
Kobberstik i Georg Braun und Franz Hogenberg:
Civitatis orbis terrarum, 5, Köln 1598*

Indhold

Bind 1

Forord	9
Indledning	11
1. Udgangspunkt	13
2. Sigte og problemstilling	14
3. Afgrænsning i tid og rum	17
4. Tilgang, metode og repræsentativitet	18
5. Forbilleder og tidligere litteratur	21
6. Kildematerialet	25
7. Hovedresultater	26
 1. del. Befolkningen og det fysiske miljø	 33
1. <i>Stændersamfundet</i>	35
 2. <i>Byen</i>	 38
2.1 Betydning og beliggenhed	38
2.2 Administrativ inddeling	38
2.3 Fysisk fremtræden	41
2.4 Befolkningstal og befolkningsforhold	42
2.5 Borgerne	50
2.6 Byens adel	56
2.7 Byens gejstlighed	58
2.8 Områdets øvrige købstæder	58
 3. <i>Landet</i>	 60
3.1 Betydning	60
3.2 Administrativ inddeling	60
3.3 Fysisk fremtræden	62
3.4 Befolkningstal	63
3.5 Bønderne	63
3.6 Oplandets adel	63
3.7 Oplandets gejstlighed	64

4.	<i>Ribe-områdets stændersamfund</i>	66
2. del.	Erhvervslivet	67
5.	<i>Erhvervsforhold</i>	69
6.	<i>Landbruget og fiskeriet</i>	76
6.1	Hovedgård og bondegård	76
6.2	Afgrøder og husdyr	80
6.3	Udbyttet	81
6.4	Kornproduktionen	82
6.5	Øksneproduktionen	82
6.6	Byens landbrug	87
6.7	Andre landbrugsaktiviteter	90
6.8	Det økonomiske resultat	91
6.9	Fiskeriet	91
6.10	Aktiviteter udenfor landbruget	95
7.	<i>Handelen</i>	96
7.1	Importhandel	96
7.2	Eksport til Nederlandene og Nordtyskland og Norge	117
7.3	Købmandsgårdens handel	130
7.4	Torve- og markedshandel	144
7.5	Det økonomiske resultat	147
7.6	Adeliges og gejstliges handel	147
8.	<i>Skibsfarten</i>	149
8.1	Aktiviteten	149
8.2	Ribes, Rømøs og Koldings havne	150
8.3	Skibsfart på udlandet og København	151
8.4	Redere og partsrederi, skipperkorps og skibsmandskab	161
8.5	Ribes handelsflåde	164
8.6	Fremmedes trafik på Ribe	170
8.7	Pramfarten	170
8.8	Skibsfarten i det øvrige Vestjylland	171
8.9	Det økonomiske resultat	172
9.	<i>Håndværket</i>	174
9.1	Håndværkets niveau	174
9.2	Håndværkets personale	174
9.3	Håndværkerredskaber og materialer	175

9.4	Håndværkets fag	176
9.5	Håndværkeres kundekredse	181
9.6	Lavene	182
9.7	Landhåndværkere	184
9.8	Det økonomiske resultat	185
10.	<i>Andre erhverv</i>	186
11.	<i>Daglejere og tjenestefolk</i>	188
12.	<i>Embedsmænd</i>	193
3. del.	Sociale og økonomiske forhold	199
13.	<i>De sociale grupper og de sociale forskelle</i>	201
13.1	Indtægtsforhold	201
13.2	Formueforhold	211
13.3	Ejendomsbesiddelse	217
13.4	Erhvervsinvesteringer	222
13.5	Penge- og værdipapirformue og gældsforhold	228
13.6	Boligforhold	243
13.7	Familieforhold: ægteskabsalder, børnetal, børnedødelighed, børn født uden for ægteskab, levealder	259
13.8	Forbrug	272
13.9	Levestandard og materiel kultur	311
13.10	Åndelig kultur	312
13.11	Skattebetaling	318
13.12	Offentlige ydelser: det offentlige budget og faciliteter	324
13.13	Retsvæsenet	328
13.14	Uddannelse og analfabetisme	332
14.	<i>Privilegerede grupper</i>	342
15.	<i>De ubemidlede</i>	362
16.	<i>Social rang og mobilitet</i>	372
17.	<i>Social uro</i>	383

4. del. Konjunkturerne: økonomiske, sociale og befolkningsmæssige bevægelser	407
18. <i>Økonomisk bestemmende faktorer</i>	409
18.1 Stormfloder, sandflugt og ildebrande	409
18.2 Klimaforhold og høstudbytte	413
18.3 Kongens udenrigspolitik	415
18.4 Krigene	416
18.5 Skatteudskrivningen	424
19. <i>Pris- og lønudviklingen</i>	433
20. <i>Befolkningsudviklingen</i>	438
21. <i>Den økonomiske udvikling</i>	441
Slutning. Renæssancesamfundet: Et forklaringsforsøg	451

Bind 2

Indholdsfortegnelse	5
Tabelfortegnelse	7
Tabelbilagsfortegnelse	11
Tavler	15
Kortfortegnelse	15
English summary	16
Om mål og vægt og priser og lønninger	35
Tabelbilag 1-95	39
Forkortelser	294
Kilder og litteratur	298
Noter og henvisninger	324
Sagregister	365
Personregister	367
Stedregister	388

Forord

Under arbejdet med et par kapitler om marked, torv og købmandsgård til Axel Steensbergs *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede* (1969-71) faldt Ribe-købmanden Hans Friis' regnskabsbøger fra første halvdel af 1600-årene i øjnene. Én gang bemærket, var det svært at slippe disse bøger. Forskningstid på Erhvervsarkivet i Århus og siden som kandidat- og seniorstipendiat ved Historisk Institut ved Aarhus Universitet muliggjorde et mere omfattende arbejde med det rige kildestof fra Ribe og gennemførelse af en mere dybtgående undersøgelse af de økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet i perioden mellem 1560 og 1660. I sommeren 1976 forelå manuskriptet i hovedsagen færdigt, og blot i begrænset omfang har jeg kunnet tage hensyn til resultater i bøger og afhandlinger, der er fremkommet efter denne tid.

Undervejs har jeg fået værdifuld støtte og inspiration af diskussioner med flere fagfæller, min vejleder i stipendietiden Troels Dahlerup og mine bedømmere i disputatsudvalget, Vagn Dybdahl, Hans Chr. Johansen og Erling Ladewig Petersen, ligesom jeg i nogle år havde glæde af at diskutere problemstillinger og materialeproblemer med historiestuderende ved Aarhus Universitet. Og på mange måder har jeg fået hjælp med henvisninger og materiale af Mogens Bencard og Bodil Busk Laursen, Povl Enemark, Hans Henrik Engqvist (tegningen s. 200), Erik Einar Holm (bygningstegninger), Hans Stiesdal (fotografiet s. 258), Ribe Borgmesterkontor, Stadsingeniørens kontor i Ribe (matrikelkort, bygningstegninger), Det kongelige Bibliotek, Nationalmuseet, Frederiksborgmuseet og Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg.

Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg, Rigsarkivet og Erhvervsarkivet har været yderst hjælpsomme og langmodige ved udlån af arkivmateriale, hvis benyttelse har været mere end langvarig, og landsarkivet har været behjælpelig ved tilvejebringelsen af illustrationer. På samme måde har Statsbiblioteket i Århus været hjælpsom ved fremskaffelse og lån af en vidtspredt litteratur.

Også *Projekt Middelalderbyens* rentegnede version af matrikelkortet over Ribe Købstads Bygrunde 1866 har jeg kunnet drage nytte af, idet projektet har stillet kortet til rådighed som grundlag for en række af de her tegnede kort.

Et par rejsebevillinger fra *Statens humanistiske Forskningsråd* har givet mig mulighed for at foretage arkivstudier i Holland (Amsterdam), Tyskland (bl.a. Gottorp, Hamborg, Lybeck, Stade, Oldenburg, Bremen, Göttingen og Marburg) og England (London).

Manuskriptet er renskrevet af Åse Pedersen, Henrik Vedel-Smith har læst korrektur på tekstbindet, og Sheila og Jørgen Peder Clausager har oversat resumeet til engelsk. En bevilling fra *Statens humanistiske Forskningsråd* har muliggjort udgivelsen af det vanskelige manuskript, og *Landsdommer V. Gieses Legat* har støttet illustreringen, således at samtidige stik og kort kan uddybe fremstillingen. Endelig har *Jysk Selskab for Historie* ved udgivelsen været effektivt ved udsendelsen af subskription og administrationen af produktionen.

For denne mangesidede hjælp og støtte under det langvarige og ofte besværlige arbejde takker jeg alle. Og min tak skal også gælde Inge og Jens, der over lange tidsrum har måttet undvære mand og far mere, end rimeligt er.

København 17/2 1981.

Ole Degn

Indledning

Kort over Ribe-området ca. 1650 (ca. 1:900.000).

Udsnit af Slesvig-kortet i Caspar Danckwerth (– 1672) og Johannes Mejer (1606-74): *Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein*, 1652, der rummer de ældste, om end endnu ikke nøjagtigt opmålte kort over et dansk område (fejlmargen $\pm 10\%$).

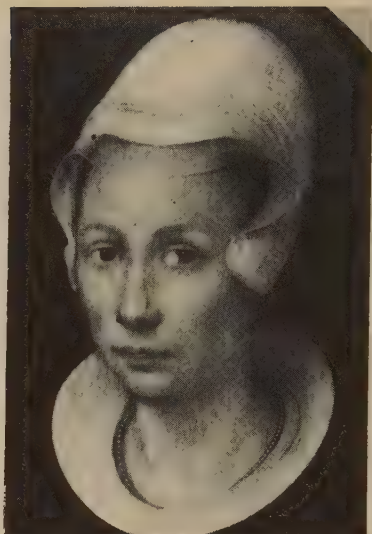
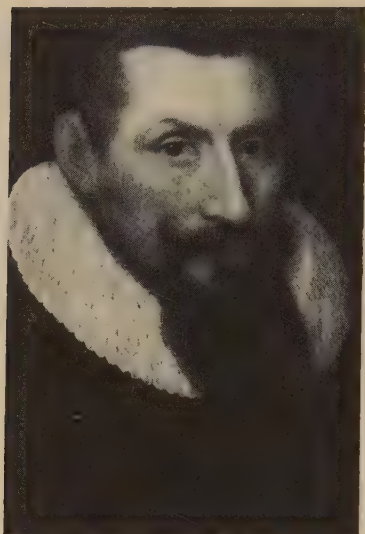
1. Udgangspunkt

En novemberdag i året 1641 var der heksebrænding på Galgebjergene en kilometer nord for Ribe. Det var heksen Maren Thomasdatter Splids, der skulle brændes. Allerede i 1637 var retssagen mod hende begyndt; efter en lang række retsmøder var sagen endt for herredagen i København, hvor Maren Splids efter at have siddet en tid i Blåttårn fik endelig dom som troldkvinde. En måned senere fandt eksekutionen sted ved Ribe. Byens to kæmnere havde ladet køre hele 14 læs brænde ud til retterstedet.¹

Den stakkels kvindes efterladte mand, den ganske velhavende skrædder og værtshusholder Laurids Splid, er en af de mange personer, man træffer i Ribe-købmanden, borgmester Hans Nielsen Friis' endnu bevarede regnskabsbøger. Han står der sammen med skrædderen Jerlev Andersen og byfogeden Peder Pedersen Hjerting, hvis koner også blev forfulgt for trolddom, men slap heldigere fra det end Maren, ligesom også portneren Niels Holdensen, der var blevet beskyldt for at være heksenes trommeslager ved deres danse. I købmandsbøgerne møder man som kunde også den nidkære hekseforfølger Villum Hansen, der var en fjernere slægtning af Hans Friis, og man finder ligeledes Maren Splids utrættelige prokurator, købmanden Niels Pedersen Kastbjerg.²

Hans Friis selv blev også på andre måder berørt af hekseprocesserne. Hans kone Line, der døde i 1636, blev under retssagerne nævnt som én af de personer, heksekunsterne var rettet imod – hun skulle være død, efter at heksene havde danset i hendes stue – og det samme blev et par af hans slægtninge, købmanden Christen Lambertsen og Anders Lydiksen, ligesom rådmandskollegaen, købmand og tolder Mads Lassen Lime. Hans Friis' bror, magister Christen Friis, var som teologisk lektor i byen med til at afgive en vidneerklæring, der skulle blive skæbnsvanger for Maren Splids. Og som medlem af byens råd var Hans Friis selv til sidst blevet tvunget til at dømme Maren, ligesom han sammen med sine kolleger, de to borgmestre og rådmændene, på grund af sagen var kommet i et slemt modsætningsforhold til kongens repræsentant i byen, den adelige lensmand Gregers Krabbe – der i øvrigt var en stor kunde hos Hans Friis. De havde nemlig søgt at redde Maren, mens andre kredse i byen, støttet af lensmanden, hadefuldt forfulgte hende. Sagen skulle dog ikke hindre, at lensmandens fuldmægtig, slotsskriveren Peder Byrgesen, i midten af 1640'erne blev Hans Friis' svigersøn.

Senere tider har med undren set på hekseprocesserne i Ribe, hvor Maren Splids-sagen og dens udløbere kun er enkelte sager i en lang række, om end de mest berømte. Man kan spørge sig: hvordan var forholdene i et sådant samfund? Hans Friis' lige antydende stilling lader formode, at de var kompli-

Købmand og borgmester Hans Nielsen Friis (1587-1650) og hans kone Line Kjeldsdatter (ca. 1596-1636).

Som rådmænd og borgmester spillede Hans Friis en vigtig rolle i byens liv gennem flere årtier, og hans to store regnskabsbøger fra årene 1627-50 er en enestående kilde til belysning af datidens handel og forbrug. Line Kjeldsdatters tilværelse har ikke sat sig mange spor i kilderne, men hendes navn blev nævnt under hekseprocessen mod Maren Splids.

Malerier i Ribe Domkirke (Nationalmuseet foto).

cerede, og man synes ved nærmere betragtning at kunne skimte et mønster, at kunne se anklager og påstande som udtryk for social spænding og uro.

Her er Hans Friis' omtalte regnskabsbøger af betydning, når man vil danne sig et billede af de økonomiske og sociale forhold i den tids samfund. Som kilder er de ganske enestående. Men hertil kommer, at Ribes byarkiv er det bedst bevarede byarkiv i Danmark fra tiden før 1660.³ Tilsammen giver hele materialet muligheder for en indgående analyse og beskrivelse af et konkret samfund i denne periode.

2. Sigte og problemstilling

Hovedsigtet med arbejdet her er ud fra en helhedsbetragtning at give en samlet analyse og fremstilling af de økonomiske og sociale forhold i et konkret samfund i dets helhed. På empirisk grundlag analyseres de enkelte elementer i samfundsstrukturen, derefter bestemmes disses placering i helheden, deres indvirken på og samspil med de øvrige elementer og til sidst gøres et forsøg på at forklare den samlede samfundsstruktur og udviklingen

i den behandlede periode. Det valgte samfund omfatter Ribe by og de omliggende landdistrikter, idet forholdene i sidstnævnte af praktiske grunde væsentligst behandles i et omfang, der tjener til forståelse af forholdene i bysamfundet.⁴ Tidsrammen er årene ca. 1560-1660 eller stort set tiden for det stænderdelte danske renæssancesamfund og samfundet på overgangen til enevælden.

Undersøgelsens emne er således et lokalsamfund, et lillesamfund, og synsvinklen er mikrohistorisk.⁵ Arbejdet er planlagt og gennemført ud fra en helhedsopfattelse, hvor de enkelte samfundsgrupper og fænomener må analyseres og ses med hensyntagen til deres plads og funktion i forhold til andre grupper og til helheden. Med den mikrohistoriske synsvinkel sker dette i væsentlig grad på individniveauet. Gennem systematiske studier og analyser af en række variabler med individet som enhed indvindes historisk viden om grupper af individer, hvis stilling, forhold, adfærd og forbindelser med hinanden og med omverdenen på grundlag af mange forskellige kilder følges i forskellige situationer. Forskellene mellem de forskellige samfundsgrupper, økonomisk, socialt og politisk, den økonomiske og sociale stratificering, spiller her en meget væsentlig rolle i fremstillingen. Disse forhold har tidligere været overset eller forsømt, idet man ud fra en lokalhistorisk synsvinkel umiddelbart har fæstnet sig ved det fælles område og ved udtryk-kene for, hvorledes områdets befolkning hører sammen.⁶

Det følger med den mikrohistoriske synsvinkel, at interesseområdet er alle mennesker i det pågældende samfund, ikke blot dem, der glimrede på grund af fødsel, stand, livsstilling, rigdom eller intelligens. Man får dermed også ind i billedet de mange mennesker, der – som en tysk forsker har udtrykt det – »navnløse, i roligt hårdt arbejde, idet de producerede, lavede historie og skabte det materielle grundlag og forudsætningerne for alle historiske begivenheder.« Som han siger: »De bliver alt for ofte forsømt i historieskrivningen.«⁷

To forhold har her været væsentlige udgangspunkter for undersøgelsen. Det ene er de store *forskelle*, man ser, når man iagttager et samfund, mellem enkelte individer og mellem grupper, mellem de enkelte individers forudsætninger, livsvilkår, erhvervsmuligheder, økonomiske forhold, stilling i samfundet osv. Det andet er de *sammenhænge*, man kan iagttage i et samfund, ikke blot mellem enkelte individer og grupper, personforbindelser, og mellem byens og oplandets og udlandets erhvervsliv og økonomi, men også mellem erhvervsudøvelse og indflydelse, erhvervsinteresser og lokalstyre, uddannelse og social position, økonomiske vilkår og demografiske forhold osv. Afdækningen af disse forskelle og sammenhænge er afgørende for forståelsen af strukturen og mekanismerne i samfundet.

En analyse og skildring som den her skitserede volder imidlertid sine vanskeligheder. Mange forhold er bedst belyst for de velstillede vedkom-

mende; det er ikke rigtigt, som det er blevet hævdet, at der skrives mere papir om forbryderen eller om den ulykkelige, der ikke kan klare sig selv, end om den raske, glade og jævnt arbejdsomme.⁸ Det er ikke de fattige eller dårligst stillede, der hyppigst forekommer i kildematerialet, selv om de ofte kom i konflikt med loven, skyldte penge, fik understøttelse osv.; de dårligst stillede forekommer overhovedet ikke ofte i kilderne. Derfor vil der jævnligt være huller, og i mange af de statistiske opgørelser vil der være mangler eller usikre punkter. Det er således forholdsvis let at finde frem til bopælene for de mere velstillede i skattelisten for 1640; de forekommer atter og atter i tingbøger, kirkebøger, markbøger m.m., mens adresserne i fattigkvartererne kan flyde.

Ved analysen og betragtningen af det her undersøgte samfund anvendes en samfundsmodel, der er bestemt dels formelt-juridisk, dels økonomisk-socialt.⁹ Formelt-juridisk var renæssancesamfundet et stændersamfund, hvor de fire stænder, adelen, gejstligheden, borgerne og bønderne, fra gammel tid stod med hver deres rolle i samfundshierarkiet, adelen – siden reformationen den fornemste stand – som »værnestanden«, gejstligheden som »lærestanden«, borgerne som handels- og håndværkerstanden og bønderne som den jorddyrkende stand. Denne formelt-juridiske samfundsopbygning var imidlertid på adskillige punkter blevet modificeret af den økonomiske og sociale udvikling, således som vi skal se det. Derfor spiller økonomiske og sociale kriterier en væsentlig rolle i den betragtningsskema, der her er anlagt overfor samfundet. Økonomiske og sociale kriterier lagdelte ikke blot adelsstanden og gejstligheden, men også den talmæssigt langt større borgerstand og den i tal helt dominerende bondestand, om end kildematerialet for den sidstnævntes vedkommende blot på punkter tillader en analyse af lagdelingen. Adelen fremtræder klart med et lille overlag af store godsejere og kongelige lensmænd og en række lag ned til en forarmet gruppe adelige med ringe jordbesiddelse. Gejstligheden fremtræder klart med et lille overlag af bisper og universitetsprofessorer, et mellemlag af præster i større købstadssogne og det brede nederste lag af småkøbstadpræster, latin-skolelærere og de talrige landsbypræster, hvortil yderligere kan regnes degnene. Og borgerstanden fremtræder tydeligt med et lille overlag af velhavende købmænd, der næsten alene beklæder posterne i byens råd, et mellemlag af købmænd og eventuelt enkelte skippere og større håndværkere, og det store brede lag af småhandlende, håndværkere, vognmænd o.a., hvortil nederst slutter sig et talstærkt lag af daglejere, tjenestefolk og fattige.

Denne økonomisk og socialt bestemte lagdeling, der ses i det formelt-juridisk delte stænderforsamfund, vil ligge bag analyserne i det følgende, idet borgerstanden af praktiske grunde i almindelighed opdeles i grupperne borgmestre og rådmænd (de store købmænd), købmænd, guldsmede, skip-

pere, håndværkere, andre erhverv, liberale erhverv, daglejere, tjenestefolk og embedsmænd.

Når der her er valgt en samfundsmodel med gruppering efter formelt-juridiske kriterier modificeret ved økonomisk-sociale kriterier, er det ud fra den betragtning, at standsprivilegier og erhvervsforhold og hermed sammenhængende uddannelsesbetingede og sociale faktorer giver individerne i de forskellige formelt-juridisk og økonomisk-socialt bestemte befolkningsgrupper en række fælles forudsætninger og muligheder, hvilket som anført dog ikke udelukker en betydelig differentiering inden for de forskellige grupper. Skulle man definere befolkningsgrupperne ud fra ejendomsforholdet til produktionsmidlerne, ville man på den ene side som ejere af produktionsmidler få den jordbesiddende adel – og kronen – og størsteparten af håndværkerne, på den anden den øvrige del af befolkningen, fæstegårdmænd og husmænd, daglejere og arbejdsmænd og tjenestefolk, idet den meget vigtige købmandsgruppe i alt væsentligt helt falder uden for denne inddeling.

3. Afgrænsning i tid og rum

Den periode, der er tidsrammen for undersøgelsen, er stort set tiden mellem middelalderen og enevælden eller væsentligst den danske renæssance og overgangsårene før enevælden. Det er en periode med store økonomiske og sociale udviklinger. I Ribesamfundet ser man allerede ved periodens begyndelse store økonomiske og materielle forskelle mellem individer og forskellige grupper. Et lille lag af nogle få adelige og af købmænd og embedsmænd dominerede over for den store brede befolkning. Forskellene uddybedes med økonomisk gode år og fremgang frem til 1610'erne, hvorefter påvirkninger udefra gennem skatteudskrivninger, økonomiske indgreb og krige medførte en efterhånden voldsom tilbagegang og koncentration af de tilbageblevne økonomiske midler og muligheder. Samtidig udvikledes udtrykkene for de sociale forskelle mellem individerne. 1500-årenes samfund var et lille-samfund med store økonomiske forskelle, men med enkle udtryk, således ofte enkelhed i klædedragt og i hår- og skægmode, ikke mindst for borgerne; adelige benævnedes vel med *velbyrdig*, gejstlige med *hr.*, men selv de store borgere anføres i kilderne ofte blot ved fornavn. Da 1600-årenes Ribesamfund i årtierne forud for enevælden forarmedes og blev stadig mindre, til sidst i befolkning og bygningsmasse var halveret, blev de sociale forskelle stadig større. De fornemme gik stadig mere raffineret klædt, de fulgte mere raffinerede hår- og skægmoder, fik til sidst store parykker, de havde nu ofte to fornavne og brugte efternavne, de fik flere titler, den nu lille bys borgmester fik titlen *præsident* osv. Det var dog først enevælden, der i en yderligt

forarmet tid til fuldkommenhed skulle udvikle disse tendenser fra årtierne forud.

Det geografiske område, der er inddraget i undersøgelsen som baggrund for forståelsen af forholdene i bysamfundet, er det økonomiske og sociale aktivitetsfelt, hvor byen Ribe stod som centrum, hvor den havde sine centrumsfunktioner. Dette økonomiske og sociale aktivitetsfelt havde forskellig udstrækning for de forskellige befolkningsgrupper og for forskellige aktiviteter.¹⁰ Et meningsfyldt område, hvor man på flere måder ser en tilstrækkelig sammenhæng og en passende afgrænsning mod de uden for liggende områder, var Ribe stift. I dette område var byen det gejstligt administrative centrum, der modtog indtægter til bispren og domkapitlet og var den centrale skoleby med Ribe Domskole og udgangspunkt for bispens visitatsrejser og øvrige administrative virksomhed. Fra det meste af stiftet kom også indvandrere og slog sig ned som borgere, og til byen kom handlende med eksportvarer ligesom markedsgæster fra det meste af området *omkring* byen. I andre henseender faldt stiftet i flere mindre dele, med Riberhus len som det centrale område for byen. Her havde i større omfang Ribe-købmændene de fleste af deres kunder, i mindre omfang håndværkerne deres, idet kundekredsen for de gejstlige kunders vedkommende gik noget videre ud, for de adelige endnu videre. Tilsvarende omfattede stiftet andre oplandsområder for dets øvrige syv købstæder, i udstrækning bestemt af disse byers størrelse og indbyrdes beliggenhed.

4. Tilgang, metode og repræsentativitet

Med den mikrohistoriske synsvinkel er væsentlige sider af metoden og den tekniske baggrund for arbejdet givet. Gennem indsamling af data på individplanet skabes basis for analyse og beskrivelse af demografiske forhold, indtægts- og formueforhold, boligforhold, skattebyrde, social og geografisk mobilitet osv., ikke blot for individet, men på grundlag heraf også for de forskellige befolkningsgrupper, og der afdækkes strukturer i interpersonale forbindelser, udtrykt i slægt og ægteskab og i sammenhænge i erhvervsgrupper, herunder embedsmandskorps og købmandsaristokrati, og mellem aktørerne i retssager, sociale uroligheder m.m.¹¹ Metoden med indsamling af data på individniveauet er den, der af Lawrence Stone er betegnet *prosopografi* og med rette fremhævet som et middel til at identificere den sociale virkelighed, til nøjagtigt at beskrive og analysere samfundets struktur og graden og karakteren af bevægelsen i det. Man kan her afdække lag af den sociale virkelighed, der ellers er skjult.¹²

Nært sammenhængende med den mikrohistoriske synsvinkel er udnyttelsen af kvantitativ-statistiske metoder og af familierekonstitutionsmetoden.¹³ I meget betydeligt omfang udnyttes og behandles data fra det rige regn-

skabsmateriale i Ribe Rådstuearkiv, og dokumentationen i afhandlingen bygger væsentligt på tabeller, diagrammer og kort visende kvantitative fordelinger. Ved den statistiske udnyttelse af regnskabsmateriale og andre kilder har familierekonstitutionsmetoden været en vigtig hjælp; gennem rekonstruktion af de enkelte familiers liv, familiesammenhænge og andre personlige bånd, skabes basis for analyser af demografiske forhold og af magtstrukturer og andre betydningsfulde sammenhænge, således som disse viser sig i rådmands- og embedsmandskredsen, i handelsaristokratiet, i forholdet mellem adelstjenere/senere købmænd og adelen, i købmænds kundekredse, i hekseprocesserne.

Selve arbejdet med kildematerialet har her på mange måder givet idéer til nye synsvinkler og analysemetoder og til opdagelse af nye sammenhænge, bl.a. gennem systematiske opstillinger af data og kombinationer af data fra forskellige kilder, som når bioplysninger i noteringer af de personer, der henter varerne ifølge indførslerne på kontoerne i Hans Friis' købmandsregnskaber, giver mulighed for slutninger vedrørende tjenestefolkehold og relationer mellem købmænd og kunder.¹⁴

I nær sammenhæng med den metodiske og geografiske baggrund for arbejdet må man vurdere dets repræsentativitet. Af betydning er ikke mindst det undersøgte områdes placering og relative omfang, den talmæssige størrelse af dets befolkning og forskellige befolkningsgrupper og sammenhængende hermed omfanget af det relevante kildemateriale, samt fremgangsmåden ved udvælgelsen af anvendte data.

Når det gælder områdets placering, må man konstatere, at Ribe og byens opland lå i den sydvestlige udkant af riget, nær grænsen til hertugdømmet Slesvig og nær økonomisk veludviklede vesteuropæiske områder som Nederlandene og Nordvesttyskland, med storbyer som Amsterdam og Hamborg, hvilket på mange måder har givet byen og dens opland en særstilling, således som det også fremgår af afhandlingen. Områdets relative omfang belyses af det forhold, at Ribe med sine måske ca. 3.500 indbyggere omkring 1640 formentlig har rummet ca. 3% af den daværende danske bybefolkning, og at oplandet i Ribe stift har omfattet ca. 18% af det danske riges areal, mens det mere snævre opland, Gørding, Malt, Skast, Kalvslund, Frøs og Hvidding herreder, udgjorde ca. 3%. Af væsentlig betydning er selve byens størrelse; med den angivne befolkning har byen hørt blandt landets største, og den har dermed haft et mere differentieret erhvervsliv, et større opland og en højere gennemsnitlig formue pr. indbygger end de mindre byer.¹⁵ Der er dog ingen grund til at antage, at de væsentligste træk, der afdækkes i afhandlingen, ikke skulle være repræsentative eller karakteristiske for den tids danske bysamfund; blot proportionerne vil være forskellige for de forskellige byer, afhængig af deres størrelse og særlige forhold. En række træk, som f.eks. den påviste udvikling inden for skatteudskrivningen,

er gældende også for de øvrige danske byer, og det må overvejes, om ikke den økonomiske og befolkningsmæssige nedgang, man på mange måder kan iagttage i tiden efter Kejserkrigen og ikke mindst med Svenskekrigene i 1650'erne, er gældende også for mange andre danske provinsbyer, hvilket flere træk synes at antyde.¹⁶

Når det gælder den talmæssige størrelse af det undersøgte områdes befolkning og forskellige befolkningsgrupper, må det fremhæves, at til trods for byens størrelse vil flere talforhold være forholdsvis små; således havde domsognet i årene 1623-60 blot ca. 680 familier, der fik døbt børn i kirken, blot 40-60 børn fødtes årligt i dette sogn, blot 10-25 personer blev årligt indskrevet som borgere i byen, og en lang række fag havde blot nogle få udøvere. Tilsvarende vil materialemængden i flere tilfælde være begrænset, som når man i tiåret 1650-60 kun har ca. 230 skifteregistreringer fra byen. På mange punkter er materialet dog ikke blot meget omfattende, men også ret fuldstændigt, og repræsentativiteten og pålideligheden vil formentlig i mange tilfælde være god, ikke mindst når der er tale om fænomener, der er fulgt gennem årtier, som skatteborgertal, skatteudskrivning, byens indtægter og udgifter, tilvandrede borgere osv. På de fleste punkter savnes dog et egentligt sammenligningsmateriale i form af undersøgelser fra andre byer og områder.

Ved vurderingen af repræsentativiteten er også fremgangsmåden ved udvælgelsen af anvendte data afgørende. Kildematerialets store omfang har naturligvis nødvendiggjort begrænsninger på flere måder, ikke mindst når det gælder det meget omfattende kæmner- og pengemesterregnskabsmateriale og den meterlange række af bytingbøger. En udvælgelse følger dog allerede af de valgte problemstillinger, med målet at belyse befolkningens og erhvervslivets vilkår og de økonomiske og sociale forhold.

Her er det omfattende regnskabsmateriale af betydning, og det er for hovedtallenes vedkommende udnyttet overalt samt mere detaljeret på en række punkter, således for valgte år, for elementer eller forhold af særlig betydning eller i tilfælde, hvor regnskaber har været særlig oplysende eller detaljerede. De lange rækker hovedtal fra byens, kirkernes, skolens og fattigvæsenets regnskaber, fra skifter og fra de bevarede købmandsregnskaber er gengivet i tabelbilagene. Udover regnskabernes hovedtal er også fremdraget og bearbejdet talrækker for en række aktiviteter eller forhold af særlig betydning, således vedrørende øksnehandelen og skibsfarten. Udvalgelsen for bestemte år er sket ikke alene ud fra ressourcemæssige hensyn, men også fordi snit med bestemte mellemrum afslører udviklinger. Hertil kommer, at snit på bestemte tidspunkter giver muligheder for at iagttage proportioner, der ikke for forskellige elementer, f.eks. befolkningsgrupper, er påvirket af løbende bevægelser, der kan være af forskellig betydning for de forskellige elementer.

Udvælgelsen af data vedrørende elementer eller forhold af særlig betydning er foretaget ikke blot fra regnskaberne, men også fra det øvrige bevarede materiale, hvoraf så godt som alt er gennemgået, når bortses fra bytingbøgerne, rådstuedombøgerne, en del af lensregnskaberne og de gejstlige arkiver, med undtagelse af disses regnskaber og kirkebogen for domsognet. De elementer eller forhold, der særlig har været i interessefeltet, er bybefolkningen som helhed i 1640, herunder byens socialtopografi (jfr. tabelbilag 95), rådmandskredsen, gruppen De 24 mænd, skippergruppen og embedsmændene, borgerskabstagerne, byens jorder og brugerne af disse, skatteudskrivningen, priser og lønninger og udtryk for social uro.

Det vigtigste moment, når det gælder repræsentativiteten, ligger formentlig i det før berørte spørgsmål om Ribe-samfundets repræsentativitet i forhold til andre danske bysamfund. På punkter er mulighederne her antydnet i fremstillingen, men blot fremtidige undersøgelser af andre danske bysamfund vil kunne afklare forholdene nærmere; man vil vel her almindeligvis stå over for et mere fragmentarisk kildemateriale; men materialet fra Ribe skulle kunne bidrage til en forståelse også af mere fragmentariske kilder.

5. Forbilleder og tidligere litteratur

Ved gennemførelsen af undersøgelsen har nogle få større udenlandske arbejder på flere punkter virket inspirerende i synspunkter og emnevalg og tjent som forbilleder for dele af den samlede plan, nemlig Börje Hanssens *Österlen. Allmoge, köpstadfolk och kultursammanhang vid slutet af 1700-talet i sydöstra Skåne*, 1952, Pierre Gouberts *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, 1960, og A. M. van der Woudes *Het Noorderkwartier*, 1972, omhandlende henholdsvis den sydøstlige del af Skåne, Beauvais-provinsen nord for Paris og det vestnederlandske område nord for Amsterdam. Som disse arbejder beskæftiger undersøgelsen her sig med det fysiske område og de demografiske forhold, og den gennemgår indgående de forskellige grupper af erhvervsudøvere. Ligeledes er synsvinklen den mikrohistoriske, med udgangspunkt i analyser og behandling af materiale på individniveauet. Men modsat disse arbejder går undersøgelsen hér et skridt videre, idet behandlingen af de fysiske forhold, befolkningsforholdene og erhvervslivet i det væsentlige blot betragtes som et udgangspunkt for behandlingen af de sociale og økonomiske forhold set i deres sammenhænge, de forskellige befolkningsgruppers indtægts- og boligforhold og øvrige levevilkår.

For de anførte tre arbejder må dog ikke glemmes synspunkter og problemstillinger, der kan hentes i de større Danmarks-historier og en stor mængde tidligere detailundersøgelser.

Det må imidlertid her fremhæves, at samfundet som helhed, de sociale klasser og deres indbyrdes forhold og levevilkår har spillet en forholdsvis

lille rolle i den hidtidige historieforskning og historieskrivning. I de store Danmarks-historier udgør afsnittene om sociale og økonomiske forhold kun en mindre del af den samlede fremstilling. I 4. bind, fra 1896-1902, af *Danmarks riges historie*, omfattende årene 1588-1699, optager de sociale og økonomiske forhold for perioden 1588-1660 16% af pladsen; for *Schultz Danmarkshistorie*, 3. bind, fra 1942, omfattende tiden 1588-1766, er tallet for perioden 1588-1660 38%; og for *Politikens Danmarks historie*, 7. bind, fra 1963, omfattende årene 1596-1660, er tallet 28%.¹⁷ Den øvrige del af fremstillingen i de tre Danmarks-historier optages af indenrigspolitik og politikere (henholdsvis 33, 17 og 13% i de tre fremstillinger), krige (21, 13 og 19%), udenrigspolitik (18, 15 og 10%), konge, hof og kongelige bygninger (7, 8 og 17%) og i mindre omfang finanser, religion og litteratur og kunst. Det er begrænset, hvor tæt man har kunnet komme på samfundet i disse fremstillinger, hvilket i væsentlig grad kan have en forklaring i det forhold, at man på en lang række punkter savner en mere dybtgående forskning. Den store fembinds socialhistorie, der i disse år er under udarbejdelse efter initiativ fra Statens humanistiske Forskningsråd, må af disse grunde på flere områder nødvendigvis få et noget foreløbigt præg.¹⁸

En længere række forskere har imidlertid i mere eller mindre bredt perspektiv beskæftiget sig med en række væsentlige træk i det økonomiske og sociale liv i 1500- og 1600årene.¹⁹ J. A. Fridericia skrev foruden det førnævnte bind om årene 1588-1699 i *Danmarks riges historie* (1896-1902) en grundlæggende skildring af adelsvældens sidste dage (1894) og værdifulde afhandlinger om landboforholdene og Københavns befolkningsforhold (1889-90). Kristian Erslev belyste væsentlige sider af adelens økonomi og forholdet mellem adelen og kongemagten i sin bog om konge og lensmand (1879). M. Mackeprang og P. Munch beskæftigede sig med en række træk i byernes økonomiske og sociale forhold i deres disputater om købstadstyrelsen (1900). Gustav Bang var på flere punkter forud for sin danske samtid, da han især ud fra kirkebøger arbejdede med befolkningsstatistik (1899-1900, 1906). Albert Olsen behandlede i et omfattende forfatterskab byernes og byerhvervenes forhold (1918-20, 1927, 1930, 1932) og periodens økonomiske historie (1933). Erik Arup understregede i sin Danmarkshistorie (1932, 1955) de materielle, de økonomiske og de sociale forholds betydning. Hans H. Fussing beskæftigede sig i et ligeledes omfattende forfatterskab med flere sider af landbrugshistorien (1934, 1935-36, 1937-38, 1942, 1951), med demografiske forhold (1931-32, 1944), med adelens sociale stilling (1945) og med bybefolkningen (1957). Fridlev Skrubbeltrang har med sin omfattende produktion leveret vigtige bidrag til landbrugssamfundets historie (1943-46, 1952-54, 1971, 1972). Og Albert Fabritius behandlede adelens demografiske og sociale forhold (1945, 1946) og slægtsforbindelserne i det københavnske bystyre (1949-52).

Fra den seneste snes år stammer en række bøger og afhandlinger, hvoraf flere går nærmere på socialstrukturen og de sociale forhold, end man tidligere har set. Johan Jørgensen har i et omfattende forfatterskab beskæftiget sig med det københavnske borgerskab, dets forhold til staten og dets økonomiske og til dels sociale placering (1957, 1961, 1963, 1963, 1963-64, 1966, 1969), ligesom han med en fremstilling om skiftematerialet og problemerne i forbindelse med brugen af dette (1968) har åbnet vejen for tiltrængte behandlinger af forskellige socialgruppers formueforhold. Gunnar Olsen behandlede i sin bog om hovedgård og bondegård (1957) vigtige sider af adelens godsdrift. Svend Larsen skildrede indgående det borgerlige rådsaristokrati i de fynske købstæder (1965), dets erhvervsaktiviteter og økonomiske og sociale placering. Aksel Lassen har taget den grundliggende befolkningsmæssige udvikling op til en nærmere analyse (1965, 1965). Svend Åge Hansen har afdækket en række forhold omkring adelsvældens grundlag (1964) og taget befolkningsforholdene op til vurdering (1965). Og endelig har Erling Ladewig Petersen i en række bøger og afhandlinger analyseret adelens økonomi og statsmagtens udvikling (1965, 1969, 1970, 1974, 1974, 1975, 1976) og fremstillet det danske samfunds sociale historie 1500-1700.

Alle de nævnte arbejder har været af betydning for fremstillingen her, og i en lang række tilfælde er der taget stilling til deres resultater. For alle disse arbejder, også de seneste, gælder dog, at de beskæftiger sig med større eller mindre udsnit af samfundet og ikke gør forsøg på at anlægge en helhedsbetragtning på de forskellige socialgrupper, deres stilling og muligheder.

Giver de nævnte arbejder bidrag af forskellig bredde til belysning af de sociale og økonomiske forhold som helhed,²⁰ så finder man i den lokalhistoriske litteratur bidrag til belysning af det lille konkrete samfund. For de fleste lokalhistoriske fremstillinger, såvel sognehistorier som købstadshistorier, gælder imidlertid, at de kun i et vist omfang beskæftiger sig med økonomiske og sociale forhold, og at de kun i ringe grad forsøger at se samfundet ud fra en helhedsbetragtning. I almindelighed er de styret af, hvad der findes af forholdsvis let tilgængeligt materiale; derfor beskæftiger de sig for en væsentlig del med begivenheds- og personhistorie og forsømmer de økonomiske og sociale forhold, der må skildres på grundlag af tidkrævende dataindsamling og bearbejdning af omfattende regnskabsmateriale. De fleste af lokalsamfundsfremstillingerne er usammenhængende og tilfældige, med skiftende synsvinkler, men dog oftest set gennem administrationen og institutionerne. Fra de senere år bemærker man dog enkelte arbejder, der viser interesse for struktur og sammenhænge i det lokale samfund, således i byhistorier om Fåborg, Svendborg, København og Flensborg.²¹

De skitserede forhold omkring den lokalhistoriske litteratur gælder også, når man står overfor litteraturen om Ribe-samfundet i den her behandlede periode. Ribe var vel emnet for en af de første danske byhistorier overhove-

det, Peder Tørpagers *Ripæ Cimbricæ seu urbe Ripensis*, fra 1736; men dette arbejde beskæftiger sig kun lidt med byen som helhed; dets emne er væsentligst kirken og dens forhold, og kun korte afsnit behandler borgernes skikke og almindelige liv, herunder handel, markeder og torv, skibsfart og fiskeri, byens marker og enge, bygninger m.m.²² Tørpager har haft blik for flere sider af byens forhold; men hans interesse har været udpræget antikvarisk og litterær; han ser bygninger og monumenter udefra, som monumenter; det rige regnskabsmateriale i byens rådstuearkiv har han ikke på nogen måde benyttet.

Var Ribe forud med denne byhistorie, så blev den det ikke mindre med de arbejder, latinskolelærerne P. N. Thorup og Peter Adler i første halvdel af 1800'årene fik publiceret i skolens årsberetninger. Langt forud for deres tid beskæftigede de sig med økonomisk og social historie og havde set de værdier i arbejdet med det lokalhistoriske materiale, som P. V. Jacobsen, en god ven af Peter Adler, så varmt anbefalede i forordet til sin bog fra 1833 om det danske skattevæsen under Christian 3. og Frederik 2.²³ Thorup beskæftigede sig vel især med Katedralskolens forhold, men kom også ind på disciplenes sociale vilkår. Adler var mere vidtspændende; han har været fortrolig med betydelige dele af rådstuearkivet og udgav i 1830-1840'erne en række afhandlinger om forholdene i byen under Kejserkrigen, Torstenssonkrigen og Svenskekrigene, om skibsfart og handel, om øvrighed og rettergang, om byens jorder.

Thorups og Adlers arbejde blev i stor målestok ført videre af deres noget yngre kollega J. F. Kinch, der tog sig på at skrive en samlet byhistorie, *Ribe bys historie og beskrivelse*, i to bind, 1869 og 1884, omfattende tiden indtil 1660. Bind 2, der behandler tiden efter reformationen, er på ikke mindre end 924 sider, og skildrer med sjælden grundighed på grundlag af det rige materiale i byarkivet, Katedralskolens arkiv og byfogedarkivet personer og kulturforhold. En stor del af bogen er dog en kronologisk opstillet fremstilling af »byens historie«, med de spring og inkonsekvenser, der må fremkomme, når man skildrer personer og begivenheder mellem hinanden på denne måde. I en række afsnit til sidst, »byens beskrivelse«, behandler Kinch imidlertid en række institutioner og forhold, og han kommer ind på mange sider af byens økonomiske og sociale liv. Kinch viser her en for den tid usædvanlig sans og forståelse for de økonomiske og sociale forhold; men vel ikke mindst på grund af arkivmaterialets omfang nøjes han ofte med eksempler og stikprøver, og man får ikke et samlet billede af bysamfundet og dets udvikling. Løjnespringende er det, at Kinch, vel i nogen grad ledet af kildematerialet, gør så meget ud af de dominerende og velstående familier, bispernes og præsternes, borgmestrenes og rådmændenes, der alle får særlige afsnit, mens menigmand hovedsagelig blot forekommer i anden forbindelse.²⁴

Ribe-området forskellige egne, de enkelte sogne, de øvrige købstæder, herregårde, fiskelejer m.m. ser man behandlet i talrige detailstudier, i afhandlinger i årbogen *Fra Ribe Amt* og i selvstændige fremstillinger, især fra de senere år. De giver mere eller mindre spredte træk til belysning af samfundsforholdene, også for tiden før 1660.

6. Kildematerialet

Det materiale, undersøgelsen bygger på, findes væsentligst i Ribe Rådstuearkiv og i byfogedarkivet, men vigtige kilder er også fundet i bispearkivet, Domkirkens og Skt. Katharinæ Kirkes arkiver, Katedralskolens arkiv, i Rigsarkivet i Danske Kancellis arkiv og lensregnskaberne m.m. og i Det kongelige Bibliotek og en række udenlandske arkiver.²⁵ Vigtigst er rådstuearkivet, hvor protokoller og papirer fra tiden før 1660 omfatter ikke mindre end 38 bind og 32 pakker. Dette arkiv er formentlig det bedst bevarede danske byarkiv fra denne periode, hvilket fremgår af en sammenligning med de ligeledes velbevarede byarkiver fra Malmø og Helsingør, hvoraf det sidste er blevet betegnet som velbevaret sammenlignet med andre danske rådstuearkiver.²⁶ Mens de for den sociale historie så vigtige skattelister først begynder 1630 i Helsingør, har man fra Ribe disse lister i ubrudt række fra 1545. Tilsvarende har man fra Ribe borgerskabsprotokoller, fattigregnskaber og vejerhusets vejerbøger fra slutningen af 1500'erne, fra Helsingør først fra slutningen af 1600'erne. Fra Helsingør har man bevaret rådstueprotokollerne fra 1612 og fremefter, mens dombøgerne fra Ribe rådstue begynder i 1527. Hertil kommer, at man fra Ribe har bevaret pengemesterregnskaber fra 1580 og fremefter, eng- og markbøger fra 1544 og fremefter, delefoged-, søtønde- og kaberegnskaber fra 1596, regnskaber over bytold fra 1639. Til gengæld har man vel fra Helsingør bilag til kæmnerregnskaberne fra 1572, men de er for tiden indtil 1732 få og spredte. I Malmø Stadsarkiv begynder flere vigtige regnskabs- og protokolrækker meget tidligt, således mandtalslisterne og kæmnerregnskaberne 1517, stadsbøgerne (dombøger m.m.) 1503; men for det meste af dette materiale gælder, at det indtil 1660 er meget ufuldstændigt, flere gange kun fra spredte år. Ribematerialet er således på en række punkter temmelig enestående.

Hertil kommer, at man fra Ribe har et velbevaret byfogedarkiv med tingbøger, der begynder i 1561, og med skifterregistreringer fra årene 1650-60, og at man i Landsarkivets privatarkivsamling har de førstnævnte, helt usædvanlige tre bind regnskabsbøger fra Ribe-købmændene Niels Hansen Grisbecks og sønnen Hans Nielsen Friis' handelsvirksomhed 1602-50.²⁷

Væsentlige dele af kildematerialet er, som det fremgår, lange rækker af regnskaber, der efter afslutningen blev revideret efter bestemte regler. Regnskaberne kan være rodede og forvirrede og nu og da virke uforståelige,

men gør man sig systemerne klar og ser de forskellige dele af byens, kirker-
nes, skolens og fattigvæsenets regnskabssystemer i deres sammenhæng, har
man en enestående kilde til belysning af »det offentliges« indtægter og
udgifter.²⁸ For andre regnskaber foreligger en række problemer, der næppe
eller kun delvis kan afklares. For skatteligningslisterne er problemer om-
kring forholdet mellem ligning og ligningsgrundlaget åbenbare.²⁹ For told-
regnskaberne har man ubestemmelige problemer omkring toldsvig og smug-
leri. Og for de private købmandsregnskaber gælder, at man ikke sikkert kan
bestemme kontanthandelens betydning for omsætningen og dermed for-
bruget.³⁰

Mere forskelligartet er det øvrige bevarede kildemateriale. Det kan lige-
som regnskaberne foreligge i sammenhængende rækker, som dombøgerne,
bytingbøgerne, eds- og tovsprotokoller og skifteregistreringer, men behøver
af den grund ikke være fuldstændigt. Der er således påvist tilfælde, hvor
indførsler mangler i tingbøgerne, og for skifteregistreringerne gælder, at
man ikke blot har et vurderingselement i takseringerne, men at der kan
være mangler i registreringen, og at de velstående er overrepræsenteret i
forhold til de mindrebemidlede.³¹ Også kirkebogen mangler påviseligt ind-
førsler af døbte børn.³² I visse tilfælde kan man dog tage højde for mangler
eller usikkerhedsmomenter, eller man kan rekonstruere ud fra sammenstil-
ling af data fra forskellige kilder.

7. Hovedresultater

Ud fra den lagte helhedsplan falder afhandlingen i fire hoveddele. I første
del analyseres og skildres den fysiske ramme for og den befolkning, der
deltog i erhvervslivet, i anden del erhvervsudøvelsen og i tredje del resulta-
terne af og til dels forudsætningerne for denne, således som de fremtræder i
de sociale forhold, og i en sidste, fjerde del analyseres og skildres bevægel-
ser i og de ydre påvirkninger af de sociale og økonomiske forhold i området
i hele århundredet 1560-1660.

I 1. del. *Befolkningen og det fysiske miljø* (s. 33-66) gives efter en karakte-
risering af stændersamfundet og adels, gejstligheds, borgeres og bønders
forhold til hinanden en skildring af det fysiske miljø og befolkningen i byen
og på landet. Rammerne for befolkningens liv og arbejde i Ribe med dens
700 huse og på landet, i hovedtræk stiftet, med dets ca. 10.000 bondegårde
og bondehuse og 123 herregårde bestemmes, ligesom de forskellige befolk-
ningsgruppers størrelse. Det konstateres, at Ribe-områdets stændersam-
fund i hele stiftet omkring 1640 omfattede en sandsynlig befolkning på ca.
45.000-54.000 mennesker, hvoraf adelen tegnede sig for ca. 0,6-0,7%, gejst-
ligheden for 4-5%, borgerne for 19-23% og bønderne tilsvarende for mel-
lem 76 og 71% (s. 66). En formel, på økonomiske og erhvervsmæssige

kriterier byggende opdeling kan for adelens, gejstlighedens og bondestandens vedkommende kun i store træk foretages, mens en opgørelse over købstadbefolkningens erhvervsgruppering kan bygges på klare kriterier. For bybefolkningen i Ribe bliver resultatet på grundlag af en opgørelse af et rekonstrueret befolkningsregister for året 1640 (tabelbilag 95), at af en skatteborgerbefolkning på 770 var 12% købmænd, 1% guldsmede, 5% skippere og skudemænd, 29% håndværkere, 5% embedsmænd, 7% øvrige, som gartnere og vogtmænd, 30% enker og enlige kvinder og 11% uangivet (tabelbilag 30 og tabel 8). I de to sidstnævnte grupper gemmer sig formentlig en del fattige, men også i andre af grupperne er talrige fattige, og det fremhæves, at mindst halvdelen, måske tre fjerdedele af bybefolkningen må betegnes som fattige, målt ud fra forholdet mellem fattigunderstøttedes skatteansættelse og skatteansættelserne i øvrigt og forholdet mellem kornpriser og lønninger (s. 54 og 302-06, i modsætning til J. A. Fridericia).

Kildematerialet, som 1. del bygger på, er væsentligst kærnerregnskaber, skattelister, en borgerskabsprotokol og hustaksten 1661, hvoraf den sidste aldrig har været benyttet før,³³ mens borgerskabsprotokollen tidligere har været anvendt noget overfladisk (Albert Olsen) og derfor her har kunnet korrigeres og suppleres, også med oplysninger fra pengemester- og kærnerregnskaber (s. 45-48). Analysen og behandlingen af materialet har muligjort en mere præcis bestemmelse af byens folketal på forskellige tidspunkter, sammenlignet med J. Kinchs tidligere forsøg, og som noget helt nyt står placeringen af de enkelte skatteborgere 1640 på de enkelte gader og bestemmelsen af deres erhverv m.m. (tabelbilag 95). Denne opstilling af skatteborgerne i et rekonstrueret befolkningsregister er et vigtigt grundlag for opnåelsen af resultaterne især i 3. del, og den tillader den næsten fuldstændige opgørelse (i modsætning til J. Kinchs fragmentariske opgørelse) af byens erhvervsstruktur 1640, der igen kan sammenlignes med resultaterne af analysen af hustaksten 1661 (s. 50-52, med tabel 8 og tabelbilag 30). Ny i forhold til tidligere forskning er ligeledes påvisningen af, at mindst halvdelen, måske trefjerdedele af byens befolkning må betegnes som fattige, forhold, der yderligere uddybes i 3. del (s. 54-55 og 302-06).

I 2. del. *Erhvervslivet* (s. 67-197) skildres erhvervslivet i dets forskellige grene, idet erhvervsudøvelsens resultater ses som eksistensgrundlaget for de enkelte samfundsgruppers medlemmer. I erhvervslivet skabtes og fordeltes værdierne, på en måde, der var betinget af og igen betingede de sociale forhold. Ud fra dette synspunkt gennemgås efter et kort afsnit om de generelle arbejdsforhold de enkelte erhvervsgrenes former og muligheder for erhvervsudøverne, først omlandets grundlæggende landbrug og fiskeri, hvori også byens borgere deltog, dernæst byens handel, skibsfart, håndværk og andre erhverv og endelig byens og omlandets daglejere og tjenestefolk og embedsmænd.

Kildematerialet, som 2. del bygger på, er væsentligst Ribes eng- og mark-bøger, kærnerregnskaber, havnekærnerregnskaber, regnskabsbøger for byen, Revier-toldregnskaberne, Øresunds-toldregnskaberne, de engelske port-books, Niels Grisbecks og Hans Friis' regnskabsbøger, Peder Hege-lunds almanakker og andre optegnelser, Ribes bytingbøger, skifteregistre-ringer og Riberhus lens regnskaber, hvoraf de engelske port-books og køb-mandsregnskaberne ikke tidligere har været benyttet i denne sammenhæng, mens det meste af det øvrige anførte materiale blot har været anvendt overfladisk. Ikke mindst byens regnskaber og købmandsregnskaberne er her bearbejdet og udnyttet indgående, således som det fremgår af en lang række tabeller og tabelbilag (byens regnskaber: se nedenfor; købmands-regnskaberne: tabel 14-23, 39, 48, 51-55, 69-71, 73, 115, tabelbilag 10-14, 24-25, 44, 47, 50-57, 59, 76-77).

Fremstillingen af erhvervslivet rummer en række nye resultater, der understreger forskellene mellem købmændene på den ene side, den øvrige bybefolkning på den anden. Det påvises således, at købmændene i hvert fald omkring 1640 havde en betydelig andel i den vigtige øksneproduktion, til trods for adelens monopol (s. 84-85, med tabelbilag 3), at købmændene, og her især rådmændene, dominerede i udnyttelsen af byens eng- og mark-jorder, i modsætning til en tidligere opfattelse (bl.a. P. Munch), der så købmændenes og håndværkernes fælles interesse i udnyttelsen af byernes jorder (s. 90, med tabelbilag 7-9), at den vigtige øksnehandel i betydeligt omfang var koncentreret på en mindre købmandsgruppe (s. 118-23, med tabelbilag 18-23), idet de danske købmænd spillede en vigtig rolle (s. 123-27, i modsætning til Erik Arup), og at de større købmænd i importhandelen stod selvstændigt med nære handelsforbindelser til købmænd i Hamborg, Am-sterdam og til dels Lybeck (s. 98-111, med tabel 14 og tabelbilag 10-14 og 56). Ny er ligeledes påvisningen af skibsfartens resultater og muligheder i årtierne forud for Torstenssonskrigen (s. 149-61, med tabel 24-28, i modsæt-ning til C. O. Bøggild-Andersen), og det samme gælder til dels understreg-ningen af de små muligheder inden for håndværket som helhed, med det lave produktionsniveau og de små virksomheder (s. 174-75). I afsnittet om daglejere og tjenestefolk ser man nye resultater bl.a. i forsøgene på at bestemme størrelsen og betydningen af tjenestefolkeholdet, og man har her som sammenligningsmateriale alene en undersøgelse fra København (s. 188-92).

I 3. del. *Sociale og økonomiske forhold* (s. 199-406) analyseres den sociale struktur, der ses som bestemt af erhvervsforholdene, idet dog disse også påvirkedes af de sociale forhold, ligesom også lovgivning, privilegier, tradi-tioner og arveforhold betragtes som bestemmende faktorer. Den sociale struktur analyseres i et længere afsnit om de sociale grupper og de sociale forskelle, med hensyn til indtægts- og formueforhold, ejendomsbesiddelse,

erhvervsinvesteringer, penge- og værdipapirformue og gældsforhold, boligforhold, familieforhold, forbrug, levestandard og materiel kultur, åndelig kultur, skattebetaling, de offentlige ydelser, retsvæsenet og uddannelsen, og et par afsnit beskæftiger sig specielt med de privilegerede grupper og de ubemidlede. Den sociale strukturs stabilitet kan kun ret sporadisk belyses gennem undersøgelser af social rang og mobilitet, mens iagttagelser af social uro på flere punkter kan vise spændingerne i samfundet.

Den konsekvente inddragelse og analyse af de mange sociale variabler er som helhed noget nyt i historieforskningen, og undersøgelsen rummer en lang række nye resultater til belysning af forholdet mellem de forskellige erhvervs- og socialgrupper. Resultaterne er nået dels gennem en ny anvendelse af tidligere benyttet kildemateriale, dels gennem inddragelse af nyt materiale. Tidligere har byens pengemesterregnskaber, kærnerregnskaber, havnekærnerregnskaber, eng- og markbøger, skattebøger og regnskabsbøger været anvendt mere eller mindre tilfældigt og impressionistisk; de er her til brug for 3. del (ligesom også til 4. del) indgående bearbejdet og opgjort, og det rige stof har kunnet udnyttes på adskillige punkter, således i så vidt muligt fuldstændige opgørelser over byens indtægter og udgifter, skatteudskrivningen, fattigunderstøttelser m.m. (tabelbilag 61-63, 67-72, 80-90, 93, tabel 101 og 113), der dels udnyttes i 4. dels skildring af udviklingen på en række punkter gennem hundredåret 1560-1660, dels på flere måder giver udgangspunkter for placeringen af de forskellige social- og erhvervsgrupper i forhold til hinanden og vurderingen af deres muligheder. Tilsvarende er Ribe Domkirkes døbebog 1623-60 udnyttet til en fuldstændig opgørelse af forskellige demografiske forhold ud fra familierestitutionsmetoden (s. 259-70, tabel 62-64, 66-67). Af ikke tidligere benyttet materiale må fremhæves skattebøgerne fra Ribe med et par hundrede skattelister, hustaksten fra 1661, Hans Friis' købmandsregnskaber og skiftemateriale fra Ribe og fra Skast herreds tingbøger (henholdsvis tabelbilag 61, 80-83, tabel 59-60, 68, 84-85, 98, 107-08, 109, 110, 113, 116; tabel 58 og tabelbilag 39-41; anført ovenfor; og tabel 36-38, 41, 50, 56-57, 72, 77-84, tabelbilag 32, 34-37, og tabelbilag 33).

Af nye resultater, der i særlig grad belyser forholdet mellem de forskellige social- og erhvervsgrupper må anføres opgørelserne af indtægts- og formueforholdene (s. 199-228), påvisningen af sammenhængen mellem indtægtsforhold/skatteansættelse og børnetal, børnedødelighed og levealder, herunder tempoet i udskiftningen af de forskellige socialgrupper i byen (s. 261-64 og 269-71, med tabel 62-64 og 67-68), understregningen af, at byens socialtopografi viser et udpræget skel mellem de få hovedgader med adelhusene, ofte gavlhuse, og de mange baggader, med de små boder i lange rækker (tabelbilag 95, tabel 59, jfr. kort s. 254), og opdagelsen af, at man havde en degressiv skat, der hvilede langt tungest på de mindrebemidlede (s. 321-24,

med tabel 84-85 og tabelbilag 84). Nye er ligeledes forsøgene på at belyse de forskellige social- og erhvervsgruppers forbrug i almindelighed og på en række områder (s. 272-310, med tabel 69-79 og tabelbilag 50-59); at sammenstillinger af håndværkerlønninger og konkrete rug- og bygpriser viser, at kosten må have lagt beslag på en meget betydelig del af håndværkernes og dermed størsteparten af befolkningens indtægt, synes hidtil upåagtet i den danske forskning, men er forhold, der også kendes fra udlandet (s. 302-05). I skildringen af de privilegerede grupper må fremhæves påvisningen af de meget nære familieforbindelser i rådmandskredsen (s. 346-50, med tavle s. 349) og af det forhold, at organet »de 24 mænd« eller »menige almue« ikke som tidligere antaget (P. Munch og flere andre) er et »demokratisk« element, men en gruppe af overklassen, hvorfra igen rådmændene rekrutteredes (s. 354-56, med tabel 98 og tabelbilag 65). Sammenhæng hermed har påvisningen af, at der var mere nære forbindelser mellem medlemmer af overklassen i forskellige byer og på landet, adelige, gejstlige og købmænd, især fra rådmandskredsen, end mellem befolkningsgrupperne i den enkelte by (s. 341-42). Dette antydes også på flere måder i analyserne af forskellige udtryk for social uro, hvor bl.a. hekseprocesserne for første gang forsøges set som udtryk for sociale spændinger (s. 358-59).

I 4. del. *Konjunkturerne: økonomiske, sociale og befolkningsmæssige bevægelser* (s. 407-50) forsøges det at trække nogle længere linjer for udviklingen. Skildringen af Ribe-samfundet har på grund af kildematerialets koncentration omkring 1630-1640-1650-erne og af arbejdsmæssige og tidsbestemte hensyn måttet koncentreres omkring årtierne forud for 1660, og på grundlag af de indvundne resultater bestemmes derfor nogle udviklingslinjer i hundredåret forud af betydning for forståelsen af det analyserede og skildrede samfund. Der er tale dels om økonomisk bestemmende faktorer som naturkatastrofer, klimaforhold, kongens udenrigspolitik, krigene og skatteudskrivningerne, dels om pris- og lønudviklingen, befolkningsudviklingen og den økonomiske udvikling.

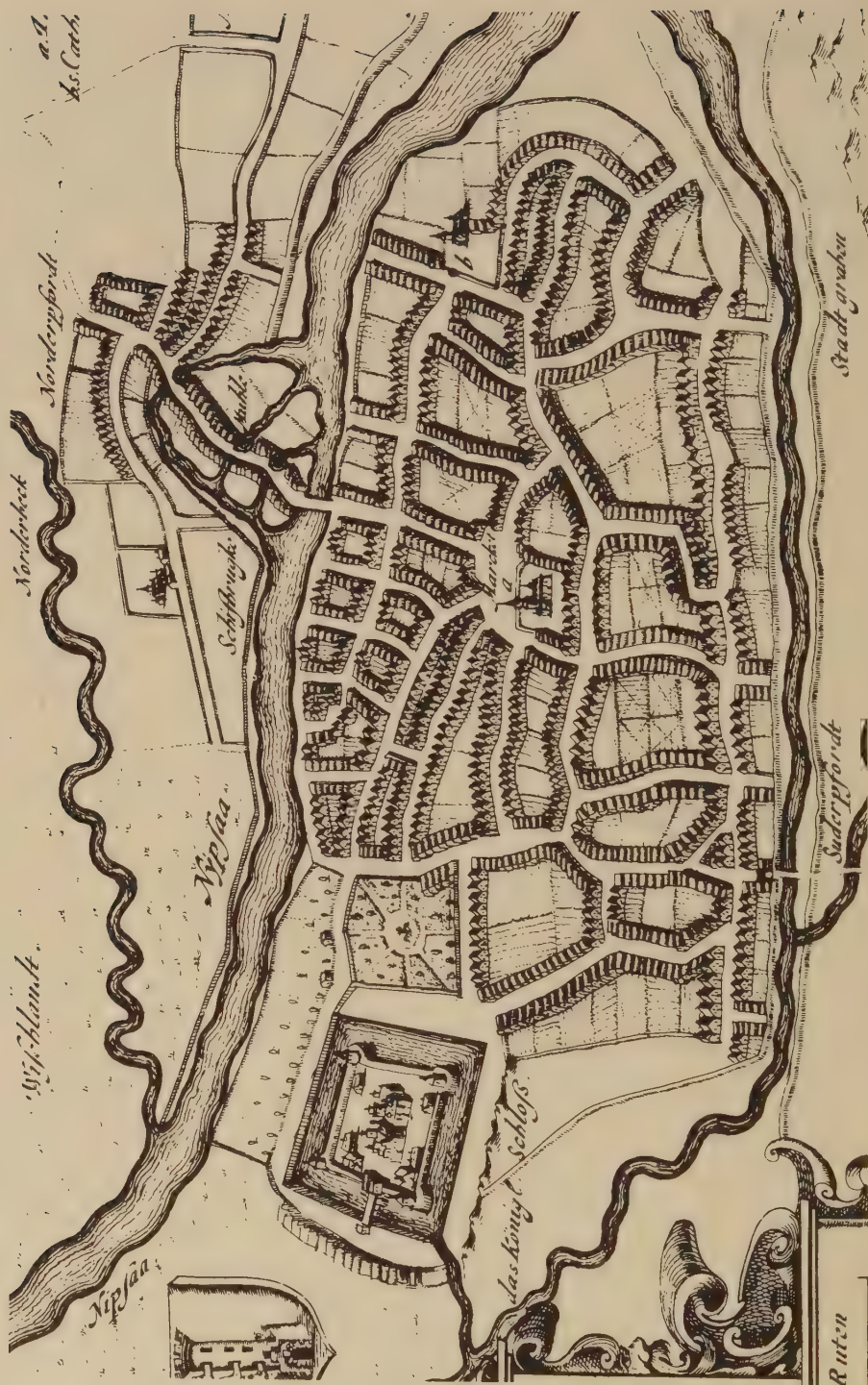
Kildematerialet er i alt væsentligt det samme som det, 3. del bygger på; det er bearbejdet og opstillet i en lang række tabelbilag (jfr. ovenfor), og beregning af indekstal for de enkelte årtier afdækker hovedlinjerne i det flersidede udviklingsforløb (tabel 110-112, tabelbilag 85.1, 86.1, 88.1, 89, 90.1).

Af hovedresultater må her fremhæves påvisningen af, at de for Ribeområdet ødelæggende stormfloder især i 1620'erne og 1630'erne har været hyppigere, end det almindeligt anføres (s. 409-11), ligesom den første dokumenterede fremstilling af den voldsomt forøgede skatteudskrivning fra 1610'erne som følge af Christian 4.s militær- og udenrigspolitik og krigenes fjendtlige besættelser (s. 424-34, med tabelbilag 61, 80, 82 og tabel 110). Gennem beregninger af skatteborgertal, skattegrundlag, byens indtægter og

udgifter m.m. vises de økonomiske muligheder, der var i Ribe-samfundet indtil 1610erne og den nedgang, som derefter fulgte på alle områder og på mange måder ramte befolkningen i byen og dens opland. Det vises, at med udviklingen kan iagttages en række koncentrationstendenser (s. 449-50), og betydningen for Ribe-området af den økonomiske og politiske koncentration omkring hovedstaden og dens førende sociale lag skitseres (s. 450).

1. del

Befolkningen og det fysiske miljø

1. Stændersamfundet

Renæssancetidens samfund var et landbrugssamfund, et feudalsamfund, og et stændersamfund, den samfundsform, der havde udviklet sig i middelalderen. Befolkningen var opdelt i fire hovedgrupper, de fire stænder: adelen, gejstligheden, borgerne og bønderne. Hver af disse stænder havde deres rolle i samfundslivet, karakteriseret ved deres forhold til erhvervsmuligheder, produktionsmidler m.m., og de tre førstnævnte havde hver deres privilegier. Kun adelsstanden var dog næsten helt lukket, således at ingen personer fra de andre stænder kunne optages i den; mellem de øvrige tre stænder foregik en del bevægelser.

En samtidig, kort og præcis beskrivelse af stændernes rolle i samfundet finder man i den resolution, som i oktober 1629 blev vedtaget på et borgermøde i Ry ved Skanderborg.¹ Man ser her samfundet med købstadaristokratiets øjne, ud fra et samfundssyn, der stadig er standbestemt og ortodoks luthersk. Det hedder, at »Enhver stand må tilholdes at blive i sin statu og ernære sig efter sine privilegier og friheder, nemlig *adelen* af deres sædegårde og bøndergods og andre kongelige og kronens beneficier; *gejstligheden* af deres tiende, offer og rente; *bonden* af sin avl og opfødning; *håndværksfolk* i købstæderne af deres håndværker og hænders arbejde, på det enhver i enighed kan gøre sit embede med glæde, det hannem af Gud er befalet, og der altid under stænderne kan blive og være samdrægtighed, god korrespondens til fælles bedste og lyksalighed«. Således måtte forholdene tage sig ud for borgerstandens privilegerede overklasse, købmændene, og den privilegerede adel kan kun have haft en lignende opfattelse.

Adelsstanden var den særligt privilegerede stand.² Den opstod i middelalderen med den militære udvikling, der medførte, at en mindre kreds økonomisk kunne klare kravene til den militære udrustning, og til gengæld for krigstjeneste af kongemagten fik tildelt forskellige økonomiske og sociale privilegier. I renæssancetiden betegnedes adelens medlemmer som »velbyr-

Kort over Ribe ca. 1650.

Udsnit af et af bykortene i Caspar Danckwerths og Johannes Mejers *Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein*, 1652, s. 78/79.

Kortet viser i hovedtræk gadenettet i byen, men er en del fortegnet og har fået indskudt en ekstra gade, forgrenet i to, mellem Hundegade og Bispegade. Bygningerne er i det væsentlige blot signaturer, og der er i almindelighed for mange.

dige«, de var »ædle« af fødsel; adelen havde eneret på at have medlemmer i rigsrådet, Danmarks riges råd, der i højere eller mindre grad sammen med kongen styrede riget og udgjorde landets højeste domstol, kongens retterting; adelen havde eneret på en række embeder i centralforvaltningen og på embederne som lensmænd og landsdommere; den ejede med særlige privilegier og med eneret næsten halvdelen af Danmarks jord, idet ingen af de »ufri« stænder siden kong Hans' tid havde måttet eje »frit« jordegods; den havde en række privilegier inden for landbrug og handel, som særlig ret til staldfedning af stude, til direkte handel med udenlandske købmænd m.m.; den havde skattefrihed for sig og en del af sine bønder, ugedagstjenerne, de bønder, der boede i den adelige hovedgårds sogn og havde særlige hoveri-forpligtelser; den havde frihed for told og accise på varer til eget forbrug; og dens medlemmer kunne i livs- og æressager alene dømmes af rettertinget, altså af adelige standsfæller.

Gejstligheden havde som adelen privilegier, men de var få og små, galdt især for bisperne og for professorerne i København, der på punkter kunne have privilegier lignende adelens, således accisefriheden; desuden var der tale om skattefrihed, andel i tiendeindtægter m.m.³

Borgerne var købstædernes indbyggere og man bør nok hertil regne alle indbyggerne i byer, bortset fra adelige og gejstlige, også selv om de ikke tilhørte den kun mindre gruppe, der direkte havde løst borgerskab, idet man bemærker, at disse *egentlige* borgere havde, eller kunne have, store fordele frem for de øvrige.⁴ Borgerne havde gennem købstædernes privilegier eneret på handel og håndværk; beboerne på landet måtte ikke handle, bortset fra adelen, til eget forbrug, og de måtte kun udøve ganske få, helt nødvendige håndværk.

Bondestanden var landbefolkningen, henimod 80% af den samlede befolkning, alle dem, der boede på landet og ikke havde privilegier af nogen art, hverken som adelige, gejstlige eller købstadborgere.⁵ Derfor må til bondestanden regnes en del personer, der ikke, eller ikke udelukkende, levede af landbrug; det gælder en del landhåndværkere, en del fiskere og skippere, en del møllere.

Stændersamfundets nøje fastlagte rammer, bestemt af gammel lovgivning og gamle privilegier, hindrede imidlertid ikke, at der var store forskelle mellem individerne inden for de enkelte stænder. Økonomiske og sociale forhold og den økonomiske udvikling i den her undersøgte periode modificerede, som det allerede er antydnet, og som vi skal se, på mange måder det gamle standssystem. Økonomiske og sociale kriterier lagdelte ikke blot adelsstanden og gejstligheden, men også den talmæssigt langt større borgerstand og den helt dominerende bondestand.

Et forsøg på at give en række hovedtal for den sociale struktur i det danske samfund som helhed omkring 1650 er gjort af Kåre Svalastoga (tabel

1). Hans tal svarer i hovedtræk til dem, der nås i det følgende, om end rammen for bybefolkningstallet synes for lille.

Tabel 1. *Socialstrukturen i det danske samfund omkring 1650.*

Status	%
Adel	0,3
Øvrige elite (gejstlighed, ikke-adelige højere og militære embedsmænd, større købmænd, bryggere, guldsmede)	4,7
Småkøbmænd, småhåndværkere, svende, byarbejdere og tjenere	10
Gårdejere eller gårdlejere	48
Husmænd	32
Vagabonder	5
	100

Kilde: Svalastoga, 1965, s. 132.

Befolkningsstrukturen i dette samfund har i betydelig grad været præget af det forhold, at børnetallet var langt højere end tre århundreder senere, trods en stor børnedødelighed. For Møn er det på grundlag af skattemandtallet 1645 beregnet, at 52% af landbefolkningen var under 20 år, mod 34% i 1940; dette forhold har præget hele alderspyramiden (tabel 2).

Tabel 2. *Aldersfordelingen for landbefolkningen på Møn 1645 og i Danmark 1940.*

	0-19	20-39	40-59	60-79	80-	I alt
1645	52	24	14	9	2	100%
1940	34	29	23	13	1	100%

Kilde: Edv. Ph. Mackeprang, 1907, s. 266, og Statistisk Årbog, jfr. Gille, 1950, s. 13.

Der har dog, som vi skal se, været forskellige forhold for de økonomisk forskelligt stillede befolkningslag.

2. Byen

2.1. Betydning og beliggenhed

I 1600-årene var Ribe med sine måske 3.000-4.000 indbyggere en betydelig by, sammenlignet med de øvrige danske byer. Omkring 1630 havde København blot ca. 25.000 indbyggere, og af byer af en lignende størrelse som Ribe var der blot Malmø, Helsingør, Ålborg, Århus og Odense. Ribe havde da også på stændermøderne en plads i første række, og byens relative størrelse eller betydning kan formentlig også aflæses af tallene for skatterne. Man ser her, at omkring 1640 var kun fem byer takseret højere end, og tre lige så højt som Ribe, der igen lå langt forud for de øvrige byer i sit stift.¹

Egentlig lå Ribe slet ikke i kongeriget, men i hertugdømmet Slesvig som en af de såkaldte enklaver, der siden dronning Margretes tid havde hørt under den danske krone. Næsten 8 km nord for byen dannede Kongeåen grænse mellem Hertugdømmet og Nørrejylland, og grænsen fulgte åen mod øst indtil Vamdrup, hvorefter den syd om Hjarup og Seest sogne og Kolding købstad gik ud til Kolding Fjord.²

Sammen med Ribe dannede en række sogne og øer de kongerigske enklaver, der bragte så megen administrativ forvirring. I handelslovgivningen, i den økonomiske lovgivning osv. var der ofte forskellige forhold for Kongeriget og Hertugdømmerne, så man er nødt til at tage disse forhold i betragtning. I forholdet til oplandet gav byens beliggenhed nær grænsen i det hele anledning til mange forviklinger. De viser sig i de to administrative områder, hvor Ribe var hovedby: Riberhus len og Ribe stift.

2.2. Administrativ inddeling

Administrativt var byen inddelt i områder på to måder: i verdslig henseende i fire fjerdinge, i gejstlig henseende i to sogne.

De fire fjerdinge var Første i sydøst, Skt. Hans i sydvest, Skt. Klemens i nordvest og Sidste fjerding i nordøst, med grænsen mellem de to vestlige og de to østlige gennem gaderne Grønnegade, Stenbogade og Hundegade, og mellem de to nordlige og de to sydlige gennem Nederdammen, Mellemdammen, Storegade, syd om Domkirken og gennem Skolegade og Sønderportsgade.

Det var den fjerdingsinddeling, man havde fået i slutningen af 1567, således som det ses af dette års skattemåling fra december, der for hver fjerding har en angivelse af dennes grænser, et udtryk for, at der netop skete en

omlægning.³ Sammenligninger mellem denne liste og den foregående, fra maj 1567, viser, at ændringen af de administrative grænser i det væsentlige omfattede en flytning af vestgrænserne for de østlige fjerdinge mod vest. Tidligere gik grænsen mellem de østlige og de vestlige fjerdinge gennem åen; nu kom den til at gå ned gennem Grønnegade og langs Torvets østside, ned gennem Stenbogade og videre ned gennem Hundegade.

Omlægningen af fjerdingsgrænserne i 1567 er ejendommelig. Ikke i administrativ henseende: det har næppe været praktisk med den store forskel i antallet af skatteydere i de to vestfjerdinge – hver ca. 350 – over for de to østfjerdinge – hver 50-60 skatteydere – et forhold, der netop kan være blevet understreget ved de hyppige skatteudskrivninger under Syvårskrigen.⁴ Men omlægningen må på en eller anden måde afspejle en udvikling i byens struktur. De to østfjerdinge kan være blevet mindre, de to vestfjerdinge kan være blevet større, eller der kan være tale om en kombination af de to forhold. At de to vestfjerdinge i 1567 endda ikke stod på et højdepunkt i folketal, fremgår af, at skattelisten anfører 24 huse og 90 boder som øde i disse fjerdinge, mens de tilsvarende tal for de to østfjerdinge kun er 9 og 5. Der foreligger den mulighed, at det er de to østfjerdinge, der er gået tilbage i folketal. Man kan her pege på, at der kan have været tidligere beboelse af de områder mod øst uden for Nørreport, der i hvert fald i 1600'erne rummede de øksnestalde, som byens store købmænd ejede. Her lå tidligere to af Ribes sognekirker, Skt. Peders og Skt. Nikolaj; endnu i skattelisten fra maj 1567 betegnes en skatteyder som boende »ved Skt. Peders Kirke«; og i 1557 nævnes et par beboelsessteder dér.⁵

Fjerdingsinddelingen, der også kendes fra andre danske og europæiske byer, havde betydning ved skatteopkrævningen, hvor to skatmestre stod for

Fjerdingsinddelingen i Ribe før og efter december 1567.

opkrævningen i hver fjerding, ved administrationen af understøttelse til fattige, ved mønstringer af borgerskabet, ved affattelsen af hustaksterne 1657 og 1661, altså matrikelinddelingen, m.m.⁶

De to sogne var Domsognet og Skt. Katharinæ Kirkes sogn. Den form, de havde i 1600årene, havde de fået efter reformationen i 1536, idet det gamle Skt. Klemens sogn blev lagt til Domsognet, og Skt. Hans, Skt. Peders og Skt. Nikolaj sogne sammen med de to små Hellig-Gravs og Skt. Bartolomæus' sogne kom til at udgøre det ny Skt. Katharinæ (eller Sortebrødre) sogn.⁷

Grænsen mellem de to sogne gik fra Midtmølle bro syd om Mellemdammen og en del af Storegade, videre gennem Sortebrødregade, Vægtergade og Sønderportsgade, fra Gråbrødregades udmundig i Sønderportsgade dog *nord* for denne gade, således at Nederdammen og området syd for den nævnte linje og vest for Sønderportsgades yderende lå til Skt. Katharinæ Kirkes sogn, det øvrige til Domsognet.

Kinch har formodet, at de to sogne havde nogenlunde det samme antal indbyggere, hvilket bekræftes af en optælling på grundlag af den bearbejdede liste over skatteyderne i 1640. I opgørelsen er der ikke taget hensyn til, at de to sogne hver havde et landdistrikt: til domsognet hørte Øster Vedsted, Inder Bjergum (Næst Bjergum) og Klåby, til Skt. Katharinæ sogn hørte området syd og øst for byen, med byerne Lustrup, Tange og Tved.

2.3 Fysisk fremtræden

Ribe var en marskby, anlagt på et par lave høje, som adskiltes fra fastlandet i øst, geesten, af åløb og fugtige engstrækninger. Byen omfattede i 1600årene området mellem Stampemølleå i vest og Ribe å eller Nebså i øst samt de to store holme i Ribe å.⁸ Den havde henved 25 gader, fem slipper og et torv, foruden tre gader uden for Nørreport i øksnestaldkvarteret, med i alt ca. 700 huse og boder og enkelte stalde, foruden de ca. 30 stalde i staldkvarteret. Den var omgivet af vandløb, Ribe å i øst og nord, Stampemølle å i vest og Graven i syd, hvorover førte seks broer. Ved tre af disse broer var der porte: Nørreport, tæt inden for Ydermøllebro; Sønderport, inden for Sønderports bro; og Pilleport ud mod Riberhus; portene blev lukket om natten, således at man måtte vække portneren, om man ville igennem. Byen havde to kirker, Domkirken eller Vor Frue Kirke med det store Stormtårn med borgerskabets stormklokke, og Skt. Katharinæ Kirke eller Sortebrødre Kirke, foruden en nedlagt Kirke uden for Nørreport, Skt. Peders, der blev brugt som byens materialgård. Den havde et rådhus, i Grønnegade, med byting og rådstueting og fængsel, en stiftelse for ældre og syge, kaldet Hospitalet, det gamle Sortebrødre Kloster, og en dårekiste. Den havde en latinskole, Domskolen, og to danske skoler. Den havde en stampemølle, tre vandmøller: Ydermøllen, Midtmøllen (eller Nebsmølle) og Overmøllen

(også Kongens Mølle eller Slotsmøllen), og to teglværker, vestre og østre teglovn vest for byen. Og den havde en havn ved Skibbroen med kran og vægthus. Øst for Domkirken lå som nu Torvet; foruden dette torv var der et fisketorv, der lå ved Skibbroen, ved kranen, og uden for Nørreport afholdtes på Toften de to årlige markeder. På Torvet stod et par gabestokke og en kag, på Skibbroen en træhest. På Torvet var også byens store brønd, i Gråbrødregade lå en anden brønd, med et hjul på en stor bom og to junger, og i Sønderportsgade, nær Rykind, lå en tredje, den såkaldte Rellufs kjeld; de blev benyttet af de indbyggere, der ikke selv havde nogen brønd i deres hus eller på deres gårdsplads; i hvert fald i nogle huse var der brønd i kælderen, med træværk over og med junger og kæde, eller brønden var placeret i gården, med et skur over, som ved præsteresidenserne. Vaskesteder og steder, hvor man kunne hente vand (!) havde byen ved de såkaldte vandbroer ved åen; der var fire ved Skibbroen og fem længere mod syd.⁹

Byens hovedstrøg var gaderne Nederdammen, Mellemdammen, Storegade, Stenbogade og Sønderportsgade, der løb fra Nørreport i nordøst til Sønderport i sydvest. Nederdammen og Mellemdammen lå på den mølledæmning, »dammen« – som i Amsterdam og Rotterdam – der i 1200'erne var blevet anlagt tværs over Ribe ås 250 m brede engbund, til brug for Kongens Mølle, men udnyttet også af de to senere tilkomne møller.

Med sine porte, broer og omgivende vandløb og med Riberhus liggende i det nordvestlige hjørne var Ribe i virkeligheden en befæstet by. Byen havde kanoner, borgerne havde bogervæbningen, og man havde den opfattelse, at byen skulle kunne forsvares i tilfælde af fjendtlige indfald i landet.¹⁰ Som vi skal se, kom byen aldrig til at indfri forventningerne.

2.4. Befolkningstal og befolkningsforhold

Der har været fremsat forskellige formodninger om, hvor mange indbyggere der var i Ribe i 1500-1600'erne. Ud fra betragtninger af antallet af skatteydere i skattelisten og sammenligning med forholdet mellem skatteydere og indbyggertal omkring 1850 nåede Kinch i 1882 frem til, at der i 1549 skulle have været ca. 5.000 indbyggere, i 1591 ca. 4.500 og i 1641 ca. 3.500. Fridericia satte i 1394 byens folkemængde omkring 1650 til 3.000-4.000.¹¹

Ud fra oplysninger i forskelligt materiale skulle det være muligt at danne sig et vist indtryk af indbyggertallet. Der kan her være tale om beregninger ud fra skattelisterne, døbte i kirkebogen, døde i kirkeregnskaberne, antallet af huse ifølge den bearbejdede skatteliste for 1640 og hustaksten 1661 samt antallet af våbenføre mænd ved mønstringerne.¹²

Fra 1672 kendes indbyggertallet i Ribe fra et mandtal. Det var da 1.939.¹³ Man kan altså for dette år beregne, hvor mange indbyggere der gik på en

skatteyder. Der kendes for dette år to lister, én fra 16/2 og én fra 18/10, og optællinger giver tallene i tabel 3.

Tabel 3. *Skatteydere i Ribe 1672 (kvinder heraf angivet i parentes)*

		1.fj.	2.fj.	3.fj.	4.fj.	I alt
1672	16/2	112 (42)	128 (40)	149 (43)	86 (26)	475 (151)
	18/10	74 (18)	88 (14)	99 (11)	71 (14)	332 (57)

Kilde: Skat 1672 16/2 og 18/10.

Den betydelige forskel fra februar- til oktoberlisten skyldes, at den første omfatter en del personer, hvor ligningsbeløbet er trukket ind fra marginen og mærket m(ånedlig); disse personer er vistnok inderster, tjenestepiger og lignende, hvilket også kan forklare, at kvindeprocenten i februarlisten er en del højere end i oktoberlisten, 32% mod 17%.

Sættes disse skatteydertal i forhold til mandtallet, viser det sig, at der i 1672 var 4,1 indbyggere pr. skatteyder i februarlisten og 5,8 i oktoberlisten. Da tidligere tiders skattelister ikke medtager tjenestepiger m.m., er det formentlig tallet 5,8, der skal benyttes. I betragtning af den tids forholdsvis høje børnetal og det store antal tjenestefolk hos de velstående, er dette tal, der i virkeligheden svarer til det gennemsnitlige antal personer pr. husstande, næppe urimeligt.¹⁴

Med et gennemsnit som det førnævnte på 5,8 indbyggere pr. skatteyder, skulle befolkningen i Ribe på grundlag af de nævnte skattelister i 1549 være på 4.200, i 1591 på 5.000 og i 1641 på 4.600, idet det første tal altså er noget lavere end Kinchs førnævnte tal, de sidste noget højere.¹⁵

Ifølge Ribe domsogns kirkebog skulle der i 1640 være døbt 59 børn i dette sogn, men der må hér ses bort fra fem døbte børn, der stammede fra landdistriktet (Øster Vedsted); gennemsnittet for dette, de to foregående og de to følgende år er for købstaden 47,6. Man kender her ikke tallet af dødfødte og døde før dåben. I en del tilfælde anfører præsten, der førte kirkebogen, vel også dødfødte børn, men han har næppe medtaget alle; for det nævnte femår anføres blot ni dødfødte. Usikkerheden ved beregning af befolkningstal på grundlag af dåbstal formindskes dog med hensyn til tallet af døde før dåben noget gennem datidens dåbspraksis, idet børnene som regel blev døbt ganske kort tid efter fødselen. Usikkerheden er der også til en vis grad taget højde for i den multiplikationsfaktor, Marcus Rubin nåede frem til i forbindelse med beregninger af folketal på grundlag af kirkebøgers oplysninger om døbte. Hans tal var 30 og benytter man det, skulle man for domsognets vedkommende nå frem til et folketal i 1640 på 1.425 på grund-

lag af det udjævnede dåbstal for femåret 1638-42. Da skatteborgertallet i domsognet svarer til tallet i Skt. Katharinæ sogn i forholdet ca. 1:1, skulle hele byens indbyggertal i 1640 efter denne beregningsmåde være 2.850, et tal, der ligger en del under det, der ovenfor nåedes på grundlag af skattelisten. Det kan skyldes, at Rubins faktortal er for lavt, fordi tallet af dødfødte og døde før dåben har været højere end forudset i dette tal, men en forklaring kunne også være, at byens folketal var faldende, idet tilvandringen var faldende, hvilket fremgår af borgerskabsprotokollen, således at en forholdsvis større del af befolkningen var udover den produktive alder, hvilket ligeledes bevirker, at Rubins faktortal bliver for lavt.¹⁶

Kirkeregnskaberne for Domkirken og Skt. Katharinæ Kirke kan for en del år oplyse om tallet af begravelser, der er blevet betalt for (jfr. tabel 70). Med det kendskab, man har til datidens dødelighed, vil det dog være hasarderet at foretage beregninger over befolkningstal på dette grundlag.

Ifølge den næstældste kendte liste over ejendomme i Ribe, hustaksten fra 1661, var der dette år i byen 695 huse og boder. På grundlag af den bearbejdede skattelige liste for 1640 skulle det være muligt at danne sig et skøn over tallet af huse dette år; med en vis usikkerhed kan det sættes til 700.¹⁷ Hvor mange personer der har boet i de enkelte huse, fremgår ikke af noget materiale. I de fleste huse har der næppe været mere end én husstand, hvortil dog kommer, at en del husstande har haft lejere boende, de såkaldte inderster. Ovenfor er tallet for en husstand sat til ca. 6. Antallet af inderster var ifølge den bearbejdede skattelige liste for året 1640 86, men der kan meget vel være tale om et større antal personer i alt, idet en inderste kunne være en enlig kvinde eller mand med et eller flere børn, måske også en familie. Dette opvejes måske til gengæld af, at der i mange boder næppe har boet mere end en enkelt person, således at det gennemsnitlige antal beboere pr. hus næppe bliver mere end 6. Hertil kommer, at i 1640 stod i alt 12 af byens huse øde, i 1661 var tallet 132. Efter denne beregningsmåde skulle altså folketallet 1640 og 1661 med et beboertal pr. hus på 6 være ca. 4.100 og 3.400.

Også ud fra tal for en befolknings våbenduelige mænd har man forsøgt at beregne befolkningstal. For Ribe gælder det forhold, at der synes at være forskelligt grundlag for de tal, man kender fra mønstringer. Mens Hegelund i sin almanak for 1611 angiver antallet af borgere ved en mønstring til 416, har en mønstringsrulle fra 1657 et tal på ikke mindre end ca. 530, efter at befolkningstallet lige siden 1610'erne stadig var gået tilbage.¹⁸

Ved de forskellige anvendelige beregningsmåder for byens befolknings-tal, ud fra skatteydertal, tallet af døbte og tallet af huse, når man altså til forskellige resultater, for året 1640 tal på henholdsvis 4.400, 2.850 og 4.100. Rubins faktortal til beregning ud fra tallet af døbte børn må på én eller anden måde være for lavt, og tallet for indbyggere pr. skatteyder og beboere

Født	
uden for Ribe	229
i Ribe	71
uangivet	11
Ikke fundet	206
Gejstlige o.a.	
ikke-borgere	30
Kvinder	230
Skatteborgere i alt	777

Amsterdam 1
 Basdal
 (Westfalen) 1
 Laer (do.) 1
 Løbke (do.) 1

Oldenswort 1
 Lunden 1
 Heide 1
 Jever 1

Walsrode
 v. Hamborg 1
 Meinstorf 1
 Tyskland 2

Stolpen,
 Meissen 1

Ribes skatteborgere 1640: fødesteder (● = 1 borger)

pr. hus er måske sat for højt, således at et tal i midten sandsynligvis vil ligge virkeligheden nærmest.

Det vil hér være af interesse at iagttage den bearbejdede skattemånedsskrift for året 1640 (tabelbilag 95). For de 383 skatteydere i domsognet ser man, jfr. tabel 78, i årene 1623-60 født/døbt i alt 897 børn, idet man finder børn i 177 af de 262 husstande, der har en mand som overhoved, i 17 af de 119, der har en kvinde som overhoved; for i alt 187 af skatteyderne ser man altså ingen børn, mens man for de resterende 194 kan optælle mindst 897 børn eller i gennemsnit pr. skatteyder 4,6, beregnet for samtlige skatteydere 2,3.¹⁹ På denne baggrund er det førnævnte beregningstal på 5,8 indbyggere pr. skatteyder måske i overkanten, idet man for domsognets 383 skatteydere i 1640 vel maksimalt vil få 1.730 indbyggere.²⁰ Dette skulle give et beregningstal på blot 4,5 indbyggere pr. skatteyder, men hér er ikke taget højde for, at børnetallet *kan* have været højere, end det hér er fremgået, og at der i byen måske boede en del personer, der hverken var skatteydere, børn eller tjenestetyende; i hvert fald var der en mindre gruppe gejstlige indbyggere, herunder domskolens disciple.

Et beregningstal på 4,5 indbyggere pr. skatteyder skulle give et befolkningstal for hele byen i 1640 på ca. 3.400, et tal, der ligger midt imellem dem, man når ud fra beregninger på grundlag af tallet af døbte og tallet af huse. Måske ligger det virkeligheden nær.

»Byluften fortærer slægterne, landluften bevarer dem«, sagde et gammelt ordsprog.²¹ Og det var sandt: Med ældre tiders hygiejniske forhold i de tætbeboede byer og med den almindelige ernærings- og sundhedstilstand måtte tallet af døde i hvertfald i større byer overstige tallet af fødte. Hvis ikke en bys folketal stadig skulle falde, måtte der foregå tilvandring udefra.

En sådan tilvandring skete også til Ribe, selv om den ikke, som vi skal se, har været så stor, at den har kunnet hindre befolkningstallet i at falde jævnt fra 1610'erne til 1660.

Gennem borgerskabsprotokollen, suppleret med pengemester- og kærnerregnskaberne kan man se, hvorfra byen fik sit befolkningstilskud, idet fødested eller sidste opholdssted før indvandringen til byen er kendt for ca. 90% af borgerskabstagerne. Imidlertid er det kun en del af den mandlige befolkning, der har taget borgerskab; borgersønner født i byen var automatisk borgere og er ikke noteret, og bestemmelsen af denne gruppe bliver usikker, fordi der formentlig har levet et stort antal personer i byen uden at tage borgerskab, som daglejere, bude m.m., hvortil kommer, at man ikke har nogen oplysninger om kvinderne; at også kvinder er vandret til byen i stort tal, fremgår af tilfældige oplysninger i tingbøger m.m.

Af de områder, hvorfra de forskellige borgerskabstager stammer i hvert af årtierne mellem 1587 og 1660 (tabel 4-5), dominerede Nørrejylland og

den del af hertugdømmet Slesvig, der lå under Ribe stift, med 2/3 af borger- skabstagerne, hvortil kommer 7% fra de kongerigske enklaver; fra det øvri- ge Danmark og udlandet, herunder Norge, kom blot få. Af Nørrejylland og Slesvig dominerede Skast og Hvidding herreder helt, med henved en 1/3 af samtlige; ser man end tilvandrere fra fjernere egne i Tyskland og Nederlan- dene, så dominerede dog det nære opland.

De her fundne tal afviger noget fra dem, der i 1932 blev fremlagt af Albert Olsen, der må have benyttet sin tids og ikke datidens administrative inddeling.²² Mens hans opgørelse synes at vise, at Nørrejyllands rolle som rekrutteringsområde var dobbelt så betydelig som Hertugdømmernes, viser undersøgelsen her, at de to områder stod lige.

Tabel 4. *Borgerskabstager i Ribe 1587-1660, fordelt efter hjemsted og på tiår.*

	1587 -99	1600 -09	1610 -19	1620 -29	1630 -39	1640 -49	1650 -60	1587- 1660
<i>1. De kongerigske enklaver i hertug-</i>								
<i>dømmet Slesvig</i>								
Ribe	1	8	7	0	3	3	3	25
Ribe købstads jorder	1	1	5	3	4	2	0	16
Ribe Domkirkes landsogn	2	3	6	1	1	1	0	14
Lø herred	6	1	3	4	4	1	2	21
Tønder herred	1	0	0	0	1	0	0	2
Mandø	0	1	0	0	0	1	0	2
<i>2. Nørrejylland</i>								
Gørding herred	9	14	16	12	7	7	1	66
Malt herred	6	3	3	1	2	1	3	19
Skast herred	18	23	24	11	13	14	3	106
Slavs og Anst herreder	4	4	2	2	0	0	0	12
Varde	0	2	0	2	0	2	0	6
Kolding	0	2	1	0	0	0	0	3
Vester Horne herred	5	10	5	6	1	2	5	34
Øster Horne herred	0	3	6	2	0	0	1	12
Jerlev, Brusk og Holmans herreder	1	0	2	0	0	0	0	3
Nørre Horne herred	4	3	7	1	2	1	0	18
Nørvang, Tørrild og Bjerger herreder	3	1	3	1	0	0	0	8
Horsens	0	0	0	1	1	0	1	3
Hardsyssel	25	15	16	4	1	1	2	64
heraf: Bølling herred	7	2	6	4	1	0	0	20
Ringkøbing	2	2	2	0	0	0	0	6
Holstebro	1	0	0	0	0	0	0	1
Lemvig	0	0	0	0	0	0	1	1
Vrads, Hads og Gjærner herreder	1	0	1	0	2	0	0	4
Fjends og Nørlyng herreder	1	0	0	0	1	0	0	2
Viborg	0	0	0	0	0	3	0	3
Randers	0	0	0	0	1	0	0	1
Salling	1	0	1	1	2	1	0	6
Thy	0	0	3	0	2	1	1	7
Rinds, Morsø Nørre og								
Hornum herreder	0	0	0	0	1	2	1	4
Vendsyssel	0	3	0	1	0	0	0	4

	1587 -99	1600 -09	1610 -19	1620 -29	1630 -39	1640 -49	1650 -60	1587- 1660
3. Øvrige Danmark	1	1	3	2	3	5	1	16
heraf: Fyn	1	1	1	2	0	2	1	8
Skånelandene	0	0	1	0	2	0	0	3
4. Hertugdømmet Slesvig, kgl. del og her- tugelige del under Ribe stift								
Kalvslund herred	7	17	8	15	8	6	5	66
Frøs herred	14	2	4	4	3	1	4	32
Hvidding herred	35	39	43	35	39	13	10	214
Gram herred	8	3	6	2	2	3	0	24
Nørre Rangstrup, Sønder Rangstrup, Højer, Lø og Tønder herreder	7	1	6	1	2	0	1	18
Tønder	1	1	0	2	0	1	0	5
5. Hertugdømmet Slesvig, kgl. og hertu- gelige dele uden for stiftet	3	5	13	13	7	10	2	53
heraf: Haderslev	0	1	3	1	1	0	0	6
Åbenrå	0	0	1	0	0	5	0	6
Flensborg	1	0	3	2	2	0	1	9
Husum	1	0	0	0	1	2	0	4
6. Hertugdømmet Holsten	2	1	2	2	1	1	0	9
7. Norge	0	0	1	0	1	0	0	2
8. Tyskland	0	0	1	0	1	0	0	2
9. Bøhmen	0	1	0	0	0	0	0	1
10. Østrig	0	0	0	0	0	0	1	1
11. Nederlandene	3	0	1	2	2	0	0	8
12. Belgien	1	0	0	0	0	0	0	1
13. Frankrig	0	0	0	1	0	0	0	1
14. Portugal	0	1	0	0	0	0	0	1
15. Ubestemt	7	5	3	4	1	1	1	22
16. Ungivet	54	30	34	25	5	6	7	161

Kilde: Bprot.

Tabel 5. *Borgerskabstagere i Ribe 1587-1660, fordelt på hovedområder i % og på tiår.*

	1587 -99	1600 -09	1610 -19	1620 -29	1630 -39	1640 -49	1650 -60	1587- 1660
1. De kongerigske enklaver	5	7	9	5	10	9	9	7
2. Nørrejylland	34	40	38	27	28	38	33	34
3. Øvrige Danmark	0	1	1	1	2	5	2	1
4. Hertugdømmet Slesvig, kgl. del og hertugelige dele under Ribe stift	31	31	28	36	42	26	36	32
5. Hertugdømmet Slesvig, kgl. og hertugelige dele uden for stiftet	1	2	6	8	6	11	4	5
6.-14. Udlandet, herunder Norge	3	2	2	6	7	3	2	4
15.-16. Ubestemt og uangivet	26	17	16	17	5	8	14	17
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100
Antal	232	204	236	161	124	90	55	1.102

Kilde: Tabel 4.

Som det fremgår af tabellen, har byen trukket folk til sig fra et stort område. Byen må have haft et ry; men familieforbindinger har sikkert også spillet ind. Enkelte gange ser man en hel brødræflok efterhånden vandre til byen; men i de fleste tilfælde kender vi ikke noget til familieforholdene.²³

Giver borgerskabsprotokollen end ikke indtryk af, at der har været et større fremmedelement i byen, så vidner dog adskillige navne i skattelisterne, vistnok især de ældre, om at byen har huset adskillige fremmede. Navne og betegnelser som Laurens van Brussel, engelske sadelmager, tyske Anneke, Marine, som kom af Norge, Johan Brun van Lingen, en tysk maler, ti hollænderkvinder i mag. Peder Hegelunds kannikegård osv. fortæller om de fremmede.

På landsplan var indvandringen af fremmede håndværkere til købstæderne af stort omfang omkring 1620. Regeringen lagde vægt på at få en tilstrømning af aktive fremmede handlende og håndværkere, og i 1622 blev der givet en række privilegier for købmænd, kræmmere, håndværksmænd og sejlingsmænd, der lod sig indskrive som borgere, således skattefrihed det første år, frihed for tvungen deltagelse i offentlige hverv, toldfrihed som landets borgere m.m. Denne øgede indvandring kan måske også spores i Ribe, men tallene er meget små (tabel 4-5).²⁴

Var der en betydelig tilvandring til byen, så var der til gengæld også en del, der udvandrede. Skattelisternes lange rækker af lavtbeskattede viser, at erhvervsmulighederne for størsteparten af befolkningen ikke har været gunstige. De mest initiativrige har da forsøgt sig i andre byer eller i andre lande. Motivet for de fleste har sikkert været det, som Nis Jensen angav, da han med sin kone rejste fra byen: at han nu agtede at begive sig på sin retfærdige rejse og over til Bergen om sin forbedring.²⁵

Da der ikke er ført bog over de personer, der har *forladt* byen, må oplysningerne om udvandringen nødvendigvis blive spredte og helt tilfældige. I en række danske og fremmede borgerskabsbøger o.a. kilder finder man angivet navne på en del indvandrede Ribere, og byens tingbøger omtaler tilfældigt adskillige.²⁶ Alene lensregnskaberne lister over bådsmænd, dvs. matroser, der fra Ribe, og Riberhus len, blev sendt over til København til den kongelige flåde efter at have ladet sig antage, vidner om udvandringen; for året 1640-41 var der fra Ribe alene tale om 24 unge karle.

Udvandringen belyses også gennem forskellige arbejder med bearbejdelser af borgerskabsprotokoller (tabel 6). Kildematerialet er spinkelt og usikkert, og tallene er små og minimumstal; man ser dog, at flere er udvandret til byer som Tønder, Husum og Flensborg, og i årene 1600-60 har hele 13 taget bopæl i Århus.

Tabel 6. *Ribere udvandret 1530-1721 til en række byer*

	Tidsrum	Antal fra Ribe	fra Jylland	fra Danmark
Horsens	1650-60	1		
Århus	1600-60	13		
Ålborg	1600-17, 1621-25	2		
Odense	1611-60	2		
Kalundborg	1589-1650	1		
Bergen	1550-1660	4		
	1550-1751			758
Haderslev	1630-1721	0	78	109
Tønder	1593-1627		5	
	1627-1721	5	57	59
Åbenrå	1609-25	0		4
Husum	1429-1593 c)	1		1
	1581-1603 b)	1		1
	1607-27	7	31	33
	1627-60	?	20	21
Friedrichstadt	1641-1721 a)	0	26	38
Tønning	1595-1622 b)	1		2
	1623-50	0		3
Slesvig	1530-1603 b)	?		11
	1618-68	?		1
Flensborg	1558-1600	28		
	1600-60	0		41

Ann.: a) = brudgomme i den evangelisk-lutherske menighed, b) = skatteregistre, c) = Urkundenbuch.

Kilde: Fussing, 1957, s. 66-83; Hoffmann, 1953, s. 227 ff.

Endnu flere Ribere har dog sikkert fundet vej til Norge. Bergens borgerskabsbog anfører vel for årene 1550-1660 blot fire personer fra Ribe; men man ser i skifter o.a. kilder talrige personforbindelser mellem byen og norske byer som Frederikshald, Tønsberg, Skien, Kristiansand, Stavanger, Trondheim og talrige bygder. Netop i første halvdel af 1600årene afgav Danmark et betydeligt antal af sine indbyggere til Norge og der har ligefrem kunnet foregå en befolkningsmæssig vekselvirkning mellem Ribe og dette land.²⁷

Størst betydning har dog nok udvandringen til Amsterdam haft. Holland, specielt Amsterdam, stod som datidens Amerika. Undersøgelser foretaget af Simon Hart på grundlag af lysningsregistre fra Amsterdam viser, at et forbavsende stort antal mænd og kvinder, der stammede fra Ribe, blev gift første gang i denne by. Alene for årene 1626-50 var der tale om 60 personer, for årene 1651-75 om 138 (tabel 7).²⁸

Tabel 7. *Personer fra Ribe gift første gang i Amsterdam, 1595-1800.*

År	Brud- gomme	Brude	I alt	År	Brud- gomme	Brude	I alt	%
1595	1		1	1595-1600	2		2	0
1600	1		1	1601-25	17	2	19	5
1601-05	2	1	3	1626-50	42	25	67	17
1606-10	6		6	1651-75	71	67	138	35
1611-15	7	1	8	1676-1700	40	23	63	16
1620	1		1	1701-25	42	11	53	13
1624	1		1	1726-50	23	13	36	9
1626-30	6	3	9	1751-75	8	8	16	4
1631-35	6	1	7	1776-1800	3	2	5	1
1636-40	7	3	10					
1641-45	12	8	20					
1646-50	11	10	21					
1651-55	15	10	25					
1656-60	10	7	17					
				1595-1800	248	151	399	100

Kilde: Hart, 1970, s. 47-48.

Tallene understreger de nære forbindelser mellem de to byer, tydelige på det handelsmæssige og kulturelle område.

Sammenligninger med tilsvarende tal for det øvrige Danmark og Norge viser, at udviklingen for udvandringen fra Ribe, således som den tegner sig i disse lysningsregistre, mere ligner den, man finder for Norge, end den for det øvrige Danmark.²⁹ For Ribe og Norge lå en forholdsvis større del af emigrationen i årtierne mellem 1625 og 1675, for Danmark som helhed i årtierne mellem 1700 og 1750. Med den nære beliggenhed ved Amsterdam var Ribe vel forud for det øvrige land.

Gennem den almindelige tilvandring til og afvandring fra byen stod mange borgere i familieforbindelse med borgere i andre købstæder og med befolkningen i oplandet. Ikke mindst rådmandskredsens familieforbindelser med borgere i andre købstæder er bemærkelsesværdige.³⁰

2.5. Borgerne

På grundlag af skattelisterne er det muligt gennem supplering med oplysninger fra tingbøger, pengemester- og kærnerregnskaber, havnekærnerregnskaber, toldregnskaber, kirkebog m.m. at skabe en oversigt over skatteborgernes erhverv. Skattelisterne alene kan ikke bruges til dette formål, således som Kinch har gjort det.³¹ I den enkelte skatteliste er der et stort antal personer, der ikke har en erhvervsbetegnelse. Allerede ved supplering med de nærmest foregående og nærmest følgende skattelister er det muligt at

skaffe oplysninger om yderligere en del personers erhverv, og for i hvert fald årtierne før 1660 kan man nå en ret fuldstændig opgørelse. En sådan er dog meget tidkrævende, og den er hér alene foretaget for året 1640, idet dog hustaksten for 1661 er benyttet til en temmelig fuldstændig opgørelse også for dette år, hvor man yderligere får oplysninger om personer, der ernærede sig ved brygning, spinden, vask, syning, budtjeneste m.m.

At den enkelte skattemæssige liste ikke kan anvendes som grundlag for en opgørelse af borgerbefolkningens erhverv, fremgår med al tydelighed af en sammenligning mellem opgørelsen på grundlag af den her bearbejdede liste over skatteydere 1640 (tabelbilag 95) og Kinchs tal for året 1641 (tabelbilag 30). Kinch har i sin opgørelse erhvervsbetegnelser for i alt 163 personer, mens man for året 1640 kan finde erhvervsbetegnelser for i alt 452. Forklaringen på forskellen kan ikke engang *delvis* være, at Kinch ikke har medtalt personer, der er ansat til o sk.; for han anfører, at der i 1641 var 220 ugifte kvinder og enker, og opgørelsen her for 1640 viser, at der da var 230 kvinder og enker, herunder 76 ansat til o sk.

Da Kinch ikke anfører noget tal for købmænd, men blot opregner én kræmmer, kunne man forledes til at tro, at de manglende personer i hans opgørelse har været købmænd. Hans tal for skippere og for de enkelte grupper af håndværkere, ufaglærte, andre og liberale erhverv er dog næsten overalt for små; han anfører således 10 skippere, mens man kender 31 for 1640, han anfører 16 skomagere, mens man for 1640 kender 39; og tilsvarende er tallene for andre fag (tabelbilag 30). Kinchs opgørelse er altså temmelig misvisende, og når han forsøger at se en udvikling på grundlag af sine tal, bliver resultatet meningsløst. Han finder således, at 1641 skulle skomagerenes antal være taget stærkt af, idet der da var 16 imod 24 i 1591; men for 1640 kendes som nævnt 39 skomagere.

Ifølge opgørelsen for 1640 (tabel 8 og tabelbilag 30) var den talrigeste skatteborgergruppe håndværkerne, der udgjorde henimod en tredjedel af det samlede antal skatteborgere. Talmæssigt følger derefter enker, der omfattede henimod en femtedel, uangivne, der udgjorde lidt mere end en tiendedel, ligesom også købmændene og enlige kvinder. De øvrige grupper, skippere, ufaglærte, andre og liberale erhverv og embedsmænd, var små.

Som vi skal se, var købmændene økonomisk, administrativt og socialt det dominerende lag i byen, selv om de talmæssigt udgjorde blot godt 10% af skatteborgerne.³² Der var dog store sociale forskelle, fra de små købmænd, kræmmere, humlemænd, der blot handlede med humle, og til byens mest velstående borgere, borgmestrene og rådmændene og de store købmænd. Erhvervsbetegnelsen »købmænd« forekommer så godt som ikke i kilderne, derimod betegnes adskillige som »kræmmer«; betegnelsen udelukker ikke, at vedkommende kan være meget velhavende, og det er ikke muligt at trække en skillelinje mellem på den ene side købmænd og på den anden

kræmmere, der ifølge en senere opfattelse skulle være de mindre købmænd.

Optræder købmændene således uden erhvervsbetegnelse, kan man dog i mange tilfælde bestemme dem ud fra oplysninger i toldregnskaber, kærnerregnskaber, lensregnskaber, havnekærnerregnskaber, markbøger, tingbøger osv.

Tabel 8. Erhvervsstrukturen i Ribe 1570 og 1640 og i København 1660 ifølge skattelister samt fordelingen af skatteansættelsen i Ribe.

Erhverv	Ribe		1640		Kbh. 1660		Ribes skatte- ansættelse: andele i %	
	1570	%		%		%	1570	1640
Købmænd o.a. handlende	113	16	93	12	185	4	56	39
Guldsmede	2	0	9	1	19	0	1	2
Skipper og skudemænd	20	3	36	5	110	3	4	8
Håndværkere	138	20	225	29	724	17	13	24
Øvrige (ufaglærte, andre, liberale)	40	6	55	7	1.818	41	3	3
Heraf sømænd i Nyboder					1.281	29		
Embedsmænd	27	4	34	5	439	10	—	1
Civile o.a. under hof og regering					89			
Officerer, soldater m.m.					224			
Under magistraten					71			
Under universitetet og gejstligheden, lærere					55			
Enker, enlige kvinder	187	27	230	30	471	11	10	14
Adelige	0		0		49	1	—	—
Uangivet mænd	158	23	88	11	579	13	13	9
I alt	685	100	770	100	4.394	100	100	100
Skatteansættelse i sk:							4.364	3.944

Anm.: Da tabellen for Ribe, ligesom tabelbilag 95, medtager også gejstlige o.a. embedsmænd, der ikke betalte skat til byen, er persontallet højere end skattelistsens.

Kilde: Tabelbilag 30 og 95; *Fridericia*, 1889-90, s. 254-59.

Til købmandsgruppen regnes her og i det følgende guldsmedene, der i praksis står mellem købmænd og håndværkere; de havde vel en håndværkeruddannelse og arbejdede som håndværkere; men de solgte også ædle metaller, ædelstene og smykker.

Med deres handel forsynede købmændene borgere, adelige, gejstlige og bønder med de varer, de ikke selv producerede eller købte på torvet og på markeder, og de stod for eksporten af danske landbrugsprodukter. Deres handelsvirksomhed var, som vi skal se, ved siden af godsbesiddelse den eneste mulighed for virkelig velstand.

Skippernes virksomhed kunne for en del ligne købmændenes; de stod

nemlig i en del tilfælde selv for salget af de varer, de fragtede med deres skibe og skuder. Men vel oftest sejlede de med varer for andre og fik betaling for fragten.

Erhvervsbetegnelsen skipper forekommer temmelig ofte i skattelisterne, i kirkebogen og toldregnskaberne, og man kan bestemme dem ud fra deres virksomhed, således som denne afspejler sig i toldregnskaber, havnekæmnerregnskaber m.m. I flere tilfælde finder man også fortegnelser over byens skipper.

Med deres skibe og skuder bragte skipperne varer til og fra Ribe-området. Ofte skete det vel i en ret lokal kystsejlad; men mange nåede ud til fjernere egne, i Østersø-området, Skandinavien og Vesteuropa.

Også håndværkerne omfattede flere lag i befolkningen, i nogen grad afhængig af pågældende fag. Man havde i alt godt 30 håndværksfag (jfr. tabelbilag 30); talmæssigt var håndværkerne indenfor beklædnings- og tekstilvirksomhed helt dominerende, idet de udgjorde mere end halvdelen af håndværkergruppen; bygningshåndværkere omfattede næsten en fjerdedel, mens de øvrige områder nogenlunde ligeligt delte den resterende fjerdedel.

Med deres håndværksvirksomhed fremstillede håndværkerne de produkter, som de med deres håndværksmæssige uddannelse nu engang formåede, og som borgere og bønder ikke selv kunne fremstille, og som adel og borgere ikke fik indført.

En gruppe af byens indbyggere havde ikke fået nogen håndværksmæssig uddannelse, men måtte ernære sig ved daglejerarbejde, som arbejdskarle, kalkslåere, bude og lignende. At dømme efter opgørelsen for 1640 skulle denne gruppe ikke være talrig; men der gemmer sig sikkert en del uden uddannelse i gruppen *Uangivet*. For personer af denne gruppe ser man nemlig sjældent nogen erhvervsbetegnelse. Man møder vel en person, der kaldes »kalkslår«, men oftest fremgår denne gruppes virksomhed alene af kæmnerregnskaber, tingbøger m.m.

Et par mindre grupper omfatter anden erhvervsvirksomhed og liberale erhverv. Til den første regnes bl.a. fiskere, gartnere, vognmænd og værtshusholdere, til den anden bl.a. skoleholdere. Erhvervsbetegnelser for vognmænd og værtshusholdere forekommer næsten ikke. Vognmændenes virksomhed kan bestemmes ud fra kæmnerregnskaberne, hvor man også en enkelt gang har en længere opregning af vognmænd. Værtshusholdernes virksomhed afsløres derimod sjældent i kilderne. For året 1570 findes en liste over byens »herbergere«; der var da 14. For året 1661 har man i hustaksten gode oplysninger om gæstgiverne; der var da fire. For det mellemliggende tidsrum savnes oplysninger.

Gruppen af embeds- og bestillingsmænd betalte i flere tilfælde ikke skat; men alligevel anføres de i 1600årene i skattelisterne i et vist omfang. Havde det ikke været tilfældet, er de dog kendt fra andre kilder, således pengeme-

ster- og kærnerregnskaberne og tingbøgerne. Der var ikke mange embeds- og bestillingsmænd; i byens tjeneste virkede, som det senere vil fremgå, omkring en snes, i resten et par stykker, i kongens og lensmandens tjeneste måske henved en snes, i kirken en god halv snes, i alt altså lidt flere end dem, der forekommer i opgørelsen hér for 1640.

Gruppen af uangivne (mandlige) skatteborgere er forholdsvis stor, mere end 10%, til trods for talløse forsøg på at bestemme denne gruppes medlemmer. Som det vil fremgå, var den gennemsnitlige skatteansættelse for gruppen meget lille; en stor del af dens medlemmer har levet ret spørløst i små kår, en del som fattige, og der er grund til at tro, at den omfatter mange ufaglærte, måske også flere, der på grund af alder er gået ud af erhverv. Enkelte højtbeskattede fra gruppen har måske været købmænd, der blot ikke afslører sig som sådanne i kilderne.

Grupperne enker og enlige kvinder var forbavsende store; de udgjorde tilsammen næsten en tredjedel af skatteborgerne. Dette forhold var også gældende for 1500'årene, og det synes at have været karakteristisk for det gamle samfund.³³ Sandsynligvis har også en del af de mandlige skatteborgere været enkemænd, mens få synes at have været ugifte. Forholdet forklares for en stor del af den høje dødelighed, og det store antal enlige kvinder af kvindeoverskuddet.

Yderligere tre befolkningsgrupper, hvis medlemmer tilsyneladende kun i enkelte tilfælde forekommer i skattelisterne, har været af betydning i byens liv: købmænds- og håndværkssvende, tjenestefolk og fattige. Sikre angivelser af disse gruppers størrelse tillader kilderne ikke. Ved skatteudskrivningen i 1660'erne synes også tjenestefolk flere gange at være skrevet i skat. Deres antal synes at have været henved halvt så stort som skatteborgernes.

Tallet af fattige, der fik regelmæssig understøttelse, fremgår af fattigregnskaberne. For året 1640 var der tale om i alt 22 mænd, 90 kvinder og 31 børn, hvoraf 12 mænd og 12 kvinder forekommer i skatlisten, sat til 0 eller 2 sk.; hertil kommer, at 12 skatteborgere fik fattigunderstøttelse til deres børn.³⁴ Foruden de 3,2% af skatteyderne, der fik fattigunderstøttelse, og de 1,6%, der fik understøttelse til deres børn, har der altså været yderligere 88 personer, svarende til 11,6% af tallet af skatteydere, der har fået regelmæssig understøttelse. Hertil må yderligere føjes en stor del af skatteborgerne; når flere af de personer, der får fattigunderstøttelse, er sat i skat til 2 sk., kan man gå ud fra, at også de øvrige skatteborgere, der er sat i skat til 0 sk. (med undtagelse af skattefri personer) og 2 sk., men klarer sig uden understøttelse, må henregnes til de fattige, og det samme gælder formodentlig de fleste af dem, der har været sat til 4 sk., hvilket senere vil fremgå. Af byens befolkning har da formodentlig 55% hørt til de fattige – hvis man medregner skatteborgere ansat til 4 sk. endda 75% – hvortil kommer, at de mange købmandstjenere, håndværkssvende og tjenestefolk ikke har haft meget

mere end til dagen og vejen. Dette forhold synes at svare til forhold, der kendes fra udlandet.³⁵

Som det fremgår, forekommer mange af de fattige blandt de erhvervsdrivende, blandt småhandlende og småhåndværkere. P. Munch har hævdet, at der var ikke lidet, der knyttede de to grupper købmænd og håndværkere sammen, og at det vel som helhed må siges, at den egentlige modsætning var mellem rige og fattige; han mener, at denne modsætning nogenlunde, men også kun nogenlunde, faldt sammen med grænserne for købmænd og håndværkere.³⁶ Vi skal se, at det var undtagelsen, når håndværkere hørte til blandt de rige og købmænd blandt de fattige.

Når Fridericia i sin undersøgelse af befolkningsforholdene i København i 1600-årene når frem til, at »de fattige« udgjorde ca. en fjerdedel af befolkningen, er denne andel givetvis sat alt for lavt. Hans konklusion, at man ikke havde et egentligt proletariat i den forstand, man senere havde det, idet man savnede al storindustri, røber en fuldstændig mangel på forståelse for forholdene.³⁷ Industrien er ikke en forudsætning for et proletariat. Et proletariat opstår på grund af skævheder i indtægtsfordelingen, og sådanne skævheder har man i høj grad også kendt før industrialiseringen.

De hér fundne tal for 1640 bekræftes i væsentlig grad af en opgørelse på grundlag af hustaksten fra 1661 (tabelbilag 40), der ligeledes kan give oplysninger til en nærmere forståelse af forholdene for de grupper, der i 1640 på grund af skattelistsens karakter må anbringes under *uangivet* og *kvinder*. Hustaksten fra 1661 giver med dens oplysninger om beboernes erhverv det ældste grundlag for en nogenlunde fuldstændig opgørelse over befolkningsgrupperingen. En sammenligning af opgørelserne for 1640 og 1661 (tabelbilag 30 og 40) er derfor af værdi.

Hustakstens procentandel for købmændene er noget højere end 1640-opgørelsens, 20% af det samlede antal husstande mod 12% af det samlede antal skatteydere; men dette forklares af, at hustaksten omfatter også øl- og brændevins- og brødsælgere, der ikke har kunnet identificeres i 1640; disse udgør 7%, og der er altså samme forhold i de to opgørelser. Det samme gælder for guldsmedene, der i 1640 udgør 1%, i hustaksten 1%, mens der er en betydelig forskel for skipperne, med 5% i 1640, 1% i 1661, hvilket kan have sammenhæng med den nedgang, man ser for Ribes skibsfart. For håndværkerne har man tallene 29 og 23%, idet håndværkergruppen formentlig er gået tilbage; tilbagegangen ses især for bygnings- og anlægshåndværkerne, hvor man 1661 blot har en andel på 3% mod 7 i 1640. Gruppen vævere og spindere udgjorde 1640 1%, 1661 15, men da opgørelsen 1640 alene omfatter mænd (vævere), mens 13 af de 15% 1661 var kvinder, er der her overensstemmelse. Det samme gælder stort set for grupperne *ufaglærte*, *andre* og *liberale*. For gruppen *embeds- og bestillingsmænd* er der derimod uoverensstemmelse, selv efter at 1640-opgørelsen er suppleret med gejstlige

og militære i et omfang som hustakstens, idet 5% står overfor 10; en god halv snes af hustakstens småembedsmænd kendes dog også fra tidligere tider, til gengæld mangler der enkelte, der optrådte tidligere.

Tilbage står grupperne *uangivet*, *intet* og *fattige*, der for mændenes vedkommende 1640 og 1661 omfatter henholdsvis 11 og 11%, for kvindernes 30 og 10. Når andelen af kvinder, hvis erhverv ikke er kendt, er så høj 1640, skyldes det, at man af skattelisterne kun tilfældigt får antydninger om kvindernes erhverv. Her er hustaksten 1661 af betydning, idet den viser, at 13% af husstandene som overhoved havde en kvinde, der spandt eller vævede, mens 5% intet erhverv havde, 4% betegnes som fattige, 1% er uangivet og de resterende 7% var beskæftiget indenfor handel, gæstgiveri m.m. eller var gejstlige enker. Kvindernes andel af det samlede antal husstande er altså den samme i begge opgørelserne, 30%. Hustaksten bekræfter ligeledes, at af mændene var der en del, 9%, der intet erhverv havde, mens mindre grupper, 1 og 1%, er uangivet eller betegnet alene som fattige. Når 1640-opgørelsen har en gruppe uangivne mænd på 11%, er det altså i mindre grad fordi oplysningerne, der ligger til grund for opgørelsen, er ufuldstændige; en lille del skal vel placeres under øl- og brændevinssælgere, men størstedelen af de resterende har intet erhverv haft.

Med deres uddannelse, men vel også med deres evner og deres sociale baggrund havde de enkelte borgere vidt forskellige muligheder for at klare sig i tilværelsen. Det skal vi iagttage i det følgende.

2.6. Byens adel

I 1600årene boede tilsyneladende blot enkelte adelige mere permanent i byen, heriblandt lensmandsfamilien på slottet Riberhus. I det foregående århundrede synes flere adelige at have haft en nærmere eller fjernere tilknytning til byen. I årene 1546-68 ejede således Klaus Sehested til Spandetgård, lensmand på Riberhus 1542-50, den store Korsbrødregård, som han beboede i hvert fald 1550-68; i 1567 ejede han to huse og tolv boder; ca. 1568-93 boede hans svigersøn Mourids Podebusk med sin familie i den store gård, som han ejede tillige med en mængde andre ejendomme i byen; enken Magdalene Sehested blev efter mandens død i 1593 boende i byen til sin død i 1611.³⁸

Skattelisterne anfører i enkelte tilfælde i 1600årene adelige. I hvert fald fra 1612 til sin død i 1632 boede også den gamle adelsjomfru Elise Norby til Uggerslevgård i byen, hvor hun ejede og beboede et par sammenstødende huse på nordsiden af den del af Gråbrødregade, der nu kaldes Grydergade.³⁹

En række adelige ejede en del ejendomme i byen, ikke mindst i 1500årene. Husene var en god pengeanbringelse. Fra 1630ernes slutning var vistnok

den eneste tilbageværende adelige med bolig i byen lensmanden på Riberhus, idet man dog træffer enkelte andre af en særlig art: de adelige officerer, der fra 1638 lå i byen med den faste militære indkvartering.⁴⁰

Udviklingen på dette punkt for de adelige svarer vistnok til den, man også ser for det øvrige Danmark: adelen isoleres i forhold til den øvrige befolkning; dens medlemmer har ikke længere kirkelige embeder, de driver ikke mere handelsvirksomhed, deres berøringsflade til den kirkelige menighed bliver meget lille;⁴¹ i Ribe ser man dem kun sjældent selv komme i købmanden Hans Friis' forretning – de sender i stedet deres tjenere, håndværkere osv.; deres sønner går ikke i de almindelige latinskoler, men sendes på rejser i udlandet.⁴² De kannikeresidenser, som kannikerne Iver Vind til Nørholm, Niels Krag til Agerkrog og Erik Juel til Hundsbæk i 1630erne havde i kraft af deres embeder, benyttede de ikke; de lejede dem ud til borgerlige, og i 1635 fik de kongens tilladelse til at sælge gårdene, der lå på vestsiden af Skolegade og på østsiden af Puggårdsgade.⁴³

Lensmanden på Riberhus var kongens embedsmand og repræsentant i byen og i Riberhus len. Mellem ham og byen kunne der være et ganske nært forhold. Borgmestre og råd forærede i en årrække hvert år til jul eller nytår på byens regning lensmanden to tønder hamborgerøl eller en ame vin, og man træffer også andre foræringer. Børn af lensmanden blev døbt i Domkirken, og byens fornemste borgere og gejstlige stod faddere; ved lensmandsskifter gjorde borgmestre og råd gilde på rådhuset, ligesom man ved andre lejligheder foranstaltede drikkelag for lensmanden. Der kunne dog også opstå modsætningsforhold mellem lensmanden og byen, således som vi skal se det i 1640erne.⁴⁴

Selv om Riberhus hørte til de mindre kongelige slotte, var det dog en hel lille verden for sig. Inden for voldgraven, hvorover en vindebro førte fra nord, fra et mindre porthus, lå i 1642 først et stort muret hus med port, fruerstue, kongens kammer og sal og kornloft, vest herfor et muret hus med borgerstue, svendekælder, køkken og bryggers og to kornlofter, og øst herfor et muret hus. Disse tre bygninger var alle i tre etager med kælder, og de har at dømme efter en besigtigelse fra 1645 haft et etageareal på i alt ca. 2.800 m², hvortil kommer kældrene. Foruden disse store murede huse omfattede bygningskomplekset også flere mindre. På arealet uden for graven nord for slottet lå staldgården, med portfløj, ridestald, hølade og en forbindelsesfløj, i alt 72 fag huse, mellem 9,5 og 14 m brede. Ved den nuværende Skovgade lå slottets stalde, sammen med en abildhave, og sydøst for selve byen lå slottets ladegård, med kornlade, to øksnehuse og et hus til aldegårdsfolkene, i alt 100 fag huse.⁴⁵

I det store bygningskompleks residerede lensmanden med sin familie og et stort folkehold. Dette var en hel lille befolkning for sig, hvis medlemmer ikke optræder i skattelisterne; der var funktionærer og tjenestefolk som

slotsskriveren, slotsfogeden, håndskriver, skriverdreng, fogedsvend, postsvend, udrider, portner, kusk, skytter, jægerdreng, kældesvend, vognsvend, kok, lade(gårds)foged, staldmester, stalddreng, røgter, svinedreng, slotsgartner, og der var håndværkere som (slots)smed, (slots)skrædder, sadelmager.⁴⁶

Riberhus skulle dog kun komme til at fungere som bolig for lensmanden indtil Torstenssonkrigen 1643-45. Efter flere belejringer og besættelser af svenske og danske styrker var slottet i 1645 så ødelagt, at det ikke mere var beboeligt. Man begyndte ganske vist nogle reparationsarbejder, der stod på 1647-50; men de er ikke blevet ført til ende, og slottet skulle ikke mere blive beboet; i slutningen af 1600årene var det en ruin.⁴⁷ Lensmanden fik derefter bolig i den store gård Korsbrødregård i den nordlige del af Korsbrødregade. Bygningen, der var det tidligere johanitterkloster, ejedes siden 1624 af en gruppe borgere, der nu for et betydeligt beløb udlejede gården til lensmanden. Derimod blev der i årene 1648-51 gennemført meget omfattende og meget kostbare genopbygningsarbejder på Riberhus ladegård.⁴⁸

Ikke blot som lensmand og kronens repræsentant i byen kom denne embedsmand i kontakt med byens øvrighed og borgere. Han forvaltede kongens gods i byen og havde derfor at gøre med udlejningen af kongens møller ved dammene, af et par huse ved Pilleport og af slottets fem boder; boderne blev dog ødelagt og nedbrudt i Kejserkrigen 1627-29.⁴⁹

2.7. Byens gejstlighed

Gejstligheden var meget talrigere end adelen, men dog alligevel blot et lille element i byens befolkning. For året 1640 var der tale om en sognepræst og en kapellan, en degn og en klokke ved hver af de to kirker, desuden i hvert fald én organist samt ved Domkirken en lektor og en froprædikensprædikant og gejstlige medlemmer af domkapitlet, således ærkedegnen; ved Hospitalet var der en hospitalspræst.

Til gejstligheden hører også Domskolens rektor, hørere og elever. I 1500-1600årene havde skolen fem hørere eller lærere, foruden rektoren eller skolemesteren, hvortil i 1642 yderligere kom en konrektor, rektors medhjælper ved undervisningen i øverste klasse. Skoleelevernes, disciplenes, antal er det vanskeligt at opgøre; tallet har formentlig svinget gennem tiden, fra godt hundrede til nogle hundrede.⁵⁰

2.8 Områdets øvrige købstæder

Ribe stift omfattede foruden Ribe syv købstæder, nemlig Varde, Kolding, Vejle, Ringkøbing, Holstebro, Lemvig og Tønder. Ifølge mandtallet fra 1672 havde de syv købstæder tilsammen 3.948 indbyggere, mens Ribe havde

1.939 og altså dermed en tredjedel af stiftets samlede købstadbefolkning.⁵¹ I betragtning af byens lange nedgangstid er der grund til at tro, at byen i 1500årenes slutning har haft en forholdsmæssig endnu større andel af købstadbefolkningen. Det er ikke mærkeligt, at de øvrige købstæder kom til at spille en mere beskeden rolle, måske med undtagelse af Kolding, der i 1672 havde halvt så mange indbyggere som Ribe, 1.094, mens de øvrige købstæder lå mellem 712 (Vejle) og 500 (Holstebro). I betragtning af Ringkøbings, Vardes, Holstebros og Lemvigs befolkningstal i 1672 er det bemærkelsesværdigt, at disse byer i årtierne før 1660 spillede en fremtrædende rolle i den jyske øksneeksport.

3. Landet

3.1. Betydning

Når Ribe-borgerne stod ved balustraden på toppen af Stormtårnet ved Domkirken, deres eget tårn, vældigt som borgernes tårne ved kirker i Frisland og Flandern, har de kunnet se vidt ud over det flade, vidtstrakte land, der var deres virkeområde: ved tårnets fod byens små huse, omgivet af Ribe å og Stampemølle å, derefter de flade grønne engstrækninger og længere ude det vide bondeland. Dette land var af afgørende betydning for byen, ligesom denne spillede en vigtig rolle for landet. Der var nære forbindelser, i befolkning, i handel, i økonomi.¹

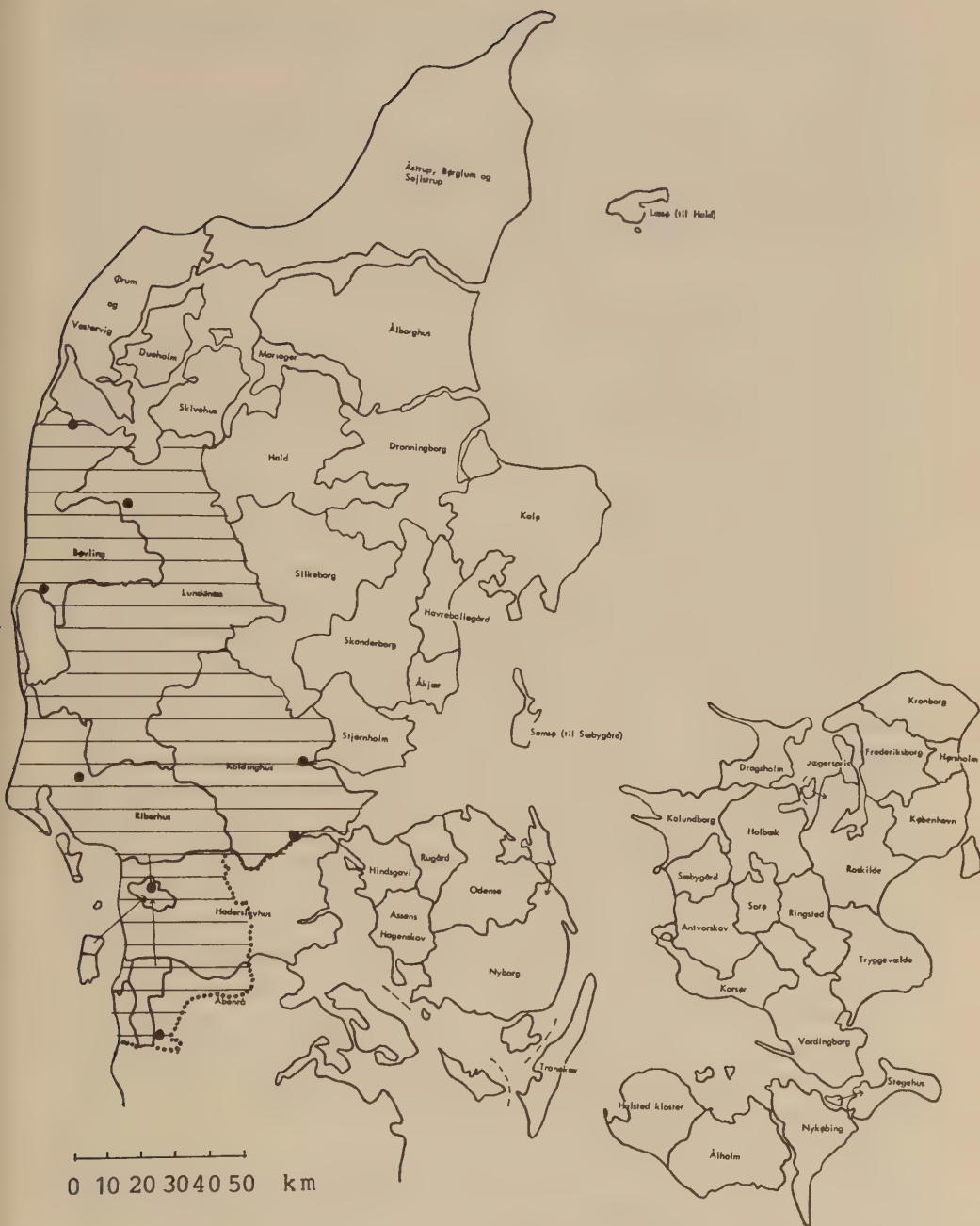
Det egentlige Ribe-område omfattede det sydvestlige Jylland, området, der udgjorde Riberhus len eller stort set det, der indtil 1970 var Ribe amt; Ribe stift omfattede hele Vestjylland og en del af det nordlige Slesvig. Det vestjyske område havde en karrig natur, præget af barskhed, når man undtager de vestlige Limfjords-egne og Ribe-marskens frugtbare lerjorder; mens det slesvigske var rigere.

3.2. Administrativ inddeling

Sammen med Ribe udgjorde en række sogne i Lø og Tønder herred, Mandø, den sydlige del af Rømø, nordspidsen af List, øen Amrum og den vestlige del af Føhr de kongerigske enklaver.² Ribes beliggenhed nær grænsen og i dette område gav indviklede administrative forhold, hvilket viser sig i de to områder, hvor Ribe var hovedby: Riberhus len og Ribe stift.

Riberhus len omfattede foruden Ribe by herrederne Gørding, Skast, Malt (fra 1583) og Vester Horne (fra 1542) og de kongerigske enklaver, det sønderjyske gods, der før reformationen tilhørte de gejstlige stiftelser i byen, samt fra 1600 Møgeltønderhus (len) og fra 1602 Ballum birk med den sydlige del af Rømø og List. Lensmanden opkrævede desuden forskellige indtægter som stedsmål, indæstning og sagefald, ikke blot fra dette område, men også fra Fanø (Nordby) birk og Sønderho, Kalvslund og Frøs herreder, Lustrup birk og Hvidding herred.³

I Ribe stift udgjorde Riberhus len kun et mindre område; nord herfor strakte stiftet sig helt op til Limfjorden, omfattende lenene Koldinghus, Lundenæs og Bøvling (tabelbilag 1); syd herfor strakte stiftet sig til Slesvig stift, med øerne Amrum og Vesterland Føhr og herrederne Højer, Tønder, Lø og Sønder Rangstrup som de sydligste områder i Riberhus len, Haderslevhus amt og Åbenrå amt.

Ribe stift med len og købstæder ca. 1650

Efter Aksel Lassen: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960, 1965, s. 16, med tilføjelser fra kortet i Ribe Domkirke. Danmarks Kirker, 1980, s. 83, og angivelse af købstæderne.

I gejstlig henseende var stiftet inddelt i godt 270 landsogne og ni købstadsogne, i retslig henseende i 31 herreder og 22 birker, hvilket senere skal omtales.⁴

Ribe stift udgjorde på flere måder et sammenhængende område, ikke blot i kirkelig henseende, men også økonomisk og nært forbundet hermed kulturelt og stilhistorisk; her finder man i renæssancetiden særlige vestjyske stilformer, der netop holder sig inden for Ribe stift.⁵ I den følgende fremstilling vil dog Riberhus len være det egentlige kerneområde.

3.3. Fysisk fremtræden

Mod nordvest, i herrederne Vester Horne og Skast, lå landet langs den jyske vestkyst, med den nærvedliggende Fanø, med forblæste, sandflugtsplagede egne og heder, hvor det stod dårligt til med landbruget, men hvor der i hvert fald i perioder var et omfattende fiskeri fra de mange fiskerlejer, fra Lønne i nord til Sønderho i syd. Mod nord lå herrederne Kalvslund, Gørding og Malt, områder med hede og moser, men stedvis med gode agre og med gode græsgange ved åernes udløb i Vesterhavet. Mod øst lå herrederne Frøs og Gram, med frugtbare jorder, men dog ikke som i de østfor liggende herreder Tyrsting og Haderslev. Mod syd lå herrederne Hvidding, Højer, Tønder, Lø og Nørre og Sønder Rangstrup, områder, der mange steder var frugtbare, når bortses fra Mandø og Rømø og Sønder Rangstrup herred.⁶

Nord for Riberhus len havde man lenene Koldinghus, Lundenæs og Bøvling. I Koldinghus len var Slavs herred for størstedelen optaget af den store ufrugtbare Grindsted hedeslette, mens Anst herred omfattede et småbakket, oftest frugtbart terræn; de østlige dele af Brusk, Jerlev, Tørrild og Nørvang herreder samt Elbo og Holmans herreder hørte til det frugtbare og stærkt ydende østdanske landbrugsområde, mens de vestlige dele af Brusk, Jerlev og Tørrild herreder var sandede og blandt landets ringest ydende. I Lundenæs og Bøvling len hørte det meste af området til det vestjyske landbrugsområde, det mindst frugtbare i landet, med sandede hedesletter og spredte, lidt bedreydende lerede bakkeøer; kun mod nord, ud mod Limfjorden, i den nordlige del af herrederne Vandfuld, Skodborg, Hjerm og Ginding, var jordbunden stærkt leret og frugtbar.⁷

Spredt ud over stiftets jorder lå bondegårde og huse, i små eller større landsbyer eller – sjældnere, men særligt i Hardsyssel – ensomt beliggende, som enestegårde. I hele stiftet var der vel i alt ca. 10.000 bondegårde eller bondehuse; hertil kommer 123 herregårde, ofte med prægtige hovedbygninger og større stald- og ladegårdsbygninger, syv større samlinger af købstadhuse i stiftets syv købstæder foruden Ribe, 272 landsbykirker, og de nævnte

byers ni købstadkirker samt et større antal vandmøller, foruden de tre og stampemøllen i Ribe.⁸

3.4. Befolkningstal

Er det vanskeligt at danne sig et indtryk af købstadens folketal, er det endnu vanskeligere at nå til tal for oplandets beboere. De mandtal fra 1660, der kendes for det øvrige Danmark, er for Ribe stifts vedkommende gået tabt. Man må derfor lade sig nøje med beregninger som dem, der er foretaget af Aksel Lassen; han er på grundlag af kirkebøger og sammenligninger med andre områder og senere tidspunkter nået frem til, at der i 1660 i Riberhus og Koldinghus len skulle være 18.000-23.000 indbyggere, i Lundenæs og Bøvling len 22.000-25.000 indbyggere.⁹ Til Ribe stift kommer hertil yderligere områderne syd for Kongeåen med måske 6.700-8.000 indbyggere.

3.5. Bønderne

Bondebefolkningen omfattede dels selvejere, dels fæstere, under kronen, adelen eller gejstlige institutioner, dels grupper, der ikke udelukkende ernærede sig ved landbrug, som landhåndværkere, møllere, fiskere o.a. Brugene kunne dels være hel- eller halvgårde, dels bol, husmandssteder eller huse.

Nogle tal for antallet af bondebrug er beregnet af Fridericia på grundlag af præsteindberetningerne fra 1651, suppleret med matriklen fra 1662. For Ribe stifts nørrejske område skulle der være tale om i alt ca. 8.500 jordbrug eller ca. 11% af det samlede danske tal. Riberhus og Bøvling len tegnede sig hver for noget under en fjerdedel, Koldinghus og Lundenæs hver for noget over en fjerdedel.

Hertil kommer for stiftets slesvigske område i hvert fald 950 brug i 26 af de 43 sogne, måske ca. 1.500 brug i alt for hele området.¹⁰

3.6. Oplandets adel

Var der kun få adelige i købstaden, var der så mange flere på landet, hvor de boede rundt omkring på de ofte prægtige herregårde eller hovedgårde. Alligevel udgjorde adelen kun en ringe del af befolkningen. For Ribeområdet skulle tallet for 1640 nogenlunde kunne opgøres. I de fire herreder i Riberhus len var der i alt 20 adelige hovedgårde eller ladegårde. I hele Ribe stift, omfattende 31 herreder, var der i det nørrejske område i alt 117 herregårde, i det slesvigske område seks (tabelbilag 2). Men da flere af herregårdene var ladegårde, hvor der ikke boede adelige familier, da en del

adelsfamilier ejede flere hovedgårde, og da en del af hovedgårdene var ejet af personer, der boede på hovedgårde uden for Ribe stift, var der ikke mere end omkring 60 adelsfamilier i alt i stiftet, når medregnes lensmandsfamilierne på de kongelige slotte, Riberhus og Koldinghus, Lundenæs og Bøvling.

Adelens herregårde lå spredt ud over oplandet. Ribe stift kunne opvise en hel række fornemme herregårdsbygninger, som de endnu bevarede Rydhave, Nørre Vosborg, Herningsholm og Brejninggård og de forlængst forsvundne Timgård, Krogsgård, Landting og Nørre Holmgård. Som helhed var gårdene noget ujævnt fordelt i stiftet. Grunden hertil var, at de fortrinsvis var placeret i kystegnene og ådalene, for engene var forudsætningen for øksneopdræt, der var en vigtig aktivitet. Derfor ligger 71 af stiftets herregårde i herrederne langs vestkysten.¹¹

Som ejere af herregårdene træffer man atter og atter adelspersoner af bestemte slægter. Gyldenstjerne på Timgård, Podebuskerne på Vosborg, Lange-slægten, hvoraf en linie bar navnet Munk, Kragerne, Juelerne, Sehestederne og Friiserne fra Vadsøkærgård var indfødte vestjyske slægter, hvoraf Lange/Munk og Krag allerede inden reformationen havde nået højadeligt niveau, mens Juel, Sehested og Friis af Vadsøkærgård nåede op i dette i 1600årene. Ellers var det karakteristiske for Vestjylland en række lavættede slægter, som Fasti, Harbou, Norby og Spend, hvorom man hører meget lidt.

Af de 32 adelsslægter, Albert Fabritius har beskæftiget sig med under sine studier over hyppigheden af højadelens indgifte, træffer man medlemmer af de 14 som bosiddende godsejere i Ribe stift 1625-52 og yderligere otte som godsejere.¹²

I 1640 omfattede den bosiddende adel henimod 300 personer, fordelt på 59 husstande, hvoraf 19 bestod af enlige mænd eller kvinder. Overhovederne for disse husstande tilhørte 36 adelsslægter, idet slægten Lange tegnede sig for seks, Juel for fem, Krabbe og Krag hver for fire, Friis (af Vadsøkærgård) for tre, Buchwald, Gøje, Hvas og Juul hver for to. Som godsejere boende udenfor stiftet havde yderligere 25 personer eller husstande tilknytning til området; de tilhørte 19 adelsslægter, hvoraf blot de otte også er at finde mellem de bosiddende slægter. Af disse fremmede adelsslægter tegnede Rosenkrantz sig for tre, Bille, Rantzau og Sehested hver for to medlemmer.

3.7. Oplandets gejstlighed

Tallet af gejstlige i Ribe stift omkring 1640 lader sig blot nogenlunde sikkert opgøre. I stiftets 272 landsogne var der i alt 179 pastorater (tabelbilag 1) og altså lige så mange præstefamilier, hvortil formentlig kommer et noget min-

dre antal degnefamilier. Desværre er oplysningerne om børnetallet i præstefamilierne, disse trods alt mest kendte familier ude i sognene, temmelig usikre og sparsomme. Det er ikke muligt at oplyse noget om tallet af børn pr. familie; men sættes det til ca. 4, som tilfældet var for præsterne i Århus stift 1660, får man for alle stiftets præstefamilier et befolkningstal på ca. 1.100, for hele gejstligheden, når også degnene medregnes, måske henimod det dobbelte.¹³

4. Ribe-området stændersamfund

Ribe-områdets samfund i renæssancetiden var som det er fremgået, opdelt i fire stænder, hvis størrelse og betydning var vidt forskellig. I en samlet befolkning i hele stiftet på måske henimod 44.500-53.800 mennesker omkring 1640 udgjorde bønderne og andre landboere måske 31.700-41.000 personer, mens borgerne omfattede måske 10.500 personer, gejstligheden måske 2.000 personer, heraf godt 100 i købstæderne, og adelen måske 300. Overfor 76-71% bønder stod 19-23% borgere, 4-5% gejstlige og 0,6-0,7% adelige.¹

Tilsvarende var de fire stænders privilegier og muligheder i tilværelsen, deres rolle i samfundet og deres politiske indflydelse vidt forskellig. For en stor del lå disse forhold allerede i de enkelte individers placering i samfundet ved deres fødsel; men der synes at have været muligheder for den enkelte, betinget af hans evner til at klare sig i tilværelsen. Med deres erhvervsvirksomhed eller mangel på samme placerede de enkelte individer sig i samfundet, så vidt som de givne rammer, privilegier og monopoler tillod det, så vidt som fødsel, evner, uddannelse og forbindelser tillod det, og så vidt som heldet fulgte dem.

2. del

Erhvervslivet

Kvarteret omkring Warmoesstraat i Amsterdam ca. 1600.

Udsnit af kobberstik af Willem Janszoon (Blaeu) (1571-1638), der på et meget bredt prospekt af byen skildrer denne set fra nord, fra fjorden Het IJ, og bl.a. viser Nieuwe Markt (»Nytorgv«) med vægthuset og øst herfor Oude Kerk (»Gamle Kirke«), ved hvis østside den lange Warmoesstraat passerer forbi.

5. Erhvervsforhold

Gennem erhvervslivets arbejde skabtes de enkelte samfundsgruppers eksistensgrundlag, på en måde, der gav de enkelte grupper og deres medlemmer vidt forskellige levevilkår. I erhvervslivet skabtes og fordeltes værdierne, betinget af og betingende de sociale forhold.

For den arbejdende befolkning var arbejdsdagen ofte lang og hård. Man begyndte arbejdet tidligt på dagen. Skomagerlavets artikler fra 1633 fastsætter, at skomagersvende skal møde kl. 5; og man har et eksempel på, at en pantebrevshandel, der i året 1640 blev indgået en augustdag mellem kl. 5 og 6 om morgenen. Tidligt har man også skullet begynde, når arbejdsdagen var så lang, som den var. Tilfældigt tillader nogle arbejdslønsnotater i et kirke-regnskab fra Ribe fra året 1638 os at beregne arbejdsdagens længde for to tømmermænd, der i slutningen af maj dette år udførte noget arbejde i Domsolen; der var tale om en 12 timers arbejdsdag, og tallene kan sættes i relation til svingninger i daglønns størrelse (tabel 9). Man når til en arbejdsdag på ca. 12-13 timer i månederne april-september, 10-11 timer i februar-marts og oktober, 8-9 timer i januar og november-december.¹

Tabel 9. Arbejdsdag og dagløn i Ribe i årets måneder 1640.

Måned	Dagens længde gnst. tm. min.	Ar- bejds- dagens længde	Dagløn i sk. tømmer- mænd	mur- mestre	kalksla- gere, karle
Januar	7-07	? 8			
Februar	8-33	?10-11	20, 22	20, 24	16
Marts	11-02	?11	22		14
April	13-24	?12-13	26	26	18
Maj	15-33	12-13	24, 26		16, 20
Juni	17-01	?12-13		24	
Juli	17-00	?12-13	24	26	18
August	15-41	?12-13	24	26	16, 18
September	13-32	?12-13	26	24	
Oktober	11-04	?11	22	26	16, 18
November	8-34	?9	18		
December	7-05	?8	16, 18		16

Kilde: Skriv- og rejsekalender for det år efter Kristi fødsel 1973, med korrigeret for 10 dages forskydning bagud i forhold til 1640; *hkmrgsk* 1640.

Dagens arbejde kunne være hårdt; man havde yderst få tekniske hjælpemidler, og som energikilder havde man blot vand- og vindkraft og hestes og oksers trækraft.

Det årlige antal arbejdsdage får man et indtryk af gennem datidens almanakker, der nøje angiver årets helligdage, og oplysningerne herfra kan kombineres med dem, der kan hentes i et tilfældigt bevaret regnskab fra Domkirken.² Man finder da, at året foruden 52-53 søndage havde op til 20 helligdage, afhængigt af, hvor mange af disse der det enkelte år faldt på søndage. Året kan altså højst have haft ca. 300 arbejdsdage.

I hvilken udstrækning kirkelivet har grebet ind i arbejdslivet, kan være vanskeligt at bedømme. Kirken hævdede vel, at der ikke måtte arbejdes på søn- og helligdage. Og selv om man ser herremænd tilsige deres hovbønder til ægtkørsel på søndage har det sikkert principielt været hævdet, at på søn- og helligdage måtte der ikke arbejdes. I juli 1595 vedtog borgmestre og råd og flere borgere i Ribe, »at ingen efter denne dag må eller skulle fordriste dem til at age eller gøre nogen søgnedags udgerning eller arbejde med ilding, hø eller andet, som ikke bør at gøres om søndagen eller andre hellige dage ved deres tre marks bøde.«³

Med erhvervslivets lave produktionsniveau fulgte et ringe forbrug af ressourcer og en ubetydelig forurening. Alligevel havde man blik for ødelæggelse af miljøet. Teglmesteren, der i årene omkring 1600 forpagtede byens teglgårde, måtte forpligte sig til at kaste hullerne til efter sin lergravning. I 1639 var en skrædderkone anklaget i byretten, fordi hun havde stået ved den store vandbro ved Skibbroen og gjort tarme og kalluner rene, så skarnet drev derfra ud i strømmen. I tingbøgerne ser man adskillige sager, hvor borgerne stævner deres naboer, fordi ajle og skarn drev fra møddinger eller svinestier ind over naboens gård eller grund. Man har ofte hæftet sig ved svineriet i gaderne i de gamle byer, og kæmnerregnskaberne vidner da også om store mængder skarn, der blev kørt bort, måske ofte netop efter de store markeder, torvedage og lignende. Men man kørte altså affaldet bort, og man synes at have ført kontrol med, om der blev lagt affald i gaderne.⁴ At der i betydelig udstrækning blev udøvet landbrugserhverv i byen i form af husdyrhold, har dog næppe kunnet undgå at skade sundhedsforholdene.

Ville en person drive erhvervsvirksomhed i en by, måtte han løse borgerkab: han skulle betale et beløb, borgerskabspenge, der gik ligeligt til by og magistrat, og med sin borgered forpligte sig til at bosætte sig i byen og betale skat og holde våben og værge til borgervæbningen. Gennem borgereden var han bundet til troskab mod byen og rådet. Men med borgerretten havde han vundet økonomisk selvstændighed, han kunne ernære sig i byen, som handlende, som skipper eller håndværker, og kunne have sin egen husholdning.⁵

Borgerskabspengene udgjorde i hvert fald fra 1584 og frem til 1660 ofte 5

rdl., men også lidt varierende beløb forekommer. Der var altså tale om et betydeligt beløb, svarende til ca. tre ugelønninger for en håndværker, og man ser da også, at det gennem tiderne har knebet med at få det indkrævet. At dømme efter borgerskabsprotokollen og pengemester- og kænnerregnskaberne skulle de fleste borgerskaber være løst i december måned. Forklaringen er den, at man i forbindelse med udarbejdelsen af hussøgningslisterne og skattelisterne hvert år før jul foranstaltede undersøgelser af, om næringsdrivende havde løst borgerskab; skattelisternes lakoniske tilføjede bemærkninger: »Er ingen borger«, vidner om dette.⁶ Yderligere tilføjelser som »skal af byen« eller mere direkte »NB ad porten« viser, at ikke alle har kunnet eller villet betale beløbet, og systemet har dermed virket som en adgangsbegrænsning.⁷

Også med skattebetalingen har det kunnet knibe, og man har derfor, ligesom f.eks. i Hamborg, benyttet et system med andre borgere som kauti-onister ved løsning af borgerskab. I 1577 besluttede borgmestre og råd, at ingen i fremtiden skulle antages som borger, medmindre vedkommendes forlovere ville love og sige god for ham, at han skulle skatte og skyldte efter 4 sk. dansk hvert år i tre år i det ringeste. Borgmestre og råd synes at have haft vanskeligheder med at få dette krav respekteret. I 1580 klagede man til kongen over, at en del folk flyttede ind i byen og bosatte sig i herremænds, prælaters, kannikers, præsters og bønderes huse og gårde og brugte borgerlig næring og bjeri-ng, »og når nogen skat eller tyng-påkommer, holder de dennem til side og sig fortrykker og ikke ville holde tyng-på med andre borgere.« For fremtiden måtte indflytning derfor kun ske med borgmestre og råds vilje, vidskab og minde, og der skulle betales skat og tyng-på efter evne og formue. I 1587 blev dette krav yderligere skærpet ved magistratens vedtagelse, at ingen derefter måtte blive borger, hvis han ikke straks betalte sine 5 daler til rådet og byen og skattede og skyldte i tre år, hvert år efter mindst 8 sk., et beløb, forloverne skulle betale, hvis den nye borger ikke selv gjorde det. Dermed var der også lagt en adgangsbegrænsning i skattekravet, for et pålignet skattebeløb på 8 sk. årligt svarende til gennemsnittet for byen og var af en sådan størrelse, at blot ca. 19% af byens skatteborgere var pålignet dette eller mere.⁸ Kravet er vel tilsyneladende for en stor del ikke opretholdt, men det kan ikke ses, hvad det har betydet, når det gælder eventuel udelukkelse af borgere.

Sammenhæng med kravet om skattebetaling havde kravet om bosættelse i byen, idet dette var en sikkerhed for skattebetalingen. Af forskellige grunde har det i flere tilfælde knebet med at få dette krav opfyldt. Der har været tilfælde, hvor personer, f.eks. skippere, har ønsket at kunne drage fordel af en henvisning til et borgerskab i Ribe, men ikke har villet flytte eller betale skat til byen; kravet om bopæl kan derfor være særligt vedføjet i borger-

skabsprotokollen. I 1624 havde man hele tre sager mod borgere, der i nogle år ikke havde holdt ild og arnested i byen som skatteborgere, hvorfor de idømtes bøder på 15 rdl.⁹

En betingelse for borgerskabserhvervelse og bosættelse i byen synes det også at have været, at vedkommende blev godkendt af borgmestre og råd. I Frederik 2.s brev af 1585 om fremmede, der bosætter sig i byerne, har man et udtryk for ønske om kontrol med indvandringen. Denne synes også til tider at være foregået mere ukontrolleret, end magistraten yndede. I året 1600 læstes fra prædikestolene i byens kirker magistratens brev om, at ingen måtte leje deres huse eller boder til folk, som ikke havde forlov af borgmestre og råd at bo i byen. Og i 1608 havde man en sag med en borger, der var inddraget i byen med kone og børn uden magistratens vidskab, vilje og minde, og det blev bestemt, at vedkommende skulle drage af byen førstkommande forår eller lide pine og straf. Sådanne sager forekommer jævnligt. Hensynet til de ulemper, der fulgte med den øgede konkurrence, fremgår af en sag fra 1643 mod en person, der var indflyttet til byen uden forlov med hustru og børn og handlede og vandledede, købte og solgte; han skattede og skyldte ikke eller gjorde borgerlig tyngde, og hans erhvervsvirksomhed betegnes som »borgerskabet til skade«.¹⁰

Den barriere, borgerskabspengene har været for mange fremmede, har ikke eksisteret for personer, der var sønner af borgere og født i byen; disse var som i alle danske købstæder automatisk borgere, uden betaling, således som det fremgår af flere indførsler vedrørende borgersønner. Derfor kan man ikke se ved sammenstilling af tallene for borgerskabsprotokollens personer, der var født i byen, og dem, der var født uden for byen, hvor stor en del af borgerne der var fremmede. Allerede P. Munch har stillet spørgsmålstegn ved Fridericias fremgangsmåde på dette punkt for Århus' vedkommende.¹¹ Tallet af borgerskabstagere, der var født i byen, ville for Ribe på grundlag af borgerskabsprotokollen for perioden 1587-1660 blive 2%, mens der for året 1640 var tale om i hvert fald 6% af de kendte borgerskabstagere, nemlig 16 ud af 268; men hertil kommer 50 borgersønner og yderligere en del personer, der ikke ses at have taget borgerskab, men virkede som købmænd, skippere og håndværkere, hvorfor i hvert fald en del må være borgersønner født i byen, mens andre måske mangler i borgerskabsprotokollen og byens regnskaber (jfr. tabel 10). Ser man på det samlede antal mandlige skatteborgere 1640, skulle højst 60% af disse kunne være født i byen, med sikkerhed kun 12%.

Af skatteborgerne ses i alt 51% at have taget borgerskab, idet identifikationen af i hvert fald de 13% dog er usikker, 9% var borgersønner og 40% uangivet, idet dog 24% af disse sidste *kan* have været borgere, der var født i byen som sønner af borgere, idet man ser dem virke i erhverv.

I en række tilfælde kender man borgerskabstagernes alder. For 11 køb-

mænd fra rådmandskredsen svingede den mellem 23 og 51 år, med et gennemsnit på 37; for fire håndværkere mellem 29 og 41, med et gennemsnit på 34 år.

I erhvervene arbejdede en del svende, både håndværkssvende og købsvende, hvoraf en del muligvis aldrig opnåede at løse borgerskab og blive selvstændige i byen, hvadenten de døde forinden eller så sig nødsaget til at udvandre til andre købstæder, fordi de fandt forholdene for dårlige i byen eller aldrig fik råd til at løse borgerskab.

Tabel 10. *Antal kendte borgerskabstagere og ikke-borgerskabstagere i Ribe 1640.*

Fjerding	Skatteborgere									
	Mænd i alt	heraf borger-skab	heraf født i Ribe	født andetsteds	uan-gi-vet	bor-ger-søn	borger-skab/-søn ukendt	heraf kendt i erhverv	Kvin-der	Skat-tebor-gere i alt
1.	126	60	7	44	9	13	53	31	58	184
2.	135	76	2	62	12	13	66	44	60	215
3.	153	72	4	58	10	14	67	37	75	229
4.	97	60	3	48	9	10	27	16	32	129
I alt	531	268	16	212	40	50	213	128	225	756
%	100	51	3	40	8	9	40	24		

Anm.: 14 gejstlige o.a. embedsmænd, der ikke betalte skat til byen, er ikke medtaget, jfr. tabel 8.

Kilde: Tabelbilag 95.

Men det er vanskeligt at belyse disse forhold nærmere, idet de netop ikke giver sig udslag i kilderne.

Formentlig har en del personer, der hverken ses at have taget borgerskab eller synes at være sønner af borgere, levet i byen uden at have løst borgerskab; de har ikke haft råd til at betale det og ikke været så ansete, at nogen ville borge for dem; de har da fået lov at arbejde som daglejere, dragere, bude osv., og byens erhvervsliv har heller ikke kunnet undvære en sådan billig arbejdskraft. Når P. Munch har hævdet, at der i hver by var en, oftest dog lille, kreds uden for borgerne: gejstlige, skolelærere, undertiden adelige osv., er dette ikke dækkende; han er ganske vist klar over, at det ikke er godt at sige, om virkelig alle næringsdrivende borgere tog borgerskab; men når han i det mindste for de større byer får det indtryk, at det i den her behandlede periode skete i større omfang, ret regelmæssigt, er der i hvert fald for Ribes vedkommende i nogen grad tale om ønsketænkning.¹²

Mangelen på oplysninger om borgersønners borgerskab bevirker, at det kan være vanskeligt at foretage en nøjagtig opgørelse af, hvor stor en del af byens indbyggere der havde borgerskab. Kun i nogen grad opvejes mangelen af, at borgersønnerne kunne høre blandt de mest kendte og fremtrædende i byen, med gamle navne og måske bolig i kendte forældres huse.¹³

Har det høje borgerskabspengebeløb i nogen grad virket som en adgangs-begrænsning for borgere, der ville nedsætte sig i byen og dermed øge konkurrencen, har lavene vistnok i flere tilfælde yderligere fået indsat begrænsninger og betingelser i forbindelse med borgerskabserhvervelse og erhvervsudøvelse. I hvert fald er det erhvervsinteresser, der står bag bemærkninger i borgerkabsprotokollen som: »skal ikke befatte sig med skrædderembede«, »skomager og tøffelmager, lavet tilladet det«, »må ikke arbejde på skomagerarbejde, enten støvler eller sko ... , ellers borgerkabet forbrudt og straks udrømme af byen; men han ikke skal bruge andet på embedet end som flikkeri«. Der kunne være mange hindringer i vejen for den, der ville skabe sig en tilværelse i byen.¹⁴

Når man havde så strenge bestemmelser for borgerskabserhvervelse og dermed indtræden i erhvervslivet, skyldes det sikkert ikke blot ønsket om at have kontrol med indvandringen og dermed med konkurrencen, men også magistratens frygt for at få personer til byen, der ikke kunne klare sig økonomisk.¹⁵

Det er påvist, at en erhvervsbetegnelse i en persons navn ikke behøver at angive den pågældendes faktiske erhverv. Nok lå den tids samfund på flere måder i faste rammer, således at købmandssønner ofte blev købmænd – eller præster –, håndværkersønner ofte håndværkere; men formentlig har konkurrencen tit været så hård, at en håndværker ikke altid kunne ernære sig ved sin uddannelse. Det er vel kun i få tilfælde, at erhvervsbetegnelser blot er et navn, måske *faderens* erhverv, måske et øgenavn, som for Bertel Nielsen Skrædder, der var en velstående købmand, Ib Madsen Præst, der var skudemand osv. I sikkert adskillig flere tilfælde har erhvervsbetegnelsen blot været forældet. På dette punkt har der ikke været den fasthed i det gamle samfunds erhvervsliv, som man måske ofte forestiller sig. I et mandtal på borgerskabet i byen fra omkring 1660 hedder det om Peder Lambertsen, at han »nærer sig af bagen for folk, kan og noget arbejde med tømmermands håndværk«, og han træffes da også i skattelister som Peder Lambertsen Tømmermand. Om Jørgen Nielsen Skipper hedder det sammesteds, at han »haver tilforn sejlet til søs, bruger nu nogen ringe næring med øl- og brødsalg«. Om Jens Skomager hører vi i 1640erne i kæmnerregnskaberne, at han har slået med byens rambuk, altså arbejdet som arbejdsmand, skomageren Jens Pedersen kørte hø for magister Christen Friis osv.¹⁶ Det var ikke altid, skomageren kunne blive ved sin læst. Konkurrence og andre omstændigheder tvang folk ud i andet erhverv. Havde håndværkere sans for at

handle, kunne de klare sig økonomisk bedre, end i deres fag; måtte de ud at arbejde som daglejere, gik det vel oftest nedad.

6. Landbruget og fiskeriet

Landbruget skabte gennem agerdyrkning og husdyrhold grundlaget for den danske befolknings ernæring og for en landbrugseksport, der kunne betale importen af råvarer og industri- og håndværksprodukter, som landet ikke selv kunne fremstille. Og nært forbundet med landbruget var mange steder ved kysterne fiskeriet, der fra havet og fra fjorde og bugter hentede fødevarer, der for den tid spillede en meget betydelig rolle.

Renæssancetidens Danmark var, som allerede tallene for personer i de fire stænder viser, et udpræget landbrugssamfund. Ligesom i de fleste lande på denne tid var landbrugsproduktionen den vigtigste del af den samlede produktion, og størsteparten af den erhvervsaktive befolkning var beskæftiget i landbruget eller i handel med og forarbejdning af landbrugsprodukter.¹ I Ribeområdet levede henvend 80% af befolkningen af at dyrke jorden, og de eneste eksportvarer af betydning var korn og øksne.

6.1. Hovedgård og bondegård

I Ribe stift var det på de ca. 10.000 bønderbrug og de 123 adelige hoved- og ladegårde og de 10 kongelige ladegårde, man omkring 1650 dyrkede den udnyttede landbrugsjord. Af de ca. 8.500 bondebrug i stiftets nørrejske område var kun ca. 850 ejet af de bønder, der dyrkede jorden, mens ca. 3.600 ejedes af kronen, ca. 4.000 af adelen, der fæstede gårdene til bønderne. Som modydelser for brugsretten betalte fæstebønderne dels naturalieafgifter, i form af ikke ubetydelige dele af produktionen, dels pengeafgifter, dels arbejdsydelser, i form af pligtarbejde, hoveriet. Man betegnede fæstebønderne som *tjenere*, kongens eller kronens, kirkens, adelens. De bønder, der boede i samme sogn som den adelige hovedgård, de hørte under, kaldtes ugedagstjenere, idet deres hovarbejde var nærmere fastsat i forhold til ugedage. Sognepræsten i Gørding brugte i en indberetning fra 1651 om antallet af brug m.m. i sit sogn en betegnelse, der er træffende: han opregner de gårde, som lå »på velbyrdig Christen Langes til Hesselmed hans stavns og er træltjenere til hans gård Varho.«²

Fæstebøndernes hoveriydelser på hovedgårdenes og de kongelige ladegårdes marker voksede i perioden 1600-60 stadig; indtil ca. 1600 ser man især stigninger i naturalie- og pengeydelserne, landgilden; men med de dårligere tider op gennem 1600årene blev det vanskeligere at indkræve disse

ydelse hos bønderne, og herremændene og kronen har derfor i stedet satset på disses arbejdsydelse.³ For at kunne udnytte bøndernes arbejdsydelse, har herremændene og kronen i nogen udstrækning brugt at nedlægge bondegårde og lægge jorderne under hovedgårds- og ladegårdsdriften. Omfanget af disse nedlæggelser har vel i den almindelige opfattelse været noget overdrevet; Gunnar Olsen har påvist, at der for perioden 1523-1774 som helhed har været tale om, at sandsynligvis mellem 4,5 og 5% af bondejorden er gået over til hovedgårdsdrift. Fordelingen på landsdele var imidlertid meget ujævn. I Jylland rådede stordrifterne især på Djursland og i herrederne nordvest og vest herfor samt omkring Horsens og Vejle fjorde med deres tilstødende ådale. I Ribe-området og i øvrigt i Ribe stift møder man dog et stort antal eksempler på nedlæggelse af bondegårde i forbindelse med oprettelse af eller udvidelse af eksisterende hovedgårde. En række af områdets kendte herregårde blev netop til i denne periode. Således blev Bramminge oprettet til hovedgård efter 1572 ved nedlæggelse af de fem gårde i Bramminge by; Endrupholm blev oprettet i 1580 ved nedlæggelse af de fire gårde i Endrup by; Øllufgård blev oprettet i 1583, idet landsbyen Ølluf med fire gårde samtidig blev nedlagt; Sneumgård blev oprettet i 1609 og blev i 1620 udvidet ved inddragelse af præstegården; og Søvigsgård blev oprettet af de to bondegårde Vig og Søgård i 1639.⁴

Oprettelsen af disse fem hovedgårde og de deraf følgende bondegårdsnedlæggelser var imidlertid kun en lille del af det, der skete af denne art. En analyse af fænomenet på grundlag af de af Gunnar Olsen udarbejdede bilag over oprettelser og udvidelser og nedlæggelser af hovedgårde og nedlæggelser af landsbyer viser (tabel 11), at der i årene 1550-1660 blev nedlagt i alt mindst 177 bondebrug i Ribe stift, heraf de 155 ved adelige, de 22 ved kongelige hovedgårdsoprettelser eller -udvidelser; og endda har Gunnar Olsen blot medtaget gårde, der lå i landsbyer, idet han har fundet det håbløst at nå frem til et pålideligt billede af nedlæggelsen af enkelte bondebrug. De mange nedlæggelser skete i forbindelse med oprettelse af 47 adelige hovedgårde og 22 adelige og 7 kongelige hovedgårdsudvidelser, og betød nedlæggelse ikke blot af de mindst 177 bondebrug, men også af 13 hele landsbyer. »Frederik Munk advarede Sneum by«, skrev biskop Peder Hegelund 7/11 1609 i sin almanak, og bag den lakoniske meddelelse gemmer sig nedlæggelsen af næsten en hel landsby.⁵

Også kronen har, som nævnt, nedlagt en del bondebrug i Ribe stift i denne periode, således som det fremgår af tabellen. I 1578 erhvervede Frederik 2. ved mageskifte hovedgården Nygård, hvis tilliggende han forøgede ikke blot ved nedlæggelse af hovedgårdene Skovgård og Damsgård, men også af de 12 bondegårde i landsbyen Skovbølling. I 1580'erne og 1590'erne blev flere gårde lagt under Bøvling Slot, i 1640'erne og 1650'erne igen flere gårde under Bøvling Slot, Lundenæs og Lønborggård.⁶

Tabel 11. *Hovedgårdsoprettelser og -udvidelser og bondegårdsnedlæggelser i Ribe stift 1550-1660 (I) = heraf kronens)*

	hoved- gårde nævnt 1. gang	antal bonde- gårde ned- lagt	hoved- gårde opret- tet	bonde- gårde nedlagt	hoved- gårds- udvi- delser	bonde- gårde ned- lagt	opret- tet og udvidet hgde i alt	nedlagt bonde- gårde i alt	lands- byer ned- lagt
1550-59	1 + 1	1 + 1					1 + 1	1 + 1	
1560-69	1 + 1	1 + 1		1			2 + 1	2 + 1	
1570-79	3 + 2	9 + 2	3 + 1	12 + 1	1 (1)	12 (12)	7(1) + 3	33(12) + 3	2 (1)
1580-89	1	1	6	16	2 (1)	3 (1)	9(1)	20 (1)	2
1590-99	+ 1	+ 1	2	3	4	14	6 + 1	17 + 1	2
1600-09	1 + 2	1 + 2	4	5	1	x	6 + 2	6 + 2	
1610-19					1	9	1	9	1
1620-29	1	1			2	3	3	4	0
1630-39	+ 1	+ 1	5 + 1	6 + 1	2	9	7 + 2	15 + 2	0
1640-49	+ 2	+ 2	+ 1	+ 1	7 (3)	15 (7)	7(3) + 3	15 (7) + 3	2
1650-59	1 + 1	2 + 1	3	4	6 (2)	7 (2)	10(2) + 1	13 (2) + 1	1 (1)
1660					3	28	3	28	3
I alt	9 + 11	16 + 11	24 + 3	47 + 3	29 (7)	100 (22)	62(7)+14	163(22)+14	13 (2)

Anm.: Ved + er angivet hovedgårde, hvor dateringen er usikker og tiden som hovedgård kort; de er derfor ikke medtaget i opgørelsen over hovedgårde 1640 (tabelbilag 49).

Kilde: *Gunnar Olsen*, 1957, s. 289-333, 359-64.

Som det fremgår af tabellen, blev der især nedlagt bondebrug i årene 1570-1600 og 1630-60. De mange hovedgårdsoprettelser og bondebrugsnedlæggelser må have betydet en væsentlig forøgelse af bøndernes byrder. Som vi har set, var der i Ribe stifts nørrejske område omkring 1650 blot ca. 8.500 bondebrug; heraf udgør de nedlagte brug alene i perioden 1550-1660 i hvert fald godt 2%. Man må nok konstatere, at Gunnar Olsens fremhævelse af østjyske egne som særlige storgodsområder i Jylland kan virke forvirrende. Han har fæstet sig ved adelsgodsernes størrelse og tilsyneladende glemt, at virkningen for landbefolkningen af hovedgårdsoprettelser og bondegårdsnedlæggelser kunne være den smme i områder med mindre adelsgodser. Udviklingen har betydet en væsentlig forøgelse i hoveriet; der var færre personer i fæstegårdssektoren til at yde et forøget arbejde i hovedgårdssektoren.⁷

Virkningerne af denne udvikling er blevet betydeligt forstærket gennem adelens godspolitik i perioden. I stor udstrækning mageskiftede adelsmændene indbyrdes og med kronen med det formål at få spredte fæstegårde ombyttet med gårde, der lå i samme sogn som hovedgårdene. Derved kom fæstegårdene ind under de først i 1648 lovfæstede, men siden 1536 fungerende bestemmelser om adelige ugedagsbønders skattefrihed; de fæstebønder,

der boede i hovedgårdens sogne havde netop som ugedagsbønder større hoveriforpligtelser.

Adelens mageskifter i forbindelse med samlingen af fæstegodset om hovedgårdene kan i detaljer følges i kronens skøder og i landstingenes skøde- og panteprotokoller, og de fremgår også af lensregnskabernes afkortninger for ugedagstjenere og magtskifter. Aktiviteten var betydelig, og materialet er stort, så derfor kan her blot anføres et eksempel.⁸ Christoffer Hvas arvede efter sin far Jens Hvas (-1602) hovedgården Kås i Rødding herred i Salling, og købte i 1625 otte gårde i samme herred, mens han i 1625 og 1629 solgte strøgods i Nørhald og Hjerm herreder. I 1630 solgte han hovedgården Kås, sandsynligvis på grund af gæld, idet han allerede i 1626 havde sat gården som pant. Han havde dog formentlig allerede truffet en adelsjomfru med en herregård, Anne Staverskov, der i oktober 1630 ved mageskifte med søsteren Sofie for sin halvpart i hovedgården Donneruplund i Nørvang herred erhvervede søsterens halvpart i hovedgården Hennegård og alt tilliggende gods, således at hun nu blev eneejer af denne gård. Samme år blev Christoffer og Anne gift; Christoffer Hvas skriver sig fra nu af til Hennegård, og han begynder at samle fæstegods om denne gård; i 1633 mageskiftede han med kronen strøgods i Bølling og Øster og Vester Horne herreder for syv gårde i Henne sogn, som han fik med tilladelse til at lægge under Hennegårds birk; i 1634 købte han to gårde i nabosognet Ål, i 1636 to gårde i nabosognene Lunde og Kvong, i 1637 seks gårde, tre bol og et hus i nabosognene Lunde og Janderup; i 1639 mageskiftede han med Ribe kapitel to gårde, en halvgård og et bol i Sønder eller Nørre Bork sogn for to gårde i Janderup og i 1641 med kronen tre gårde i Lunde sogn for fire gårde og et bol i Ovtrup sogn; den sidstnævnte disposition kan virke noget tilfældig, men var alligevel et led i en fast plan, for i 1639 havde han af de to bondegårde Vig og Søgård oprettet sig en ny hovedgård, Søviggård, i Ovtrup sogn. Han havde fået samlet i hvert fald 23 gårde, fire bol og et hus omkring sine to hovedgårde Hennegård og Søviggård, og havde i 1631 og 1634 yderligere solgt lidt strøgods i Rødding, Hindborg, Hillerslev og Hvetbo herreder. Alligevel er det kun en del af hans transaktioner, vi her har kunnet følge. Havde Christoffer Hvas i 1625 blot været god for 220 td.htk., så ejede han i 1638 265 td.htk. og i 1652 413 td.htk. Men han har fortsat sin godssamling; i 1653 fik han af kronen tilladelse til at tilforhandle sig bondeejendommen i to selvejergårde i Vester Horne herred, hvortil han nogen tid forinden havde tilskiftet sig herligheden af kronen, »dog at det sker med ejernes samtykke«. Den sidstnævnte tilføjelse har kongen altså ment kunne være nødvendig, og han har ikke taget fejl. Christoffer Hvas forekommer hyppigt i tingbøgerne, og han er kendt som en streng godsherre, der var godsgrisk og nøjeregnende og forøgede hoveriet.⁹ Han var én af de sydvestjyske herremænd, der var

med til at ændre landbrugssystemet fra fæstegårdsdrift henimod hovedgårdsdrift med stadig voksende hoveribyrder. Han forstod som så mangen anden adelsmand at gøre sig sit gods så nyttigt, som han kunne, hvilket netop en reces af 1558 gav ham lov til.¹⁰

6.2. Afgrøder og husdyr

Landbrugsproduktionen var temmelig ensidig; dyrkningen af korn domine-rede, derefter fulgte kvægavl, med produktion af kød, læder, smør og ost.

Hvorledes forholdet var mellem de enkelte afgrøder, kan ikke oplyses, ligesom heller ikke tallene for de enkelte husdyrarter. Ganske vist opregner bevarede jordebøger i lensregnskaberne og fra adelige godser de afgrøder og husdyrarter, bønderne skulle betale i landgilde som ydelse for brugsretten af deres fæstegårde; men man véd ikke, i hvilket forhold de enkelte landgildformer stod til produktionen, og i øvrigt afspejler jordebøgerne blot

Vogterdreng fra det slesvigske område ca. 1650.

Den navnløse og i samfundet ganske lavt placerede vogterdreng har med et par af de dyr, han var sat til at vogte, fundet plads som pynt på titelvignetten til et af kortene i Caspar Danckwerths og Johannes Mejers *Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein*, 1652, s. 52/53, kort 3.

forholdene på det tidspunkt, da de blev til. Man må derfor nøjes med at konstatere, at de almindeligst forekommende afgrøder i Ribeområdet var rug, byg og havre, mens husdyrene omfattede heste, okser, køer, svin, får, geder og høns.

Ud fra 18 skifter fra Skast herred fra årene 1636-37 kan man dog formentlig danne sig et vist indtryk af forholdene i dette område.¹¹ I skifterne optræder kornarterne, i form af beholdninger af såsæd, således, at rug udgør 36%, byg 26, havre 35 og boghvede 3%. Og af husdyr finder man i hvert skifte i gennemsnit 3,4 heste (med udsving fra 0-6), 3,4 okser (0-11), 4,5 køer (0-8), 1 kalv (0-3), 1 kvie (0-2), 2 ungnød (0-5), 15,5 får og 4,8 lam (4-35 og 0-17), 2,7 svin og grise (0-7), 3 gæs (0-23) og et ukendt antal høns (seks skifter). Man bemærker det store hestehold, nødvendiggjort af kravet til trækraft ikke blot på egne marker, men også på herregårdenes hovmarker, og man bemærker det betydelige studehold og fårehold, produktioner, der har været velegnet for de vestjyske engarealer og hedeområder. Men materialet omfatter kun en brøkdel af Ribe-områdets landbrug.

6.3. Udbyttet

Heller ikke foldudbyttet kan man sige noget sikkert om. På grundlag af lensregnskaber, tienderegistre, godsregnskaber m.m. har man forsøgt at beregne foldudbyttet for 1600årenes landbrug; men forskellige forskere har nået resultater, der varierer en del. Hans Fussing fastslog i 1942, til dels på grundlag af egne tidligere undersøgelser, at et foldudbytte på knap tre har været det almindelige. Senere, i 1972, har Fridlev Skrubbeltrang gjort opmærksom på, at man har mange udsagn om fire fold og derover, ligesom en undersøgelse af Gert Poulsen i 1973 har vist, at foldudbytter på op til 8-9 forekom. Foldudbyttet kan dog have svinget en del fra egn til egn, og det har i hvert fald været yderst påvirkeligt af vejrforholdene. Som hovedresultat kan man konstatere, at foldudbyttet *var* lavt, væsentlig lavere end de resultater på 30 fold, man skulle nå i landbruget tre århundreder senere. Der har været en smal margen for resultaterne af landbrugsdriften. I hvilken udstrækning man har kunnet forøge agerbrugets driftsresultater gennem kvægbruget, er næppe muligt at bedømme.¹²

Med det lave foldudbytte var det ikke store mængder korn, der kunne blive på bondegårdene til salg. En almindelig brugsstørrelse for en fæstegård var 30 tdr. land; under trevangsbruget dyrkedes 2/3 af arealet, og høsten var altså med et foldudbytte på 2,5 50 tdr. korn, med et foldudbytte på 5 100 tdr.; heraf gik 5 eller 10 tdr. til tiende, 20 eller 40 tdr. til landgilde og med et årligt kornforbrug pr. person på 3½-4 tdr., har overskuddet i hvert fald i førstnævnte tilfælde ikke været stort.¹³

6.4. Kornproduktionen

Om kornproduktionen siger kilderne ikke meget. Selv forholdet mellem de forskellige kornarter kan ikke sikkert oplyses. Som nævnt synes det dog at skifterne i Skast herreds tingbog at fremgå, at i hvert fald i dette område dominerede rug og havre, fulgt af byg, mens boghvedes andel var ubetydelig. Rugens betydningsfulde rolle bekræftes måske for Riberhus lens område af Hans Friis' regnskabsbøger, der noterer modtagne leverancer af rug på 2.600 tdr., men kun 570 tdr. byg og ubetydelige mængder havre (tabelbilag 25); hér kan dog også afsætningshensyn have spillet en rolle for fordelingen.¹⁴

Forholdet mellem hovedgårdsmarkernes og fæstegårdenes kornproduktion fremgår ikke af kilderne, lige så lidt som eventuelle forskelle i kvaliteten af de forskellige produkter. Hovedgårdsjorden udgjorde omkring 1660 ca. 10% af det dyrkede areal, men den har været dyrket mere ekstensivt end fæstegårdsjorden.¹⁵ Man ser i de nævnte købmandsbøger de adelige godsejere disponere over betydelige mængder korn; men disse leverancer behøver ikke at stamme fra hovedgårdenes marker; de kan også være opsamlet gennem fæstebøndernes landgildeleverancer. Svarende hertil kunne det være, at man kun ser ubetydelige betalinger i korn af bønder; bøndernes kornproduktion har ikke været så stor, at der kunne blive noget større overskud til dem selv. Af samme grund ser man vel bønderne i større udstrækning købe korn hos købmanden.

Ved kornhøsten benyttedes dels le, dels segl, uden at det kan ses, hvilket af de to høstredskaber der blev mest anvendt. Kornsegle forekommer i flere skifter, og af en retssag fra Ribe i 1650'erne ses, at en husbond kunne forlange, at en karl skulle bruge den mere langsomme og besværlige segl frem for leen, der kunne medføre noget spild af korn.¹⁶

6.5. Øksneproduktionen

Den danske og slesvig-holstenske øksneproduktions og øksneeksports betydning fremgår klart af en sammenligning med værdien af den korneksport, der fra det samlede Østersø-område passerede gennem Øresund: for årene 1601-20 er den årlige gennemsnitsværdi af denne korneksport beregnet til ca. 55.000 kg møntet sølv, mens den tilsvarende værdi af den danske og slesvig-holstenske øksneeksport er beregnet til ca. 30.000 kg sølv, altså mere end halvdelen af kornets værdi; af denne øksneeksport gik ca. 17% ad søvejen langs Nordsøkysten til Friesland og Holland, ca. 78% ad landevejen til Hamborg – idet 65% af disse fortsatte over Elben – og 5% ad søvejen til Lybeck.¹⁷

Øksneopdrættet, staldfodringen og øksnehandelen var omgærdet med

strenge lovbestemmelser. Med de gode fortjenstmuligheder ønskede kongen og landets dominerende stand, adelen, at sikre denne virksomhed for sig selv. Alene adelen måtte købe øksne, hvor den ville, opstalde dem på sine egne gårde eller hos sine fæstebønder og derefter udføre de opfedede øksne; præsternes og bøndernes øksnekøb måtte kun ske på markederne, og købmændenes køb – tilladt indtil 1575 og igen efter 1622 – var betinget af, at de senest Mortensdag opstaldede indkøbte dyr enten på eget indavlet foder eller på kronens og adelens ladegårde, og de måtte kun udføre øksne, der var fedet på denne måde. Derved kunne staldfodringen reguleres således, at priserne ikke faldt, og adelen fik den fordel frem for borgere og bønder, at den kunne benytte gårdenes foder og få indtægterne fra kvægfudførselen. Bønderne fik alene fortjenstmulighederne ved kalveopdræt og tillæg, og de blev tvunget til at sælge deres græsoksne til adelen; adelen og kronen skulle have fortjenesten på staldfodringen.¹⁸

Tilladelsen til borgerne at købe øksne direkte af bønderne på betingelse af, at de opstaldede dem på eget foder eller på kronens eller adelens hoved- og ladegårde, var først blevet givet ved forordning af 1622; men allerede i 1522 havde Ribe bys borgere fået privilegium på at indkøbe øksne af bønderne i Ribe og Ålborg (Vendsyssel) stifter og i Ålborghus len. Og allerede i 1560 havde Riberne fået tilladelse til at lade opstalde øksne hos kongens og kapitlets bønder i Sønderjylland, en bestemmelse, der måtte være en torn i øjet på adelen, der da også flere gange forsøgte at lægge en hindring i vejen. Da en forordning af 1639 forbød borgerne i alle købstæder at opstalde øksne på anden måde end på eget foder eller på kongens og adelens ladegårde, fik Riberne allerede året efter for deres vedkommende forbudet ophævet gennem et kongebrev. Det nye privilegium blev kun med modvilje respekteret af adelen, der flere gange klagede over indgreb i sine rettigheder.¹⁹

For adelen var øksneproduktionen og salget af staldfedede øksne af afgørende betydning; indtægterne herfra har i mange tilfælde betydet en væsentlig forøgelse af godsernes bruttoudbytte. I en erklæring fra 1630 kunne også rigsråden Anders Bille fremhæve øksnehandelens betydning; i en supplik fra maj 1628 betegnede den skånske adel »den købmandskab med øksne at stalde« som »de bedste middel, hvorved adelen her udi riget til deres rostjeneste og andre udgifter kunne tilvejebringe«; 1641 anfører adelen i en skrivelse øksnehandelen som sin bedste indtægt, og noget lignende udtales i 1647.²⁰

Når de danske øksne blev eksporteret, var de gerne 4-5 år gamle. Forud gik landbrugets opdræt, hvor kalvene først stod hos avlerne i omkring to år, en tid kom på græs, hvorfor de kaldtes græsoksne, og derefter blev opkøbt af dem, der skulle fede dem; hos disse stod de først et-to år på stald, indtil de fik en passende størrelse til opfedning, hvorefter de kunne afsættes som staldøksne, der var halvfedede, ikke helfedede, idet de kun undtagelsesvis

fik korn; hø og halm var det almindelige staldfoder. Eksport af græsøksne var i almindelighed forbudt, idet kongen og den adelige regering ønskede at sikre kongemagten og adelen fortjenesten ved opfedningen. Gennem forbud mod eksport af saltet kød kunne man holde priserne på græsøksne og magre øksner nede, idet bønderne derved hindredes i selv at opfede øksnene og efter slagtning sælge dem som nedsaltet kød.²¹

Foderet var som nævnt i almindelighed hø, nu og da også halm og korn. I lovgivningen var det fastsat, at opdrætteren skulle benytte »eget foder«, hvilket for kronen og adelen betød ikke blot høavlingen fra egne lade- og hovedgårde, men også fra fæstegårdene, hvor der blev opstaldet okser, mens bønderne og præsterne alene havde deres egen foderproduktion og borgerne måtte bruge hø fra fæstede gårde eller lejede mark- og engarealer, hvis de da ikke for betaling ville lade dyrene opstalde hos kronen eller adelen på disses ladegårde, hovedgårde eller fæstegårde, hvilket sidste de som anført fik tilladelse til i 1622.

Med denne tilladelse for borgerne til øksnestaldning blev det nødvendigt med et omfattende kontrolsystem for at undgå uberettiget staldning. Ikke-adelige øksneopdrættere skulle have løst borgerskab, og antallet af købte øksne til staldning på eget foder skulle angives for lensmanden, ligesom også opstalningsstederne; fra 1639 skulle adelige sælgere af staldøksne yderligere levere opkøberne beviser med angivelse af antallet af dyr, og disse sedler skulle afleveres ved udførselstoldstederne, hvor de blev lagt som bilag til toldregnskaberne; samtidig skulle lensmændene forlange sedler af alle købmænd og stude drivere, og disse sedler skulle vedlægges lensregnskaberne. Takket være dette kontrolsystem kan vi i dag i et enkelt tilfælde belyse øksneproduktionen og øksnesalget i Ribe-området i et enkelt år før 1660; for året 1640-41 er nemlig som bilag til Riberhus lensregnskab bevaret et toldregnskab, vedlagt flere hundrede af de nævnte, ret detaljerede oprindelseserklæringer; disse er dog, paradoksalt nok, for en stor del udstedt af eksportørerne selv, altså af dem, der skulle kontrolleres.

De adelige godsers øksneproduktion omfattede dels opfordring og senere salg af øksne opkøbt for egen regning, dels fodring af borgernes og andres øksne, som regel vinteren over mod en betaling af 4 rdl. pr. par. Med kapitalmangelen og det vigende prisniveau for øksne fra 1630'erne blev den sidstnævnte aktivitet mere almindelig, og det blev da formentlig i højere grad købmændene, der hentede bruttofortjenesten ved øksnestaldning på 60-80% af den investerede kapital hjem.²²

Adelens fodring af borgernes øksne har været noget af en tillidssag. Betaalingen for en foderperiode, ofte til kyndelmisse (1/2), også til Gregori dag (12/3), blev aftalt i forvejen, og der har for foderværterne været mulighed for at opnå en ekstra fortjeneste ved at knibe på foderet. At dette har været

praktiseret, fremgår af Hans Friis' regnskabsbøger, hvor han et par gange noterer sig dette; således anførte han 1648 på kontoen for fru Margrete Krag til Varho: »Om Martini satte jeg 20 øksne til foder hos fruene og kom her hjem den 2. marts og var ret ilde fodret.«²³

Det førnævnte tilfældigt bevarede toldregnskab fra 1640-41 tillader en ret detaljeret analyse af en væsentlig del af øksneproduktionen i Jylland dette år. Man kan ikke blot få oplyst, hvem der stod for eksporten; toldregnskabs bilag oplyser også, hvem der staldede øksnene den sidste vinter før eksporten, altså hvem der fik den ofte ret betydelige fortjeneste ved staldfodring.

Som det fremgår (tabelbilag 2) blev der 1640-41, dvs. i foråret 1641, eksporteret 7.228 stude over Ribe. Af disse var hele 73% staldfodret af adelige, heraf de 11% for borgere, 2% af gejstlige, 13% af borgere og 12% af bønder. I betragtning af adelens monopolstilling i medfør af lovgivningen og dens store interesse i øksneproduktionen, kunne man måske have forventet, at dens andel havde været større; i realiteten stod adelen med 62% over for borgernes 24%, når man tager hensyn til adelens staldning for borgere; dette vidner om borgerstandens fremvækst i det økonomiske liv. At enkelte okser var staldet af en bonde for en borger, var et forhold, der var særegent for Ribe; en sådan praksis var ellers forbudt; men her havde byen en af sine privilegiefordele; man kan undre sig over, at privilegiet 1640-41 ikke blev udnyttet mer; men gennem årene ser man dog Hans Friis få staldet mindst 80 okser hos bønder (tabelbilag 24).²⁴

Ser man nærmere på den adelige øksneproduktion, kan man iagttage en vis koncentration (tabelbilag 3); 66% var produceret på hovedgårde, hvis ejere blot havde denne ene gård; af de resterende 34% var de 22% produceret hos 11 adelige, der hver havde to hovedgårde, altså 22 gårde i alt, mens ca. 9% var produceret hos en enkelt adelig, Riberhus-lensmanden Gregers Krabbe, der besad ikke blot de kongelige ladegårde Riberhus, Møgeltønderhus og Pandumgård, men også havde øksneproduktion på sine hovedgårde Torstedlund og Enggård.²⁵

Ser man nærmere på den borgerlige øksneproduktion, er aktiviteten i byerne Ribe, Varde og Lemvig iøjnefaldende, et forhold, der yderligere forstærkes, når man medtager de øksne, borgerlige lod stalde på de adelige hovedgårde. Tager man byernes indbyggertal i betragtning, er især Vardes andel imponerende, næsten så stor som de øvrige købstæders tilsammen.

Også den geografiske fordeling af den øksneproduktion, der eksporteredes over Ribe, kan oplyses gennem toldregnskabs bilag. Som man kunne vente dominerer Vestjylland helt, med ca. 62% af den samlede produktion alene fra Riberhus, Lundenæs og Bøvling len, mens resten er mere eller mindre spredt over det øvrige Jylland. I nogen grad spiller det vel ind, at de

øksneproducerende hovdgårde især lå ved de vestjyske åers brede engdrag; men det er uheldigt at man ikke har materiale til en nærmere belysning af den resterende jyske øksneeksport, den, der gik over Kolding.

Man ser dog tydeligt adelens dominerende stilling; de store øksneflokkede har, ligesom de store kornpartier, givet mange adelige store indtægtsbeløb, ved salg ikke blot til danske, men også til slesvigske og hollandske købmænd.²⁶

En forestilling om fortjenstmulighederne inden for øksneproduktionen og øksnehandelen kan man formentlig få gennem en række tal, der er opstillet af Heinz Wiese og Erling Ladewig Petersen (tabel 17).²⁷ De angiver producenteres og handelsleds andele i % af forbrugerpriserne for øksne for hvert af tiårene mellem 1550 og 1650; mindst fire gange skiftede okserne ejere på deres vej til forbrugerne, således at der var tale om (1) udbyttet af opdrættet, der kom bønderne til gode, (2) bruttoudbyttet af vinterfodringen på adelens og kronens godser, (3) handelstillægget mellem indkøbsprisen for staldøksne og salgsprisen på Elbmarkedet, hvormed de handlende måtte dække alle omkostninger til transport m.m., således at det tilbageblevne var fortjeneste eller tab; og (4) differencen mellem markedsprisen for staldøksne og prisen for græssede øksne i forbrugsområdet. Det springer i øjnene, at indtil 1630erne falder blot lidt under halvdelen af værdien på opdræt og staldning i Danmark, mens mere end halvdelen går til handelsleddene. Forholdet svingede dog noget gennem tiden. At dømme efter tallene var udbyttet af opdrættet efter nedgang i 1610-20erne stigende i 1630-40erne, ligesom endda i endnu højere grad, af staldningen, mens udbyttet af afsætningen fra 1600-10erne tilsvarende var faldende.

Tabel 12. *Producenteres og handelsleds andele i % af forbrugerpriserne for øksne 1550-1660.*

	Opdræt	Staldning	Eksportørers fortjeneste	Fortjeneste på fedekvæg
1551-1560	26	15	6	54
1561-1570	30	13	8	49
1571-1580	26	18	12	44
1581-1590	20	18	20	42
1591-1600	21	17	28	33
1601-1610	24	18	42	13
1611-1620	19	13	26	42
1621-1630	18	13	39	30
1631-1640	35	26	23	16
1641-1650	41	35	15	8
1651-1660	45	32	—	—

Kilde: Ladewig Petersen, 1970, s. 72.

En vigtig rolle for øksneproduktionen spillede engarealerne langs en række åer i Vestjylland. De vidtstrakte, lave, fugtige engarealer ved Tved å, Ribe å og Stampemølle å var af stor betydning for Ribes økonomi, engene ved Grindsted å, Omme å, Skern å, Brande å, Karup å o.a. for adelens. Engene gav græsning om sommeren og hø til vinterfoder i en tid, hvor landbruget var selvforsynende og foderplanter som roer og kartofler var ukendte. Landbruget på de magre vestjyske jorder kunne drage fordel af de fede enges græsning og høavl og dermed få det nødvendige vinterfoder.²⁸

6.6. Byens landbrug

I forbindelse med øksnefodring og øksnehandel har købmændene haft brug for et stort antal stalde, og også andre borgere har haft stalde med køer, svin o.a. husdyr. I en grad, man vanskeligt kan forestille sig, har byen været fyldt med stalde. Der lå stalde i flere gader og i staldkvarteret uden for Nørre-port, i gaderne Saltgade, Skt. Nikolajgade og Ålegade, var der i 1661 27 stalde.²⁹

Af stor betydning var sammenhængende hermed byens enge og marker. En fortegnelse over byens engskifter fra tiden 1626-75 (tabelbilag 5) registrerer de omfattende engarealer, der hørte til byen og var delt i lodder eller skifter, der hørte til en del af husene.

I første halvdel af 1500årene havde bymarken fået en større udvidelse gennem erhvervelsen af Jernkær og Lusby marker, der tidligere havde hørt under domkapitlet og lå nordvest og nord for byen; i 1543 overlod kongen byen gården Tvedelhorde i Nørre Farup sogn i mageskifte med en gård i Kærbøl i samme sogn, og byen lod gården nedrive og lagde dens jord til bymarken, hvor den senere kaldtes Tvedelkær, Sønderkær eller Byens Kær.³⁰

Oprindelig synes hele bymarken at være blevet anvendt til græsning, og der var blot nogle små tofter ved byen, der tilhørte private. Men i 1548 blev de såkaldte holme vest for byen og Østermade nordøst for denne udskiftet i alt i 243 andele (husenge), der hver lagdes til et hus; de mindre huse, boderne, hvor de mindrebemidlede boede, fik ingen enge (jfr. tabelbilag 5), men disse boder hørte for en stor del også til husene. I areal var holmskifterne nogenlunde lige store, på ca. 1 td. land, østermadeskifterne ligeledes, på ca. 1½ td. land.³¹

Også på anden måde blev arealer af byens marker og enge i denne tid undtaget fra den almindelige fælles benyttelse. Det skete ved, at byen »indtog« dele af markerne og engene og bortlejede dem til private. Disse indtagelser skete især omkring midten af 1500årene, for en del i anledning af byens store udgifter under Syvårskrigen 1563-70, men formentlig i højere

grad som et led i den økonomiske udvikling, der begyndte på denne tid, idet man ser de første indtagelser før krigen, i 1550'erne. I 1552 bortfæstedes for første gang Snebeltange, Stormklokkeeng, Segeholm og en eng nordvest for Skt. Peders Kirke, i 1553 Ribe Kær (senere kaldt Ribe Mose), i 1554 Gammel eller Vester Jernkær Mark, i 1555 Store Kobro, Gåseholm ved Skt. Peders Kirke og Ny eller Øster Jernkær Mark, 1556 Tvedelhorde (senere kaldt Ribe Kær), i 1557 Gravsogns Mark og byens to enge i Skt. Jørgens Mark (senere kaldt Klostermark), i 1559 Todes Eng eller Hovedeng, i 1564 Sejbjerg Toft, i 1568 Stejleng, i 1570 Sønder eller Lille Kobro, Nøreng og Nymark, i 1595 Wittenberg Eng og Teglgårds Mark og Eng, i 1624 Lusby Mark.³²

En egentlig udskiftning af byens agerjord mellem borgerne begyndte først i 1646, da man udskiftede Nymark, senere kaldt Ørnsømark, der lå på østsiden af landevejen til Varde. Marken blev delt i 314 agre, hvoraf én blev lagt til hvert hus.³³

Husengene og markskifterne skulle altid følge husene; men da det tillige var bestemt, at ingen eng måtte ejes af andre end borgere, blev alligevel en del enge adskilt fra husene, idet de overgik til byen, når husene blev erhvervet ved arv eller køb af fremmede. Byen kunne igen sælge dem til andre husejere eller udleje dem; i 1591 udlejedes således 21 hjemfaldne husenge.³⁴

Udlejningen af de af byen inddragne marker og enge og husenge skete hvert år i februar, Skt. Peders dag (22/2), formentlig ved en slags auktion. Som vi senere skal se, kunne lejebeløbene variere en del fra tid til anden, og det vil også fremgå, at det var bestemte kredse i borgerskabet, der var interesseret i og havde råd til at leje byens marker og enge. Strengt bestemt skulle sikre, at lejebeløbene, fæstepengene, blev betalt i rette tid; men alligevel ser man flerårige restancer.³⁵

Med indtagelsen og udskiftningen af byens marker og enge var det ikke blot de indbyggere, der ikke ejede hus, der blev berøvet muligheden for avl og græsning. Jernkær, Lusby og Tvedelhorde hørte oprindeligt til Nørre Farup sogn, og byerne Kærbøl og Mejlbj i dette sogn gjorde i lang tid fordring på medbestemmelsesret til Ribe Nørremark. Allerede i 1400-årene havde der været stridigheder, og da borgmestre og råd og 24 mænd i 1570 vedtog at indhegne byens mark vest for Galgebjergene henimod Mejlbj, ventede man en hård strid. Til tider måtte byen holde vagt for at hindre Farup-boerne i at grave tørv på byens mark, og så sent som i 1646 klagede Kærbøl og Farup sognemænd til kongen over borgmestre og råds overgreb mod deres fælles forte og græsgang.³⁶

På mere fredelig vis bredte Ribe-borgernes landbrugsdrift sig videre ud i landskabet. En Ribe-borger havde således i 1640'erne lejet enge på Tange Mark, mellem Tange bymænds, og flere havde andele i overagre i Nørre

Farup Mark, i Tanderup kofenne, i Mandø hølade, der omfattede et større areal nord for Ribe ås udmunding.³⁷

Byens købmænd deltog ikke blot som øksneproducenter og øksneeksportører i udnyttelsen af engarealer. Adskillige drev regulært landbrug, idet de fæstede gårde, eller ligefrem ejede bondegårde i oplandet. Sådanne borgere kan optræde helt som bønder i kilderne; i et kongebrev af 21/12 1642 fik 54 bønder i Kalvslund herred nedsættelse af deres landgilde til Riberhus på grund af stormfloden samme sommer; i hvert fald tre af »bønderne«, Johan Raddef i Farup, Villum Hansen i Tanderup i og Kjeld Hansen i Undaften var ikke ganske typiske bønder: Johan Ratlev var købmand og rådmand i Ribe, Villum Hansen var købmand og Kjeld Hansen Friis var søn af borgmester Hans Friis; den sidstnævnte var 19 år gammel og formentlig blot stråmand for faderen.³⁸

Besiddelsen af husenge og markskifter og leje af byens enge og marker har formentlig ofte været en god forretning. Omkring 1640 ser man flere borgere købe husenge, som de tidligere havde lejet af byen; den årlige leje havde været 3-5 sldr., købsprisen var 20-36 sldr., og man kan dermed beregne en forrentning af den investerede kapital på i hvert fald 12-15%. Dog har der også været forbundet udgifter med besiddelse af byens husenge; 1556-69 betaltes der i engpenge af hver eng 1 mk årligt og 1569-71 20 sk. af hvert hus med eng til præsteløn; 1571 ændredes dette til, at hvert hus med eng skulle vedligeholde et stykke af dæmningen (et damskifte) ved åen syd for byen, men i 1581 indførtes igen en afgift af hver eng på 6 sk.³⁹

Udbyttet af byens marker og enge ser man opgjort i hustaksten fra 1661 (tabelbilag 4), der for 16 enge, otte marker, nogle mark- og engarealer, der ejedes af private, og engskifterne til husene beregner et samlet udbytte svarende til i alt 39 tdr. htk., herunder ca. 700 læs hø.

På de tilbageblevne fælles arealer kunne byens borgere lade heste og kreaturer græsse, og byen holdt to hyrder til at vogte dyrene, én for Nørremarken, én for Søndermarken.⁴⁰

De udskiftede eller indtagne og bortfæstede mark- og engarealer benyttes af byens købmænd ikke blot til græsning for øksne eller til høslet, høbjergning, der gav en del arbejde til kvinder i byen med rivning af hø. I en del af arealerne blev dyrket rug eller byg. Gennem besiddelsen af de eng- og markstykker, der hørte til hvert hus, har ikke blot byens købmænd, men også enkelte håndværkere, embedsmænd o.a. haft større eller mindre del i byens landbrug. Af skifter fremgår da også, at en betydelig del af befolkningen har holdt et eller flere husdyr, og i enkelte tilfælde ser man også håndværkere leje mark- eller engarealer. Som det ses af tabelbilag 6-8 var købmændene, og her især rådmandskredsen, helt dominerende; i 1500årene havde den tegnet sig for helt op til 76% af de samlede eng- og marklejebe-

løb; for perioden 1625-60 tegnede den sig for 58%, købmænd, der var i familie med rådmandskredsen, tegnede sig for yderligere 19%, mens øvrige købmænd stod for 20% og skippere, håndværkere og uangivne for ubetydelige andele.⁴¹

Det er altså for Ribes vedkommende ikke rigtigt, når P. Munch vil hævde, at købmænd og håndværkere i 1600årene mødtes i den fælles interesse for byens mark, der i mange byer betød en vigtig del af borgernes indtægter, hvor både købmænd og håndværkere var med, om end i forskelligt omfang. Håndværkernes interesse, eller snarere, deres muligheder, har været ringe.⁴²

At besiddelse af landbrugsjord kunne være fordelagtig for byens købmænd, ser man et par eksempler på i Hans Friis' virksomhed. Han købte i januar 1635 20 overagre på Farup Mark; købsprisen var 500 sldr., og til dette beløb takseredes agrene stadig 15 år senere, i skiftet 1650; gennem årene var afgrøden blevet solgt, 1638 for 32 sldr., 1639 og 1640 for 36 sldr., hvilket giver en årlig forrentning af den investerede kapital på henholdsvis 6,4 og 7,2%. Og i 1637 fæstede han af lensmanden Albret Skeel halvgården Undaften nær byen, formelt til den da 13årige søn Kjeld Hansen Friis (!); for opladelsen gav han 1.000 sldr., i fæste 20 rdl, og da gården 1637-42 kunne udlejes til Johan Ratlev for 100 sldr., mens den årlige skyld til Riberhus har været 20,5 sldr., har der været tale om en forrentning på næsten 8%.⁴³

6.7. Andre landbrugsaktiviteter

Et par særlige landbrugsaktiviteter spillede en vis rolle for landboerne og byens købmænd: biavl og saltudvinding. Biavl blev drevet af flere købmænd og kan iagttages f.eks. gennem Hans Friis' regnskabsbøger, hvor man ser opførelse over en betydelig investering i fællig med en bonde i Gørding sogn; bierne blev sat til vinteren 1624 på 70 stader, og de følgende år kunne købmanden få så meget honning, at der ikke blot blev til forrentning af den investerede kapital, men også til afskrivning, således at han i 1631 kunne skrive: »Opbårn honning til min part for 60 sldr. Og dermed min hovedsum og rente klar til dato. Hvis videre jeg heraf kan bekomme, er af Guds velsignelse. Og hannem derfor at takke.« Man ser da også i de følgende år købmanden arbejde sammen med adskillige bønder om honningproduktion. Der synes at have været gode fortjenstmuligheder på denne virksomhed, men den har forudsat en vis investeringsevne; den har bønderne i nogen grad manglet, de måtte arbejde sammen med købmænd.⁴⁴

Langs Slesvig-Holstens kyst, navnlig i området syd for Højer, Bøking herred, ernærede en del af bondebefolkningen sig ved saltudvinding. På stranden udgravedes tørv, der fandtes under sandet, og var meget saltholdi-

ge; de tørredes i solen og blev brændt til aske, der overhældtes med søvand, tørredes og kogtes i store saltpander. Det udvundne salt, frisisk salt eller strandsalt, blev i stor udstrækning sejlet til Ribe, hvis købmænd forhandlede det i hele Jylland.⁴⁵

6.8. Det økonomiske resultat

De økonomiske resultater af adelens godsdrift har været meget diskuteret. Som forrentningsprocent for godserne har været anført tal omkring 3. Har forrentningsprocenten ikke været højere, har man måske heri en af forklaringerne på den økonomiske og sociale udvikling, som vi senere skal iagttage inden for adelsstanden i 1600-årene. Med en så lav forrentningsprocent var det kun de største godsejere, der havde et så stort overskud af deres godsdrift, at de kunne klare tidens krav til levevis og klædedragt. For mange måtte godsindtægterne nødvendigvis suppleres med indtægterne fra en stilling som lensmand, og lenssystemet har yderligere bidraget til den økonomiske koncentrationstendens, som vi skal se inden for standen.⁴⁶

De økonomiske resultater af bøndernes landbrugsdrift kan det være meget vanskeligt at vurdere, idet oplysninger til egentlige beregninger næppe vil kunne fremskaffes. Måske lader bondeskifter os ane, at resultaterne ofte ikke har været store.⁴⁷

6.9. Fiskeriet

Mange steder langs kysterne drev gårdmænd og husmænd en del fiskeri, idet fiskeriet næppe almindeligt har eksisteret som et selvstændigt erhverv, men kunne være et vigtigt supplement til indtægter fra landbrug. Forbruget af fisk i renæssancetidens husholdning var stort, og fiskeriet spillede en betydelig rolle i Ribeområdet erhvervsliv. Den i Ribe fødte Odense-præst Mads Pedersen Rostoch udtrykker dette med omstændelig tydelighed i sit digt om byen fra omkring 1690:⁴⁸

Det flittig fiskends folk med fjæle-hvalte både
dig gæster idelig med fiske-varer gode;
De sejler til dig op med hvilling honningsød
og stundom saltet, som må lægges udi blød.
Pig-skindet rokke-fisk nu fersk, nu tørre fører
de også til dig ind: om du end ikke smører
din mund på fede sild, som fiskes hos dig selv,
du kan dem dog vel få fra Holland og fra Elv.
Jeg havde nær forgæt de gode Riber flynder,
som føres vidt omkring og andre folk højt ynder:
bakskuller, Mandø-laks, som ere flynder små.

Blandt de mange fiskearter var særlig torsk, kabliau, skuller, hvillinger og

Tabel 13. Ribe-områdets fiskerflåder og deres ejerforhold 1581-82, 1626-27 og 1642-43.

Lokalitet	Heraf ejt af			Ribe- borgere		andre borgere		Told- ansæt- telse		Heraf	
	Antal fartø- jer	føre- ren antal	el. ikke-bor- gere antal	fisk fri	antal	fisk fri	antal	fisk	antal	fisk	told antal fisk
<i>1581-82</i>											
Tipper(ne)	2	2						40	0		40
Vesterside linesk.	24	11		15.690			/1	26.550	15.735		10.815
Ho	7	7	13/1					140	0		140
Sønderside linesk.	34	19 ^a	2	4.200	13/10	7.690	/3	40.800	12.790		28.000
Sønderside	8	7	/1	100	/7	730	1	4.800	1.130		3.670
Sønderside krogsk.	18	16 ^b	1	3.140	1/3	1.480	/1	10.800	4.800		6.000
Langli	6	5	1/3	3.000	/2	900	/1	6.000	4.150		1.850
Nordby linesk.	14	13	/3	2.250	1	1.500		21.000	3.750		17.250
Sønderho linesk.	27	14 ^c	2	2.430	11/7	6.440		40.600	8.870		31.730
Nordby og Sønderho skulleskibe	6		1	820	5/2	1.000		5.400	1.820		3.580
Mandø	5	5		200				6.000	200		5.800
I alt	151	99	20/8	31.830	31/31	19.740	1/6	162.130	33.245		108.885
% (af toldansættelsen)				20		12		1	33		67
<i>1626-27</i>											
Vesterside skullesk.	17	9	5/1	2.400	2/3	2.100	1/1	19.800	4.820		14.980
Vesterside	10	7	1	2.400	2	660	/1	5.720	3.120		2.600
Nordby linesk.	10	9	1/4	1.560	/5	2.940		15.000	4.500		10.500
Nordby skullesk.	17	14	/2	335	3/3	3.800	/2	15.900	4.270		11.630
Sønderho linesk.	5	3	1/1	1.820	1/3	1.320		7.500	3.140		4.360
Sønderho skullesk.	20	17	1/2	860	2/9	3.298		23.400	4.158		19.242
Rømø havn	14	7 ¹⁴						8.400	0		8.400
Helmodde (Rømø)	9	7 ⁹						5.400	0		5.400

Lokalitet	Antal fartøjer	Heraf ejt af		Ribe-borgere antal	fisk fri	andre borgere antal	fisk fri	Told-ansættelse antal	Heraf	
		førend antal	ikke-borgere antal						fri	total
List og Sild Sildering fiskelade	6 7	76 77						3.600 1.500	0 0	3.600 1.500
I alt %	115	95	9/10	10/23	14.118 14	1/4	515	106.220 100	24.008 23	82.212 77
<i>1642-43</i>										
Vesterside skullesk.	8	4	3			1	150	3.300	3.150	150
Hjerting og Vesterside linesk.	14	14	/3			/1	240	4.500	1.140	3.360
Sønderside skullesk.	17	7	9	/3	300	1	800	10.200	6.800	3.400
Nordby og Strandby linesk.	8	6	2/5	/1	450			10.800	3.780	7.020
Nordby og Strandby skullesk.	13	7 ^a	6/2	1/3	1.564			10.800	3.310	7.490
Sønderho linesk.	3	1	1/1	1/2	1.038			3.000	1.380	1.620
Sønderho skullesk.	11	3	3/2	5/8	5.155			13.200	7.680	5.520
Rømø skullesk.	2	2						1.200	1.200	0
Amrum og Vesterland Føhr (rokkelstrøm)	4	24						160	0	160
I alt %	80	48	24/13	7/17	18.743 33	2/1	1.190 2	57.160 100	28.440 50	28.720 50

Ann.: Ved tallene for skibe ejt af ikke-borgere, Ribe-borgere og andre borgere angiver tal før skråstregen antal skibe = antal ejere, tal efter skråstregen antal medejere.

1581-82 var afgiften for skibe fra de nævnte lokaliteter, i angivne rækkefølge: 20 torsk; 1.200 skuller; 20 torsk; 1.200 skuller; 200 hvilling; 600 skuller; 1.200 hvilling; 1.500 hvilling, 4 torsk, 80 sund og mave; do., 900 skuller; 1.200 hvilling.

a), b), c) og d): heraf henholdsvis 3, 6, 1 og 1 Ribe-skipper.

Kilde: LR Riberhus 1581-82, 1626-27 og 1642-43.

rokker af betydning; især skaller og hvillinger eller kuller optræder i store tal i toldregnskaberne.⁴⁹

Fra Ribe-området fiskelejer sejlede fiskerne i betydeligt antal på kyst- og havfiskeri. Som mandskab nævnes flere gange på et fiskeskib 12 karle; men der kendes ikke meget til skibenes størrelse. I lensregnskaberne ser man en skelnen mellem skibe og både; de sidste synes at dømme efter toldafgifterne at have været mindre end de første, men man har næppe skelnet skarpt. Om fangstmetoderne fortæller betegnelser som lineskibe, linebåde og krogbåde, og tilfældigt fremgår det, at man har benyttet fiskegarn og langs kysten opstillede skullegårde, hvor fiskene fangedes i ruser.⁵⁰

Udgangspunktet for vestkystfiskeriet var en lang række lokaliteter langs kysten. Man skelner nu og da mellem *fiskerlejer*, der beboedes af fiskere, og *fiskelejer*, der kun var beboet af tilstrømmende fiskere i fisketiden.⁵¹ I lensregnskaberne forekommer også begge betegnelser. Men brugen er ikke konsekvent, og en skelnen vil være vanskelig og måske i nogen grad uden mening. Fra Nordby, Sønderho og Sønderside ser man således drevet fiskeri ikke blot af de bosiddende, men også af personer fra Ballum, Emmerlev, Ribe, Rømø osv., således at der på én gang er tale om et fiskerleje og et fiskeleje disse steder. Her bruges derfor betegnelsen fiskeleje, uden hensyn til, om der har været en bosiddende (fisker)befolkning.

Fiskelejerne langs Ribe-områdets vestkyst var talrige; der er tale om i hvert fald en snes (jfr. tabel 13), hvoraf de mindst betydelige gennem tiden dog optræder noget sporadisk i lensregnskaberne. Fiskelejerne lå på kronens forstrand, hvor enhver kunne opstille en bod mod betaling af den såkaldte sandtold, den afgift, som kronen krævede af fiskeriet; en del personer var vel fritaget for tolden, som adelige, præster og Ribes og Vardes borgere; men da også de privilegerede både og bådandele registreres i toldregnskaberne, har man i disse en værdifuld kilde til belysning af vestkystfiskeriet og dets bærere.

Af fiskelejerne dominerede hele perioden igennem Nordby og Sønderho, Vesterside og Sønderside, idet fiskeskibsandelen for hver af de fire lokaliteter svingede omkring 1/5-1/4, mens alle de øvrige fiskelejer tegnede sig for resten. Gennem årene kan man dog iagttage svingninger og en udvikling med et betydeligt fald i tallet af fiskeskibe.⁵²

Som førere af fiskeskibene møder man ved de fleste fiskelejer ikke blot den lokale befolkning, men også fremmede. Fra Sønderho fiskede således 1581-82 foruden 18 sønderhoninger skibsførere fra Darum, Tømmerby (Sneum sogn) og Ribe, mens man fra Sønderside ser skibsførere fra Oksby, Ho, Bredemose (Ho sogn), Sønderside, Billum, Kelst (Billum sogn), Tarp (?Billum sogn), Hyllerslev (Janderup sogn), Ribe, Ottersbøl (Mjolden sogn), Ballum, Husum (Ballum sogn), Hjerpsted, Emmerlev og Højer. Af

samtlige 151 skibsførere 1581-82 stammede de 63 fra Vester Horne herred, 39 fra Skast herred, de øvrige fra Gørding, Hvidding (herunder Mandø og Rømø), Lø og Højer herreder og Ribe. Næsten alle skibsførerne var fra kystsogne, blot fem fra sogne, der stødte op til kystsogne. Den spredte rekruttering må vidne om, at der for størstedelen er tale om bønder, der blot i fisketiden tog på fiskeri.⁵³

Ved Christian 4.s hof blev der anvendt store mængder af forskellige slags tørrede fisk, og disse er for en stor del blevet hentet fra Ribe-området, hvor lensregnskaber og pengemesterregnskaber vidner om de store leverancer. For befolkningen var Ribe hovedmarkedet for de efterspurgte tørrede og saltede fiskevarer, som blev indkøbt på Skt. Hansmarkedet og Ribermarkedet i september til vinterforråd.⁵⁴

Fiskerbådene fra kystegnene kom ved de store markeder til Ribe med deres fangster. Fanø og Sønderho, hvis beboere ikke optræder som fragtskipper, men alene levede af fiskeri, dominerede hér; men der kom også fiskerbåde fra Mandø, Rømø, Sønderside (Ho, Oksby) og Hjerting.⁵⁵

Om udbyttet af fiskeriet for fiskerne siger kilderne intet direkte. Man ser dog fra 1500'erne til 1660 en voldsom nedgang i tallet af fiskekibe og i sandtoldsberegningsslaget, man ser fiskere blive gældbundet hos købmænd, og man ser vistnok henimod 1660 en vækst i de privilegeredes andel af fiskerflåderne.⁵⁶

6.10. Aktiviteter udenfor landbruget

Ikke alle i bondebefolkningen levede udelukkende af landbrug. En del personer levede helt eller delvist af mølleri, et eller andet håndværk, daglejerarbejde m.m.

Ifølge recesserne var det tilladt visse håndværkere at udøve håndværk på landet, og man træffer hér et betydeligt antal håndværkere.⁵⁷

Af den landbefolkning, der boede i nærheden af byerne, for Ribes vedkommende beboerne i Lustrup, Tange, Tved osv., har et betydeligt antal personer kunnet hente ekstraindtægter ved arbejdsmands- eller daglejerarbejde for byen, såsom kørsel af jord til dæmningerne, hugning af ris i Kæret m.m.⁵⁸

7. Handelen

Handelen afsatte danske landbrugsprodukter til udlandet og hjemførte i stedet råvarer og industri- og håndværksprodukter, som landet ikke selv kunne fremstille, og den formidlede varebyttet mellem handlende og håndværkere og embedsmænd og øvrige indbyggere og mellem byens borgere og oplandets bønder. Man havde således importhandel og eksporthandel, og man havde handelen i købmandsgården og handelen på torvet og på markederne.

Selv om købstædernes borgere havde monopol på handelen, er dog ikke hele omsætningen gået gennem deres hænder. Blandt adelens privilegier var, at den måtte handle, med hvem den ville, også direkte med udenlandske købmænd og opkøbere, og også gejstlige kunne afsætte deres tiendekorn og andre naturalieafgifter til fremmede, således som man f.eks. ser det af biskop Peder Hegelunds almanakker; adelige og gejstlige kunne ligeledes selv købe direkte fra udlandet til eget forbrug, gennem deres tjenere eller ved at få bud med købmænd og skippere. Den danske adel synes dog kun at have drevet handel i begrænset målestok, og dette gælder især, når man sammenligner med adelen i området syd for Ribe-området, Slesvig og Holsten; intetsteds nåede adelsmænd så langt i udviklingen af handel som hér.¹

Handelen var som et monopol for købstædernes borgere reguleret gennem mange forordninger. Med den tids produktion og omsætning kunne den blot forholdsvis få være et eksistensgrundlag. Den gav dog muligheder for fortjeneste, og for de mange, der drog til byen og ikke fandt beskæftigelse som håndværkere eller daglejere, var den formentlig den eneste mulighed.

7.1. Importhandel

Hamburg, Lybeck og Amsterdam var de byer, hvorfra Ribe-købmændene hentede størsteparten af deres importvarer, og så vidt det kan ses, de eneste, hvor de fik varer på kredit; handelsfolk herfra optræder talrige gange i tingbøger og skifter som kreditorer overfor Ribe-købmænd. I en del tilfælde hentede disse dog også varer i andre nordtyske byer, som Stade og Bremen, og hollandske, som Enkhuizen, ligesom også i England og Spanien, og Ribe-skipperne sejlede ikke blot på de nævnte byer, men også på Skotland, Island, Norge og de tyske Østersø-byer.²

Ribe-området handel var orienteret mod syd og sydvest, ikke mod det øvrige Danmark eller mod København, således som senere tiders provins-handel skulle blive det. Forholdet er iøjnefaldende, så meget mere, som København i første halvdel af 1600årene var en ikke uvigtig penge- og vekselby for den nordiske handelstrafik. Man regnede imidlertid i Ribe-området i stor udstrækning i lybske mark; da købmanden Hans Friis i 1626 noterede det beløb, han var blevet tvunget til at indskyde i Christian 4.s Silkekompagni i København, omregnede han kurantdalerbeløbet til lybske mark, og helt til midten af 1600årene fastsatte man den danske dalers værdi i lybske skilling. I Hamborg og Lybeck fandt man også den håndværksmæssige kunnen, man havde brug for, når særlige opgaver skulle løses. I Hamborg fik man flere gange lavet søtønder eller kæder til søtønder til sejlrouteafmærkningen ved Ribe, man købte hellebarder hér i 1583, og da man i 1634 skulle have syv ny spyd til borgervæbningen, blev de købt i denne by og sendt hjem med skib. Og i Lybeck lod man i 1608 gøre lysekrone til rådhuset.³

De to gamle hansebyer Hamborg og Lybeck spillede i 1600årenes første halvdel en væsentlig rolle i den danske handel. Spredte, tilfældige eksempler på handelsforbindelser mellem Danmark og de to byer er blevet fremdraget af Johan Jørgensen, der mente det tilladeligt at slutte, at både Hamborg og Lybeck var betragtelige handelspartnere for Danmark i første halvdel af 1600årene. Som vi skal se, giver materialet fra Ribe sikkerhed for, at dette virkelig var tilfældet, og det viser Holland og Amsterdam i en betydningsfuld rolle.⁴

Import fra Amsterdam. En forårsdag i året 1625 gik købmandstjeneren Thomas fra Ribe rundt i Warmoesstraat i Amsterdam, byen med dæmningen, het dam, ved Amstelfloden. Han opkøbte hollandske manufakturvarer m.m. til sin principal, købmand og borgmester Hans Friis til forhandling i dennes købmandsgård på Storegade i Ribe.⁵ Hos Johan van Lær i huset med en gavlsten med våbenet Wapen van Riessel, hos Goris de Werdt i Wapen van Lybeck, hos Cornelis Conkuer i Wapen van Kölln og hos Daniel Rulandt i Strudsen købte han varer for betydelige beløb; han var også i Kalverstraat hos Marten og Roleff de Codde og i Voorburgwal hos Claes Pauw, hvor han købte humle; han var hos Jochim Janszoon Scheepmaecker i Stadt Riga, hvor han købte vin, og hos Hendrick van Lintelo. På sin rejse har Thomas også lagt ind i havnen i Enkhuizen, hvor han købte læder hos Cornelis Skumager.⁶

Warmoesstraat, hvor Thomas gjorde sine opkøb, var endnu i 1600årene første halvdel en af Amsterdams fornemste handelsgader, hvor driftige borgere havde lagt grunden til byens handelsstorhed. Den lange gade gik ned til Het IJ, bugten, der fra Zuiderzøen i øst skar sig ind i landet nord for byen og

dannede havnen, hvor købmandsskibene kunne lægge til ved bolværket. Gadens 220 dybe og høje huse var fyldt med købmandsvarer, og i husene lå kramboderne tæt, fulde af luksusvarer, guld og sølv, klædevarer og silke-stoffer, bånd og possementer, hatte og strømper, netop de varer, som Ri-berne hentede hjem. I Warmoesstraat boede ihvert fald henimod en snes af Hans Friis' hollandske leverandører; men hans købmandstjenere kom også i andre gader for at gøre opkøb, således i den smalle, lidt mindre fornemme forretningsgade Kalverstraat syd for Warmoesstraat og i den lige så livlige forretningsgade Nieuwendijk vest herfor, også med store kramboder med klæde og silkestoffer.⁷

Når Ribe-købmændene hentede importvarer i Amsterdam, var det ikke tilfældigt. Efter et års belejring var den fremtrædende handelsby Antwerpen i de spanske Nederlande i 1585 faldet i krigen mod spanierne, og de nordlige Nederlande med Holland og Amsterdam i spidsen fremtrådte nu som ver-denshandelens mest betydningsfulde nation. Amsterdams befolkning, der i tiden før 1585 havde været på ca. 30.000, havde i 1610 nået 50.000, i 1622 100.000, i 1632 ca. 125.000, i 1652 ca. 170.000. Det var en kæmpeby, køb-mændene og skipperne fra Ribe kom til, 30-40 gange så stor som deres egen og 4-5 gange så stor som deres egen hovedstad København.⁸

For Nederlandenes økonomi skulle Amsterdam blive af stor betydning. Byen blev den vigtigste udførselshavn for produkter fra landbrug, fiskeri og industri, den store transithavn, det store magasin for købmandsvarer fra hele Europa, havnen for fragtfarten, centrum for vekselhandelen i Nordeu-ropa.⁹

Sit højdepunkt som sømagt og politisk magt skulle Holland nå i årene 1625-47, under prins Frederik Henrik af Oranien. Det blev Hollands »gyld-ne tidsalder«, »het goudene eeuw«, der også fik stor betydning for Ribeom-rådet og Danmark som helhed og for Slesvigs vestkyst. Den hollandske indflydelse på hele den materielle kultur bekræftede på ejendommelig måde de nære trafik- og kulturforbindelser.¹⁰

I første halvdel af 1600årene blev Hollands handel med Østersølandene, med Danmark, Sverige, Rusland stadig betydeligere. For Danmark blev Holland den vigtigste handelspartner, aftageren af korn og stude og leveran-døren af vin og salt, kramvarer og kolonialartikler. I Amsterdam var der en stor dansk-norsk koloni med en kirke, der i 1633 og følgende år fik officiel støtte fra Danmark; flertallet i kolonien var danske søfolk, der tog tjeneste på de store hollandske kompagniers skibe. Et forbavsende stort antal dan-skere, herunder også Ribere, udvandrede, som vi har set det, til Amster-dam, hvor de slog sig ned og giftede sig.¹¹

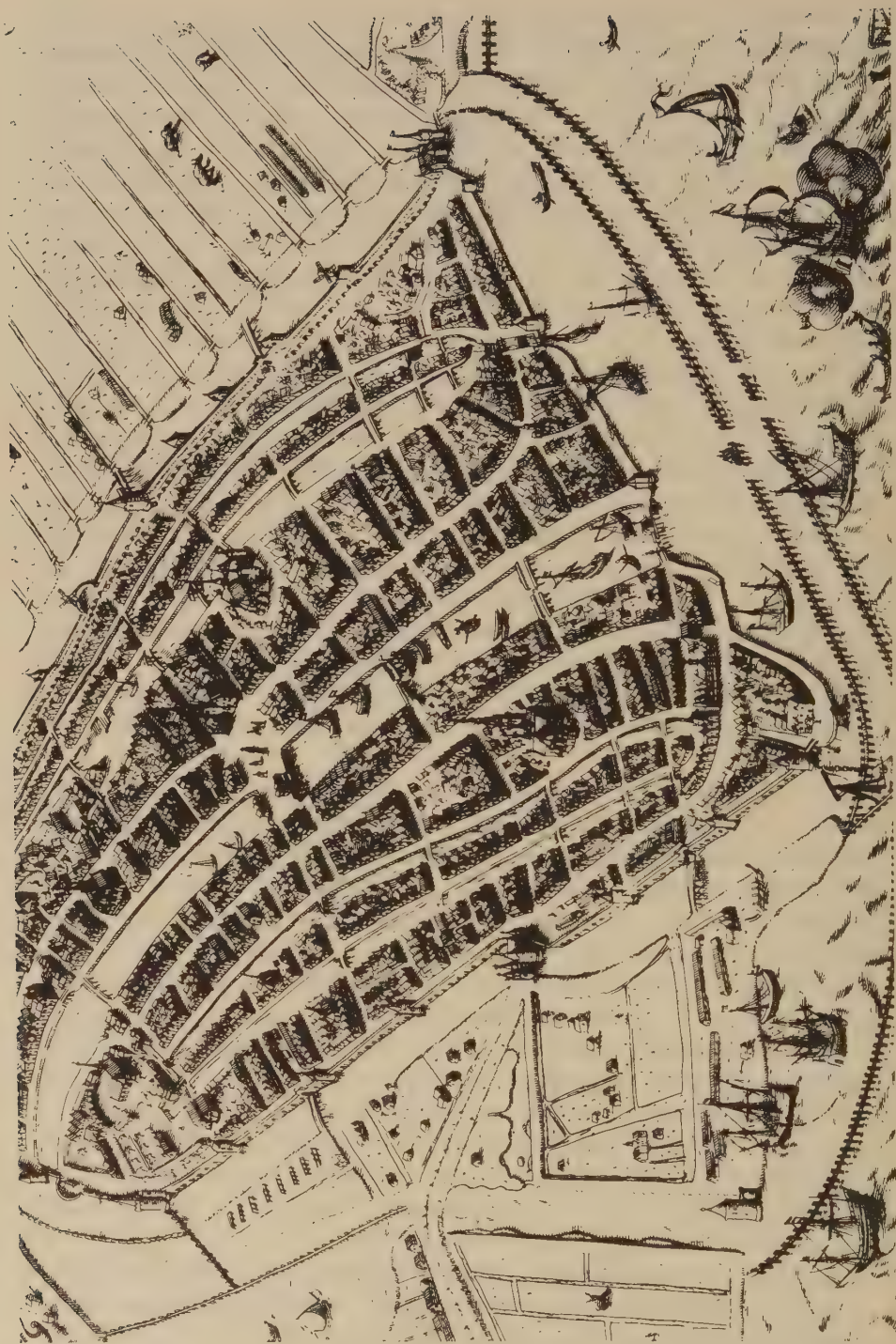
Allerede omkring midten af 1500årene ser man forbindelsen mellem Am-sterdam og Ribe. En opgørelse over befragtere ved udførselen fra Amster-dam i 1544 og 1545 anfører flere skibe fra Ribe, der i 1545 tegnede sig for

0,6% i tonnage af udførselen.¹² Den senere udvikling kan længe kun følges i spredte træk; men i 1600årene ser man talrigere udtryk for handelsforbindelserne mellem Ribe og Amsterdam. Af havnekammerregnskabet fra 1612 fremgår, at hele 11 Ribere, vel alle købmænd, dette år betalte for brug af byens kran i forbindelse med indførsel af hollandsk gods, og i 1615 var der tale om 29 Ribere, der betalte for hollandsk og hamborgsk gods; blandt dem træffes fire af byens rådmænd samt en senere rådmænd; lignende forhold fremgår år efter år i disse regnskaber. Tingbøgerne vidner med deres pantsættelser og gældsbreve og sagsøgte skyldnere om adskillige handelsforbindelser. Og af de 58 bevarede Ribeskifter fra 1660 var der hollandske tilgodehavender i de fire.¹³

Fra begyndelsen af 1600årene kan man i Niels Grisbecks og Hans Friis' købmandsbøger i detaljer følge et Ribe-købmandsfirmas forbindelser med hollandske leverandører gennem næsten et halvt århundrede. I alt 30 Amsterdam-købmænd optræder i disse købmandsbøger som leverandører af hollandske industri- og råvarer, foruden to købmænd fra Enkhuizen. De første sikre Amsterdam-forbindelser, man ser, er fra 1610 og 1611, da købmandstjeneren Christen Jensen Uldborg var dernede, og man finder derefter næsten hvert år leverandører fra Amsterdam (tabelbilag 9-10).¹⁴ Af de 30 Amsterdam-købmænd træffes de fleste kun et enkelt år eller en kortere årrække. Handelsforbindelser, der varede mere end fem år, synes Hans Friis kun at have haft med Marten de Codde (1624-31; død 1631), Bodwin Janszoon van Drill (1636-38, 1650) og Jochim Janszoon Scheepmaecker (1626-38).

For enkelte af leverandørerne er en mere præcis erhvervsbetegnelse kendt; én nævnes som klædehandler (lakenkopper), to andre som vinhandlere (wijnverlater, wijnkoopman), en fjerde som silkehandler. Ingen af leverandørerne synes at have spillet nogen fremtrædende rolle i deres hjembys styre og politik, som borgmestre og rådmænd eller på anden måde. Enkelte af dem tilhørte dog de mere fremtrædende Amsterdamkøbmands-slægter, som Johan van Aldewerelt og de tre Wickevoort'er.¹⁵ For 24 af de 30 købmænd er adressen kendt; ikke færre end 16 boede i Warmoesstraat. Af købmændene forekommer de 11 i skattelisten fra 1631, den ene af to bevarede skattelister fra tiden før 1660. De er takseret til mellem 15 og 500 gylden, hvilket svarer til formuer på mellem 3.000 og 100.000 gylden eller 1.800 og 60.000 sldr; gennemsnittet var en formue på 35.000 gyl., mens gennemsnittet for de syv kvarterer, de 11 leverandører boede i, var en formue på 580 gyl. Som vi også skal se det for Ribe, var handelen den erhvervsgren, der bragte virkelig velstand.¹⁶

Med deres kreditgivning finansierede hollænderne i nogen grad Ribe-købmændenes handel. Man ser af Niels Grisbecks og Hans Friis' købmandsbøger, at betalingsfristen for varerne normalt var et år, fra foråret til det

følgende forår, men man ser også længere frister. I 1640erne synes betalingsfristerne at være blevet nedsat til et halvt år. Gik det galt for en købmand, kunne leverandørerne dog fortsat komme til at vente endnu længere, og de kunne blive tvunget til at føre besværlige retssager i Ribe.¹⁷ Betalingen af vareleverancerne skete vistnok almindeligvis ved købmandstjeneren, når denne det følgende år igen var i Amsterdam for at hente nye varer, eller ved skipperen, der havde fragten. Mere raffinerede betalingsformer forekommer dog også, i 1628 noterede Hans Friis, at betalingen af leverancer fra Marten de Codde og fire andre Amsterdam-købmænd i foråret samme år havde han stående hos førstnævnte, idet den af skipper Peder Andersen samme år var blevet oversendt på en veksler fra Emden.¹⁸

I Hans Friis' købmandsbøger med kontoer for de enkelte kunders køb ser man i rigt mål, hvad det var for varer, han købte hjem til sin forretning. Først og fremmest var det klædevarer og tekstiler af mange sorter og kvaliteter, således som det fremgår af tabelbilag 56; men man træffer også andre manufakturvarer, som galloner, tråd, bånd, isenkramvarer som knive, spejle, timeglas, glas, røde tallerkener, bygningsartikler som kalk, tagsten, samt tobak, vin, sæbe, allun, humle, flamske sild, grøntsager, podetræer m.m. Om transporten af de i alt 17 leverancer, han fik i årene 1620-43, er der oplysninger i 12 tilfælde (tabel 14). Det fremgår, at varekøbene især blev hjemført af købmandstjenerne, men også købmandskolleger og skippere stod for hjemtransporten.

»På foråret«, dvs. »til foråret« i Holland var i Ribe et begreb, en fast termin. Den havde sammenhæng med øksnehandelen, som man ser det af en formulering i forbindelse med et beløb, der skulle betales i Holland »nu tilkommende forår og øksenmarkend 1639«. Mange betalingstilgodehavender blev opsat til betaling det følgende forår i Holland; så fik man selv penge for danske landbrugsleverancer, og modtageren af pengene kunne betale det foregående års leverancer og dermed få nye varer med hjem. I foråret 1633 modtog Hans Friis i Amsterdam ved en repræsentant og slægtning, den senere borgmester Anders Hansen Svane, 100 rdl. af borgmesterkollegaen Morten Madsen Lime, der var repræsenteret ved Ribekøbmanden Laurids Jensen Vintapper. I foråret 1638 betalte borgmester i Varde Las Jensen til Hans Friis' købmandstjener Anders Jakobsen, der da var i Amsterdam for sin principal, 100 rdl. på adelsdamen fru Sofie Sehesteds vegne. Betaling kunne også ske med Amsterdam-købmænd som mellemed, som da Hans

Amsterdam set fra nord, fra fjorden Het IJ, ca. 1610.

Stikket viser den store verdensby med talrige gader og huskarréer, omgivet af bymure med tårne og porte og grave og med den pælebeskyttede havn i nord og haver i øst og vest. Efter Johan Isachsen Pontanus: *Rerum et urbis Amstelodamensium historia*, Amsterdam 1611.

Tabel 14. *Hans Friis' import 1620-43; hjemtransporten fordelt på erhvervsgrupper*

Hjemtransport ved:	fra: Ham- borg	Lybeck	Amster- dam	Enk- huizen	I alt
Hans Friis selv, 1623, 1625	3 ^a				3
Hans købmandstjenere:					
Thomas, 1625			1	1	1
Christen Jørgensen Gram, 1627-31		1	3		4
Anders Jakobsen, 1636-41	3		3		6
Købmandskolleger:					
Knud Lambertsen, 1622-31	12				12
Ebbe Lassen, 1625	1				1
Morten Madsen Lime, 1625, 1630, 1636	3				3
Morten Lassen Hillerup, 1629-40	4				4
Anders Svane, 1630, 1632	1		1		2
Knud Mikkelsen, 1631	1 ^b				1 ^b
Hans Königsberg, 1631			1		1
Maren Hollanders, 1633			1		1
Jon Pallesen, 1635	1				1
Johan Ratlev, 1637	1				1
Peder Jakobsen Hatstofferer	1				1
Thomas Hansen, 1641	1				1
Bagge Baggesen, 1641, 1642	3				3
Laurids Baggesen, 1642	1				1
Ribe-skipper					
Peder Pedersen Rømø, 1621	1				1
Peder Gregersen, 1630, 1635	1		1		2
Niels Olufsen Smed, 1634, 1638	2				2
Laurids Ballumer, 1637				1	1
Søren Andersen, 1637, 1638	2				2
Peder Andersen, 1638	1				1
Jesper Ibsen, 1640	1				1
Hans Termensen, 1641				1	1
Jens Sønniksen, 1643	1				1
Kolding-skipper					
Rebek, 1630		1			1
Poul Dalby, 1631		1			1
Uangivet Søren Bundsen, 1627			1		1
Leverandørens familie:					
Lorentz Prenicks bror Johan, 1629	1				1
Lorentz Numens' søn, 1636		1			1
Leverandørens tjener					
Magnus Hornmanns tjener, 1630	1				1
Claus Svartes tjener, 1640	1				1
Jakob Elers' tjener, 1642	1				1
Fået sendt	19 ^c	1	1		21
Uangivet	18	5	4		27
Ialt	85	10	17	3	115

Anm.: a) Den ene gang dog hos Hamborg-købmand på marked i Kolding. b) Denne transport er også registreret på en anden, og derfor her ikke medtalt i samlede tal. c) Heraf én gang over Flensborg.

Kilde: L.

Indpakningspapir fra købmandsfirmaet Jan Wesling i Warmoesstraat i Amsterdam, i huset med gavlstene med en fuldmåne.

Udsnit af papir, der er genbrugt som omslag om købmanden Claus Nielsen (Kirkeby)s kænnerregnskab 1655 i Ribe Rådstuearkiv, der rummer flere sådanne firmamærkede papirer fra 1640-50'erne fra handelshuse i Amsterdam. Jan Wesling var leverandør til købmand Hans Friis 1641.

Friis i foråret 1650 gennem Nicolaus van Lenswijk modtog betaling af Ribe-købmændene Oluf Hansen Roager og Anders Mortensen Hillerup. Amsterdam var en stor børs, hvor købmændene udvekslede pengebeløb og varer, hvad enten de rejste selv eller sendte deres købmandstjenere eller fik bud med kolleger eller skippere.¹⁹

Hollandske købmænd og købmandstjenere og skippere kom også selv til Ribe-området med deres skibe og varer; Ribe-drengen Mads Pedersen Rostoch huskede fra sin drengetid i byen, hvordan man i flokketal så de butte hollandske maat'er, dvs. købmandstjenere, gå på Ribe gade og prate med hinanden. Enkelte hollændere optræder da også om foråret, f.eks. i havnekammerens vægtregnskaber, hvor de får vejet flæsk og fersk kød, som de har købt op, vel til det hollandske marked. Ribes købmænd har dog i høj grad selvstændigt drevet deres handel. Man møder ingen beklagelser over konkurrence fra hollænderne, således som man på denne tid ser det fra det øvrige Danmark og fra Slesvig. Det er vel rigtigt, at Ribernes handel på Amsterdam delvis blev finansieret af hollandske kapitalister, idet man fik varerne på ret lange kreditter. Men Ribe-købmændene var dermed ikke blot kommissionærer for hollandske købmænd, i hvert fald ikke i tiden før 1660.²⁰

Import fra Enkhuizen. Også Enkhuizen-købmænd forekommer som leverandører. Byen, der omkring 1630 formentlig havde ca. 40.000 indbyggere, var hjemsted for den betydeligste sildefiskerflåde i Holland og var en vigtig rederi-, og skibsudrustnings- og handelsby.²¹

Til Enkhuizen kunne man nå med skib fra Ribe på tre dage. Byen lå på ruten til Amsterdam, og Ribe-købmændene kom der formentlig ofte. Man ser Ribe-skipperne købe skibe i Enkhuizen, og Hans Friis fik tre gange vareleverancer fra to Enkhuizen-købmænd eller -skippere; Cornelis Skumager leverede læder og Henrik Villumsen humle og vin. Flere gange omtales i købmandsregnskaberne tagsten fra Enkhuizen.²²

Import fra Hamborg.

»Til Hamborg kan fra dig (dvs. Ribe) ad Elven med en fart,
når vinden føje vil, en rejse gøres snart.«

Således mindedes Mads Pedersen Rostoch omkring 1690 i sit digt om barnhedsbyen Hamborgs placering i forhold til Ribe. Og til Hamborg rejste købmændene da også atter og atter. Den store hansestad var den by, hvor de hentede deres største vareimport.²³

Hamborg var i 1500'erne vokset op til at være den førende tyske handelsby, efter at et af tyngdepunkterne for verdenshandelen var flyttet fra Østersøen og de tyske Østersø-byer til Vesteuropa, med de fremvoksende nye

handelsmagter England og Nederlandene. Hamborg havde en gunstig beliggenhed ved Elbens munding, idet den store flod forbandt byen med fjerne områder som Sachsen, Böhmen, Mähren og Wien; byen kunne overtage de gamle Østersø-byers handel og blev den vigtigste havneby på det europæiske kontinent næst efter Amsterdam, formidleren mellem vest og øst. En væsentlig rolle for byens fremgang som handelsby spillede nederlandske købmænd så vel som håndværkere, der især i årtierne efter Antwerpens fald i 1585 af religiøse grunde strømmede til byen og til tider udgjorde henved en fjerdedel af dens befolkning. Omkring år 1600 var Hamborgs handel næsten udelukkende i hænderne på de fremmede, ansete og dygtige nederlændere og en, især over Antwerpen, indvandret gruppe portugisiske jøder, der havde udstrakte handelsforbindelser, således med Spanien og dets kolonier. Søtrafikken mellem Hamborg og Nederlandene var meget livlig; efter en stadig udvikling siden sidste fjerdedel af 1500årene og oprettelsen af en regelmæssig fragtfart, »børtfart«, mellem de to byer i 1613 udgjorde trafikken på Nederlandene i 1625 en tredjedel af byens søtrafik, når man regner efter tonnagen (læstetallet) og ikke mindre end halvdelen, når man ser på skibstallet.²⁴ I folketal voksede Hamborg betydeligt; omkring 1500 havde den højst 15.000 indbyggere, omkring 1600 40.000, omkring 1619 45-54.000, 1676 50.-60.000 indbyggere.²⁵

Ligesom de amsterdamske købmænd havde Hamborgkøbmændene ofte vidtstrakte handelsforbindelser, således som det fremgår af en bevaret brev-samling fra en forretning, der havde handelsforbindelser fra London, Rouen og Amsterdam i vest til Danzig og Rusland i øst, fra Bergen og København i nord til Frankfurt am Main, Oporto og Lissabon i syd.²⁶

Til Hamborg kom Ribe-købmændene enten med skib langs Vestkysten eller med hestevogn. Biskop Peder Hegelund noterede flere gange i sine almanakker, når byens købmænd drog af sted eller vendte hjem; man rejste i flok og følge, hvadenten det var til lands eller til vands, ligesom også udenlandske købmænd. Rejsen med skib har med gunstig vind været kort, som digteren skrev; rejsen over land med hestevogn må have været lang og besværlig, ca. 250 km ad vanskelige veje, hvor man med en læsset vogn næppe kunne gøre dagsrejser på mere end 20-30 km; man har dog foretaget sådanne rejser.²⁷

Omfanget af Ribes handel på Hamborg får man et ganske godt indtryk af gennem hansebyens såkaldte Schifferbücher, lister over ind- og udgående skibe, bevaret for en række år mellem 1590 og 1647. Af listen for året 1625 fremgår, at der dette år udgik 1.800 skibe fra havnen; af disse skulle 87 til Danmark, nemlig 5 til Ålborg, 7 til Sundet, 7 til Ringkøbing, 5 til Kolding, 18 til Danmark uangivet, 36 til Ribe, mens ingen anden lokalitet var bestemmelsessted for mere end tre skibe. I Danmark dominerede Ribe altså helt, med 41% af det samlede skibstal; men set på baggrund af Hamborgs samle-

de udgående skibstrafik var byens andel blot 2%, Danmarks 5%. Ser man på tonnagen, var andelen endda endnu mindre: kun 9% af tonnagen bestemt for Danmark og 0,4% af den samlede udgående tonnage. For året 1647-48 synes forholdet ikke meget ændret; af 1.743 udgående skibe var 90 eller 5% bestemt for Danmark, og heraf skulle 27 skibe eller 30% til Ribe.²⁸ Tilsvarende var tallene for indgående skibe i Hamborgs havn. I årene 1623-33 ser man mellem 83 og 13 skibe fra Danmark, idet krigsårene 1625-29 gav en vældig nedgang. Med en enkelt undtagelse var Ribe dominerende alle årene, idet byen havde mellem 30 og 53% af det samlede antal indgående skibe fra Danmark; i 1632 havde Ringkøbing dog næsten lige så mange, 22 mod 25, og Varde med sine 28 skibe endda flere.

På samme måde som »på foråret i Holland« var et begreb, en termin for Riberne, i forbindelse med handelen på Amsterdam, var »Elvtiden« og »Viti« eller »Fitti« det i forbindelse med handelen på Hamborg. Elbtiden var også ved forårstide, når de store øksneflokkede blev drevet ned til Elben, til det store oksemarked i Wedel ved Hamborg; og »Fitti« var Skt. Vitus' dag, 15/6, da det ene af Hamborgs tre markeder begyndte. Ligesom de gjorde det i Amsterdam, afgjorde Ribekøbmændene ofte deres indbyrdes økonomiske mellemværende i forbindelse med forretninger i Hamborg.²⁹

Importen fra Hamborg kan man følge noget spredt og tilfældigt. I 1612 betalte 21 Ribere, vel alle købmænd, for brug af byens kran i forbindelse med indførsel af gods fra Hamborg, og i 1615 var der 29, der betalte for hamborgsk og hollandsk gods.³⁰

Men er oplysningerne om importen fra Hamborg på denne tid ofte spredte og tilfældige, så giver Niels Grisbecks og Hans Friis' regnskabs- og notatbog os mulighed for detaljeret at følge et handelsfirmas forbindelser med en lang række Hamborgkøbmænd, igennem et halvt århundrede. Det drejer sig for de to købmænd om i alt ikke mindre end 59 Hamborgkøbmænd. De fleste af dem træffes vel blot et enkelt år eller en kortere årrække; men handelsforbindelser, der strakte sig over mere end fem år, synes dog at have foreligget i 14 tilfælde (tabelbilag 13). Længst varede forbindelsen med brødrene Cordt, Heinrich og Johann Rump, der forekommer som leverandører i hele 39 år, 1611-50. Med Magnus Hornmann varede forbindelsen fra 1620 til 1642, med Jakob Jakobsen Krudenerer fra 1621 til 1641, måske senere.

Ikke mindre end 43 af de 50 leverandører kan identificeres med nogenlunde sikkerhed i Hamborgs borgerskabsprotokoller. Sammenligner man for de enkelte året for borgerskabserhvervelsen med året for den første optræden som leverandører for de to Ribere, fremtræder et særligt forhold: ikke mindre end 6 forekommer første gang som leverandører allerede samme år, de tog borgerskab og alt i alt havde mere end halvdelen leverancer til Ribe, før der var gået fem år efter borgerskabserhvervelsen. Det synes

altså, som om Ribe-markedet især har haft interesse for yngre Hamborg-købmænd, selv om også en del var ældre eller fastholdt forbindelsen gennem en længere årrække.³¹ For 29 af leverandørerne kendes en mere præcis erhvervsbetegnelse; 17 nævnes som købmænd, seks som klædehandlere (Wandschneider), en som skipper, en som hattestafferer, en som klædemager, en som possementmager og to som kroværter. I flere tilfælde er Niels Grisbeck og Hans Friis altså gået direkte til producenterne, uden om købmænd.³²

Kun to af leverandørerne synes at have haft sæde i det hamborgske bystyre, nemlig Johann Rodenburg, der blev rådmand i 1609, og Joachim Wichmann, der blev det i 1619; men flere synes at have været fremtrædende på anden måde. Én var søn af en borgmester, en anden gift med en datter af en borgmester; to var sønner af rådmænd og én var gift med en datter af en rådmand; fem var lavsoldermænd og fire var gift med døtre af oldermænd. Joachim og Heinrich Stampeel, Cornelis de Hertoghe og Willem Amsinck synes i begyndelsen af 1600årene at have været betydelige klædekræmmere med forbindelser til London og Stade. Mellem flere af leverandørerne var der, ligesom mellem en del af Ribe-købmændene, familiemæssige bånd, der måske for fleres vedkommende kan have været medvirkende til deres optræden i leverandørkredsen. Flere af dem tilhørte de mere betydelige Hamborg-købmandsfamilier, som Stampeel, Rentzell, Sillem og Wichmann, hvoraf de tre sidstnævnte var gamle Hamborgfamilier, og Amsinck, de Hertoghe og Rodenburg, der var af nederlandsk oprindelse. Et par af leverandørerne træffes ligeledes blandt de købmænd, der i Hamburger Banks første leveår, 1619, havde de højeste omsætningskontoer, på over 100.000 mk. Rudolf og Arnold Amsinck stod endda helt i spidsen, med en omsætning på 641.846 mk, mens Johann og Cort Rump stod med et beløb på 118.595 mk.³³

For 30 af de 59 leverandører kendes adressen i Hamborg; 13 boede i Skt. Nikolaj, 8 i Skt. Petri, 5 i Skt. Katharina og 4 i Skt. Jakobi sogn. Skt. Nikolaj sogn var netop det mest velhavende af de fem sogne, men Skt. Katharina sogn rummede de anseligste handelshuse; de to sogne var de for handelen bedst beliggende, omgivet og gennemstrømmet af kanaler.³⁴

Med deres kreditter finansierede Hamborgkøbmændene i nogen grad Ribernes handel. Det fremgår af Niels Grisbecks og Hans Friis' regnskabsbog, at betalingsfristen ofte var 5-7 måneder, men to-tre måneder, ni måneder og et år forekommer også. Betalingen for vareleverancer kunne Niels Grisbeck og Hans Friis sende til de pågældende købmænd enten med købmandstjeneren, når denne igen hentede varer, eller med kolleger eller skipper. Betaling kunne også ske til leverandørens tjener, når denne var i Ribe, eller når leverandøren selv eller hans kollega var i byen eller andetsteds i landet, som da Hans Friis i november 1621 og igen i november 1623 kunne betale til Hamborgkøbmanden Evert Röring, da de mødtes på mar-

kedet i Kolding; den første gang gjaldt betalingen en varegæld til Evert Rörings kollega Johann Krafting, den sidste gang en anden kollega, Tønnes Schoushusen.³⁵

En del af leverancerne fik købmanden således som det er fremgået, ved at sende sin købmandstjener. Men langt flere har han fået ved at få bud med en købmandskollega eller ved at kontrahere en Ribe-skipper. Man ser her et vidtstrakt samarbejde mellem købmændene. År efter år var der flere, der kunne have varer med til Hans Friis fra Hamborg, og man ser hér formentlig en del af den kreds, der handlede på denne by.³⁶ Også Hamborg-købmænd og deres købmandstjenere kunne samarbejde med købmændene i Ribe i forholdet til andre købmænd, med betalinger og varetransport.

Hans Friis kunne yderligere få sine vareleverancer ved at sende en skrivelse til købmænd i Hamborg; eller han kunne købe, når disse eller deres repræsentant var i byen eller på marked i Jylland; i august 1627 købte han klædevarer og finguld af Lorentz Prenicks bror Johann, der da var i byen, og i oktober 1625 handlede han med Cordt Böckmann af Hamborg på Kolding marked. Det kunne også være Hamborgkøbmændene, der sørgede for forsendelsen, gennem deres tjenere eller gennem kolleger.³⁷

Varernes transport fra Hamborg er sikkert ofte foregået med skib, således som den hyppige sejlads på denne by antyder. Men i flere tilfælde er varer også blevet sendt over land over Flensborg.³⁸ Om transporten af de i alt 85 leverancer på lige så mange tidspunkter, Hans Friis fik fra Hamborg i årene 1620-43, er der oplysninger i 67 tilfælde (jfr. tabel 14). Hele 19 gange fik han vel varerne sendt; men i 39 tilfælde havde købmandskolleger dem med hjem, i ni tilfælde Ribe-skipperne; enkelte gange var det Hans Friis selv eller købmandstjeneren, der førte varerne hjem.

Af Hans Friis' kundefkonti fremgår det atter og atter, hvad det var for varer, han fra Hamborg hentede hjem til forretningen. Også her spillede klæde og tekstiler en hovedrolle, sammen med tilbehør som snore og mantelknapper, desuden schlesisk lærred; det sidstnævnte indtog en vigtig stilling i hansebyens handel, idet den i årtierne før og efter Trediveårskrigen via Elben fungerede som søhavn for Leipzig. Også noteringerne af varekre-

Kort over Hamborgs centrum ca. 1650.

Udsnit af kort over den store hansestad i Caspar Danckwerths og Johannes Mejers *Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein*, 1652. Man ser afgrænsningen med fæstningsværkerne i syd (langs Elben) og øst, mens disse mod nord (Binnen Alster) og vest ligger uden for det gengivne udsnit, men dog anes mod nordvest. I centrum ses St. Nicolaikirche (nr. 2), sydøst herfor St. Katharinenkirche (nr. 3) og mod nordøst St. Petri (1), Domkirken (4) og St. Jacobi (5). Ribekøbmanden Hans Friis' leverandører i den store by boede næsten alle i gaderne syd og vest for St. Nicolai og i kvarteret syd for Domkirken og St. Jakobi.

ditposter i de to købmænds bog oplyser om, hvilke varer de fik fra Hamborg. Det drejede sig om klæde, herunder engelsk og spansk klæde, heeren-saien, bommesi, tersenel, fløjl, lærred, kammerdug, strømper og snore, allun og farvestofferne rødtræ, blåtræ og bruntræ, krydderier, figner, papir, urtefrø, spansk salt og vin.³⁹

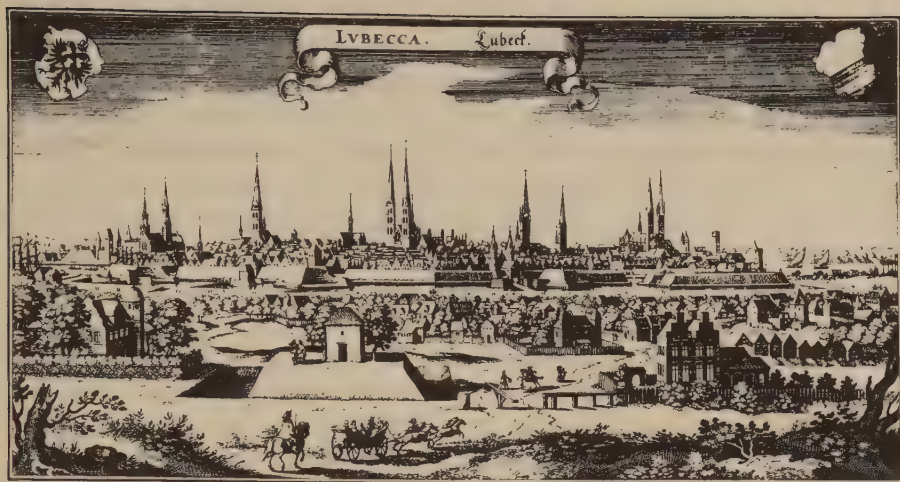
På samme måde som de nederlandske købmænd og især skippere kom de hamburgske købmænd og skippere også selv til Ribe på forretningsrejser. De boede ofte hos deres forretningsforbindelser, købmændene, som man også møder som deres repræsentanter på tinge og overfor toldmyndighederne. I foråret 1643 døde Hamborg-købmanden Joachim Stampeel, 43 år gammel, hos sin vært, købmanden Johan Ratlev på Storegade; han blev begravet i Domkirken, hvor man endnu kan se hans gravsten.⁴⁰

Import fra Lybeck. Med den stadige nedgang for hansestaden Lybecks handel siden begyndelsen af 1500årene, er det ikke mærkeligt, at importen fra denne by kun spillede en mindre rolle for Ribe. Hertil kom, at byen lå på den gale side af den jyske halvø; den nemme søtransport blev for lang, mens den kortere landevejstransport til gengæld var for besværlig med datidens veje og vogne. Ribe-områdets købmænd var langt mere orienteret mod Amsterdam og Hamborg, således som også østdanske købmænd kunne være det allerede i slutningen af 1500årene.⁴¹

Lybeck havde omkring 1650 ca. 38.000 indbyggere. Byen var trods nedgangen fortsat et handelscentrum med internationalitet i sit vareudbud. Over et vidtstrakt søhandelsnet, der omfattede de vigtigste havne mellem Narva og Lissabon og deres bagland, strømmede varer fra mange lande til byen. Omkring 1600 befandt byens handel sig dog i en ikke ubetydelig krise; stadig mere trængte hamborgerne og nederlænderne ind i Østersø-handelen, nederlænderne ikke blot fra hjemlandet, men også fra Hamborg, som vi har set. Hertil kom, at den danske, så vel som den svenske politik stadig mere indskrænkede Lybecks handel, i regeringernes bestræbelser på at frigøre den hjemlige handel fra den tyske indflydelse.⁴²

Også købmændenes forretningsrejser til Lybeck bemærkede biskop Peder Hegelund adskillige gange i sine almanakker; og det fremgår, at rejserne fandt sted ikke blot om foråret, men også om efteråret.⁴³ Fra 1600årene synes der ikke at være så mange udtryk for handelsforbindelser mellem Ribe og Lybeck; tingbøgerne fra slutningen af 1630erne og fra 1640erne røber intet om sådanne, og det samme gælder skifterne 1650-60.

Også her kan Niels Grisbecks og Hans Friis' regnskabsbøger oplyse om et Ribe-handelsfirmas forbindelser. Der er imidlertid for årene 1602-36 tale om blot otte leverandører og ret sporadiske forbindelser (tabelbilag 14). Svarende hertil udgjorde Lybecks andel af de to Ribe-købmænds indkøb i udlandet 1602-50 blot 4%. Varerne fra Lybeck kunne Hans Friis selv bestil-

Prospekt af hansebyen Lybeck ca. 1650.

Man ser den engang så fremtrædende handelsby, der endnu spillede en vis rolle for Riberne, fra vest, med de mange kirketårne, fra nord mod syd de større kirker Maria Magdalenakirche, Jacobikirche, Katharinenkirche, Marienkirche (to tårne), Petri-kirche, St. Aegidienkirche og Domkirken (to tårne), og i forgrunden i midten ses den endnu bevarede Holstentor, med to tårne.

Stik i Matthaeus Merian: Topographia Germaniae, 10, Niedersachsen, Frankfurt 1653.

le ved en skrivelse, men han handlede også med lybske købmænd, der kom til byen.⁴⁴

Med den ringe omsætning spillede de lybske købmænds kreditgivning kun en lille rolle. Varekreditten var på to måneder, 3½ måned (to tilfælde) eller et år.

Om transporten af de i alt ti leverancer, Hans Friis fik i årene 1620-43, er der oplysninger i fem tilfælde; én gang blev varerne sendt, én gang bragt af leverandørens søn, én gang hentet af Hans Friis' købmandstjener og to gange fragtet med Kolding-skipperne (tabel 14). Varerne, der tilfældigt nævnes, er hør og hamp, bly, kobber og søm.

Import fra andre byer og områder. Af tyske byer udover Hamborg og Lybeck optræder især Bremen som leverandør af varer. I Hans Friis' regnskabsbøger nævnes flere gange jernkakkellovne og tagsten herfra.⁴⁵ Fra Em-den, der i begyndelsen af 1600årene skal have haft 20-30.000 indbyggere, fik Hans Friis og andre købmænd tagsten; fra Oldenburg fik man humle og salt; fra Braunschweig humle og trådstrømper, formentlig bragt til byen af braunschweigske købmænd; hvert år optræder flere braunschweigere i Re-vier-toldregnskaberne, der bgynder 1639. Også fra Sachsen fik man humle,

ikke mindst fra Gardelegen (Garleben), hvorfra der hvert år efter 1639 optræder et stort antal købmænd i toldregnskaberne; det fremgår, at enkelte Gardelegenkøbmænd kom flere gange om året, med 1-4 måneders mellemrum.⁴⁶

I Øresunds-toldregnskaberne ses i 1590'erne en enkelt sejlads fra Ribe direkte på Riga. Den vigtigste udførselsvare fra denne by var få årtier senere hamp og hør, hvorefter, langt nede, kom hampe- og hørfrø, træ og korn; senere har man måske hentet karakteristiske Østersø-varer i Holland; nederlænderne var i første halvdel af 1600'årene fuldstændig dominerende i skibsfarten på Riga.⁴⁷

For andre af de tyske Østersø-byer, som Rostock, Danzig og Königsberg, ses kun få vidnesbyrd om handelsforbindelser. Man træffer vel begreberne Pernau-hør, Danziger-jern, Danzigerborde og lignende, og i midten af 1640'erne synes Hans Friis sammen med Morten Lassen Hillerup at have ladet foretage en rejse til Danzig. Men for disse byer gælder det, ligesom for Lybeck og Riga, at de lå på den forkerte side af den jyske halvø. Fra Rostock har man et fremragende materiale til belysning af den ind- og udgående skibstrafik i årene 1635-48; der forekommer ikke et eneste skib fra Ribe, lige så lidt som fra det øvrige Vestjylland (Varde, Ringkøbing), mens der dog er adskillige fra det øvrige Danmark, fra Kolding således i disse år 28 indgående og 35 udgående skibe, ligesom der kom talrige fra andre jyske og slesvigske østkystbyer.⁴⁸

Fra det polske Østersø-område stammede vel Krakow-bly, som Hans Friis handlede med, men hvorledes denne vare er kommet til Ribe, ses ikke; det kan have været over Lybeck.⁴⁹

Fra den lille del af det nordfrisiske område, der lå under Riberhus len, nemlig øerne Sild, Føhr og Amrum, og fra Ditmarsken, området ved kysten mellem Elben og Ejderen i Holsten, havde Ribe en betydelig import af salt, det såkaldte strandsalt, der blev udvundet ved brænding af tang og tørv. I årene 1623-25 fik Ribes vin- og saltkompagni afgift af i alt 987 læster salt indført fra det frisiske område, heraf 624 læster af bønder eller skippere fra Galmsbøl, 224 læster fra Vestermærsk. Og i regnskaberne over Revier-tolden fra og med 1639 kan man år for år følge importen af frisisk salt; i året 1640 var der tale om 174 læster. Det var friserne selv, der sejlede saltet til byen, med små både, der rummede fra nogle få til 19 læster. De kom i store flokke, især i tiden for de to store markeder, Skt. Hansmarkedet og Ribermarked.⁵⁰

Den betydelige slesvigske handelsby Flensborg, der omkring 1620 havde 6.500-8.000 indbyggere, optræder forholdsvis sjældent i materialet fra Ribe. Man ser hér køb af metal og klæde, og enkelte gange synes byen at have været et punkt på ruten for varer, der blev sendt fra købmænd i Hamborg.⁵¹

I 1600'årene spillede Norge en betydelig rolle som eksportør af tømmer og

træ i forskellige former samt fisk, og Ribe-købmændene importerede en del af disse varer, herunder sild og bergefisk, samt kalk. Af de 97 pramladninger, der i 1640 blev fragtet til Ribe ude fra kysten, var de 30 norsk tømmer, og 10 pramme afgik igen med norsk tømmer. I forbindelse med en sag 1641 om ulovlig udførsel kom det frem, at nogle Ribe-borgere i nogle år havde tilforhandlet sig egetømmerlast i Grimstad i Sydnorge.⁵²

I 1600årene var svensk jernmalm og svenske jernvarer kendt og værdsat i store dele af Europa. Både i Hans Friis' købmandsregnskaber og i kæmnerregnskaberne optræder ikke så sjældent svensk jern og svenske søm af forskellig art. Man får ingen oplysninger om, hvorledes disse varer er kommet til byen; men af Domkirkens regnskaber for 1650 fremgår, at man kunne have direkte import fra Sverige. Oplysningen er imidlertid enestående, og der foreligger den mulighed, at en del af de svenske jernvarer kan være indkøbt over Hamborg eller Amsterdam.⁵³

Direkte import til Ribe fra andre områder end Nederlandene, Nordtyskland og Norge nævnes forholdsvis sjældent i kilderne.

I foråret 1630 drog den unge købmand Anders Svane til England, sikkert i forretninger, hvortil han skulle bruge de 100 rdl., hans slægtning Hans Friis lånte ham forinden, og man ser skippere få beløb med til opkøb af varer som baj og kirsej i dette land. Engelske varer forekommer flere gange i Hans Friis' købmandsbøger, som forskellige klædesorter, knive m.m., men direkte handel omtales sjældent, og der foreligger den mulighed, at engelske varer kan være indkøbt i Amsterdam, måske også i Hamborg; begge byer importerede netop en del fra England. Af betydning kan det også have været, at det engelske monopolgilde Merchant Adventurers fra 1611 havde sit hovedsæde og sin kontinentale klædestapel i Hamborg, efter at det en gang tidligere, i årene 1567-ca. 1577, havde haft sæde hér; en ikke ubetydelig del af byens handelsomsætning gik gennem englændernes hænder.⁵⁴

På lignende måde stammer sikkert de fleste franske, spanske og italienske varer, som Ribekøbmændene forhandlede, fra opkøb i Amsterdam eller Hamborg. Det drejer sig om varer som fransk vin og brændevin, spansk vin, salt og klæde, taft fra Neapel, atlask fra Bologna.⁵⁵

I 1650erne dukker flere varer fra Ostindien op i skifterne, som kopper, bægre og lignende; også disse varer stammede formentlig fra Amsterdam eller Hamborg.⁵⁶

Import gennem kompagnihandel. I oktober 1622 udnævntes tre fremtrædende Ribe-købmænd til forvaltere for byens spanske kompagni, og dermed havde man grundlagt formentlig det eneste af Christian 4.s kompagniforetagender, der skulle blive en virkelig succes.⁵⁷

Gennem handelskompagnierne foregik en særlig form for importhandel. I sine bestræbelser for at fremme det danske samfunds, eller rettere, dele af

dettes økonomiske muligheder, oprettede kongen en række kompagnier, der skulle varetage forskellige sider af handelen og produktionen; danske skibe og danske købmænd skulle forsyne landet med fremmede varer uden om hollændernes og andre fremmedes formynderskab og konkurrence, og man skulle selv producere varer, der ellers måtte købes i udlandet for fremmed valuta. I 1616 oprettedes Ostindisk Kompagni, der skulle hente Østens krydderier o.a. kolonialvarer direkte hjem fra Ostindien, Kina og Japan; i 1619 Islandske Kompagni, til handel på Island; i 1621 en række vin- og saltkompagnier, der skulle hente spansk salt og vin direkte fra den spanske halvø; endelig i 1624 Vestindisk Kompagni. Og af produktionskompagnier fik man i 1620 Klædekompagniet, i 1621 Silkekompagniet.⁵⁸

I tre af disse kompagnivirksomheder blev Ribes indbyggere tvunget til at deltage: i Ostindisk Kompagni, i Silkekompagniet og i vin- og saltkompagnierne.

Nogle måneder efter at Ostindisk kompagni var oprettet i maj 1616 fik borgerskabet en opfordring om deltagelse i en form, der ikke var meget forskellig fra en befaling. Sagen kom dog til at trække noget i langdrag. Der synes i 1600årene at have været betydelige vanskeligheder med at skaffe en større kapital til veje i en provinsby som Ribe, og også i det øvrige land har det knebet. Kongen måtte gentage sine formaninger om deltagelse i kompagniet. I december 1618 mødtes da det mere formuende bogerskab efter tilsigelse med lensmanden Albret Skeel på rådhuset, hvor man enedes om en takst, hvorefter hver enkelt skulle indskyde et beløb inden 25/7 1619; 30 borgere tegnede sig for mellem 25 og 100 rdl., således at den samlede sum blev 1.700 rdl (tabelbilag 45); beløbet blev overført til København i oktober 1619. Men da var det allerede blevet forøget, idet der var kommet påbud om yderligere indskud; ved brev af 10/3 1619 meddelte kongen lensmanden, at han fandt de lovede indskud meget ringe; lensmanden skulle derfor forhandle med borgerskabet om efter evne at indskyde to til fem gange så meget. I april 1619 havde lensmanden da atter borgerskabet til møde på rådhuset, hvor man enedes om nye indskud, denne gang tegnet af 33 borgere og en ugift adelsdame, i alt 1.300 rdl., som i oktober blev indbetalt sammen med det tidligere lovede beløb til den borger, de skulle overføre pengene til København.⁵⁹

Senere blev man tvunget til yderligere indskud, i 1630 et beløb på 299 rdl., nemlig 20% af de endnu levende oprindelige deltageres indskud, i 1635 yderligere 10%, i 1637 5%. Men det hele har for Riberne været noget fjernt, blot som en ekstra skat. Det er hér betegnende, at deltagerne og deres indskud blev noteret i *byens* bog.

Det gik uheldigt for kompagniet, og der synes ikke at være blevet udbetalt noget overskud til deltagerne i Ribe. Hans Friis har i sin regnskabsbog omhyggeligt noteret, hvad han indskød i foretagendet; den samlede fordring

på kompagniet lød i 1637 på det meget betydelige beløb 144½ rdl. Noget udbytte af denne investering noterede den omhygelige købmand aldrig; og i skiftet ved hans død i 1650 noteredes blot optimistisk: »Uskiftet mellem arvingerne: Hvis udi sin tid kunne komme af salig Hans Friis' indlæg udi det Ostindiske og Spanske kompagni.«⁶⁰

Hvem de øvrige indskydere i Ostindisk Kompagni var, og hvor store deres indlæg var, skal omtales i forbindelse med behandlingen af formueforholdene og kapitaldannelsen.

På samme måde skulle det gå med deltagelsen i det i 1621 oprettede Silkekompagni. Dette foretagende var vel ikke et handelskompagni; dets formål var ved hjælp af danske og indkaldte tyske og nederlandske arbejdere at producere silkevarer; men havde det fungeret, således som det var tænkt, kunne Ribekøbmændene have »importeret« deres silkevarer fra København, i stedet for fra Amsterdam eller Hamborg. Silkekompagniet blev dog på grund af varernes kvalitet og pris ligesom de øvrige manufakturer en fiasko, til trods for forbud mod indførsel af udenlandske silkevarer, hel eller delvis toldfrihed m.m., og det måtte ophøre i 1626. Borgerne fik igen tilladelse til at indføre silkevarer, på betingelse af, at de enkelte købstæder først i passende omfang overtog de silkevarer, der fandtes ved kompagniet. Endnu i 1633 optræder Silkekompagniet en enkelt gang i Hans Friis' regnskabsbøger, vel et vidnesbyrd om, hvor vanskeligt det var at få det uheldige foretagende afviklet.⁶¹

Derimod skulle Riberne som nævnt opnå en virkelig succes med deres spanske vin- og saltkompagni, selv om det blev på en lidt anden måde end tænkt af regeringen. Dette kompagni var ikke noget fjernt for dem; her var de selv gennem forvalterne med i virksomheden, og måske skyldes det deres dygtighed og fortrolighed med handelsforholdene i området, at dette kompagni kom til at give overskud.

Ved forordning af december 1621 var det blevet bestemt, at der for at sikre forsyningen med salt og vin fra Spanien under den netop udbrudte krig mellem dette land og Nederlandene skulle oprettes kompagnier rundt om i købstæderne. De skulle have eneret på handel med spansk og fransk salt og vin for de skibe, som de skulle stille, og som skulle være udrustet med kanoner og i krigstilfælde anvendes sammen med orlogsskibe som »defensionsskibe«. Skibene skulle være på 100 læster, og på dette punkt kunne Ribe ikke være med, om end man fik sendt et skib til Spanien; kun én by i Jylland, Ålborg, havde en havn, der kunne rumme skibe af denne størrelse, og selv om Ribe som havn benyttede kysten, kunne man næppe anvende skibe af denne størrelse. I øvrigt var der formentlig ikke mere end en god halv snes danske byer, der kom til at udruste skibe til sejladsen på Spanien.⁶²

Man forstod i Ribe at få handelen med salt og vin organiseret. Januar

1623 modtog man privilegierne for kompagniet, og i april samme år begynder regnskabet, idet Hans Friis særligt kom til at forestå vinhandelen, mens Jens Jonsen Trellund især tog sig af salthandelen. Man fik lejet rådhuskælderen, hvor der blev indrettet vin- og saltlager. Og man fik oprettet kompagnier i Varde og Ringkøbing, idet kompagniets virksomhed skulle omfatte hele Vestjylland. Man forsøgte endda at udstrække handelen til en del af Sønderjylland; men det blev forbudt ved kongebrev af 1624, efter at der var indløbet klager fra Hvidding herred.⁶³

I Ribe tegnede ikke mindre end 46 personer sig som indskydere i kompagniet, med beløb fra 50 til 200 rdl., i alt 2.900 rdl. (tabelbilag 45), i Varde tegnede 8 personer sig for beløb på 50 eller 100 rdl., i alt 500 rdl., i Ringkøbing 11 personer for beløb mellem 50 og 300 rdl., i alt 1.000 rdl. Det var ganske betragtelige beløb. Ikke mindre end 30 af Ribe-kompagniets 46 deltagere havde også været med ved indbetalingerne til Ostindisk Kompagni i 1619; de vil senere blive omtalt.

I privilegierne fra januar 1623 havde kompagniet fået en særlig begunstiggelse, nemlig eneret på at opkøbe alt strandsalt, dvs. frisk salt, som førtes til Vestjylland, og sælge det igen med en fortjeneste på 4 sk. pr. td.⁶⁴ Kompagniets virksomhed kom ifølge regnskaberne til i årene 1623-25 at omfatte opkøb og forhandling af 856 td. spansk salt, købt i Hamborg eller hentet i Galicien i Spanien samt afgiftsopkrævning af 1.008 læster strandsalt og i årene 1626-27 opkøb og salg af 20 oksehoveder fransk vin, købt i Holland. Varde-kompagniets virksomhed kom 1623-25 til at omfatte opkøb og forhandling af 483 tdr. salt og 7 oksehoveder vin. Af indtægter og udgifter for hvert af de tre kompagnier i årene 1623-25 ifølge disses egne regnskaber (tabel 15) ses, at kompagnivirksomheden gav et pænt overskud. Men

Tabel 15. *Samlede indtægter og udgifter for vin- og saltkompagnierne i Ribe, Varde og Ringkøbing.*

	sldr.	indtægt	udgift	overskud
Ribe	vinsalg 1625-27	1.431	258	1.173
	salg af spansk salt 1623-25	2.496	1.305	1.191
	afgift af strandsalt 1623-25	754	150	604
	i alt	4.681	1.713	2.968
Varde	1623-25	1.748	1.136	612
Ringkøbing	1624-25	3.649	1.872	1.777

Anm.: I Ribes regnskab for spansk salt er en beholdning på 27 tdr. omregnet til salgsprisen for det øvrige salt 1625, 11 mk pr. td. Da vinregnskabet blot omfatter årene 1625-27, er indtægts- og udgiftstallene fra denne virksomhed i virkeligheden højere, idet 954 sldr. anført 1625 som indtægt blot er overskuddet af den forudgående virksomhed.

Kilde: *Rgsk. for Ribes, Vardes og Ringkøbings Vin- og saltkomp. 1623-26.*

det fremkom på en lidt anden måde, end regeringen havde tænkt. Der blev vel tale om udsendelse af et enkelt skib til Spanien, til Galicien; og skibet nåede også tilbage med en last spansk salt. Men man købte ellers en stor del af kompagniets varer i Hamborg, hos Ribe-og Vardekøbmænd og hos friserne, og den handel kunne købmændene lige så godt drive selvstændigt. I sommeren 1626 blev kompagnierne ophævet, ligesom de øvrige i landet; men det blev lidt senere fremhævet, at kompagniet var det, der havde holdt sig bedst i riget, og det fik derfor lov til at fortsætte sin virksomhed til henimod julen samme år.⁶⁵

Varde-kompagniets regnskab 1623-25 er af særlig interesse, idet det belyser alle aspekter ved et handelsforetagendes virksomhed: indkøbspriser, omkostninger, salgspriser. Det har dog en højst forvirrende opstilling: opkøb af varer med angivelse af købspriser er placeret under indtægt, salg af varer med angivelse af salgspriser under udgifter, deltagernes indskud er placeret under indtægt, beholdninger er holdt udenfor m.m. I tabelbilag 16 er foretaget en fuldstændig omstilling af regnskabets poster, således at man ser indtægter ved salg samt muligt salg af varebeholdning overfor udgifter til varekøb, vognleje, skibsfragt, omkostninger m.m. samt forvalterens løn og regnskabsomkostninger. Det fremgår, at udgifter på 1.136 sldr. stod overfor indtægter på 1.748 sldr., med et overskud på 612 sldr., idet der her ikke er taget hensyn til forrentning af den indskudte kapital, i alt 795 sldr. Handelsvirksomheden har altså givet en fortjeneste på 54%, hvis forrentning af den indskudte kapital på 6% p.a. indregnes 45%. Med indkøbspriser for salt på 6-8 mk. pr. td. og salgspriser på 11-12 mk. måtte fortjenesten trods høje fragtomkostninger m.m. blive god.⁶⁶

7.2. Eksport til Nederlandene og Nordtyskland og Norge

Straks bredden ise-bro ved vårens hånd opbrydes,
og alting fanger an til lands og vands at frydes,
de Hollands skibe her i stor mangfoldighed
ankommer, som en skov de ses på Riber-red.
Citroner, pommerans, kastanjer, kan man købe
da for en billig pris, hver *pøker*-dreng (pøtke, dvs. skibsdreng) mon løbe
at sælge grønne ost, valnødder, andet mer;
små drenge spiller da med kobber-*døjter* her.
Da ses i flokketal de butte Hollands *maat'er* (dvs. købmandstjenere)
på Riber gade gå, som med hinanden *prater*.
De giver nøje agt, om vinden er kontrær,
vil den kun føje lidt, straks skibes *allegar* (dvs. alleammen).
Det er da lyst at se de fede øksen jages
af foderstalden ud i skiberum at tages.⁶⁷

Således huskede omkring 1690 Riberen Mads Pedersen Rostoch fra sin drengetid omkring 1660 sceneriet, når byen om foråret i øksentiden blev som forvandlet, med de store flokke af øksne i gaderne og i staldene uden for Nørreport, med de hollandske skibe ude på reden, med de hollandske skippere, købmænd og købmandstjenere på byens gader og i værtshusene og med forsyningerne af hollandske varer. At det hele må have påvirket Riberne på flere måder, ser man alene deraf, at digteren i den korte tekst bruger flere hollandske ord. De store øksenflokke, i alt flere tusinde okser, der hvert år nordfra blev drevet gennem Nederdammen, Mellemdammen, Storegade, Stenbogade og Sønderportsgade, må også have sat deres præg på byen; man aner det, når man ser de tunge okser træde gennem broernes planker.⁶⁸

Når Ribe-området kunne importere de ganske betydelige mængder industri- og råvarer fra Nederlandene og Nordtyskland, skyldtes det, at man havde en betragtelig eksport af landbrugsvarer til disse områder.

Vigtigst var her vistnok øksneeksporten. Ad landevejen ned til Hamborg og Elbområdet med det store oksemarked i Wedel blev hvert forår drevet store flokke af okser, og ad søvejen langs kysten blev sejlet okser i stort tal, efter at de ved Hvidding Nakke var blevet drevet ud i vandet og hejst om bord i skibene, der lå tæt på kysten. Ribe var det sydvestlige toldsted for udførselen; men der blev også udskibet øksne fra Ringkøbing.⁶⁹

Den årlige samlede eksport fra Danmark, herunder Skåne og Slesvig, er blevet anslået til 55-60.000 stk. i årene 1600-20, ca. 35.000 i årene 1620-30 og 20.-30.000 stk. i årene 1630-1790. Heraf udgjorde eksporten fra Ribe ad søvejen (tabelbilag 17) mellem 3 og 8%. For krigsårene 1658-60 har eksporten været sat til 4-5.000 stk. årligt; men som det fremgår (tabelbilag 17), blev der i disse år alene fra Ribe ad søvejen udført 9.776 stk.⁷⁰

Tallene for den samlede eksport af øksne over Ribe og Kolding i femårene mellem 1570 og 1660 kan opgøres med nogen usikkerhed (tabel 16). For Ribe ser man i slutningen af 1500'erne en stigning i eksporttallene, så et fald, efterfulgt af et højdepunkt i 1610'ernes første halvdel, dernæst et fald, med et lavpunkt i 1620'ernes slutning under Kejserkrigen, en ny stigning i 1630'erne, nedgang i femåret med Torstenssonkrigen og i 1640'ernes slutning en stigning, med et højdepunkt for hele perioden i 1650'ernes første halvdel. En sammenligning med Kolding, den anden jyske udførselsby for øksne, er her ikke uden interesse. Mens Kolding ofte har langt højere eksporttal end Ribe, i flere femår tre gange højere, i andre omkring dobbelt så høje, hævdede Ribe sig i enkelte femår pænt overfor den ellers dominerende eksportby, således 1630-44 med en eksport på mellem 68 og 83% af Koldings.

Mens højdepunktet for Ribes økseeksport søværts lå i femåret 1620-24, nåedes højdepunktet tidligere ved andre toldsteder, således 1612 ved Got-

torp-Rendsborg, 1617-18 ved Toldsted, 1612 for den danske okseeksport som helhed. Dette forhold må understrege Nederlandenes voksende handelsmæssige betydning ind i 1600årene. Den største relative betydning havde den søværts eksport, altså eksporten til Nederlandene, i 1620erne.⁷¹

Den meget betydelige øksneeksport har ikke kunnet undgå at blive bemærket i udlandet, og her ikke blot i Nordtyskland og Nederlandene, der nød godt af den nære beliggenhed til det danske spisekammer, men også i f.eks. Norditalien.⁷²

Man træffer Ribe-købmænd både ved drivningen af okser ned til Hamborg i hvert fald fra 1560erne og ved sejladsen med okser til Holland, hvor Riberne deltog med egne skibe, om end de hollandske var helt dominerende.

I havnekæmnerregnskaberne kan man år for år følge øksneeksporten søværts (tabelbilag 17-18), idet både ripensiske og fremmede købmænd betalte en afgift for hver okse, ligesom skipperne betalte afgifter af deres skibe. Det fremgår, at der i årene 1596-1660 ad søvejen blev eksporteret i alt 138.694 okser over byen. I gennemsnit blev der eksporteret 2.311 okser pr. år; men i krigsårene 1628-29 og 1644-45 havde man ingen eksport, og i flere gode år nåede man langt over gennemsnittet, således i 1624 og 1627.⁷³ Betrager man de enkelte årtier, ser man, at højdepunktet nåedes i 1620erne, med 28.000 øksne eksporteret ad søvejen, lidt mere end i 1610erne, dobbelt så mange som i 1600årenes første årti og tre gange så mange som i 1640erne; i 1650erne nåede man dog trods krigene op på et næsten lige så stort tal som i 1620erne. De fleste øksne blev eksporteret om foråret, i marts-april måneder.

De mange øksne blev, som det fremgår af tabellen, eksporteret af i alt 464 personer, nemlig 40 Ribe-rådmænd, hvortil kommer seks af disses enker, 180 købmænd fra Ribe, 108 fra danske købstæder og 10 fra slesvig-holstenske; 21 bønder og 8 adelige; samt fra udlandet 4 købmænd fra Hamborg, 59 fra Holland og 34 uangivet, heraf de fleste sikkert fra udlandet, sikkert Holland.

Ribe-rådmændene udgjorde mindre end en tiendedel af det samlede antal eksportører; men alligevel tegnede de sig for næsten en tredjedel af den samlede eksport. Man ser her igen rådsaristokratiets dominerende rolle. Meget karakteristisk er i hvert fald ikke mindre end 58 af de 75 rådmænd mellem 1550 og 1660 kendt som øksneeksportører. Endda var det især en mindre gruppe, der bar øksnehandelen; elleve personer tegnede sig for 3/4 af rådmændenes eksport. Niveauet viser sig her også ved, at hele seks af rådmændenes eksportvirksomheder blev ført videre af enker, hvoraf et par i en årrække var blandt de største eksportører i byen.

Med de nære familieforbindelser mellem et stort antal af rådsmedlemmerne, måtte der også blive en del familieforbindelser mellem øksnekøb-

December Betsalot
 1. Januar, 1844
 Raab pending
 100. 1/2 1/8 - 20/8

für Betsalot 1/2
 in Brändium
 pending 1/2 54.
 100. 1/2 1/8 - 1/2 - 32 6/8

maier Betsalot
 1. Januar 1844
 Raab pending 1/2
 100. 1/2 1/8 - 1/2 - 1/2 7/8

1. 11. November
 Betsalot 1/2 1/2
 Betsalot Raab 100.
 100. 1/2 1/8 - 1/2 - 1/2 14/8

1. 12. November
 Betsalot 1/2 1/2
 Raab 100.
 100. 1/2 1/8 - 1/2 - 32 12/8

1. 15. November
 Betsalot 1/2 1/2
 Raab 100.
 100. 1/2 1/8 - 1/2 - 24 6/8

1. 18. November 5 1/2 3 1/2 14/8

1. 16. November 39
 1/2 1/2 1/2 1/2
 Raab pending 1/2 54
 100. 1/2 1/8 - 1/2 -

1. 18. November
 1/2 1/2 1/2 1/2
 Raab pending 1/2 50.
 100. 1/2 1/8 - 1/2 - 1/2

1. 18. November
 1/2 1/2 1/2 1/2
 Raab pending 1/2
 100. 1/2 1/8 - 1/2 - 32 8/8

1. 18. November
 1/2 1/2 1/2 1/2
 Raab pending 1/2
 100. 1/2 1/8 - 1/2 - 1/2 14/8

1. 18. November
 1/2 1/2 1/2 1/2
 Raab pending 1/2
 100. 1/2 1/8 - 1/2 - 14/8

1. 18. November 5 1/2 12 8
 1/2 1/2 1/2 1/2
 Raab pending 1/2 12/8

mændene (tabelbilag 23). Familiegrupperne Grisbeck-Friis-Roed, Guldsmid og Baggesen, med henholdsvis 18, 9 og 6 medlemmer, tegner sig for en femtedel af den samlede eksport, således at der i høj grad var tale om en koncentration af handelen, med udpræget dominans ikke blot af rådet, men som før antydte af dele af rådet. En udtalelse om byens øksnehandel får på denne baggrund særlig mening; da der i 1602 blev lagt hindringer i vejen for handelen, henvendte byen, altså rådet, sig til kongen, der ved brev af 27/6 1603 bekræftede de gamle privilegier for Ribes købmænd, hvis næring »for en stor del skal ligge på øksenkøb«. Det gjaldt, som det ses, især for rådmændene, og det var også dem, der på byens vegne henvendte sig til kongen.⁷⁴

Sammenlignet med rådmændenes eksport var de øvrige Ribe-købmænds noget mere beskeden. De var 180 personer om at dele en andel, der kun var lidt større end de 40 rådmænds, og deres samlede gennemsnit var også blot 258 okser, mod disses 1.005. Forskellen mellem de to grupper fremtræder endnu tydeligere, hvis man ser på det tidsrum, de forskellige optræder som eksportører. Eksportårrækken har været væsentligt længere for de enkelte rådmænd end for de øvrige Ribekøbmænd, gennemsnitligt 16 år mod disses 7. Det kan vidne om større stabilitet i rådmandskredsens handel, måske også i dens tilværelse, dens forbindelser m.m. Til gengæld var der flere huller, år uden eksport, i rådmændenes eksport; for alle var krigsårene 1628-29 og 1644-45 uden eksport, for en del yderligere et eller flere år. Rådmændenes længere virksomhedsperioder er lettere blevet ramt af krige. Men hertil kommer et ejendommeligt forhold; mens 18 rådmænd blot står enkelte år uden eksport, var eksporten for de øvrige mere eller mindre sporadisk. Der ses altså et skel mellem egentlige øksnekøbmænd og købmænd, der blot sporadisk havde eksport.⁷⁵ Måske har de sidstnævnte kun i særlige tilfælde erhvervet øksne til salg, under gode konjunkturer og som betaling af adelige kunder, der ikke på anden måde kunne frigøre sig økonomisk. Måske er der også tale om et skel mellem købmænd, der havde deres hovedhandel på Holland, og købmænd, der havde deres hovedhandel på Hamborg; for de sidste har den søværts eksport da blot været et supplerende marked.

Af tallene for de enkelte købmænds øksneeksport kan man se, hvorledes flere gradvis har slået sig op; således tegnede Magnus Grave sig i 1601 for to øksne, i 1605 for 94 og derefter i de følgende år for 189, 186, 150, 192, 268

Opslag i Ribes havnekæmnerregnskab fra 1640.

Havnekæmneren Christen Madsen (-1651), der førte regnskaberne 1631-51, har på de to sider anført indtægterne fra afgiften af eksporterede okser, 1 sk. af danske, 2 sk. af udlændinge. Man ser tallene for 730 af de 937 okser, der eksporteredes ad søvejen dette år.

Tabel 16. Øksneeksporten over Ribe og Kolding og Ribe søværts: femårige gennemsnit 1569-1660.

	Ribe	Kol- ding	Ribe sø- værts	Ribe sø- værts i % af Ribes samlede	Ribe i % af Kolding
1569	5.404	7.844	—	—	69
1570-74	4.997	11.494	—	—	43
1575		13.086	—	—	
1583-84	2.893	6.730	—	—	43
1585-89	4.162	7.662	—	—	54
1590-94	5.331	9.043	—	—	59
1595-99	6.111	10.473	2.881	47	58
1600-04	4.296	12.916	1.661	39	33
1605-09	3.778	14.446	1.633	43	26
1610-14	7.324	18.772	2.547	35	39
1615-19	4.660	16.397	2.307	50	28
1620-24	5.334	13.902	3.242	61	38
1625-29	2.748	5.798	2.375	86	48
1630-34	6.237	7.553	2.804	45	83
1635-39	6.728	8.697	3.079	46	77
1640-44	4.398	6.490	827	19	68
1645-49	6.778	—	1.254	19	—
1650-54	9.280-	—	3.072	28-33	—
	11.060				
1655-59	—	—	2.649	—	—
1660	—	—	4.644	—	—

Anm.: Tallene for Ribe 1569 og 1570 (5.404 og 5.333 øksne) kendes fra toldregnskaber (Reg. 108B, nr. 168). Tallet for Kolding 1590-94 bygger på 3 år. I femåret 1625-29 var eksporten over Ribe og Kolding 1628 og 1629 på grund af krigen o. For Kolding er grundlaget 1630-34 blot 3 år, 1635-39 2 år, 1640-44 2 år, for Ribe tilsvarende 1635-39 2 år, 1640-44 3 år. I tallene for Ribe søværts mangler grundlag for årene 1595, 1604, 1632, 1637, 1639, 1650, mens eksporten for årene 1628, 1629, 1644 og 1645 var o. Alle de af Willerslev meddelte tal for den totale øksneudførsel over Ribe er større end tallene for den søværts eksport ifølge havnekæmnerregnskaberne med undtagelse af tallet for 1627, hvor Willerslev har 4.208, havnekæmnerregnskabet 5.489, således at Willerslevs tal må være galt.

Kilde: Willerslev, 1942-44 s. 177-81, der bygger på rentemesterregnskaber (1569-1600), kronens kvittancebøger (1601-35) og toldregnskaber (1636-); og tabelbilag 17.

og 400, hvorefter tallene til 1631 svingede mellem 106 og 420. Andre købmænd blev derimod stående ret fast på et relativt lille tal; dette er i flere tilfælde så konstant gennem flere år, at der kun kan være én forklaring: der er tale om en »staldfuld« øksne.⁷⁶ Om en del af købmændene vides også, at de havde øksenstalde uden for Nørreport, og af de 24 rådmænd, der eksporterede øksne 1625-60, forekommer de 20 som fæstere af byens marker og enge, af de 99 øvrige købmænd 47. Enkelte af de største fæstere af byens marker og enge, som Anders Svane, Laurids Baggesen, Johan Ratlev og Laurids Christensen Friis, hører også blandt de større øksneeksportører,

mens andre, som Mads Lassen Lime, Jens Jonsen Trellund, Villum Hansen og Andreis Verlohren Friskuster står som fæstere for meget betydelige beløb (tabelbilag 7), men blot kendes som eksportører af et ubetydeligt antal øksne. Endda ser man i regnskaberne fire rådmænd og 25 øvrige købmænd som fæstere af byens jorder, men uden øksneeksport; hér må igen forholdet mellem søværts eksport til Holland og eksport ad landevejen til Hamborg spille ind.

En andel så stor som en fjerdedel af Ribes øksneeksport ad søvejen deltes af 91 jyske og 16 fynske købmænd samt en københavner, der med gennemsnit på 201 okser lå noget under de menige Ribe-købmænds. Som det fremgår, dominerede Ålborg-købmændene helt, idet 36 købmænd fra denne by tegnede sig for en tredjedel af denne gruppes samlede tal; langt efter fulgte Odense med en sjettedel og Nykøbing Mors med en tiendedel.

Sammenlignet med disse gruppers andel var bøndernes og adeliges og slesvig-holstenske købstæders eksport ubetydelig, hver blot ca. 0,7%. Det er altså ikke rigtigt, når det har været hævdet, at den blomstrende kvæghandel i Danmark i det 16. og tidlige 17. århundrede helt var på adelige hænder.⁷⁷ Betydelig var derimod de hollandske købmænds andel, i alt godt en syvendedel af den samlede eksport; hollænderne spillede en rolle fra 1620'erne og tegnede sig i 1650'erne for en femtedel af eksporten.

I nogen udstrækning kan man formentlig af havnekæmnerregnskaberne fælles opgivelser for to-tre-fire købmænds øksneflokk se samarbejdet mellem købmænd; størst interesse knytter der sig her til medlemmer af den vigtige rådmandsgruppe. Samarbejdet mellem fædre og sønner ses her ret hyppigt; erhvervsforholdene har givet sønner af øksnekøbmænd en stor chance (tabelbilag 23).

De øksne, der anføres i havnekæmnerregnskaberne, er blot dem, der blev udført ad søvejen, til Holland. Herudover har man også haft en betydelig eksport ad landevejen sydpå, til Nordtyskland. Denne eksport kan i nogen grad iagttages gennem Gottorp-toldregnskaberne. Disse regnskaber mangler oftest angivelser af købmændenes hjemsteder, og der kan være vanskeligheder med identifikation af personer.⁷⁸ For årene 1601-21 kan man dog med sikkerhed følge fire Ribe-købmænd, der også kendes fra havnekæmnerregnskaberne, og man erfarer, at disse regnskaber kun omfatter en mindre del af øksneeksporten over Ribe. De fire købmænd, rådmændene Magnus Grave, Bagge Pedersen, Lydik Andersen Guldsmid og Thomas Bonum, der står i havnekæmnerregnskaberne med tilsammen 14.230 øksne, optræder i Gottorp-regnskaberne med yderligere 23.673 øksne, og deres format som øksnekøbmænd har altså været langt større, end havnekæmnerregnskaberne lader ane. Alene disse fire købmænd har i årene 1601-21 over Gottorp eksporteret mere end en fjerdedel af det antal, som samtlige Ribe-købmænd 1596-1660 eksportererede ad søvejen.⁷⁹

Rådmand Magnus Grave (ca. 1553-1635) og hans kone Gunder Lambertsdatter (ca. 1555-1644).

Magnus Grave, der var rådmand 1607-35, boede på Mellemdammen og var fra begyndelsen af 1600årene en af byens største øksnehandlere.

Udsnit af epitafiemaleri i Ribe Domkirke (Nationalmuseet foto).

Tilfældigt er fra årene 1568-70 bevaret et par toldregnskaber, der formentlig giver de samlede tal for øksneeksporten (tabelbilag 22). En ekstrakt hertil (tabel 17) giver tal, der synes at ligge højt sammenlignet med tallene for de fleste år i årtierne efter 1600.

Tabel 17. Øksne og heste eksporteret gennem Ribe 1568-70.

	Heste og øksne (pr. stk. 2 sk.; Ribere fri)	Heste o.a. fæmon (pr. stk. 20 sk.)	Staldøksne (pr. stk. 20 sk. + 1 gl. dir.)
1568-69	2.883	1.573	5.354
1569-70	2.929	1.359	5.333

Kilde: Reg 108B, nr. 168.

Også tilfældigt er som bilag til Riberhus lens regnskab 1640-41 bevaret det førnævnte toldregnskab, der lader os ane omfanget af hele øksneeksporten, også den mod syd, således at man kan sammenligne med havnekæmnerregnskabets tal (tabel 18). En analyse viser klart, at havnekæmnerregnskabets øksne udgør en del af dem, der findes i toldregnskabet.⁸⁰

Tabel 18. Øksneeksportører fra Ribe (a) og deres eksport (b) 1641.

	Havnekæmnerregnskabet		Toldregnskabet	
	a	b	a	b
Borgm. og rådm.	5	302	11	1.314
Øvrige købmænd	10	489	19	998
I alt	15	791	30	2.312

Kilde: Hkmrsgk 1641 og LR Riberhus, øksnetoldregnskab 1640-41.

Af de 18 eksportørnavne, hvormed toldregnskabet supplerer havnekæmnerregnskabet for 1641, kendes de fire, heraf en rådmænd, overhovedet ikke fra havnekæmnerregnskaberne; der synes altså at have været købmænd, der alene har satset på eksporten over land.

For de købmænd, der eksporterede øksne til Holland og Hamborg, kan der have ligget et motiv i øvrige handelsforbindelser med disse lokaliteter. Dette synes antydnet af en sammenligning mellem listen over øksneeksportører og en særlig opgørelse i havnekæmnerregnskabet 1615 over kranspenge og tønpenge af gods, hvori der findes en underrubrik med betegnelsen »Hollandsk gods, hamborgsk gods«. Denne rubrik rummer navnene på 29 Ribe-købmænd, hvoraf de 21 kendes som eksportører af øksne til Holland.

I deres handel med okser opkøbte Ribekøbmændene vidt omkring i Jylland og tillige på Fyn, Sjælland og i Skåne.⁸¹ Det førnævnte toldregnskab fra 1640-41 tillader os for et enkelt år, 1641, at analysere hele strukturen i øksnehandelen over Ribe (tabel 19-20). Af den samlede eksport på 7.228 øksne (tabel 20) tegnede Ribe-købmænd sig for 32%, øvrige jyske købmænd for 40%, øvrige danske for 1%, slesvigske og holstenske for 11, adelige for 8 og bondekøbmænd for 8%.⁸² Halvdelen af de borgerlige købmænds øksne er købt direkte hos adelige producenter, ca. en tiendedel staldet hos adelige, ca. en tiendedel købt hos borgere, ca. en tiendedel hos bønder. Det var især borgerne i Varde og Ålborg, der fik staldet øksne hos adelige, især borgerne i Ribe, der købte hos adelige. Og Riberne var helt alene om at købe hos bønderne; dér havde de monopol. På samme måde dominerede de i opkøbene rundt om i Jylland, med køb spredt over 10 jyske len (tabel 19), mens Varderne holdt sig til deres hjemegn, ligesom købmændene fra Ringkøbing og Ålborg, og købmænd fra Lemvig og Tønder opkøbte mere spredt (tabel 20).

En del af de eksporterede øksne var, som det fremgår, ikke købt direkte hos producenterne, hvilket ses af toldregnskabets bilag, men ellers ikke afsløres i kilderne.⁸³ Tilsyneladende var der købmænd, der havde specialiseret sig i opkøb hos bønder og præster, nu og da også adelige, og videresalg

til andre, måske større danske øksnehandlere eller til udlændinge. Man har herved fået skudt yderligere et led ind i produktions- og afsætningskæden, og priserne er ydeligere blevet forøget.⁸⁴

Øksnehandelens stærke koncentration hos medlemmer af byens råd og øksnekøbmændenes sociale placering vidner om denne handels betydning og indtjeningsmulighederne. I uheldige tilfælde har man dog kunnet hente tab. Tabsrisikoen måtte være en selvfølge, i betragtning ikke blot af risikoen ved transporten, men også som følge af svingninger i udbud og efterspørgsel. Købmændene har her haft mulighed for at lære at udøve et vist skøn over handelens muligheder, hvilket vi ser afspejlet i et brev fra tiden ca. 1625-31 fra 20 af Danmarks formentlig større øksnehandlere til regeringen i København; de klager over, at der ulovligt over Klipleve marked og andre steder udføres øksne, med det resultat, at »når vi nu kommer på Elven (Elben) om foråret, da findes der for os så mangfoldig af samme Klipleve øksne, som vi ikke haver vidst at gøre gisning på og tage os vare for«, og de anfører yderligere, at »markedet på Elven og i Holland tit og ofte falder ganske ringe og slap, os fattige folk til dærvlig stor skade og tab«. De mest erfarne købmænd har kunnet skønne en del over markedet; men et spekulationsmoment har der altid været.⁸⁵

Det årlige antal især hollandske skibe, der i marts og april betalte tøndepenge på Riber Red og Hvidding Nakke, svingede mellem ca. 30 og godt hundrede (tabelbilag 88). Også danske skibe sejlede øksne til Holland, og der er ikke tvivl om, at mange Ribe-skipperer deltog i denne trafik, ligesom også skipperer fra Rømø. Skibene lastede 50-60 øksne, enkelte 80. Måske forekom også mindre skibe, skuder.⁸⁶

Afskibningerne af øksne, der foregik hvert år i marts-april måneder, kunne ske på flere tidspunkter; i 1610 afsejlede således en flåde 30/3, og 18/4 løb de sidste øksenskibe af til Holland. Stormvejr kunne medføre, at allerede lastede skibe måtte losses, for senere igen at blive lastet. I april 1607 medførte en voldsom storm stor skade på skibene, og mindst 60 øksne gik tabt. Også på anden måde kunne øksneflåderne komme ud for tab: fra 1633 fandt den danske regering sig nødsaget til at konvojere flåderne til Holland, på grund af faren for sørøveri og kapringer; allerede i 1620'erne havde man dog haft konvojering af hollandske skibe.⁸⁷

I nogen udstrækning kom hollandske og hamborgske købmænd selv til Danmark for at opkøbe øksne hos bønder og adelige, og en del af de øksne, der om foråret stod i staldene og blev fodret før udførselen, var hollandske. Måske er dette forhold blevet mere almindeligt i tiden henimod 1660 med den faldende fortjeneste for eksportørerne og takket være de hollandske købmænds kapitalstyrke; men havnekæmnerregnskaberne antyder, at det også har forekommet tidligere. I 1650'erne anføres det flere gange, hvilke Ribe-købmænd udenlandske købmænd lå i logi hos.⁸⁸ Når Erik Arup har

Tabel 19. Øksneeksporten over Ribe ved Ribe-købmænd 2/3-17/4 1641: okserne fordelt efter deres oprindelse: a = adelige, g = gejstlige, B = borgere, b = bønder, og oprindelsessted: byer og herreder.

Len		selv stal- det	købt a	hos a fod- ret	g	B	b	b fod- ret
Riberhus	Ribe	89	115		44	33		
	Varde					5		
	herreder		330	10	24		360	
Koldinghus	Kolding					46		
	Vejle					16		
	herreder		58				52	
Lundenæs	herreder		105		52		218	
Bøvling	herreder		60				1	
Stjernholm	herreder				4		6	
Hald	Nykøbing M.					2		
	herreder		325					
Skivehus	herreder		82					
Ålborghus	herreder		59					
Rugård	Bogense					2		
Haderslevhus	herreder				4		40	4
Uangivet							166	
I alt		89	1.134	10	128	104	843	4

Kilde: LR Riberhus 1640-41.

villet hævde, at hollænderne i 1590erne næsten monopoliserede opkøbet af korn og stude i Danmark, er dette imidlertid ikke rigtigt. Alene materialet i havnekæmnerregnskaberne viser dette med al tydelighed, og noget lignende ser man for tiden forud for disse regnskaber. Det må have været *danske* øksnekøbmænd, toldereren Peder Mortensen Hegelund i 1569 sad i Hamborg og ventede på skulle vende tilbage, idet de var draget over Elben med deres øksne; det var en købmands øksnedrivning, Ribe-digteren Hans Lauridsen Amerinus tænkte på, da han i 1576 i et digt til den senere borgmester Laurids Tøgersen anråbte Gud om at begunstige hans forehavender, også når han drog frem med »en dobbelthornet hær« i fremmede lande. Ribe-købmændene tog selv med øksneskibene til Holland, og i 1640-50erne omtales i havnekæmnerregnskaberne bestemte Ribekøbmænds skippere, ikke fremmede afgangere; i et par tilfælde ser man i årene 1655-57 de samme skippere optræde under den samme købmand.⁸⁹

Okserne var sandsynligvis den vigtigste vare, danske købmænd eksporterede til Nederlandene og Nordtyskland; men man møder også andre landbrugsprodukter. Korn var den næstvigtigste eksportartikel for Danmark i 1600årene, og betydelige mængder af det korn, købmændene modtog i beta-

Tabel 20. Øksneeksporten over Ribe 2/3-17/4 1641, fordelt på købmænd og andre eksportører.

Eksportører fra	Antal øksne	%	Oprindelse:							Oprindel- sessted kode ^a
			selv staldet	købt hos adeli- ge	adeli- ge staldet	gejst- lige	bor- gere	bøn- der	bøn- der staldet	
Ribe	2.312	32	89	1.134	10	128	104	843	4	se tabel 19
Varde	1.454	20	294	670	318	16	156			1-4, 10.
Kolding	4	—		4						1.
Vejle	60	1					60			2.
Ringkøbing	265	4	30	235						1,3,4,9.
Lemvig	548	7	100	203	134		111			3-5,10, 12-14.
Holstebro	84	1		84						3,4.
Ålborg	483	7		211	242	8	22			12-14.
Kalundborg	40	1		40						15.
Tønder	539	7		539						1,4-8.
Husum	203	3		94			109			1,3
Glückstadt	92	1		64			28			10.
Amsterdam	20	0					20			1.
Adelige	558	8	558							bopæl 3,12
Bondekøbmænd	566	8		421		11	134			1,4,6,7.
I alt	7.228	100	1.071	3.699	704	163	744	843	4	
%	100		15	51	10	2	10	12	—	

Anm.: a) Oprindelsesstederne, der angives ved talkoder, er lenene: 1) Riberhus, 2) Koldinghus, 3) Lundenæs, 4) Bøvling, 5) Silkeborg, 6) Århusgård, 7) Hald, 8) Skivehus, 9) Dronningborg, 10) Ørum, 11) Mariager, 12) Ålborghus, 13) Åstrup, 14) Sejlstrup, 15) Søllemarkgård, Samsø.

Kilde: LR Riberhus 1640-41.

ling for indførte industri- og råvarer af adelige, gejstlige og bønder, er formentlig blevet eksporteret.⁹⁰ Kornet fra de adelige leverandører kunne købmændene modtage direkte af godsernes fæstebønder, som da Hans Friis i november-december 1638 på fru Maren Bølles konto oppebar korn af Hygum og Lifstrup mænd eller tjenere. Den adelige kunde kunne ved salget forpligte sig til selv at levere kornet i købmandens hus, eller købmanden kunne lade det hente af en skipper eller af vognmænd, f.eks. i Janderup (Varde) å og ved Hennegård, nær Henne å.⁹¹ Korn opkøbte købmændene også hos gejstlige, hvis naturalieindtægter de som betaling kunne få leveret direkte fra Riberhus.⁹² Kornet, som købmændene købte hos bønderne, var vel i små partier, men til gengæld adskillige. Såvel med hensyn til leverancer af korn som andre landbrugsprodukter kunne bønderne, ligesom de adelige, være bundet i et fastere forhold til en bestemt købmand på grund af gæld for tidligere køb af industri- og råvarer.⁹³

Udover øksne og korn møder man tilfældigt en række andre varer, der

Vægthuset ved Nieuwe Markt i Amsterdam ca. 1620.

I den imponerende bygning, der langt har overgået vægthuset ved Skibbroen i Ribe, har Riberne fået vejret medførte landbrugsvarer og opkøbte råvarer.

Stik i Johan Isachsen Pontanus: Historische beschrijvinghe van Amsterdam, Amsterdam 1614, s. 143.

blev eksporteret til Nederlandene og Nordtyskland, som honning, flæsk, smør, gul voks. Også tørrede og saltede skaller o.a. fisk var en vigtig eksportvare (tabel 21), fra gammel tid betragtet som en af de vigtigste; disse fiskevarer gik ikke blot til hoffet i København, men også til udlandet.⁹⁴

Tabel 21. *Eksport af fisk ved Ribe-eksportører 1596, 1615, 1619: a = antal eksportører, ø = heraf kendt som øksneeksportører, 1 = skaller, 2 = hvilling, 3 = samrask, i tusinde.*

	1596					1615			skulle penge sk.	1619			
	a	ø	1	2	3	a	ø			a	ø	1	3
Borgmestre og rådmænd	2	2	64	3	73	3	3	214	3	3		436	551
Øvrige køb- mænd	6	4	106	9	175	4	3	127	1	1		50	56
Skippere						2	1	43	2	1		94	82
	8	6	170	12	248	9	7	384	6	5		580	689

Kilde: Hkmsrgsk.

Om eksporten til Norge hører man ikke meget. Måske er der i nogen grad tale om varer, som skipperne fik med, når de alligevel skulle til landet for at hente trælast, fisk o.a.⁹⁵

7.3. Købmandsgårdens handel

Fra købmansgårdene ledede købmændene deres handel; de førte korrespondance og regnskaber i forbindelse med import af varer fra udlandet og salget af disse i byen og i oplandet og i forbindelse med opkøb af landbrugsvarer og eksport af disse; de havde i købmandsgårdene deres varelagre og oplag; og de havde dér deres kramboder, hvor kunder kunne komme og købe de udenlandske varer og landbrugsprodukter og andet fra oplandet og fra byen.

Ribes handelsområde. Fra gammel tid havde Ribes købmænd ret til at handle i alle købstæder i Jylland med borgere, fremmede handlende (gæster) og bønder, idet de andre købstæders borgere til gengæld havde samme ret i Ribe; og som noget særligt have Riberne tilladelse til at handle frit overalt på landet i Ribe stift og Vendsyssel. Disse forhold kan have givet købmændenes handel en særlig karakter; man ser dem drive handel vidt omkring i Jylland. Og i adskillige tilfælde kom de i strid med borgerne i andre købstæder, der følte sig gået for nær i konkurrencen, således i 1620'erne Horsens. I 1560-70'erne havde borgerne også haft en del stridigheder med hertug Hans den Ældre om dennes handelsforbud og om grænsen mellem Nørre- og Sønderjylland, og at deres handel nåede også fynske og sjællandske købstæder og Skåne-området, er der talrige vidnesbyrd om.⁹⁶

Et godt indtryk af omfanget af byens handelsområde giver de såkaldte Revier-toldregnskaber fra årene 1639-60 (tabelbilag 91). Regnskaberne viser, at området, hvorfra de handlede kom, strakte sig fra Thy og Limfjorden i nord til Hannover, Braunschweig, Sachsen, Hessen og Vest-Friesland i syd. Man ser den sydgående strøm af landbrugsvarer og den nordgående strøm af industri- og råvarer. Tilfældigt oplyser regnskaberne selv, at det er øksne, heste, rug, fisk, tømmer, hjul, brændeved, ris, limer, der udføres, salt, kramvarer, Hamburger-øl, pottes, hør, humle, æbler og fisk, der indføres. I strømmen af nord- og sydgående varer ser man dog også varer, der bliver tilført byen fra oplandet, f.eks. fisk og æbler fra Fanø. Det kan være producenterne eller producentområdets indbyggere, der kommer med varerne og får dem fortoldet, men de kan også være opkøbt i producentområdet af fremmede. Ikke blot købmænd, men også et stort antal bønder står som toldbetalere.⁹⁷

En optælling af de toldbetalende personer viser, at områderne Skast, Hvidding, Bøking og Kær herreder og byerne Ribe, Husum og Flensborg

*Toldbetalere ved den
såkaldte Revier-told
i Ribe 1640.*

Ved ● angives 5 toldbetalere,
ved ○ lokaliteter med færre
end 5 toldbetalere.

dominerede. Tyngdepunktet synes at ligge i hertugdømmet Slesvig; af de 858 toldbetalere i 1640 stammede 73% fra området syd for Kongeåen, heraf dog de 15% fra de nørrejske enklaver, herunder Ribe, kun 21% fra Nørrejylland.

Ribes handelsområde strakte sig vel til Limfjorden og ind i Thy; men der var herfra langt ned til de egne, hvorfra de øvrige nørrejske toldbetalere stammede: nogle lokaliteter ved Ringkøbing og syd for Ringkøbing Fjord i vest, området nord og vest for Vejle i øst. Helt dominerende var kyststrækningerne i Ribes nærmeste opland, Vester Horne, Skast, Gørding, Kalvs-lund og Hvidding herreder, med øerne Fanø og Rømø. Og endnu mere dominerede de slesvigske herreder Bøking og Kær, med øen Sild, samt købstæderne Husum og Flensborg. Fra de sidstnævnte kystområder førtes store mængder salt til Ribe, mens træ og trævarer, øksne og heste førtes med tilbage, og fra købstæderne tilførtes kramvarer og hør og hamp.

Købmandsgården og dens personale. Købmandsgårdene kunne være store komplekser og var de kostbareste ejendomme i byen. De skulle rumme ikke blot bolig og opholdsrum for købmanden og hans familie og ofte store folkehold, men også krambod, evt. kontor, lagerrum, måske pakhus, og andre karakteristiske rum som humlekammer, saltkammer, bygloft, høloft, foruden kornstald, øksenstald og lignende.

I tingbøgerne fra 1630-40erne møder man ofte købmændenes tjenere, når de repræsenterede deres principaler i gældssager og andre forhold. Det var kræmmersvendene, købsvendene; men købmændene havde også lærlinge, kræmmerdreng, og ofte en række tjenestefolk. I skattelisterne over sven-deskat fra 1630-40erne ser man opregnet købmændenes købsvende, idet en skat på 1 rdl. af hver tjenestedreng og beløb efter evne af hver købsvend var blevet indført i 1629. Listerne over svende og tjenestedreng, der betalte denne skat i Ribe ca. 1639 og 1649-51, rummer ejendommeligt nok blot 12-13 navne og kan kun omfatte en brøkdel af dem, der da fandtes, i hvert fald hvad egentlige tjenestefolk angår. Listen fra ca. 1639 over arbejdsgiverne omfatter 11 købmænd, hvoraf 10 var eller senere blev rådmænd eller borgmestre, samt en bager; listerne fra 1649-51 omfatter 12 købmænd, hvoraf syv var eller senere blev rådmænd eller borgmestre, samt vistnok en skomager. I 1662 tegnede købmændene sig ifølge skattelisten for 7 svende og 20 drenge, af i alt 26 og 29, idet en rådmand havde tre, en rådmandsenke og tre købmænd hver to, de øvrige hver blot en svend eller en dreng.⁹⁸

Købmandsgårdens personale har nu og da udover købmandstjeneren og drengen(e) omfattet karl(e), og der var piger i husholdningerne; vi skal senere se på størrelsen af gruppen tjenestefolk og tyende.⁹⁹

Købmandstjenerens arbejde var ofte rejsetjeneste; han skulle inddrive udestående fordringer, indkøbe varer, følge varetransporten. Det var et

arbejde, der må have givet tjenerne god indsigt i mange af handelens former.¹⁰⁰

Købmandsgårdens varelager og vareudvalg. En vigtig del af købmandsgårdens varelager fandtes i kramboden, lokalet, hvor kunderne kom og tog varer ud. Sådanne kramboder optræder i flere Ribeskitter i 1650'erne. De kunne være indrettet i et af de traditionelle rum i Ribe-gavlhuset, framgulvet, og der kunne ud til gaden være bygget et skjul, et halvtag, over boden.¹⁰¹

Hans Friis' krambod og varelager er blandt de bedst kendte fra Ribe fra 1600-årenes første halvdel, kendt ikke blot fra skiftet, men også fra regnskabsbøgerne. I kramboden, hvor kunderne kom, var der ifølge skiftet i 1650 mindst 3.550 alen klæde- og tekstilvarer, heraf hele 2.640 alen lærred, desuden en del hårbånd, hattebånd, silkebånd, galloner, lidser, tråd, snore, strømper, en del isenkramvarer som høleer, hårnåle, synåle, desuden rundt om i købmandsgårdens bygninger korn, salt, mjød og vin, søm, deler, fjæle og tømmer o.a. trælastvarer, kalk, klinker, mur- og tagsten samt i boden mindre mængder forskellige varer, som allun, amdam, en del billeder, skind, kamme, kort, papir, pasglas, tobakspiber og guld og sølv. Mens der i 1640 var blevet omsat klæde- og tekstilvarer af 39 arter, fordelt på mindst 193 kvaliteter, var tallene for varelageret i skiftet 33 og 76. Tilsvarende var tallet for andre varearter 94 for 1640, 56 i skiftet. Et skifte angiver altså langtfra fuldstændigt varerne i en købmands omsætning.¹⁰²

Med en samlet værdi på næsten 3.000 sldr., svarende i dette tilfælde til omkring et års omsætning, var Hans Friis' varelager meget betydeligt; i skifterne fra 1650'erne finder man da heller ikke noget lignende. Fra f.eks. Odense kendes imidlertid skifter med langt mere kostbare varelagre.¹⁰³

De grovere og mere pladskrævende varer i Hans Friis' varelager fandtes rundt om i købmandsgårdens mange rum og i andre bygninger: mjød og vin i kældrene, tømmer, deler, mursten, tagsten, klinker, glaserede sten, hollandsk og norsk kalk i hans stald i Ålegade og i et par af hans andre huse; salt i saltkammeret.

Af regnskabsbøgerne ser vi, at Hans Friis desuden handlede med kreaturer, rug, byg og havre, krydderier, bergefisk og østers, jern og bly. Vi ser altså repræsenteret hele 10 af de 11 vareområder, som et anonymt skrift fra omkring 1650 betegner som handelens, nemlig kornhandel, levende bæsters handel, fødevarehandel, fiskehandel, tømmerhandel, metalhandel, salthandel, vinhandel, linnedhandel og uldenhandel. Det 11., krydderihandelen, beskæftigede han sig kun i mindre grad med; hér havde en kollega, apotekerens, monopol. Formentlig har dog et sådant vareområde været usædvanligt; skifterne viser os virksomheder med mere begrænsede varelagre.¹⁰⁴

Salget. I ét eneste tilfælde har vi lejlighed til at iagttage, hvorledes salget foregik fra en købmandsgård: det ses af Hans Friis' regnskabsbøger for årene 1627-50. Da de to bøger så detaljeret skildrer omstændighederne i forbindelse med salget, kan vi se kunderne komme i kramboden eller sende deres familie, kone, børn osv., tjenestefolk, naboer eller blot skrive. En opgørelse for året 1640 viser, at der dette år blev foretaget i alt 1.047 køb af kundekredsen, der da udgjorde 234 (tabelbilag 51). Hvorledes disse køb og købsbeløbene fordeler sig på årets 12 måneder, omtales senere.¹⁰⁵ Man ser, at der i virkeligheden var tale om et forbavsende ringe antal køb pr. dag – i gennemsnit ca. 3 for året som helhed – og set på baggrund af, at forretningen må have været en af byens største, er dette forhold af interesse, når man skal vurdere forbrugets betydning i den tids samfund.

Hvem der kom og købte eller skriftligt rekvirerede varer, fremgår som nævnt hyppigt af købmandsbøgernes notater (tabel 22). Der var for året 1640 tale om henimod 1.000 køb foretaget direkte af personer, altså ikke ekspederet efter anmodning pr. brev; heraf er for godt 650 angivet køberne. Af de adelige køb var 21% foretaget af kontohaveren selv, hans kone eller børn; for gejstligheden i Ribe var tallet 22%, for gejstligheden på landet 77%, for borgerne 53%, for bønderne 92%. Jo længere, vi kommer ned ad samfundsstigen, jo mere var man henvist til sig selv. Mens adelen havde et stort antal tjenere, drenge og piger, håndværkere, fogeder og skriverdrenge, skytter og jægerdrenge, skolemestre samt fæstebønderne, måtte bonden selv udføre sine ærinder. Det er så meget mere påfaldende, som adelens køb var de største og mest kostbare, bøndernes de mindste.

De fjernereboende kunder på landet har i udstrakt grad benyttet sig af at få bud med, når naboer eller bekendte skulle til byen. Man ser bønder, præster og adelige benytte sig af hinanden; men oftest var det adelige og præster, der fik bud med bønderne.

Kunne vedkommende ikke selv bringe varerne med tilbage, måtte Hans Friis sende dem. Det kunne han gøre med købmandstjeneren, men også med borgere i byen; han kunne leje en vogn, når større varepartier skulle til Kolding eller ud til herregårdene; og han kunne hvis der f.eks. var tale om en ladning mursten, sende varerne med en fragtskipper.¹⁰⁶ Kunderne kunne her også foretage køb på grundlag af en skrivelse, som de fik andre til at tage med til købmanden; det var en form, der vel især blev benyttet af adelen, men også af gejstlige, borgere og bønder.

Opkøbet. I mere eller mindre grad svarende til indkøbet i udlandet af håndværks- og industrivarer og råvarer opkøbte købmændene i Danmark danske landbrugsprodukter, korn, flæsk, honning, øksne m.m., dels hos kunderne, der aftog de udenlandske varer, altså som naturaliebetalinger, dels på torv og marked.

Tabel 22. Personer, der foretog køb på konto hos Hans Friis 1640.

Heraf uden køb 1640		Antal varer	Køb ved																	Køb i alt																		
Kon-toer			konto/haveren selv	kønen	søn	datter	andre slægtninge	dræng	pige	tjener	karl	svend	famulus	ammø	skredder	smed	murmester	tømmermand	snedker	sadelmager	skolemester	degn	foged	skytte	portner	kusk	kældersvend	skriverdreng	håndskraver	jægerdreng	postsvend	bønder	uangivet	sendt på skrivelse	Køb i alt			
Antal kontoer:																																						
1	0	82					1								1	1			1	2						1	1	1	1	1		1						
15	1	331	6	4			3	2	5	3	1				2											1					6	6		12				
13	2	197	6	2				4	5			1	1	4	1			1													9							
37	10	295	14	9	6	3	1	1	1	1		1		4							2									1	12		9					
149	36	848	58	22	6	16	2	10	28		1				15	3		2	2	1					1	1				1	1	70						
114	46	183	35	14	7	5	2	1		1		1																		3	25		3					
329	95	1.936	119	51	19	24	8	19	39	5	1	4	1	1	26	5		2	3	1	2	2	4	1	2	1	1	1	1	1	1	11	123		24			
Antal køb:																																						
Adelige Ribe			9	5	3	5	1	1	16	9	2				10	1				1	2			2	3	2		1	1	3		5		28				
Adelige landet			8	5			7	11				3	1	2	20	1							9								13	27		162				
Geistlige Ribe			17	14	14	11	2	2	1	1		1		7																	45		103					
Geistlige landet			99	32	10	35	2	16	69		1			53	4						2									1	20		108					
Borgere			43	22	8	5	1	1		1		1					2	4	1							1				1	1	198		529				
Bønder																														3	29		117					
I alt			176	78	32	54	10	30	97	11	2	6	1	2	94	6		2	4	1	2	2	9	2	3	2	1	1	1	3	1	18	324		1.047			

Kilde: Sr og Sh.

J. Friis i Wien - 17te 2de 1de 13te
i 10 febr. 641 og 23 Marts 642

J. Friis i Wien 17te 2de 1de 13te
i 17te 2de 1de 13te

J. Friis i Wien 17te 2de 1de 13te
i 23de 1de 13te og 24de 1de 13te

~~J. Friis i Wien 17te 2de 1de 13te~~

J. Friis i Wien 17te 2de 1de 13te

J. Friis i Wien 17te 2de 1de 13te
i 11de 1de 13te og 24de 1de 13te

J. Friis i Wien 17te 2de 1de 13te
i 40de 1de 13te

Fragment af en af købmanden Hans Friis' kornsedler.

Papirlappen har notater vedrørende modtagne partier korn fra tre adelige og tre gejstlige 1640-42, i alt 169 tdr. rug og 45 tdr. byg (i 3. post mangler tallet 36, der ses i regnskabsbogen). Sedlen er bevaret som bogmærke i Hans Friis' store hvide regnskabsbog fra årene 1627-50.

Også her kan vi gennem Hans Friis' regnskabsbøger følge en købmands virksomhed på dette område og se, i hvor høj grad hans salg til kunderne blev betalt gennem naturalieleverancer. Bøgerne viser (tabelbilag 24), at denne købmand opkøbte eller som betaling modtog en stor mængde landbrugsvarer og andre naturalier. I værdi dominerede rug, med et beløb på 9.138 sldr. for årene 1630-49 eller 47% af de samlede naturaliebetalinger; med i alt 2.568 td. stod rugen langt over byggen, der blot tegnede sig for 570 td. eller i værdi 1.620 sldr., 8% af den samlede værdi. Langt vigtigere var øksne, med 18% af værdien, eller i alt 249 dyr; og på tredjepladsen stod en stor gruppe naturalier, der især leveredes af borgerne, som maltbyg, hør og høafgrøder, skuller, huder, lærred, bækedyner, tømmer, honningtønder osv., i alt omfattende 14% af naturalieleverancernes værdi. Af mindre be-

tydning, blot på få procent, var varer som smør, flæsk og honning samt øksnestaldning.

Som leverandører af landbrugsvarer og betalere med naturalier dominerede adelen helt, med mere end to femtedele af værdien, fulgt af gejstligheden med henimod en tredjedel, mens borgerne tegnede sig for en sjettedel, bønderne kun for lidt over en tiendedel.

Forholdet mellem værdien af kundernes naturaliebetalinger og deres køb siger formentlig noget om forbrugsmulighederne og om naturalieøkonomi overfor pengeøkonomi, og det skal behandles senere under forbruget.

Købmændenes fortjeneste. Formålet med købmandsbøger i 1600årene var at holde regnskab med tilgodehavender og gældsposter; tilsyneladende lå det tiden fjernt at føre regnskaber som grundlag for beregning af fortjeneste, vareprocent osv. Alligevel kan der foretages beregninger af handelsfortjenester.

I godt en halv snes tilfælde har Hans Friis i sine regnskabsbøger noteringer, der kunne have dannet grundlag for en beregning af hans fortjeneste. Men han har ikke ønsket, at nogen skulle kende denne. Måske er det af hensyn til købmandstjeneren og andet personale, at han ved disse noteringer har benyttet kodetegn: »Fing Anders, han selv udtog, $3\frac{3}{4}$ L(ybsk) alen fin sort klæde, B(rabant) alen kost $\square\square\frac{1}{2}$ gylden, alen 5 sldr. ... 18-3-0«, skrev han 8/1 1648 i bogen på kontoen for Anders Jakobsen, der netop havde været hans købmandstjener ca. 1631-42. Det oplyses, at Anders gav 5 sldr. pr. alen; men købmanden har skjult *indkøbs*prisen pr. alen i gylden, og noget lignende ser vi en gang tidligere på denne konto, ligesom på en halv snes andre kontoer, hvor man ser kodetegnene:

⌚ ⚡ ⚡ ◯ ◻ ◻ ⚡ ⌚ ◻ ⌚¹⁰⁷

Har Hans Friis således med sine kryptiske tegn i disse tilfælde ødelagt vores mulighed for at beregne hans fortjeneste, så lader han os dog i andre tilfælde med sine notater afsløre denne. På rådmand Hans Lauridsens konto ser man under 3/10 1646, at denne har købt 1 tylt fyrdeler for $2\frac{1}{2}$ sldr.; det anføres, at delerne er modtaget af skrædderen Thomas Bruun, og slår man op på dennes konto, finder man, at Hans Friis netop 3/10 som betaling modtog 4 tylder ringe og smalle deler for 9 sldr. Han har altså videresolgt en del af delerne med en fortjeneste på $\frac{1}{4}$ sldr. eller 11%. I andre tilfælde ser man fortjenester på 20%. For en del af de landbrugsprodukter, der i større mængder blev modtaget som betaling, kan man iagttage både købs- (afregnings-) og salgspriser. Det gælder således ganske særligt for korn (tabel 23 og tabelbilag 76). Det fremgår, at fortjenesten i de anførte tilfælde varierede mellem 13 og 69%, med et gennemsnit på 34%, og en lignende fortjeneste ser man for flæsk og honning.¹⁰⁸

Tabel 23. *En række købs- og salgspriser i sldr. for rug i Hans Friis' regnskabsbøger 1633-50, med beregnet fortjeneste.*

Købs- og salgsmåned	Pris pr. td.		Fortje- neste %	Købs- og salgsmåned	Pris pr. td.		Fortje- neste %
	køb	salg			køb	salg	
1633 apr.	3,25	3,75	15	1642 febr.	3,23	4,00	24
1636 jan.	4,00	5,50	38	1643 apr.	4,00	5,00	25
maj	3,25	5,50	69	dec.	3,00	4,50	50
1637 febr.	3,75	4,43	18	1645 maj	3,25	5,00	54
maj	4,00	5,00	25	jun.	3,25	4,63	42
1639 dec.	3,75	4,75	27	1646 febr.	3,31	5,00	51
1640 febr.	4,00	5,00	25	apr.	3,13	4,50	44
dec.	3,88	4,38	13	dec.	3,06	4,06	33
1641 aug.	3,25	4,50	38	1649 mar.	4,00	5,00	25
sept.	3,25	4,50	38	1650 maj	5,00	6,13	23

Anm.: Ved beregningen af fortjenesten har der ikke kunnet tages hensyn til omkostninger, svind osv.

Kilde: Tabelbilag 76.1.

For de i årene 1623-26 eksisterende vin- og saltkompagnier i Ribe og Varde kan man i en række tilfælde beregne fortjenesten ved deres handelsvirksomhed. På 12 oksehoveder fransk vin, købt i foråret 1626 i Holland, formentlig for et beløb af 156-360 sldr., havde man i Ribe en fortjeneste på mellem 25 og 51% efter fradrag for lækkeri, fragt, accise og al anden omkostning.¹⁰⁹ På saltet, der indkøbtes i Hamborg, havde man i Varde i 1623 en fortjeneste på 13%, når bortses fra omkostningerne, i 1625 på 34% for bajsalt, på 39% for spansk salt. Og for Varde-kompagniet, hvor man tilsyneladende i regnskaberne finder alle nødvendige oplysninger, har der ved den samlede virksomhed været en fortjeneste på henimod 50%.¹¹⁰

På et særligt område har der måske været muligheder for virkelig gode og hurtige fortjenester: i ejendomshandelen. Ganske vist ser man intetsteds tal, der kan vise dette; men påfaldende ofte ser man en større købmand som mellemlid i en hushandel. Med deres handelserfaring og investeringsevne har de større købmænd kunnet lave hurtige penge på sådanne transaktioner.¹¹¹ Derimod synes der på et enkelt område ikke at have været tale om fortjeneste: Når Hans Friis lod hente varer til en kunde hos en kollega, fordi han ikke selv havde dem på lager eller ikke selv førte dem, noterede han kunden for det samme beløb, som han selv angiver at have givet for varerne. For købmændene har den ene tjeneste været den anden værd.

Købmandens omkostninger og service over for kunderne. I deres handel havde købmændene en række omkostninger, ikke blot til bygninger og personale, men også til fragt, svind m.m. De direkte omkostninger i forbindelse med vareleverancer fra udlandet kunne være ganske betydelige. Tabspro-

centen ved især søtransport har været stor. Men også landevejstransport kunne være usikker; mange farer truede, og det har næppe været uden grund, at Hans Friis havde en »rejsebøsse.«¹¹²

I købmandsgården kunne kunderne, deres slægtninge eller tjenestefolk ikke blot bese og købe de varer, som købmanden havde på lager, og afsætte deres egne produkter. Over for sine kunder ydede købmanden ofte en vidtstrakt service.

Adelige og gejstlige kunder i oplandet kunne ved skrivelse eller »memorial« bestille varer hjem til deres bopæle, evt. blot i udvalg, og ved brev kunne de bestille varer, som købmanden så skrev hjem fra Hamborg eller Amsterdam. I byen kunne købmanden varetage kundernes interesser på mange måder. Man ser det især for de adelige kunders vedkommende. Således udlagde Hans Friis i maj 1641 for fru Margrete Krag penge for nogle skørbugurter, i september betalte han for hende for 3 td. kalk hos en anden købmand, i maj 1645 betalte han købmanden Johan Ratlev dennes udlæg for skat, kontribution, af hendes hovedgård til de svenske under Torstenssonkrigen. Andre adelige kunder fik en lignende service; deres karl kunne komme og låne penge til at betale klejnsmeden og snedkeren med; guldsmeden fik betaling for et armbånd, han havde farvet og poleret, grydestøberen for to store kirkekærter, kandegyderen for en vinkande, buntmageren for arbejds løn og sysilke, en anden købmand for tre mål, guldsmeden for at færdiggøre et sejerværk, et ur. Der blev sørget for betaling af løsepenge for adelsfruens køer, der var blevet beslaglagt under krigen, der blev givet budløn af breve til junkerens folk ved Hamborg og lejet et bud med breve til Trøjborg om rostjeneste; og når junkerens tjener Christian kom selvanden med to heste af sønden, drog han blot ind i købmandsgården og fik havre til hestene et par dage.¹¹³

Noget lignende var den service, der blev ydet gejstlige kunder, med udlæg til andre købmænd og håndværkere, med anskaffelse af gaver, gejstlige forærede til bryllupper, med lån til en bibel, til skolepenge for børn, med betaling af penge til prokuratoren og jordskyld til Gilden. Og det samme gælder for borgere og bønder, om end servicen ikke synes at være så omfattende hér. Købmanden hjalp dog mange på samme måde, med betalinger og besøgelse af forretninger.¹¹⁴

Købmændenes kundekredse. På grundlag af de to store købmandsbøger samt en række skifter kan man danne sig et ganske godt indtryk af købmænds kundekredse, deres størrelse, sammensætning og geografiske udbredelse (tabelbilag 26-27).

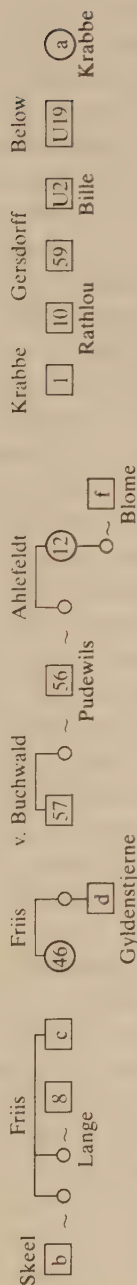
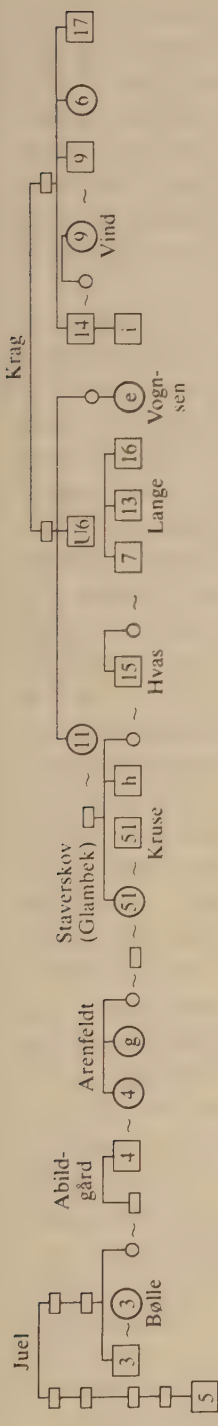
Det fremgår, at som helhed var af de enkelte geografiske områder hjembyen af størst betydning, både når man ser på kundetal og købsbeløb, der for den samlede købmandsgæld i begge tilfælde udgjorde en tredjedel, for

gældsbrugsgældens vedkommende endda mere. I oplandet dominerede naturligt nok Riberhus len med herrederne Gørding, Malt, Skast og Vester Horne samt de tilgrænsende slesvigske herreder Kalvslund, Frøs og Hvidding. Flere, især adelige og gejstlige kunder, nåede dog videre ud, især i den frugtbare Vejle-egn.

Af de fire stænder dominerede bondestanden i henseende til kundetal, med næsten tre femtedele, mens borgerne tegnede sig for en tredjedel og adel og gejstlighed for den resterende tiendedel. I henseende til gældsbeløbene og dermed købene var stændernes andele derimod ganske anderledes, hvilket vi skal se under forbruget. Sammensætningen af kundekredsen varierede en del fra købmand til købmand (tabelbilag 28). Af de 11 her behandlede købmænd havde blot fire, de fire med de største tilgodehavender og vel også de største købmænd, adelige kunder, blot syv havde gejstlige kunder, mens alle havde borger- og bondekunder. For de to største købmænd, Hans Friis og Morten Lassen Hillerup, begge borgmestre, spillede borger- og bondekunderne en forholdsvis mindre rolle, idet de adelige kunder med hensyn til gældsbrugsgælden tegnede sig for henholdsvis 33 og 19%, de gejstlige for 12 og 9%; for den resterende gældsbrugsgæld tegnede borgere og bønder sig; men mens tallene for Hans Friis var henholdsvis 43 og 12, var de hos Morten Lassen Hillerup 39 og 33%. Tilsvarende kunne hos de mindre købmænd hovedvægten ligge på borger- eller bondekunder; for Christen Brøndum var tallene 96 og 4%, for Clemend Nissen 9 og 91%. Der synes at have været en arbejdsdeling blandt købmændene.

Adelens og gejstlighedens andele af Hans Friis' kundekreds viser, at han sikkert må have været den fornemste købmand i byen. Hans kundekreds var meget stor; han havde talrige bondekunder, men man ser også som kunder en væsentlig del af byens og oplandets overklasse: de adelige på et større antal af områdets herregårde, de to lensmænd på Riberhus i 1630-40'erne, de to bisper i årene 1629-43; desuden ser man et stort antal rådmænd og næsten alle byens højere embedsmænd efter hinanden i perioden, foruden flere lensmænd og et stort antal landsbypræster i Ribe stift.¹¹⁵

På flere måder var der sammenhæng mellem forskellige personer og grupper i Hans Friis' kundekreds. Slægts- og familieforbindelser mellem kunderne var temmelig almindelige: for mange kunders vedkommende ser man som kunder også en (sted)søn, (sted)datter, svigersøn, bror osv. For de 33 adelige kunder er de familiemæssige bånd så nære og komplicerede, at de er vanskelige at beskrive (jfr. tavle 1). I alt var mindst 130 af kunderne beslægtet med hinanden; hertil kommer, at i en række tilfælde blev en konto *fortsat* af en slægtning, en bror, en datter, en enkes nye mand, en præsts efterfølger, der eventuelt også kunne være enkens nye mand;¹¹⁶ endelig var ikke mindre end 40 af kunderne nærmere eller fjernere beslægtet med Hans Friis selv.¹¹⁷ Kundekredsen var på ingen måde tilfældig. Forholdet understeger

Familieforbindelser mellem Hans Friis' adelige kunder 1627-50.

□ = mand, O = kvinde, med tal eller bogstav = *kunde*. Tallene henviser til *personnumrene* i tabelbilag 49 (nemlig nr. 1, 3-17, 46, 51, 56-57 og 59 og U(den- for stiftet boende besiddere af hovedgårde i Ribe stift) 2, 6 og 19.

Bogstaverne a-i: a Ide Krabbe, b Albræt Skeel, c Tønne Friis, d Ebbe Gyldenstjerne, e Sofie Vognsdatter, f Diderik Blome, g Ellen Arenfeldt, h Oluf Staver- skov, i Erik Krag, jfr. her note 7/115.

I fire tilfælde har hver af ægtefællerne på forskellige tidspunkter konto, hvilket fremgår af signaturerne (nr. 3, 4, 9 og 51).

I adskillige tilfælde forekommer på grund af flere ægteskaber flere personer under samme nr.: i tabelbilag 49; kontohaverne var i et tilfælde, hvor dette ikke helt fremgår af sammenhængen, nr. 51. Otte Kruse og Sofie Staverskov.

de nære bånd, der på mange måder kunne være i datidens samfund. Der var familiemæssige bånd i et stort antal tilfælde, og hertil kommer, at der i betydelig grad har været personlige forbindelser mellem kunderne, i kraft af naboskab, ikke mindst på landet, i kraft af arbejdsfællesskab eller tjenesteforhold. Ville man åbne en konto, var det nyttigt, om man kunne blive introduceret af en person, købmanden kendte. Var man ikke selv kendt, kunne man blive nødt til med familiemedlemmers, naboers eller andres hjælp at købe over disses konto. På samme måde købte tjenestefolk på deres herskabs konto på egen regning varer til sig selv.¹¹⁸

Ikke blot var henvend 10% af Hans Friis' store kundekreds nærmere eller fjernere beslægtet med ham selv og et stort antal af kunderne beslægtede med eller i familie med hinanden. Der var dengang også et nært, ofte personligt præget forhold mellem købmand og kunde. De enkelte kunder har sikkert mere eller mindre følt sig knyttet til deres købmand, i kraft af deres gæld, i kraft af købmandens stilling som aftager af produktion og arbejdsydelser. Det har været, således som man har det bevidnet et århundrede senere, at »det vel og undertiden hænder, at én ikke tør gå fra den købmand, han er vant til at handle med, og enten sælge sine produkter til en anden, eller at købe det, han behøver, alene fordi han er penge skyldig til den første.« Det rent personlige har også vist sig i det forhold, at købmændene stod faddere til børn, deres kunder fik døbt.¹¹⁹

En særlig kunde havde Ribe-købmændene i Riberhus, der købte tømmer, træ, jern, mursten, tagsten m.m. til vedligeholdelsesarbejder og havde korn og andre landbrugsprodukter fra naturalieindtægter, der skulle afsættes. Hvert år mellem 1616 og 1649 står således fra en enkelt til henimod en lille snes Ribe-købmænd som leverandører af bygningsmaterialer m.m., der enkelte år i alt kunne løbe op til et par tusinde rdl., men oftest var nogle få hundrede rdl., afhængigt af omfanget af bygningsreparationer og regeringens krav til lenet med hensyn til fødevareleverancer (tabelbilag 29). I denne periode optræder i alt godt 60 købmænd og skippere fra Ribe; men de fleste havde kun mindre leverancer til slottet. Leverancer på tilsammen mere end 100 rdl. havde blot 14, nemlig 12 købmænd og to skippere; af de 12 købmænd var eller blev de seks borgmestre eller rådmænd.¹²⁰ Hvad angår afsætningen af slottets landbrugsprodukter, så ser man fra 1630erne også hér den udvikling, der viser sig på flere måder: koncentrationen omkring København. Store partier rug og byg gik nu til københavnske storkøbmænd, som Rasmus Jensen Hellekande, Nikkel Koch, Niels Ågesen, Laurids Hansen m.fl. I 1620-30erne sejlede Ribeskipperne dog også en del korn direkte fra lenet til Glückstad og Bremen, hvoraf en del var leverancer til kongens tropper i Kejserkrigen 1626-29.¹²¹

Købmandstyper. I sin bog om det fynske rådsaristokrati har Svend Larsen

identificeret to købmandstyper i de fynske købstæder. Den ene beskæftigede sig fortrinsvis med handel med og eksport af landbrugsprodukter, øksne, korn, smør; den synes overvejende at være rekrutteret af personer, der havde været ansat i lensforvaltningen eller på de adelige godser. Den anden hovedtype deltog overvejende i importen af og handelen med kramvarer, for størstedelen fra Hamborg, Lybeck og Amsterdam; den synes at være udgået af gruppen af tidligere købmandstjenere, der havde arbejdet sig ind i eller indgiftet sig i rådsaristokratiet. Denne opfattelse er blevet diskuteret; Johan Jørgensen var usikker ved opdelingen, mens Erling Ladewig Petersen har fundet en sådan opdeling naturlig. Det er et spørgsmål, om den er så naturlig endda. Når man betænker, at pengeøkonomien i 1600årenes første halvdel endnu ikke var så udbredt, ville import mod eksport være mere naturlig. Hans Friis' købmandsbøger synes at antyde, at noget sådant virkelig var tilfældet. Havde vi blot haft skiftet efter Hans Friis, ville vi have betragtet ham som en typisk repræsentant for den opstillede anden hovedtype: der var vel kornbeholdninger på 600 sldr., men kramvarelageret og beholdningerne af mjød og vin blev sat til næsten 3.000 sldr.; og vi véd, at han var uddannet som købmandstjener, var søn af en rådmand og gift med en borgmesterdatter. Vi kan imidlertid også iagttage, hvorledes han i årene 1627-50 modtog i alt 3.400 td. korn af sine kunder som betaling for varer, ligeledes 249 øksne, staldfodring af 242 øksne samt betydelige mængder smør, flæsk, honning og hø, i alt til et beløb af godt 20.000 sldr.; af havnekæmnerregnskaberne kan vi se, at han i årene 1638-49 eksporterede godt 600 øksne. Uden at Hans Friis havde været i lensforvaltningen eller på adelige godser, havde han nær tilknytning til en række adelsmænd; han leverede kramvarer og modtog korn, øksne o.a. landbrugsprodukter som betaling; der var sammenhæng i hans omfattende forretningsaktiviteter, og således har det vel ofte været. Noget lignende synes man i hvert fald at kunne se for en række andre købmænd. Man kender navnene på et større antal øksneeksportører og på en del købmænd, der importerede varer fra Hamborg og Amsterdam, og i hvert fald for 12 ud af 17 importører 1641-42 ser man sammenfald.¹²²

Derimod var der på andre måder store skel i købmandsgruppen. Som det tydeligt fremgår af skattelister og skifter, var der en betydelig afstand fra de større købmænd til de mindre; de større har haft en stor omsætning, i kraft af deres import fra udlandet og eksport især af staldøksne; de mindre har aftaget varer fra de større købmænd og fra bønder på torvet til videresalg, de har ikke selv haft import og eksport.¹²³

På flere måder har byens større købmænd adskilt sig fra de mindre. Storkøbmændene var repræsentanter for den fremvoksende kapitalisme; deres handelsvirksomhed var forbundet med rederivirksomhed, landbrug, en vis bankiervirksomhed og udlejning af ejendomme, og vistnok i nogen

grad kunne de stå som forlæggere for håndværkere, vævere, maltgørere o.a.¹²⁴

Købmændenes grossistvirksomhed og samarbejde. I 1600årene skelnede man ikke mellem grossister og detailhandlere. Byens store købmænd solgte ikke blot til en privat kundekreds, men også til andre købmænd og små-handlende til videresalg. På samme måde stod de større købmænd som leverandører af råvarer og materialer til byens og oplandets håndværkere og skippere o.a. Således leverede Hans Friis betydelige mængder deler til snedkere, stangjern til smede, glas og bly til glarmestre, blysøm til blytækkere, øksne- og kohuder, puntlæder, ryslæder og beg til skomagere, oksehuder og alun til remsnidere, honning til bagere, (sejl)lærred, tjære og hamp til skippere. Gennem disse råvare- og materialeleverancer kom flere håndværkere tilsyneladende i afhængighed af købmanden, idet de kom bagefter med betalingerne og nødvendigvis måtte have nye forsyninger, hvis de skulle fortsætte med deres virksomhed. En hel del betalte da af med deres arbejde, og i hvert fald i et enkelt tilfælde synes dette at have udviklet sig til en aktivitet som den, man møder i tidens forlæggersystem.¹²⁵

Også i forholdet til oplandets kunder kunne der være tale om grossistvirksomhed. Således leverede Hans Friis i 1640'erne en del vin og mjød til kromanden i Skærbæk.¹²⁶

På mange måder havde købmændene i flere, sikkert noget skiftende grupper et udstrakt samarbejde med hinanden. Vi har bemærket det inden for udlandshandelen, og det kan også iagttages i byens daglige handel. Man ser det tydeligt i de mange tilfælde, hvor Hans Friis sammen med kolleger gjorde købmandsbøger op, hvorefter man modregnede dem mod hinanden.¹²⁷ Man lånte i stor udstrækning varer hos kolleger, når man selv var udgået eller ikke havde de varearter eller kvaliteter, kunden ønskede; det var et led i købmandens service over for kunderne og måske et udtryk for, at der var et nært forhold mellem købmand og kunde.¹²⁸

7.4. Torve- og markedshandel

Ved østsiden af Domkirken ligger byens torv. Det er en ganske lille plads, og endda var den mindre, indtil den i 1500årene blev udvidet, dels ved køb af grund fra Domkirken, dels ved nedlæggelse af det nordligste hus på den tilstødende Stenbogades østside.¹²⁹

På torvets vestside, nord for det nordligste hus i Stenbogade, lå byens såkaldte skranke, en bygning, der omtales allerede 1570 som lejet af to slagtere, men blev nyopført i 1585 til brug for byens slagtere, der her kunne sælge deres kød. Senere omtales også en brødskrange, hvor bagere holdt udsalg af brød.¹³⁰

*Fiskerkone fra det slesvigske område ca. 1650. Billedet af den jævne fiskerkone, råbende og med den store fiskekurv på hovedet og kurv på armen, har kobberstikkeren leveret videre til eftertiden, fordi hun har kunnet bruges som vignet til et af kortene i Caspar Danckwerths og Johannes Mejers *Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein*, 1652.*

Indtil 1575 synes byen ikke at have haft nogen fast torvedag, og derfor blev det da bestemt, at for fremtiden skulle fredag være torvedag.¹³¹

På torvet kunne ikke blot de større og mindre købmænd købe landbrugsprodukter hos de fremmødte bønder til videresalg i deres forretninger; her kunne også byens indbyggere købe varer til deres husholdninger. Man har dog på forskellige tidspunkter haft vanskeligheder med at få varerne ført frem til torvet, idet der var borgere, der så en fordel i at opkøbe bøndernes varer uden for byen på Galgebjergene og på Toften og uden for porten, hvorved de kunne have held til at købe til lavere priser. I september 1638 lod borgmestre og råd indskærpe, at denne praksis var alvorlig forbudt; den ville medføre fortabelse af de opkøbte varer, idet den pressede priserne i vejret, og fattige folk kunne ikke komme til at købe korn på gaden.¹³² Der var dog også andre varer, som borgere drog ud af byen for at købe, således humle, købt hos udenlandske humleførere.¹³³

Om forbudet mod forprang har været et udtryk for, at der i byen var en stadig mangel på varer, som man måtte have tilført udefra, eller det blot var et forsøg på at mindske konkurrencen, kan være vanskeligt at afgøre. Magistraten har her stået i en mærkelig dobbeltstilling, overfor modstridende hensyn til byens befolkning som helhed og til dens købmandsklasse. Måske er det byens egne købmænd, der har ønsket at fastholde fordelene ved at købe direkte af producenterne eller ved at være mellemhandlere.¹³⁴

I Ribe afholdt man i 1500-1600årene to årlige markeder, begge af tre dages varighed, Skt. Haans-markedet ved midsommertid og Ribemarked eller Vor Frue-marked i september, som regel fra den 8. I 1500årene havde man også haft et forårsmarked, på Voldborg dag, 1/5. De til markederne knyttede heste- og fæmarkeder var i perioden 1573-82 henlagt til Gredstedbro, af hensyn til fortoldningsproblemer, men blev efter klager fra borgerne atter flyttet til byen.¹³⁵

I markedstiden blev byen som forvandlet; fremmede fra fjern og nær strømmede til for at udbyde eller købe varer. De handlende stod med deres boder og varer på torvet, og måske flere steder i gaderne, efter anvisninger fra kærnerne, og handelen med kreaturer fandt sted på Toften eller Riber Tofte uden for Nørreport, lige før broen over Langvedel, dvs. over Tved å.¹³⁶

Til de to markeder i året 1640 kom henholdsvis godt 250 og henved 100 fremmede personer og fik fortoldet varer ved Revier-tolden, hvilket er ca. 40% af det samlede antal fortoldende personer dette år (tabelbilag 91). Den store andel for de blot 14 dage, der prægedes af de to markeder, viser disses store betydning, ikke mindst midsommermarkedets. Man ser i byen i disse dage mange folk fra de omliggende herreder og flere fra købstæderne Kolding, Tønder, Haderslev, Åbenrå, Husum og Flensborg, fra den sidste ikke mindre end 64 personer, ligesom folk fra Angel, Ejdersted, Slesvig, Lybeck, Hannover, Sachsen og Hessen. De mange markedshandlende og markeds-gæster fik på købstadens marked afsat deres produkter og indkøbt varer til eget forbrug eller til videresalg. Folk fra kystegnene og Vesterhavs-ørerne afsatte fiskevarer og strandsalt og hentede trævarer, korn, hamp; købmænd fra København hentede fisk, købmænd og småhandlende fra Haderslev bragte kander, hatte og hvedebrød og hentede fisk, fra Åbenrå kom hvedebrød, fra Husum potter og krydderier, til gengæld for heste og fiskevarer, fra Flensborg store mængder hør og hamp, desuden jernvarer, peberkager hoser og sadeltøj, til gengæld for fiskevarer og heste, fra Slesvig eventyrske varer, fra Sachsen humle; og endelig hentede nogle få købmænd fra Rendsborg, Kiel, Lybeck og Hannover heste. Alt i alt var det dog ikke store mængder, der blev omsat, og opgørelsen understreger igen en gang det ringe omsætningsniveau i datidens samfund.

Også byens egne købmænd fik trods alt forøget deres omsætning i markedstiderne. Dette fremgår tydeligt af Hans Friis' regnskabsbøger, der i 1640 noterer op til 24 kunder for en dag i Ribemarkedsdagene. Af de i alt 34 kunder i de tre dage 8.-10. september var otte adelige, 11 gejstlige, heraf de ti udenbys, ti borgere og fem bønder. Kun én af de adelige var selv tilstede; de øvrige sendte en pige eller bestilte pr. brev; af de gejstlige var der syv, der enten selv var til stede eller havde sendt hustru eller slægtninge; af borgerne var tre til stede eller de havde sendt familie, af bønderne tre.

Også forskellige markeder rundt om i Jylland var af betydning for Riberne. Dette afspejler sig i det forhold, at forskellige markedstider blev benyttet som terminer også i Ribe, således Snapstinget i Viborg i januar, der også var et pengemarked, bl.a. med adelsmøde, ligesom Viborgs andet store marked, Mauritius-markedet i september, og markederne i Kolding, Vorbasse og Ry.¹³⁷ Ligeledes drog Riberne i stor udstrækning rundt til forskellige markeder, som Snapsting-markedet i Viborg, Kolding marked, som man havde en nær kontakt til, og markederne i Vorbasse, Ry, Holstebro, Skive, Randers, Ålborg, Middelfart, Odense, Roskilde, Tønder, Åbenrå og Sønderborg;¹³⁸ på markedet i Ry var der på Skt. Søren's dag 1640 mindst syv Ribere, hvoraf flere havde lejet stadeplads til deres kramboder år frem i tiden; på markedet i Middelfart havde borgerne i Ribe – ligesom Koldings – privilegium på lavere stadepenge end andre; på markedet i Åbenrå i juli 1638 var der i hvert fald fem Ribere med deres fiskevogne.¹³⁹

7.5. Det økonomiske resultat

De økonomiske resultater af borgernes handel kunne være vidt forskelligt for den enkelte. Blandt handelens folk finder vi ikke blot byens største skatteydere, men også en del af de mindste.

Blandt de mindre var de handlende, der aldrig havde kunnet svinge sig op, og de større handlende, det var gået tilbage for. Peder Baggesen, der døde i 1650, havde nok haft en betydelig position og levestandard, og han havde haft en betydelig handel; men ved sin død efterlod han sig et bo, hvor de meget store aktiver ikke kunne opveje de endnu lidt større passiver. I bytingbogen fra midten af 1640'erne kan vi ligeledes se, hvordan det økonomisk ramlede sammen for flere købmænd. Handelsvirksomhed, måske ikke mindst øksnehandel, har også kunnet give tab. Alligevel var handelsvirksomheden i renæssancetidens samfund den eneste vej til virkelig velstand, medmindre man som adelig havde arvet et betydeligt gods kompleks eller fik tildelt et af de store rigsembeder eller et af de større len.¹⁴⁰

7.6. Adeliges og gejstliges handel

Adelen var vel en privilegeret godsejerklasse; men også i forbindelse med afsætningen af sin landbrugsproduktion havde den forskellige privilegier. Den kunne sælge landbrugsprodukterne direkte til udenlandske købmænd og således udnytte de bedste afsætningsmuligheder, mens bønderne var tvunget til at sælge til danske købmænd eller køre varerne ind på torvet. Adelige kunne også som tidligere nævnt selv gøre indkøb i udlandet eller hos udenlandske købmænd på handelsrejse i Danmark af varer til eget forbrug.¹⁴¹

Man ser imidlertid i 1600årene kun i enkelttilfælde danske adelige engageret i handel i forbindelse med deres egen landbrugsproduktion. Og særlige forhold gør sig formentlig gældende, når adskillige af de skibe, der passerede Kronborg, var ejet af adelige, ligesom i flere tilfælde deres ladninger. Det er imidlertid ikke ganske rigtigt, når Svend Åge Hansen har villet hævde, at adelen er blevet frigjort fra de ikke agtbare erhverv i 1560erne under Syvårskrigen, en udvikling, Svend Ellehøj endda har villet placere endnu tidligere, i 1540erne. Af Øresundstoldregnskaberne ser man, at endnu i 1620erne og 1630erne passerede adskillige skibe ejet af adelige Øresund; forholdet er aldrig undersøgt; men materialet synes tilstrækkeligt til at vise, at en del adelige investerede i handelsvirksomhed. Ved selv at råde over et afsætningsapparat, har de også bedre kunnet udnytte afsætningsmulighederne for deres landbrugsproduktion.¹⁴² En investering i handelsvirksomhed var imidlertid kapitalkrævende, og en nærmere undersøgelse ville muligvis afsløre, at det netop var de rigeste og største godsbesiddere, der var engageret i denne virksomhed. En nærmere betragtning af de før omtalte adelige ejere af skibe kunne antyde dette, idet der var tale om større godsejere.¹⁴³

Adelige har altså i visse tilfælde drevet handelsvirksomhed; men hvad handelen har betydet for Ribeområdets adelige, kan vanskeligt angives.

Både bisper og præster fik en del af deres indtægter i naturalier som korn og smør, og de kom hermed i besiddelse af varer, som de kunne handle med, idet mængderne i en del tilfælde oversteg, hvad de selv kunne forbruge. Varerne blev afsat til købmænd, der eventuelt kunne afhente varerne direkte på stedet, hvorfra de leveredes til de gejstlige. Der kendes dog også eksempler på, at præster har været direkte engageret i handelsvirksomhed. Således virkede lektor ved Domkirken, sognepræst i Vester Vedsted, mag. Christen Friis i årene 1638-52 som øksneeksportør, og man ser også gejstlige selv importere varer til forbrug fra udlandet, således Holland.¹⁴⁴

8. Skibsfarten

Skibsfarten sejlede danske landbrugsprodukter til de nordtyske og nederlandske afsætningsmarkeder og hjemførte fremmede råvarer og indsutri- og håndværksprodukter; den sejlede varer i fragtfart mellem fremmede lande; og den transporterede landbrugsvarer og andre varer mellem de danske landsdele.

8.1. Aktiviteten

Den aktivitet, man i 1600årenes første årtier ser Ribe-skipperne udfolde, er ganske imponerende. Den lader sammen med oplysningerne om købmændenes handelsvirksomhed ane, at det ikke kan være rigtigt, når Bøggild-Andersen har hævdet, at de danske kongers bestræbelser for at bringe landets udenrigshandel i egne borgeres hænder var dømt til at mislykkes. Det er vel rigtigt, at landets erhvervsudvikling var tilbageblevet; men næppe, at kapitalopsamling, handelsorganisation og handels- og skibsfartsteknik var for ringe og borgernes stilling i forhold til adelen for svag. Det kunne vel knibe med kapitalopsamlingen, på grund af den økonomiske struktur i befolkningen og det lave produktionsniveau i landbruget, hovederhvervet. Men når udviklingen op igennem 1600-årene inden for skibsfarten og handelen blev, som den blev, har man formentlig snarere en forklaring i den indre økonomiske udvikling med de stadigt stigende skatter og den dermed sammenhængende udenrigspolitik og de krige, denne resulterede i. De nordnederlandske, især hollandske købmænd og skippere kom vel til at beherske både Østersø- og Norgeshandelen; men materialet vedrørende Ribe-området viser, at dette på ingen måde udelukkede dansk deltagelse i disse aktiviteter.¹

Skattelisterne og kirkebogen anfører i 1600årene ikke mange skippere, men går vi til Øresundstoldregnskaberne, finder vi, at byen i virkeligheden havde et betydeligt antal skippere, og at den var en betydelig søfartsby, et indtryk, der yderligere kan bekræftes af toldregnskaber fra Ribe, Newcastle, Oldenburg, Bremen, Stade og Hamborg. Alene for årene 1620-50 finder man navnene på mere end 140 personer, der har virket som skippere og skudemænd i byen.

8.2. Ribes, Rømøs og Koldings havne

I middelalderen havde byen i åløbet haft en fremragende havn; men med udviklingen inden for skibsfarten henimod større og mere dybtgående skibe var åhavnen blevet ubrugelig. Allerede i 1573 betegnede en fransk gesandt i et brev til den franske konge havnen i Ribe som meget farlig på grund af bankerne. Man talte meget om tilsandingen af åløbet, og der var flere projekter fremme om uddybning og udretning af åløbet ved gennemgravning. I 1642 fik man færdiggjort en stor plan, og arbejdet blev påbegyndt. Men også her greb krigen ind, og der kom intet ud af planerne.² Fortsat blev åløbet dog benyttet til sejlads med prammene og med de mange mindre skuder, der kom til byen og besørgede trafikken på det nære opland, bl.a. friserne med salt og skuder med træ.³

Nord for Mellemdammen strakte sig langs åens vestbred byens skibbro, hvor småskibe og skuder lagde til og ved byens kran kunne få losset og ladet det tunge gods. Skibbroen havde i 1594 en længde af ca. 360 m, hvilket var mere end en fjerdedel mere end i 1880; den strakte sig da også helt ud til Riberhus.⁴

Kunne havnen i Ribe ikke anvendes af større skibe, så havde man i Rømøs havn en god erstatning. Hér lå i februar 1644 hele 12 skibe, da svenskerne kom og stak havnens skibe i brand.⁵

Som ladeplads for de større skibe, der sejlede på Holland og Hamborg og ikke kunne gå op i åløbet, fungerede flere pladser langs kysten, som Vester Vedsted, Vedstedgård, Reden og Hvidding Nakke eller Nakken. Især de to sidstnævnte blev meget benyttet. Reden var området ved kysten lige nord for åens udløb, hvorfra sejladsen gik ned gennem Knud Dyb nord for Mandø. Nakken er en sandbanke i vadehavet mellem Hvidding og Mandø; den dækkes ikke af vandet ved daglig højvande, men er da adskilt fra fastlandet ved et ca. 2 km bredt bælte af sandvader og fra Riber Dyb, nu Øster Dyb, ved et ret smalt bælte af sandvader. Ved flodtid løb de fladbundede skibe op på grundene langs kysten, og okserne blev drevet ud over vaderne og hejset om bord i skibene.⁶

Lå byen på den forkerte side af den jyske halvø, når det gjaldt trafikforbindelserne til de tyske Østersøbyer, så har man dog kunnet drage fordel af forbindelserne til Kolding og denne bys havn. Der er mange vidnesbyrd om, at man i høj grad har benyttet denne havn til losning og ladning af varer. Da Kolding i 1562 i forbindelse med anlæg af en skibbro fik tilladelse til at opkræve bropenge, klagede Riberne til kongen, og de fik tilstået frihed for denne afgift mod én gang for alle at betale Kolding by halvdelen af anlægsudgifterne til skibbroen. Således havde byen i virkeligheden halvpert i Koldings havn, og om den nære forbindelse vidner også det forhold, at en del af denne havn en tid blev kaldt Riber Dyb. Det var heller ikke blot Ribe, der

drog fordel af forbindelsen; Kolding-borgerne hentede til gengæld varer fra Holland og Hamborg over Ribe, eventuelt med Ribe-skipperne, ligesom også købmænd i Viborg og Vejle. Da regeringen i 1624 indførte et postrutesystem i Danmark, fik man en rute mellem Ribe og Kolding over Foldingbro.⁷

8.3. Skibsfart på udlandet og København

Skibsfart gennem Øresund. I Øresundstoldregnskaberne er for årene 1557-1658 registreret 720 sejladser af Ribe-skipperne gennem Sundet, heraf de 380 fra Kattegat ind i Østersøen, de 340 fra Østersøen til Vesteuropa.⁸

Tabel 24. *Ribe- og Rømø-skippernes skibsfart passerende Øresund 1557-1657.*

	Antal år	Toldregnskaberne har passager mod			Medtaget her passager mod			
		øst	vest	i alt	øst	vest	i alt	%
Ribe-skipperne								
1550erne	2	3	1	4	1	1	2	50
1560erne	9	4	9	13	0	0	0	–
1570erne	6	7	5	12	1	2	3	25
1580erne	10	11	13	24	3	2	5	21
1590erne	10	63	82	145	5	10	15	10
1600erne	10	80	89	169	28	32	60	36
1610erne ¹	10	87	85	172	44	43	87	50
1620erne	10	28	27	55	28	27	55	100
1630erne	8	23	23	46	23	23	46	100
1640erne	10	34	46	80	34	44	78	98
1650erne	8	0	0	0	0	0	0	–
	–	340	380	720	167	184	351	49
Rømø-skipperne								
1550erne								
1560erne								
1570erne								
1580erne								
1590erne	10	16	18	34	0	1	1	3
1600erne	10	79	78	157	35	33	68	43
1610erne	10	14	15	29	10	9	19	66
1620erne	10	1	1	2	1	1	2	100
1630erne	8	1	1	2	1	1	2	100
1640erne ²	16	16	11	27	16	10	26	96
1650erne	8	3	3	6	3	3	6	100
	–	130	127	257	66	58	124	48

Anm.: 1) Nina Bang har ved en fejl tallene 12-13 for 1610, ikke 13-12, og 16-16 for 1615, ikke 15-17, hvilket er rettet her. 2) Nina Bang har tallene 4-1 for 1649, ikke 3-2, hvilket er rettet her.

Kilde: Nina Bang, 1906, og Øresundstoldrgsk., indtægtsbøger.

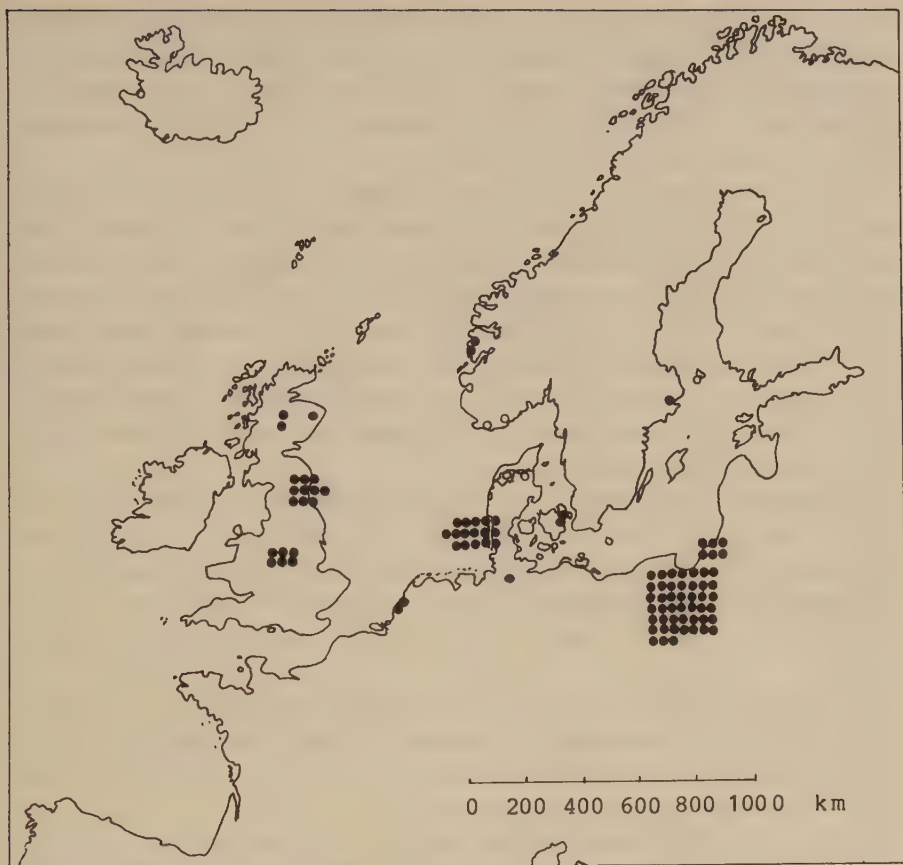
Tabel 25. Ribe- og Rømø-skippernes skibsfart passerende Øresund 1557-1657, fordelt på afgangshavne og årtier.

Kom fra	Antal passager i:													Heraf Ribe	Rømø
	1550-erne	1560-erne	1570-erne	1580-erne	1590-erne	1600-erne	1610-erne	1620-erne	1630-erne	1640-erne	1650-erne	1557-1657			
Amsterdam						5	7	4	1	1		18	15	3	
Bergen										3		3	3		
Bremen								5				5	5		
Danzig	1		1	1	2	54	51	23	15	42	3	193	147	46	
Dover										1		1	1		
Emden						2						2	1	1	
England							2	1	3	3		9	8	1	
Enkhuizen						5	3	5				13	9	4	
Hamburg				2	4	16	17	3	3			45	38	7	
Helsingør						2	1					3		3	
Holland						2	4	1				7	4	3	
København					1	5		1	4	7		18	12	6	
Königsberg				1	6	3		2	2	3		17	15	2	
London						2				2		4		4	
Newcastle						2	1	5	6	6		20	17	3	
Norge										1		1	1		
Ribe			1			14	12	3	3	16		49	43	6	
Riga					1							1	1		
Rotterdam						1						1	1		
Rømø						9	5		1	11	3	29		29	
Skotland									3	2		5	4	1	
Stade					1							1	1		
Stockholm								1		1		2	2		
Ålborg						2				1		3	1	2	
Diverse ^a	1		1	1	1	3	3	3	6	3		22	21	1	
Uangivet						1			1	1		3	1	2	
I alt	2	0	3	5	16	128	106	57	48	104	6	475	351	124	

Anm.: a) Diverse: 1550erne: Brouage i Frankrig, 1570erne: Køge, 1580erne: Hamborgsund og Gedvigsund, 1590erne: Køge, 1600erne: Randers (2), Gotland (1), 1610erne: Kings Lynn, Fliland, Ny Lødøse, 1620erne: Doggersand, Stralsund, Uddevalla, 1630erne: Norrköping (2), Becknell, Doggersand, Undal, Island, 1640erne: Bordeaux, Aberdeen, Arendal.

Kilde: Øresundstoldrgsk., indtægtsbøger.

Tidsmæssigt fordeler disse Sund-passager sig meget skævt (tabel 24-25). Mens der før 1590 blot var få passager, var der i 1590erne 145, i 1600årenes første årti 169, i 1610erne 172, hvorefter der er et betydeligt fald og i 1650erne ikke ét eneste Ribe-skib. Den mindre vækst, man ser fra 1630erne til 1640erne, skyldtes, at et større antal skippere deltog i Øresundstrafikken; i femåret 1625-29 var blot fire skippere fra Ribe og byens havn Rømø deltagere i denne trafik, for hvert af de følgende femår indtil 1644 var tallet 3, 7 og 16; derefter falder det til 7 for årene 1645-49 og blot 3, fra Rømø, for 1650erne. I året 1608, der viser det største antal Sund-passager af Ribe- og

Afgangshavne for Ribe-skipperne, der 1635-43 passerede Øresunds-tolden i Helsingør.

● angiver 1% af den samlede passerede tonnage i perioden, ○ angiver afgangshavne med under 1% af tonnagen.

Rømøskippere, 36, havde hele 22 skippere fra disse lokaliteter passeret Øresund.

I tabel 24 er de enkelte skippere fulgt i Sundtoldregnskaberne for en række år mellem 1557 og 1657, således at 49% af alle Ribe-skippernes passager i denne periode er medtaget. Da det har vist sig, at der har været et nært forhold mellem Ribe og Rømø på skibsfartens område, er også Rømøskipperne medtaget (tabel 24) fra en række år mellem 1602 og 1657, omfattende 48% af alle disse skipperes Sund-passager.⁹

Af de hermed undersøgte 475 Sund-passager var de 232 vestgående, de 243 østgående. Af de vestgående kom langt størsteparten, nemlig 193, fra den gamle hanseby Danzig; derefter følger Königsberg med 17, mens ingen af de andre byer langs Østersøens kyster var afgangshavn for mere end et-to

skibe; endelig kom 19 af de vestgående skibe fra København. Af de østgående skibe kom det største tal, nemlig 49, fra Ribe, 45 kom fra Hamborg, 29 fra Rømø, 20 fra Newcastle og 18 fra Amsterdam, mens de øvrige fordeler sig med små tal på en del lokaliteter i Danmark, Norge, England, Skotland, Nordtyskland, Nederlandene og Frankrig.

Gennem tiden skete forskellige forskydninger i de enkelte havnes betydning (tabel 25). Mens Danzigs rolle i årene 1600-49 var nogenlunde konstant, idet i hvert årti mellem 31 og 48% af alle sejladserne afgik fra denne havn, havde hollandske havne den største betydning i 1620'erne, Hamborg sit højdepunkt 1590-1619, idet byen i 1620'erne og 1630'erne blot havde nogle få procent af sejladserne, derefter overhovedet ingen, et forhold, der vel skal ses i lyset af Christian 4.s udenrigspolitik; Königsberg havde i 1590'erne 37% af sejladserne, men spillede ellers ingen rolle; engelske havne havde deres højdepunkt i 1630'erne.

Ser man på hovedområderne som helhed finder man (tabel 26), at de tyske Østersøhavnes rolle var ret konstant, de nordvesttyskes og nederlandske var faldende, de engelskes og norskes stigende, mens de danske havne i 1600-årenes første årti udgjorde 27% af afgangshavnene, derefter i de tre følgende årtier havde faldende betydning, for i 1640'erne igen at udgøre 35%.

I betragtning af den hollandske handelsflådes overlegenhed, dens stadig voksende betydning op gennem 1600-årene og dens dominans ikke blot af baltiske, men også af franske og for en stor del engelske havne, er Ribeskippernes aktivitet ganske imponerende.¹⁰

Ser man på ladningernes tilhørsforhold og forholdet mellem ladede og ballastede skibe fordelt på øst- og vestgående, ser man temmelig klart, hvad det var for en rolle, Ribe-skippernes sejlads spillede, og hvorledes byen selv handelsøkonomisk var placeret.

Af de østgående skibe var 182 ballastede, mens blot 12 af de vestgående skibe ikke havde gods ombord (tabel 27). Skibene havde altså ingen varer at bringe til Østersø-området, men hentede dettes kornafgrøder og skibsbygningsmaterialer til Vesteuropa.¹¹

Ladningernes tilhørsforhold viser, hvem Ribe-skipperne sejlede for (tabel 27). Af de 276 ladninger – 194 af skibene var jo ballastet – tilhørte de fleste hamborgere og englændere. Op gennem 1600-årene skete en vis forskydning i nationalitetsforholdet for de ejere, Ribe-skipperne sejlede for. I 1600-årenes første årti dominerede hamborgerne, i andet årti var de gået lidt tilbage og englænderne kommet frem, i 1630-40'erne er hamborgerne forsvundet; nu dominerer englænderne, i nogen grad danzigerne, og hollænderne er kommet med.

Skibsfart på Newcastle og det øvrige England og Skotland. Af Sund-toldregnskaberne antydes blot Ribe-skippernes sejlads på England, med angi-

Tabel 26. Ribe- og Rømø-skippernes skibsfart passerende Øresund 1557-1657, fordelt på hovedområder efter afgangshavne og årtier.

Havne	1550- erne	1570- erne	1580- erne	1590- erne	1600- erne	%	1610- erne	%	1620- erne	%	1630- erne	%	1640- erne	%	1650- erne	I alt	%
Danske		2		2	34	27	18	17	4	7	8	17	36	34	3	107	23
Norske			1								1	2	5	5		7	2
Svenske							1	1	3	5	2	4	1	1		7	2
Tyske Østersøkyst	1	1	2	9	57	44	51	48	26	45	17	36	45	43	3	212	44
Nordvesttyske			2	5	19	15	17	16	8	14	3	6				54	11
Engelske					4	3	4	4	6	11	10	21	12	12		36	8
Skotske											3	6	2	2		5	1
Nederlandske					13	10	15	14	10	18	1	2	1	1		40	8
Franske	1												1	1		2	0
Island											1	2				1	0
Uangivet					1	1					2	4	1	1		4	1
I alt	2	3	5	16	128	100	106	100	57	100	48	100	104	100	6	475	100

Kilde: Øresundstoldrgsk., indtægtsbøger.

Tabel 27. Ribe/Rømø-skippernes skibsfart passerende Øresund 1580-1657: ladningernes tilhørsforhold.

Ejere	1580-erne			1590-erne			1600-erne			1610-erne			1620-erne			1630-erne			1640-erne			1650-erne			1580-1657		
	ø	v	ø	ø	v	ø	ø	v	ø	ø	v	ø	ø	v	ø	ø	v	ø	ø	v	ø	ø	v	ø	ø	v	
Danzig										1/1			4/0	1/0		2/0	6/2						3/0	11/3			
Wisnar										2/0												0	2/0				
Preussen, hertugen af		1/0															1/0					1/0	1/0				
Svenske, Stockholm												1/1	1/0	1/0	1/0	1/0						3/1	2/0				
Bergen																2/0	4/0					2/0	4/0				
Hamborg	2/0	1/0	2/0	5/1	2/1	17/8			18/3				3/0									0/1	6/1	44/13			
Bremen													4/0									0	4/0				
England						2/2	1/0	11/2				8/0		1/0	15/0	1/0	13/0					3/0	49/4				
Skotland						1/1	1/0	3/1								5/0						1/0	9/2				
Holland																4/0						0	4/1				
Frankrig								1/0														0/1					
Ribe						0/8	1/0								1/0	2/0						1/0	3/8				
Ålborg						0/3																	0/3				
København					1/0											0/1						1/0	2/1				
Isl. Kompagni												1/0				2/0						1/0	2/1				
Helsingør																1/0						1/0	0				
Danske konge																						0	1/0				
Adelige																						0	1/0				
Fremmed gods													1/0	1/0		1/0						1/1	0				
Borgergoods og uang.	1/0		1/0	3/0		8/7	2/0	4/1				3/1		2/0	2/0	2/0					1/0	1/0	1/0				
			1/0	1/0	1/0	1/3	2/0	4/1				2/0	2/0	7/0	2/0	6/2	6/5					1/0	20/9				
Ladninger i alt	3/0	2/0	4/0	10/1	4/1	29/32	5/0	43/9	3/1	26/1	12/1	23/0	13/2	41/8	0	0/2	44/5	174/53					1/0	20/9			
Ballast		1/0			24/34	3/1	39/10	25/0	1/0	11/0	0/1	21/14	3/2	0/3	0/1	121/61	7/5					19/2	16/9				
Passager i alt	5	16	128	57	106	48	104	6	470																		

Kilde: Øresundstoldrsgk., indtægtsbøger.

velse af havne som Newcastle, London, Dover og Aberdeen som afgangshavne.¹² Af de engelske havnetoldregnskaber (port books) kan fås et mere dækkende indtryk. Det fremgår, at Ribe-skippernes sejlads på Newcastle har været ganske betydelig (tabel 28). Endnu 1593-94 forekommer vel ingen skippere fra Ribe; men i vinteren og foråret 1601-02 var der to, og i 1616 fik hele 9 skippere fortoldet 6 ladninger for indgående og 15 for udgående.¹³ I 1620'erne og 1630'erne ser man adskillige Ribe-skipperne, i 1661 og 1662 igen ingen. I de anførte år forekommer i alt 21, hvoraf én optræder i tre år, én i fem, og selv om materialet er meget fragmentarisk, og selv om langt fra det hele er gennemgået for perioden, er det nok til at vise, at samtidig med, at Ribes skibsfart passerende Øresund voksede frem, fik man en fragtfart på England. Dette skete samtidig med, at der foregik en betydelig vækst i den engelske handelsflådes tonnage.¹⁴

De 21 skippere sejlede med i alt vistnok 17 forskellige skibe, hvis navne de engelske embedsmænd har gengivet på deres eget sprog: *Black Moon*, *Falcon*, *Red Lion*.¹⁵

Tabel 28. Ribe-skippernes fragtfart på Newcastle 1593...1662

Periode for havnetoldregnskab	Antal skippere	Indgående skibe	Udgående skibe
1593 Mich.-1594 Mich.	0	0	0
1601 Mich.-1602 påske	2	0	2
1615 jul-1616 jul	9	6	15
1624 Mich.-1625 påske	1	2	1
1631 påske-1631 Mich.	0	0	0
1632 jul-1633 jul	4	5	7
1633 jul-1634 jul	1	3	4
1635 jul-1636 jul	5	3	5
1635 påske-1635 Mich.	0	0	0
1636 jul-1637 jul	3	2	5
1637 påske-1637 Mich.	0	0	0
1637 Mich.-1638 påske	0	0	0
1639 jul-1640 jul	2	0	2
1660 jul-1661 jul	0	0	0
1661 jul-1662 jul	0	0	0
	27	21	41

Kilde: Public Record Office, London, E. 190, 185/6...193/3.

Der har været en nær sammenhæng mellem væksten i Ribes skibsfart gennem Øresund og etableringen af en fragtfart på England. En stor del af skippernes ladninger har været ejet af engelske og skotske købmænd, for hvem Riberne sejlede rug, hør, hamp, blåv o.a. varer fra Østersø-området, bl.a. via Danzig, til Newcastle, hvorfra de sejlede kulladninger, bl.a. tilsy-

neladende til Ribe, og en del engelsk klæde, fåre- og lammeskind, uldvarer, blyhvidt, mønje og bly; fra Amsterdam sejlede de stivelse, hør, hamp, blå, krydderier, vin, stegepander m.m. til Newcastle, fra Norge hentede de tømmer, deler, rundholter, master m.m. Omfanget af Ribernes trafik på Newcastle ses bedst på baggrund af den øvrige danske, slesvigske og norske trafik på byen (tabel 29). I hvert fald i de år, der hér er undersøgt, dominerede Ribe helt.¹⁶

Tabel 29. *Danske, slesvigske og norske skibes anløb af Newcastle 1593...1661.*

Hjemsted	1593 1602	1601	M.-1615 p. 1616	X-1632 X 1633	X-1636 X 1634	X-1639 X 1637	X-1660 X 1640	X-1 X 1661	X- I X alt
<i>Danmark:</i>									
København	2			1	3	1	10	5	22
Helsingør							3		3
Ribe		2	21	12	7	7	2		51
<i>Slesvig:</i>									
Flensborg	1						4		5
Friedrichstadt				4	3		13		20
Glückstadt					1		15		16
Husum	4	1	4		16	1	13		39
Sønderborg				2	3	1	6		12
Tønder				2	5	1			8
Tønning			1	1	9		10	1	22
<i>Norge</i>									
Kristiania								1	1
Flekkerø							2		2
Tønsberg						1			1
Stavanger				3	1				4
Bergen		1	1	3			2		7
	7	4	27	28	48	12	80	7	213

Kilde: Se tabel 28.

Skibsfart på andre byer og lande. En lille snes af Ribe-skippernes Øresundspassager havde som udgangshavn Amsterdam, næsten alle i 1600årenes første tre årtier. Alle disse sejladsere foregik i ballast, der var ingen varer at bringe retur østover. Så meget mere sejlede man fra Amsterdam direkte til Ribe. Også andre nederlandske byer var mål for Ribernes skibsfart, således Enkhuizen og Harlingen, og allerede i 1582 nævnes ni skippere som sejlen-
på Friesland.¹⁷

Af lister over grevskabet Oldenburgs Wesertold for årene 1624-27 fremgår, at mens der passerede enkelte danske skibe eller ladninger, således to

oksetransporter fra Ålborg, var der ingen fra Ribe. Fra hertugdømmet Slesvig var der fra Ribes handelsområde flere skibe eller ladninger, og flere Ribe-skibe var i 1630erne og 1640erne i Bremen.¹⁸ Af en række kærnerregnskaber fra Stade fra 1640erne med angivelser af skibstoldindtægter fremgår, at i 1640erne var adskillige skibe, fordelt på 17 skippere, i den gamle hanseby. Ribe overgås dog her af de danske byer Varde og Ringkøbing med henholdsvis 50 og 28 skibe, mens de få øvrige danske lokaliteter kun har få. Den danske skibsfart i disse fire år udgør dog blot en lille brøkdel af regnskabernes samlede tal.¹⁹

I Hamborgs lister over den af ind- og udgående skibe betalte Weserzoll for en række år i 1620erne og 1630erne finder man navnene på i alt 49 skippere, der sejlede på Ribe; 16 af disse kendes fra Øresunds-toldregnskabene, Hans Friis' købmandsbøger eller skattelisterne 1640 og 1650, men størsteparten af de resterende er sandsynligvis også fra Ribe. Det store antal vidner om byens hyppige trafik på Hamborg. Ladningerne har dog været temmelig små, svingende mellem én og ti læster, med et gennemsnit på 3,3; for det samlede antal skibe, der ankom til Hamborgs havn 1610-11, var det gennemsnitlige læstetal 10,5, for året 1624-25 18. Af den samlede trafik på Hamborgs havn udgjorde Ribes blot en lille brøkdel, henholdsvis 1,3 og 2,0%; da skibene i læstetal lå langt under gennemsnittet, var andelen af varetransporten altså endnu mindre.²⁰

Som fragtskipperne har Ribere sejlet klæde, bommesi, trip m.m., glas, spansk vin, salt, rosiner, sukker o.a. kolonialvarer fra Hamborg til bl.a. Stockholm og Norrköping, og som returlast fragtede de stangiær, deler, hvede, rug og smør.²¹

Ribe-skippernes trafik på Elben kan også iagttages i et regnskab over indtægterne af Christian 4.s Elb-told, som blev opkrævet af alle skibe, der passerede hans by Glückstad ved Elbens østbred, et halvt hundrede km nordvest for Hamborg. I de tre sommermåneder juni-august 1638 passeredes toldstedet af en købmand og ni skippere fra Ribe. Ladningerne anføres ret detaljeret, rug og smør, flæsk og fisk for sydgående, Lüneburgsalt, sæbe, stivelse, klæde, krydderier, farvetræ, jern og æbler for nordgående.²²

Fra København, der tegnede sig for en snes Ribe-skipperes fragter gennem Øresund, sejlede skipperne salt, brød, øl og malt, mel, byg, ærter o.a. landbrugsvarer bl.a. til Norge.

Fra Norge, der med byerne Bergen, Arendal, Undal og enkelte andre lokaliteter tegnede sig for en lille halv snes af Ribernes fragter gennem Øresund, sejlede fiskevarer som sild, torsk, tørfisk og skrufisk samt deler.

Af hansebyen Rostocks søbrevregister fra årene 1586-1605 ses, hvilke skibe der besejlede byen. For perioden er der tale om i alt 3.793 indgående og 3.800 udgående skibe. Af disse var ikke så få danske, nemlig mere end en fjerdedel. Men ikke ét Ribe-skib forekommer; der savnes helt skibe fra

Jyllands og Slesvigs vestkyst. Byen har ligesom Lybeck, ligget på den forkerte side af den jyske halvø.²³

Hovedrollen i Ribernes Østersø-trafik spillede Danzig, der som før nævnt var afgangshavn for ca. 40% af passagerne gennem Sundet. Allerede i 1537 nævnes byens trafik på denne hansestad, og fra 1557 vidner Øresunds-toldregnskaberne i rigt mål om den. Ladningsangivelserne viser, at man fragtede store mængder rug, desuden hvede, havre, boghvede og ærter og skibsbygningsmaterialer som træ, kabelgarn, beg, tjære, blå samt stangjern, osmundjern, potaske, hør, hamp, lærred og pryssing, det berømte Danziger-øl. Mens befragterne i 1600årenes to første årtier mest var hamborgere, dominerede englænderne helt i årene 1620-50 (tabel 27). I hvert fald enkelte gange har befragterne været Ribe-købmænd og -redere.²⁴

Med en lille snes fragter fra Königsberg har Ribe-skipperne bragt rug, hør, egeplanker, deler og læder til Vesteuropa. Befragterne var indtil lidt ind i 1600årene hamborgere, fra 1620erne englændere.²⁵

Af skibstoldbøger, de såkaldte Portorien-Bücher, fra Reval fra årene 1638-42 ses, hvilke skibe der i disse år førte varer ind og ud af denne havn, hvorfra bl.a. eksporteredes rug, byg og hvede, hør, tran, tjære og zobel til Vesteuropa. For de nævnte år registreredes blot nogle hundrede ind- og udgående ladninger og heraf blot nogle få danske. Ribe-skibe er altså på dette tidspunkt ikke nået så langt.²⁶

Kun få af de Ribe-skibe, der gik gennem Øresund, sejlede på endnu fjernere egne. Omkring 1660 begyndte der imidlertid at dukke skipper op med en noget videre horisont, således som Jørgen Hansen Ostindiefarers og Peder Møller Ostindiefarers tilnavne viser. Efter at disse skipper har slået sig ned i byen, har Ostindien dog været fortid for dem, oplevelser fra deres tid i kompagniets tjeneste i København. Og de har slået sig ned i en by, hvor skibsfarten efter en blomstrende periode næsten var gået i stå.²⁷

Hollænderne blev i 1600årene betegnet som Europas fragtfarere; de kunne sejle enhver anden nation af søen, som en gruppe Amsterdamske købmænd og skibsredere sagde i 1629. Dette var umiskendeligt. Alligevel var Ribe hjemsted for en flok skipper, der sejlede vidt omkring i Europa, vel nok med bysbørns købmandsvarer, men langt mest med udenlandske købmænds. Karakteren af disse skipperes fragtfart fremgår, når man følger en af dem på hans omflakkende rejser over Nordeuropas have.²⁸

Skipper Niels Jensen forekommer første gang i Øresundstoldregnskaberne i maj 1620, da han passerede for østgående fra Amsterdam med ballast; han optræder i årene indtil 1641 i alt 51 gange i Øresundstoldregnskaberne, 20 gange i Newcastle's havnetoldregnskaber 1633-34, 1636-37 og 1640 og én gang i toldregnskaberne fra Stade i 1640erne. Efter 24 sejladser gennem Sundet siden maj 1620 kom Niels Jensen i maj 1635 fra Amsterdam med sit skib Røde Løve på ca. 60 læster i ballast og må være gået til Danzig, for i

juni passerede han Kronborg på rejse fra denne by med 58 læster rug, der var engelsk gods; i juli passerede han igen for østgående fra England i ballast, og i august returnerede han fra Danzig med 52 læster rug bestemt for England. Det følgende forår i april lagde han ud med en rejse fra Ribe i ballast til Danzig, hvorfra han i maj returnerede med 55 læster rug, engelsk gods, hvoraf vi ser 35 læster indfortoldet i Newcastle samme måned; i begyndelsen af juni kom han i ballast fra Newcastle med 36 centerweight kul, som han netop havde fået udfortoldet, i slutningen af samme måned kom han igen fra Danzig med 58 læster rug, i slutningen af juli kom han med ballast fra Newcastle og i slutningen af august returnerede han fra Danzig med 56 læster rug bestemt for England. Helt så monoton var hans fragtfart dog ikke hvert år; i 1625 fragtede han klapholt, beg og vognskud fra Königsberg til England, i 1626, 1635 og 1641 varer til Amsterdam, bl.a. fra Danzig; i 1631 havde han et par fragter deler, stangjern, rug og hvede m.m. fra Norrköping, formentlig til Hamborg, hvorfra han fragtede en ladning hamborgsk gods, salt, klæde m.m., og i 1643 betalte han told i Stade. Derefter møder vi ham ikke længere i toldregnskaberne.

Det fremgår, at der ofte gik en måned mellem Niels Jensens Øresundspassager, og man kan slutte, at så lang tid har en rejse varet fra England til Øresund frem og tilbage og en rejse fra Øresund til en Østersøby frem og tilbage. Det har været begrænset, hvad en skipper kunne nå. Man var helt afhængig af vejr og vind og strøm, og det lunefulde vejrlig har spillet mangt et puds.²⁹ En væsentlig indskrænkning i skibsfartens aktivitet fulgte også af det forhold, at man var tvunget til at lægge skibene i vinterleje. I alle nordeuropæiske toldregnskaber ser man en nedgang i skibstal henimod årets slutning, hvorefter der kan være tale om næsten stilstand indtil forårets begyndelse. Ved kombination af oplysninger i flere toldregnskaber kan man se, at Ribe-skipperne normalt i slutningen af året er søgt til hjembyen, hvor deres skude kunne ligge i vinterhavn ved Rømø, for så igen at lægge ud, når foråret kom.³⁰

8.4. Redere og partsrederi, skipperkorps og skibsmandskab

Endnu i 1500årene træffer man i Ribes skattelister en skibsbygmester, og byen havde en plads ved åen, hvor der blev bygget skibe, og en skibsbyggerplads tæt ved Skt. Peders Kirke. I 1566 fik byen befaling til at sende seks skibsbyggere til København for at arbejde på kongens orlogsskibe. I skattelisterne fra 1600årene optræder tilsyneladende ingen skibsbygmestre; men bygningen af skibe er ikke helt ophørt. I december 1632 noterede Hans Friis på skipperen Hans Tygesens konto, at han skulle betale det følgende forår, »førend han fører hans nye skib her fra broen, som han nu haver på sta-

bel.«³¹ Var der tale om *større* skibe, har Ribe-skipperne og redere dog måttet anskaffe dem andetsteds, og man hører også tilfældigt om sådanne erhvervelser af skibe i Holland, i Norge, i Slesvig.³²

Om hele den skibsflåde, som Hans Friis var medreder for, er vi gennem hans regnskab- og notatbog ganske godt underrettet.

Allerede hans far, Niels Grisbeck, havde været reder for et skib. I 1610 købte han en 1/8 part i Christen Hjerensens skib, købt i Holland for 1.848 sldr., og han betalte sin part i tre terminer. Som medredere i halvparten af skibet havde han en rådmand og to senere rådmænd; den anden halvpart har muligvis været ejet af skipperen.³³ Takket være købmandens noteringer kan vi nøje følge hans udbytte af skibsparten. Hvert år mellem 1611 og 1617, med undtagelse af 1614, anfører han udgifter til udredning og den modtagne fortjeneste. Hvert år blev til udrustning til sejlads til Holland købt 1-2 td. øl, 1 td. brød, 1½-2 Riberpd. flæsk, 2 mk. ister og 2 mk. lys, 1 skæppe gryn, foruden flæsk, kød, smør og ærter; udgifterne udgjorde 7½-10 dal., indtægten 18-28 dal., således at forrentningen blev 4-8%, idet der ikke er taget hensyn til afskrivninger – eller til værdien af eventuel egen andel i fragtmuligheder. Udredningerne fandt i 1611 og 1612 sted ved påsketid, der disse år faldt i slutningen af marts og begyndelsen af april; et år nævnes proviantens transport til Hvidding Nakke, og man forstår, at skibet har været benyttet til transporten af forårets eksport af øksne til Holland. Senere kan vi følge sønnens aktivitet som skibsreder. Han købte sin første skibspart i 1625, den sidste i foråret 1646, og nåede at få part i hele ni skibe, hvoraf fire var købt i Holland, et i Bremen, to i Flensborg, et i Århus og et ejet af en Bremenskipper. Skibenes pris lå mellem 1.080 og 5.760 sldr., med et gennemsnit på 2.410 sldr., og rederne havde investeret et samlet beløb på 19.282 sldr. Heraf var Hans Friis' andel 2.251 sldr., fordelt på ti af de i alt 90 parter. Der var tale om meget betydelige investeringer, men skibenes levetid skulle blive kort. Et blev taget af sørøvere efter et års forløb, to blev brændt af svenskerne i Torstenssonkrigen efter henholdsvis fire og et år, et blev efter tre års forløb taget af svenskerne og forliste, et forliste ved Helsingør efter seks års forløb, et blev solgt i Amsterdam efter fem år og om de tre sidste hører man blot i henholdsvis et, et og syv år, uden at kende deres skæbne.³⁴

Det fremgår, at Ribe-skibenes ejendomsforhold normalt var ordnet gennem partsrederi. Som Hans Friis' medredere ser vi foruden skipperne en række købmænd. Skippernes part kunne være større end de øvrige redere.³⁵ Kilderne oplyser imidlertid kun lidt om, hvem der deltog i rederivirk-somheden. I skifterne ses kun tilfældigt flere af de større købmænd som redere. Også andre deltog i denne aktivitet; i 1646 havde således skipperen Hans Guldager en sag angående skibsparter med sine redere, slotsskriveren

Jørgen Pedersen, den adelige lensmand Gregers Krabbe og ridefogden på Riberhus Peder Byrgesen. Ikke blot møder man som redere atter og atter de store købmænd, især rådmændene, men også andre fra overklassen, adelen og embedsmændene.³⁶

Skibsparterne kunne være 4-, 6-, 8- og 16-parter. Fra udlandet kendes også halvparter og 32- og 64-parter samt 3- og 5-parter o.a. brøkdele. Rederiet blev ofte ledet af skipperen, der i så fald selv var partner, således som han vistnok også var det i de hér iagttagne tilfælde. Ejede skipperen ingen part i skibet, var han blot ansat til at føre dette, han var sætteskipper.³⁷

På samme måde som ejendomsretten til skibene i almindelighed var fordelt på flere redere, kunne skibets ladning være det. Skipperen ejede også i adskillige tilfælde i hvert fald en del af ladningen, som han kunne sælge til byens købmænd, og han har også brugt at købe kramvarer hos byens købmænd til videresalg og landbrugsvarer til eksport, således korn til Norge.³⁸

Risikoen ved søtransport var meget stor. Den skæbne, de hér omtalte skibe fik, viser dette tydeligt. Det var ikke blot en formel, når købmanden i sin bog noterede: »resten ... at betale, når Gud vil, at rejsen er gjort.« Man kunne vel begrænse tabene ved spredning af risikoen gennem partsrederisystemet, men ikke undgå dem. Søforsikring kendte man ikke meget til i periodens begyndelse, når bortses fra Ostindisk Kompagni i København, der fra 1618, da det indledte sine oversøiske rejser, hyppigt benyttede assurance. Men henimod 1660 synes man i Ribe at have draget fordel af udviklingen i Nederlandene også på dette område; i skiftet 1655 efter købmanden Christen Pedersen Brøndum fandtes fire hollandske assurancebreve.³⁹

Hans Friis var medreder sammen med eller for godt en halv snes Ribeskipperne i 1630-40erne. Det nære forhold mellem købmand og skipper fremgår af, at i samme tidsrum havde 22 skippere konto hos denne købmand, som fik fragtet varer til ind- og udland, opkøbte skippernes hjembragte varer eller solgte skibsmaterialer som sejllærred og proviant samt varer til videresalg.

Vi har set Ribe-skippernes aktivitet i trafikken til og fra byen og i den europæiske fragtfart. Materialet er spredt, man ser trafikken fra flere vinkler, og billedet er ikke blot set fra flere vinkler, det er også højst fragmentarisk. Det kan derfor være vanskeligt at bestemme størrelsen af den befolkningsgruppe, der drev denne virksomhed, skipperne og skudemændene, for ikke at tale om det menige mandskab. For skipperklassen er det dog muligt at give nogle tal. I marts 1595 var byens skudemænd kaldt til møde på rådhuset, og vi får her navnene på ni tilstedeværende og seks fraværende skudemænd; og i marts 1599 var der ved et lignende møde 13 skippere, med angivelse af, at yderligere mindst fire manglede. Dette tal for skippere og skudemænd fra tiden omkring 1600, ca. 30, svarer til det, man når frem til

på grundlag af en bearbejdelse af skattelisten for året 1640, nemlig 36, hvoraf 18 genfindes i havnekæmnerregnskabet samme år som skudemænd eller skippere.⁴⁰

Med den forholdsvis korte levealder dengang har der været en sikkert ikke ubetydelig udskiftning også i skipper- og skudemandskorpset. Ved en optælling af skippere på grundlag af registrering i det hér benyttede materiale, når man som før nævnt frem til mere end 140 personer fra årene mellem 1620 og 1650.

Af de skippere, hvis fødested vi kender, var kun få født i Ribe; adskillige stammede fra Rømø, Fanø, Ballum o.a. steder langs Vestkysten. I dette område boede, ligesom i andre lokaliteter i Nordfrisland, talrige skippere, der i begyndelsen af 1600-årene deltog i skibsfarten gennem Øresund.⁴¹

I almindelighed ser man den samme Ribe-skipper sejle med det samme skib. Men sætteskipperne synes også at have forekommet.⁴²

Om skibenes menige mandskab hører man så godt som intet. I 1639 nævnes en skippers bådsmand, dvs. matros, og i 1642 tales om fire mands afsigelse fra samme skippers skib, formentlig i forbindelse med en sag mod ham for ulovlig udførsel af tømmer fra Norge. Det skib, hvormed Hans Jessen Søhane i august 1573 var på rejse fra Holland til Hamborg, havde foruden skipperen en besætning på blot tre mand. Af en engelsk kilde fra 1580 fremgår, at skibe på ca. 30 tons burden havde en besætning på 5-6 mand, skibe på 40 tons 7 mand og skibe på 50 tons 8-9 mand. Ribes handelsflåde har beskæftiget en del søfolk; men det er ikke muligt at se, om de eventuelt optræder i skattelisterne, mellem de »uavgivne« personer, hvorimod skipperne som omtalt flere gange anføres.⁴³

8.5. Ribes handelsflåde

Tilfældigt angiver kilderne typebetegnelser for Ribe-skibene, som krejert, bojert, galiot, pinas, smakke og skude; men i almindelighed angives det ikke, hvilke skibstyper man sejlede med. Opgørelser på grundlag af havnekæmnerregnskaberne giver dog et vist indtryk af de skibstyper, der besejlede byen (tabel 30).

Af List toldregnskaber 1642-43 får man et ganske godt indblik i, hvad det var for Ribe- og Rømø-skibe, der passerede farvandet ved List; af 35 skibe med skippere fra Ribe og Rømø var de fleste krejterter og bojertter, skibene på under 10-12 læster dog mest smakker og skuder.⁴⁴

Oplysningerne om skibenes størrelse er ligeledes sparsomme. De engelske havnetoldregnskaber giver en del tal for en række skibes størrelse, målt i tons burden. Tallene synes temmelig løseligt angivet; de er altid runde; og de kan svinge noget for tilsyneladende det samme skib. I de senere toldregnskaber mangler desværre angivelserne af skibenes størrelse. Det er

Tabel 30. *Fartøjer, der besejlede Ribe i 1638*

	Skibe på Reden og Nakken	Skuder og både
Skibe	5	1
Kåge	1	11
Bojerter	2	
Skuder		42
Smakker		4
Både		70
Uangivet	120	26
	128	154

Kilde: *Hkmrghsk 1638*

imidlertid muligt ad anden vej at skaffe oplysninger om læstetallet for en række Ribe-skipperes fartøjer i årene 1635-43. Det har været fremhævet, at blot for de hollandske og nordvesttyske skibe anfører Øresundstoldregnskaberne, indtil 1645, skibsstørrelser, idet disse skibe betalte en afgift, der var afhængig af skibenes drægtighed.⁴⁵ Men i virkeligheden angiver Sund-toldregnskaberne for årene 1635-43 også læstetallet for *danske* skibe; i disse år optræder en særlig afgift, lygtepenge, der betaltes af *alle* skibe (med undtagelse af de svenske) med 1 sk. lybsk pr. læst.⁴⁶ Når afgiften svinger lidt for den samme skipper, kan forklaringen være unøjagtighed i målinger eller skipperens angivelser, måske med henblik på at spare lidt i told. Svingningerne for f.eks. skipperen Niels Jensens mange passager (tabel 31) kan vel forklares med, at skibet har været på ca. 60 læster, men at han har haft held til at få mindre tal godkendt.

Ud fra dette kan man bestemme den handelsflåde, som 21 Ribe-skipperere

Tabel 31. *Ribe-skipperen Niels Jensens betaling af lygtepenge ved Øresundstolden 1635-41*

	Antal passager med betaling af:					
	50 sk.	55 sk.	56 sk.	57 sk.	58 sk.	60 sk.
1635	3				1	
1636	1	2	3			
1637		1	1	1		3
1638		1	1			
1639		4				
1640	1					1
1641		5	1			
I alt	5	13	6	1	1	4

Kilde: *Øresundstoldrgsk, indtægtsbøger 1635-41.*

Tabel 32. Ribe- og Rømø-skippernes skibsfart passerende Øresund 1635-43: læstetal (1) og antal passager (2).

	Skat 1640	sk. 1650	1635	1636	1637	1638	1639	1640	1641	1642	1643
1. Peder Bonniksen										53	2
2. Christen Hansen				56	1	56	2	56	2	56	1
3. Christen Jensen										14	2
4. Mikkel Jensen	4						28	2			
5. Niels Jensen			60	4	60	6	60	2	60	2	60
6. Henrik Christensen Kromose										45	3
7. Peder Christensen Kromose											45
8. Jens Mikkelsen Rømø	10	16						28	1	28	1
9. Niels Mikkelsen		18						15	2	15	2
10. Peder Mikkelsen										15	1
11. Jens Nansen									30	6	30
12. Anders Nielsen	10	8		100	2					34	3
13. Mikkel Nielsen		6							23	1	23
14. Troels Nielsen											47
15. Christen Pedersen										48	1
16. Hans Pedersen				30	1				50	1	50
17. Niels Pedersen										45	1
18. Vølter Pedersen							40	2		49	1
19. Nickels Rasmussen			20	5							
			30	2							
20. Peder Sørensen								50	4	50	4
			400	11	646	10	472	8	200	4	296
									6	490	11
									983	23	819
										22	879
											22

Anm.: Nr. 5-7 og 10 forekommer både under Ribe og Rømø. Nr. 8, 9, 13 og 15 var født på Rømø, nr. 18 i Haringen og nr. 19 på Sild, og de løste borgerskab i Ribe hhv. 1639, 1646, 1653, 1632, 1634 og 1629, hertil muligvis nr. 2 1625 og nr. 3 1637. For nr. 2 ses børn i Ribe domsogns kb 1639-45, for nr. 8 1640-43, for nr. 9 1644-54, for nr. 15 1635 og for nr. 18 1636. Nr. 2, 4, 5 og 19 sejlede på England, hhv. 1636, 1633, 1633-40 og 1633.

Kilde: Øresundstoldrsk., indtægtsbøger 1635-43.

i årene 1635-43 benyttede i Østersø-trafikken (tabel 32). Det fremgår, at læstetallet for de 26 forekommende skibe svingede mellem 10 og 100, med et gennemsnit på 41 læster, idet skibene fordeler sig på grupper med fem læsters difference på den i tabel 33 angivne måde. Skibe på omkring 30 og 50 læster synes altså at have været de mest anvendte af Riberne i skibsfarten på Østersøen.

Det samlede læstetal for de skibe, der hvert år mellem 1635 og 1643 passerede Kronborg, fremgår ligeledes (tabel 32). Der forekommer mellem to og elleve forskellige skibe årligt, med en samlet drægtighed på mellem 88 og 450 læster, og med en samlet passerende tonnage på mellem 200 og 983 læster.

Tabel 33. *Fordeling efter læstetal af Ribe- og Rømø-skippernes skibe passerende Øresund 1635-43 (1) og Listerdyb 1642-43 (2).*

Læster	3-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	100
(1)		2	1	3	2	4		1	6	3	1	1	2
(2)	17	3	2	3	1	4	1	2	2				

Anm.: Tabellen angiver de enkelte, hér registrerede skibe i handelsflåden.

Kilde: Tabel 41 og *Da. Kanc.* B 243b, IV nr. 6, toldbøger for Listerdyb 1642-43.

Mellem de forskellige skibstyper har der været noget flydende grænser, og de registrerende personer har næppe altid heller haft den samme opfattelse af, hvilke skibe de havde for sig. Inden for de enkelte typer har størrelsen også kunnet variere betydeligt, således som det ses af toldregnskaber fra sidste halvdel af 1600årene.⁴⁷ Væsentligst er det, at de fleste skibe og skibstyper har været temmelig små. Pinas'en var den skibstype, der opviste de største skibe; den havde tre master og førte dels råsejl, dels mesan og mærs; dens skrog endte agter i et spejl. Galioten og krejertern hørte til de middelstore skibstyper. Galioten var for det meste tomastet, men kunne også have tre master, og førte råsejl; den var forholdsvis fladbundet og rundgattet uden agterspejl; normalt var den ikke over 50 læster. Krejerten kunne have to eller tre master; på både fokke- og stormast førtes to råsejl, på den lille mesanmast et gaffelsejl; dens skrog var mindre buttet end galiotens. Skibe af disse typer med en drægtighed på omkring 50 læster, målte i længden ca. 22-24 m, i bredden 6-7 m og i højden 2,5-4 m.⁴⁸

Skibe, der skulle sejle på fjernere pladser, som Spanien-Portugal, måtte have en vis størrelse. Om de skibe, som Ribes vin- og saltkompagni i 1624 og købmændene Hans Friis og Peder Sørensen Skrifer i 1630 sendte til Spanien, vides imidlertid intet.⁴⁹

Det store antal Ribeskipper og de mange skibe er næppe udtryk for en

En fløjte og andre nederlandske skibstyper ud for en marskkyst ca. 1650.

Sceneriet af den nederlandske kunstner Reinier Nooms (Zeeman) fra ca. 1650-60 må svare til det, man hvert forår i øksnetiden så på Riber Red.

Radering på Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg.

helt så betydelig skibsfart, som man kunne tro. Vi har set, at skibene for det meste har været små, og sammenlignet med f.eks. Hamborgs skibsfart har Ribes været temmelig ubetydelig.

Den talmæssige størrelse på enkelte tidspunkter kan man danne sig et vist indtryk af gennem havnekæmnerregnskaberne. For året 1638 var der tale om fem større skibe og 12 mindre, såkaldte skuder; men heri er ikke medregnet skibene på Rømø. For året 1642-43 skulle der ifølge en beregning på grundlag af regnskabet fra List strømtold for Ribes vedkommende være tale om 14 skibe på i alt 78 læster (jfr. tabel 33); men hertil kommer, at der på Rømø, Ribes havneplads, var hjemmehørende 21 skibe på i alt 478 læster, altså en samlet tonnage på 556 læster, svarende til ca. 830 tons, fordelt på 35 skibe. I 1648 var der i byen 18 skuder, der betalte det årlige beløb i kabe-
penge.⁵⁰

En handelsflåde på 35 skibe, hvoraf halvdelen har været ganske små, lyder ikke af meget. Og dog var byens handelsflåde sammenlignet med mange *andre* danske byers ganske anselig. Man har her kun spredte tal, men alligevel nok til at give et indtryk. Ifølge et overslag for Danmark fra 1642, udarbejdet i Rentekammeret, besørgedes skibsfarten til og fra udlandet da af 33 skibe på over 100 læster, 38 på mellem 100 og 30 læster og 1.444 på mellem 30 og 1½ læst, i alt henholdsvis 3.565, 2.165 og 16.679 læster; de

tilsammen 22.409 læster, hvoraf Ribes tonnage 1642-43 vel kun udgør ca. 2,5%, må imidlertid også omfatte den udenlandske skibsfart. I 1635 havde København vel en handelsflåde på 88 fartøjer med tilsammen 2.370 læster; den københavnske skibsfart har været noget mere imponerende end Ribes, med Ostindisk Kompagnis skibe, der sejlede på det fjerne Østen. Men provinsbyernes flåder lå langt tilbage for hovedstadens. Malmø havde således 1633-34 kun fem større og otte mindre skibe, Helsingør 1633-34 kun ét skib, der nåede 40 læster.⁵¹

Ifølge en muligvis ikke alt for pålidelig opgivelse i en indberetning fra 1654 til den svenske regering skulle der da i København være 25 handelsskibe på mellem 70 og 100 læster, mens det øvrige Danmark i alt havde 22 skibe og Norge 52, heraf Bergen 26 på mellem 88 og 100 læster. Af de danske provinsskibe hørte 11 hjemme i Ribe og på Rømø, altså halvdelen. Da byen i 1650'erne overhovedet ikke forekommer i Øresunds-toldregnskaberne, mens f.eks. Ålborg havde 43 passager, giver disse tal dog næppe noget reelt indtryk af den faktiske flåde.⁵²

Af de slesvigske byer skulle ifølge Heinrich Rantzaus Jyllands-beskrivelse fra slutningen af 1500'årene Flensborg have en handelsflåde på 200 skibe og Haderslev på 20, mens han om Husum blot siger, at borgerne meget bruger skibe til handelen. Men Rantzaus siger intet om byer som Åbenrå, Sønderborg, Eckernförde, Slesvig, Tønder og Tønning eller om en række små lokaliteter i Eidersted og Nordfrisland og øerne Rømø, Føhr, Helgoland, Oland og Nordstrand, byer og lokaliteter, som vi netop træffer i Øresunds-toldregnskaberne, i havnetoldregnskaberne fra engelske byer og til dels i Revier-toldregnskaberne fra Ribe. Der er ingen tvivl om, at skibsfarten i dette område, ligesom den økonomiske udvikling i det hele, har været langt fremme, og vi ser på flere måder en fremgang i skibsfarten i 1600'årene, indtil Trediveårskrigen fra 1627 skulle give tilbageslag.

Med de handelsflåder, der fandtes i Ribes vigtigste leverandørbyer, Hamborg, Lybeck og Amsterdam, kunne byen naturligvis langt fra måle sig. For Hamborg anslås handelsflåden omkring 1595 til 133 skibe på ca. 6.880 læster. Godt 75 år senere var der sket en tredobling, idet en liste fra 1672 anfører 277 skibe med i alt 21.258 læster.⁵³ For Lybeck anslås den samlede handelsflåde omkring 1600 til ca. 140 skibe på tilsammen 9.200 læster, og dette tal havde næppe ændret sig meget for tiden omkring 1660.⁵⁴ For Amsterdam synes der ikke at foreligge nogen særskilt opgørelse; men den samlede nederlandske handelsflåde sættes i slutningen af 1500'årene til 1.200 skibe på gennemsnitligt 84 læster, i alt ca. 100.000 læster. For tiden omkring 1650 anslås den nederlandske handelsflåde, hvoraf Amsterdam vel har haft en ikke ubetydelig andel, til mindst 3.500 skibe på tilsammen ca. 284.000 læster, langt større end selv Hamborgs; den var også vidt specialiseret i en verdensomspændende handel og fragtfart.⁵⁵

Var Ribes handelsflåde således ikke stor, set på baggrund af Hamborgs, Lybecks og Nederlandenes, så målte den sig forholdsvis godt med dem i gamle Hansebyer som Emden og Bremen; den førstnævnte var vel i 1572 Europas førende rederiby og havde da 550 skibe på i alt 21.000 læster; men på grund af de storpolitiske forhold, krig med Spanien m.m., oplevede byen en voldsom tilbagegang og havde i 1606 blot 215 skibe på i alt 4.900 læster. Og Bremen havde ca. 1590 blot 106 skibe på ca. 2.744 læster, ca. 1670 blot 2.500 læster.⁵⁶

8.6. Fremmedes trafik på Ribe

Ribe-skippernes skibsfart udgjorde kun en mindre del af søtrafikken på byen.⁵⁷ Hvert forår ankom et større antal fremmede, især hollandske skibe, der på Hvidding Nakke eller Reden indladede øksne. Et mindre antal skibe fra Holland og Nordvesttyskland ankrede op på Riber Red, hvor de lossede og lastede varer i pramme til og fra byen. Og et større antal skuder, kåde og smækker samt både, så godt som alle fra Vestkysten mellem Husum og Varde eller fra øerne ved denne kyststrækning, sejlede op ad åen til byen og lagde til ved Skibbroen. Tilfældigt oplyses et par gange, at disse småskibe eller skuder kunne være på 2-3 læster.⁵⁸

Ved transporten af øksne fra Hvidding Nakke og Reden dominerede skippere fra Blokzijl ved Zuider søens østlige bred ganske; men man finder også adskillige skippere fra Harlingen, Makkum, Enkhuizen og Amsterdam, alle ved Zuider søen, og der var flere skippere fra nordhollandske byer som Groningen, Kampen og Hoorn, ligesom enkelte fra byer så langt mod syd som Rotterdam; en mindre rolle spillede vel skippere fra sydvestjyske, slesvigske og nordvesttyske byer og lokaliteter; man ser dog flere fra Ribe og Rømø, Ballum, Højer, Sønderborg, Flensborg, Oland, Husum, Friedrichstadt, Tønning, og fra Helgoland, Brunsbüttel, Hamborg, Bremen og Oldenburg.⁵⁹

8.7. Pramfarten

En særlig form for skibsfart var den, der foregik med pramme på åen, mellem byen og kysten med ladninger fra skibe, der var så store, at de ikke kunne gå op i åløbet og ind til byen.

Allerede i 1559 optræder byens pramme, idet man da finder den ældste taksttabel for benyttelse af prammene. Det var bystyret, der lod dem bygge og vedligeholde, og der blev opkrævet bestemte takster af byens købmænd for brugen af dem.⁶⁰ I 1595 havde byen tre, i 1597 fire pramme; i 1610 nævnes igen kun tre, og det samme gælder 1638, da der tales om middel pram, store pram og lidel pram. I 1640-41 fik man igen en ny pram, og 1643

atter en ny. Byen havde betydelige årlige udgifter på vedligeholdelse, med tjære, tætning, trækliner, kæder med ankre m.m., og hver vinter måtte prammene med stort besvær sættes i vinterleje oppe på land ved Skt. Peders kirke, byens materialgård. Besvær voldte også de mange stormfloder, der kunne bringe prammene på afveje; i 1636 måtte således den store pram hentes tilbage, efter at en stormflod havde sat den ud på heden ved Ribe kær.⁶¹

Af havnekæmnerregnskaberne indtægter af prammene får man et indtryk af, hvorledes pramfarten fungerede. I 1640 gik der således 97 pramladninger op til byen, heraf 30 med norsk tømmer, 21 med kalk, heraf i hvert fald sikkert en del fra Holland, 13 med preussisk rug og 9 med andet korn, 9 med gods fra Holland og 2 med gods fra Hamborg, 4 med salt, 3 med tagsten, 2 med mumme og 2 med humle; fra byen afgik i alt 23 pramme, heraf 10 med norsk tømmer, 2 med byg, 2 med humle, 5 med træ, 2 med fiskevarer.⁶²

Det var naturligvis især de store købmænd, der benyttede byens pramme; i regnskaberne over pramlejeindtægterne træffer vi de samme købmandsnavne, vi ser overalt, især borgmestre og rådmænd (tabel 34). Af de i alt 173 pramfarter til og fra byen i året 1638 tegner Hans Friis sig alene for de 38, og han betalte 20% af de samlede pramlejeløb.

Tabel 34. *Pramlejeindtægterne 1638 og 1648 fordelt på erhvervsgrupper: a = antal personer, b = lejeløb i sldr, c = antal pramfarter.*

	1638			1648	
	a	b	c	a	b
Ribe: Borgm. og rådm. (også sen. bm og rm)	11	61	96	5	5
Øvrige købmænd	6	13	20		
Skippere	9	18	27	3	3
Rømø skippere				1	3
Sønderside ?skipper	1	0	1		
Husum købmænd				1	3
Oland	1	0	1		
Adelig foged	1	2	2		
Holland skippere	4	11	16	3	2
Uangivet	1	7	10	1	0
I alt	34	112	173	14	16

Kilde: Hkmmrgsk 1638 og 1648.

8.8. Skibsfarten i det øvrige Vestjylland

En fransk gesandt skrev i 1573 hjem til sin konge, at han havde hørt, at der ikke var nogen havn, der duede, ved hele den jyske halvøs vestkyst fra

Elbens munding til Skagen. De bedste havne var Tønders og Husums, mens Ribes var farlig på grund af banker.⁶³

Og dog var den jyske vestkyst hjemsted for en del skibsfart. Vi har set, hvorledes Varde og Ringkøbing dominerede over Ribe i trafikken på Stade i 1640erne, og man møder skippere fra flere lokaliteter langs kysten, således Ballum, Emmerlev, Højer og Sild.⁶⁴ En opgørelse over kystlokaliteternes handelsflåder kan foretages på grundlag af regnskaberne over List strømtold 1642-43 (tabel 35).

Tabel 35. *Handelsflåder med hjemsted ved den jyske Vestkyst 1642-43*

	antal skibe/både	læster i alt
<i>Kongerigske</i>		
Ribe	14	78
Rømø	21	478
Varde	8 5	35
Ho (Sønderside)	0 3	3
Hjerting	2 1	7
Sønderho	2	
Ballum	7	155
Hjerpsted	3	61
Sejerslev	5	137
Emmerlev	15	176
List	1	8
Sild	2 8	8
Vesterland Føhr	2	8
<i>Hertugelige</i>		
Højer	7	252
Møgeltpønder	7	374
Tønder	14	356
Rudbøl	2	50
Østerland Føhr	4	21

Kilde: *Da. Kanc.* B 243b, IV nr. 6, toldbøger for Listerdyb 1642-43, jfr. *Sundbo*, 1915-18, s. 597-601.

I eksporten af øksne til Nederlandene dominerede blandt de talrige ladesteder Ringkøbing, Varde, Hjerting, Ribe og Højer, men der forekom en del flere havne og ladesteder langs Nørrejylland og Slesvigs vestkyst.⁶⁵

8.9. Det økonomiske resultat

Resultaterne af skippernes virksomhed kan man danne sig et vist indtryk af gennem skattelisterne. Man kan vel flere steder finde beløbsangivelser for fragtomkostninger, og man får et indtryk af, at selv den forholdsvis billige søfragt kunne udgøre en væsentlig del af en ladnings værdi; men da man

ikke kender ladningernes størrelse, sejladsernes varighed og omkostningerne for skippere og redere, er det umuligt at vurdere fortjenstmulighederne. I skattelisten for 1640 var de 36 Ribe-skipper og -skudemænd ansat til mellem 2 og 28 sk., med et gennemsnit på 9 sk. Skipperen har ofte stået på grænsen mellem skipper og købmand; her havde man endnu ikke fået en fuldstændig adskillelse af handel og transport, den udvikling, der var begyndt i 1400årene. Havde skipperen part i skibet, kunne han investere i varer, og havde han evner for handel, har han haft mulighed for gode indtægter; man ser da også flere skifter efter skippere med en del tilgodehaver. Skipperen har kunnet svinge sig op lige som købmændene. Var han derimod blot skipper, måske sætteskipper, var han kun lønmodtager, og hans muligheder har været begrænsede.⁶⁶

9. Håndværket

Håndværket frembragte de håndværksprodukter, som danske håndværkere med deres uddannelse og teknik formåede at fremstille. Det skete ofte i konkurrence med fremmede produkter, der på grund af deres kvalitet kunne være efterspurgt af overklassen, på grund af prisbillighed efterspurgt af flere befolkningsgrupper.

Var der store forskelle mellem de enkelte købmænd og handlende, i omsætning, varelager og vareudvalg, så udgjorde håndværkerne alene på grund af deres mange fag en endnu mere broget erhvervsgruppe.

9.1. Håndværkets niveau

Af Hans Friis' købmandsbøger ser man talrige eksempler på, at håndværksprodukter er blevet indført fra Amsterdam og Hamborg. Det gælder ikke blot klæde og tekstiler, men også hatte, strømper, bånd, possementvarer, spejle, tinvarer, trætallerkener m.m. Der synes at være tale om varer, der især er købt af overklassen. Formentlig har det været begrænset, hvad man kunne præstere i Ribe, når det gjaldt mere raffinerede og komplicerede håndværksopgaver. Skulle man have lavet lysekroner til rådhuset eller kæder til søtønder, gik opgaverne, som vi har set, til Lybeck eller Hamborg.¹

At man på flere områder ikke har været forvænt, synes at fremgå af notatet om Frederik Dresell Klejnsmeds borgerskabspenge i december 1646, hvor det tilføjes: »hans borgerskabspenge blev efterladt for hans kunstig embeds skyld«; det fremgår, at han var født i Stolpen i Meissen, han benævnes »mester«, ligesom magistrene, og Hans Friis kalder ham i sine købmandsbøger »den tyske klejnsmed mester Frederik.«²

9.2. Håndværkets personale

En del af de større håndværkere har haft en eller flere svende og/eller en eller flere læredrenge, hvilket bl.a. ses af Hans Friis' købmandsbøger, hvor de pågældende noteres for køb for deres husbond (tabel 22). For året 1662 kan foretages en tilsyneladende ret fuldstændig opgørelse på grundlag af skattemlisten. Man ser her blot 26 svende, fordelt med 8 på købmandsgruppen, 17 på håndværkere og én på en ukendt; ni skomagere og en skomagerenke tegnede sig for 13 af svendene, idet tre havde hver to; men ellers havde

ingen mere end én svend. Også drenge, hvoraf skattelisten anfører 29, har imidlertid fungeret i deres husbonds erhvervsvirksomhed; hér ser man 21 hos købmandsgruppen, fem hos håndværkere, én hos en tolder og to hos enker. Blot én erhvervsudøver, en rådmand, har tre mandlige ansatte; blot en rådmandsenke, tre købmænd, tre skomagere og en skomagerenke har to; alle øvrige har blot en enkelt svend eller dreng. Det er altså begrænset, hvor store virksomhederne har været.³

Selv om den økonomiske udvikling hér har spillet en væsentlig rolle, bemærkes heller ikke i de foregående årtier store håndværksvirksomheder. I 1625 ser man vel en tømmermand, der arbejdede med hele fem svende, men det har været usædvanligt. Skomagernes lavsartikler fra 1633 bestemte, at ingen mester måtte holde mere end fire svende på arbejde, og lignende bestemmelser kan have optrådt i andre lavs artikler. Karakteristisk for den tids håndværksvirksomheder var deres ringe størrelse.⁴

Håndværkssvendene boede ligesom også læredrengene hos mesteren, de var i dennes brød, og de måtte ikke gifte sig. Med lavenes eksklusivitet kunne deres muligheder for engang selv at blive mestre være små. Desværre kan der ikke foretages en nærmere analyse af dette forhold, da hverken skattelister, kænnerregnskaber eller andre kilder i almindelighed angiver, om personer er mestre eller svende; en betegnelse som Peder Tømmermand kan gå på såvel en mester som en svend.

9.3. Håndværkerredskaber og materialer

Af skifterne får man i en del tilfælde et godt indtryk af, hvilke redskaber den tids håndværkere arbejdede med. De registrerer eller omtaler redskaber fra en række håndværk, og det fremgår, at der for den enkelte håndværker sjældent var tale om redskaber og materialer for store beløb, om end disse kunne udgøre en betydelig del af boets aktiver, idet formueniveauet for håndværkere ikke lå højt.⁵ En bager havde i 1660 et værkbord ved ovnen, rager, skødseler og tilbehør samt et trug, alt sammen vurderet til 1 sldr. En skrædder havde i 1660 et pressejern og en saks til en vurdering af 1,5 mk., en anden to pressejern og to sakse til en værdi af 2 sldr. En svarver havde i 1652 et svarverlad med tilbehør til 2 sldr., og en notler havde det følgende år redskaber til samme beløb. En kandegyder havde i 1656 et hjul, en drejebænk, blokke, forme o.a. tilbehør samt jern og stål, kobber, messing og bly for et beløb på 18 sldr. En skomager havde i 1659 to stragjern, et skavjern, en kniv, en foldekniv, en bred kniv, et skomål og 32 par læster, alt til 2,5 sldr., en anden havde 1651 allehånde skomagerredskaber til 5,5 sldr., en tredje havde samme år strag, skavjern, knive og syle, hammer og tang for 4 sldr., men hertil kom 22 par gamle læster til 0,6 sldr., 90 nye og gamle læster til 6,75 sldr., samt 105 stk. huder til 250 sldr. Kostbarest var vistnok væver-

nes redskaber. Tre vævere havde i 1653, 1654 og 1660 væve og væveredskaber for henholdsvis 21, 32,5 og 41 sldr. En smed havde dog i 1653 redskaber og håndværktøj for 60 sldr., mens en klejnsmed i 1652 klarede sig med værktøj for 21 sldr.⁶

Skifterne viser, at håndværkerne selv ejede deres redskaber; kun enkelte gange ser man, at en smed har måttet leje en ambolt, en væver en væv.⁷

Materialerne til deres håndværksprodukter ejede håndværkerne formentlig ofte selv. Man ser dog flere udtryk for det forlagssystem, der skulle blive et af trinene i udviklingen frem mod kapitalismen. Således fik en snedker i årene 1637-50 skrevet materialer, deler, på sin konto hos Hans Friis, og han afregnede i færdige produkter, ligkister m.m., mens andre kunder fik leveret byg, som de gjorde i malt, eller sølv og tin, som de forarbejdede til kander, skeer m.m. I hvert fald i snedkerens tilfælde ser vi en håndværker miste sin selvstændighed over for kunderne og blive til en håndværker, der var afhængig af købmanden, leverandøren, forlæggeren.⁸

9.4. Håndværkets fag

Af listen over skatteborgerne i Ribe 1640 (jfr. tabelbilag 30) fremgår, at der i byen var repræsenteret godt 30 håndværksfag. De fleste havde færre end en halv snes udøvere. Fagene inden for beklædnings- og tekstilfremstilling dominerede med mere end halvdelen af samtlige håndværkere, derefter følger bygnings- og anlægsvirksomhed med næsten en fjerdedel, jern og metal med omkring en tiendedel og levnedsmidler og træ hver med omkring en tyvendedel af samtlige håndværkere.

Beklædnings- og tekstilfremstilling. Helt dominerende var skrædderne og skomagerne, med henholdsvis 39 og 39 personer. Klæder og sko har været nødvendighedsartikler, som en større del af befolkningen aftog, og de to fag har ikke stillet store krav til investering i redskaber og materialer. Ville en skomager producere varer i større stil, har han dog kunnet opkøbe en del huder og skind, og det fremgår flere gange af skifter, at skomagere selv kunne barke og garve de huder, de brugte.

Til trods for, at skræddernes og skomagernes arbejde var nødvendighedsartikler, har efterspørgselen alligevel formentlig været begrænset. De betydelige ubemidlede lag i befolkningen har, som vi skal se, ikke haft råd til at anskaffe sig skræddersyet tøj, men har måttet nøjes med hjemmesyet, og skoene har de kunnet erstatte med de billigere træsko. Allerede i 1500'årene ser man da også flere tegn på vanskeligheder for skræddere og skomagere, med kummerlige indtægtsforhold, klager over den hårde konkurrence og forsøg på at mindske tilgangen, således som vi skal se i forbindelse med lavene.⁹

De øvrige fag inden for beklædnings- og tekstilfremstillingen omfattede hver kun få udøvere; af buntmagere var der dog 15, af vævere i hvert fald 10. Man kan imidlertid regne med, at der foruden de ti vævere har været en del enker og enlige kvinder, der har skaffet sig indtægter ved vævning. Kinch har villet hævde, at man først henimod 1660 ser spor af den industri, der indtil 1800'erne skulle spille en fremtrædende rolle for byen: lærredsfabrikationen. Men allerede omkring 1600 har Ribere solgt betydelige mængder lærred og vadmæl til købmænd i byen. Da der i skattelisterne hos adskillige vævere optræder både to, tre og fire vævepiger som inderster, kan man konstatere, at væveriet har beskæftiget en del mere end de ti vævere fra skattelisten, foruden en række enker og enlige kvinder.¹⁰

Et indtryk af væverivirksomhedernes omfang får man i flere tilfælde af skifterne. Væveren Jakob Clausen i Gråbrødregade havde således i 1653 fire væve med tilhørende redskaber samt fire spindehjul, et trendbord og en trendkiste; og Søren Hansen i Præstegade havde i 1660 i sit hus, der omfattede ni fag til gaden og en bygning i gården, fem større væve, tre mindre, 27 kamme til væve, fem redekamme og en stillebænk, to spolehjul, to speltehjul, et rendebord og en rendekiste.¹¹

En særlig virksomhed i forbindelse med lærredsproduktionen udøvedes af blegemænd og blegekoner i blegegårde eller på blegepladser, som blev lejet hos byen. Som blegeplads tjente i hvert fald i 1580'erne og 1640'erne den nedlagte Skt. Peders kirkegård, i 1580'erne »Blegbjerg« ved Østerdam uden for Sønderport, i 1590'erne pladsen ved Brosfang og vest og nord for Bjerum spang, i 1610'erne nogle blegepladser på Teglgårds mark, i 1630'erne en bleggård på Skt. Hans Holm. Omkring 1640 var der i byen i hvert fald to blegemænd og to blegekoner. Blegeriet gav dem arbejde og indtægt; lærred, drejlsduge m.m. skulle drages ud langs jorden og pindes, og med mellemrum skulle tekstilerne vendes. Da varerne også lå ude om natten, gav blegeriet yderligere små indtægter til personer, der skulle våge og forhindre tyverier.¹²

Af vigtighed for tekstilfremstillingen var farverier, men sådanne optræder ikke i kilderne før 1660.¹³

Levnedsmiddelfremstilling. Gruppen af håndværkere indenfor levnedsmiddelfremstillingen omfattede i 1640 blot seks bagere, tre møllere og syv slagtere. Af bagerne havde i hvert fald indtil 1630 en enkelt monopol på at bage hvedebrød; eneretsbevillingen blev udstedt i 1570; i 1594 blev den vel udvidet til to bagere; men fra omkring 1603 var den ene af disse igen alene om bevillingen. Hvedebrødsbageren skulle ligesom byens øvrige bagere stille sit brød til salg på Torvet og hjemme i sit vindue; en tid foregik der også salg fra brødskrangen på Torvet.¹⁴

Til levnedsmiddelproduktionen hørte ølbrygning og brændevinsbræn-

Tabel 36. Øl- og brændevinsproduktion og -salg i Ribe 1630-31.

	Dansk øl solgt og udtappet				Dansk øl produceret privat				Ukendt kapacitet	
	Personer %	Kap. td.	solgt td.		Perso- ner Td.	Beregnet kapacitet Pers.	Td.		Pers.	Td.
Borgm. og rådm.	3	6	24	294	12	208	8	53	4	x
Øvrige købmænd	17	35	88	637	27	117	11	28	16	x
Skipperne	2	4	6	18	9	49	4	8	5	x
Håndværkere	9	18	20	95	19	46	2	4	17	x
Øvrige	1	2	2	8	2	3	0	0	2	x
Uangivet	17	35	58	192	30	18	8	18	22	x
I alt	49	100	198	1.244	99	531	33	111	66	x

	Solgt		Hamb. øl td.	Rhinsk br.vin amer	Spansk br.vin amer	Dansk br.vin td.	Skatteydere 1640 %	
	Mjød td.	Mum- me fade						
Borgm. og rådm.	6	7	21	2			9	2
Øvrige købmænd	10		11	1,5	1	0,25	93	18
Skipperne	4						32	6
Håndværkere						1	223	42
Øvrige						0,25	77	14
Uangivet	1					1,5	97	18
I alt	21	7	32	3,5	1	3,0	531 ^a	100

Anm.: a) 226 enker og enlige kvinder og 14 gejstlige o.a. embedsmænd er ikke medregnet. – Kapacitetstallene for de enkelte personer er ansat efter det hyppigst forekommende tøndetal dansk øl, hvorefter der er betalt accise; således er Hans Friis' bryggerikapacitet sat til 8 td., idet hans tal for betalt akcise af malt er 4 td. (3 tilfælde, i ét tilfælde 6 td.; de overskydende to td. kan være anvendt til fremstilling af brændevin). Hvor der for en person, der kun har betalt accise af malt, blot forekommer én betaling af malt eller svingende tal, som Knud Lambertsens 3,5 og 4 td., er der ikke anslået noget tal for bryggerikapacitet, idet den andel af malten, der eventuelt er gået til brændevinsfremstilling, er usikker.

Kilde: Reg. 108B, nr. 124, told- og acciseregnskab 1630 1/5-1631 1/5.

ding; men erhvervsbetegnelsen »brygger« forekommer overhovedet ikke i tiden før 1660. I hustaksten fra 1661 anføres en snes personer, hvis næring var øl- og brændevinssalg, og i hvert fald en del af disse har selv fremstillet de varer, de handlede med. Det fremgår indirekte, at der blev fremstillet en del øl og brændevin også i tiden før 1660, om også en del blev indført. I skifterne fra 1650'erne forekommer talrige brygger- og brændevinskedler eller -pander.¹⁵

Af et told- og acciseregnskab fra 1630-31 kan man danne sig et lidt mere samlet billede af øl- og brændevinsfremstillingen i byen på et bestemt tids-

punkt. Regnskabet redegør i grupper for indtægterne af accise af dansk øl, der blev solgt og udtappet, af malt, af mjød, af mumme og hamborger-øl og af rhinsk (og spansk) brændevin. Samles oplysningerne fra de enkelte grupper på de enkelte personer viser der sig et billede af produktions (og handels-) forholdene.¹⁶ I alt synes der (jfr. tabel 36) at være tale om 49 personer, der bryggede og solgte øl, heraf næsten halvdelen købmænd, der tegnede sig for $\frac{3}{4}$ af denne produktion, mens yderligere 99 personer bryggede udelukkende til eget forbrug. Bryggerianlæggene hos borgmestre og rådmænd havde den største kapacitet, omkring det dobbelte af de øvriges, og den fåtallige gruppe spillede en betydelig rolle i produktionen; den udgjorde vel blot 10% af det samlede antal producenter, mens dens produktion udgjorde 28% af den samlede. Sammen med de øvrige købmænd og nogle skippere tegnede borgmestre og råd sig for afgiftsbetalingen af indført mjød, momme, hamborgerøl og rhinsk og spansk brændevin. En sammenligning mellem tallene for de enkelte grupper af ølproducenter og de tilsvarende samlede tal for de enkelte grupper i bybefolkningen i 1640 viser, at købmændene som ølproducenter er dobbelt repræsenteret i forhold til deres antal, mens håndværkerne er halvt repræsenteret.

Et tilsvarende billede giver skifteregistreringerne. I hvert fald i fire af de 88 skifter fra årene 1646 og 1650-56 findes bryggekedler (jfr. tabel 37), i syv både bryggerkedler og brændevinspander og i seks brændevinspander alene, hvortil kommer, at yderligere to skifter har bryggerkar m.m. og fem skifter

Tabel 37. *Skifter med øl- og/eller brændevinsredskaber og bryggers i Ribe 1650-56.*

	Bryg- ger- kedel	Bru- hus næv- nes	Bryg- ger- kedel og bræn- devins- pande	Bru- hus næv- nes	Bræn- de- vins- pande	Bru- hus næv- nes	Bryg- ger- kar m.m.	Bru- hus næv- nes	Ale- ne bru- hus	Skif- ter i alt
Købmænd	1		6	5	1	1	1	1	4	13
heraf bm og rådm	1		1	1					1	3
Skipper	1	1			1	1				2
Håndværkere	2		1		2	2			1	6
Embedsmænd										0
Øvrige					2					2
Uangivet							1			1
I alt	4	1	7	5	6	4	2	1	5	24

Kilde: Skifter fra Ribe 1650-56 (Sk I 1, 2, 8b, Sk ef Hans Friis 1650, Sk I 17, 21, 23, 24, 34, 35, 37, 47, 51a, 59, 62, 69, 70, 72, 82, 88b, 91b, II 8a, 8b, 12).

bruhus eller bryggers (der tillige nævnes i 11 af de fornævnte), således at man ser øl- og/eller brændevinsproduktion i 24 af de 88 skifter. Som tabellen viser, dominerer købmændene med 13 af de 24 skifter, mens håndværkerne har seks.

Af skifterne fremgår, at bryggerkedler og brændevinspander, der fremstilledes af kobber, kunne være temmelig kostbare; man ser bryggerkedler vurderet til mellem 6 og 113 sldr., brændevinspander til mellem 3 og 20 sldr. Hertil kom yderligere redskaber som støbkar, bryggerkar m.m. At redskaberne var kostbare, forklarer vel, at kun en mindre del af befolkningen besad dem. De dårligere stillede måtte købe hos de mere velstillede, hvis de da havde råd, og gik glip af fordelene ved selv at producere.

Møller og stampemøller. De eneste industrivirksomheder med mekanisk kraft var byens tre møller og stampemøllen. De tre vandmøller lå i åløbet ved holmene, nær gaden, Nederdammen og Mellemdammen, der førte over disse. Østligst lå Ydermøllen og Midtmøllen (Nebs Mølle), der var blevet anlagt i begyndelsen af 1500-årene, mod vest Kongens Mølle (Slotsmøllen, Overmøllen eller Byens Mølle), der var blevet anlagt i 1200-årene, og for hvis skyld den lange dæmning med vejen var blevet skabt. Kongens Mølle tilhørte Riberhus, mens de to øvrige i hvert fald i længere tidsrum ejedes af personer af byens overklasse, borgmestre eller rådmænd eller større købmænd. Alle tre møller blev drevet af møllere, der vel for en stor del maledes byens korn.¹⁷

Stampemøllen belv bygget i 1581 på byens grund til brug for en felbereder; allerede i 1573 havde borgmestre og råd og 24 mænd vedtaget, at byen skulle lade bygge en mølle ved slusen syd for byen, med fire sten; men arbejdet blev først gennemført nogle år senere, og da som en stampemølle, efter at en felbereder havde anmodet kongen om, at der måtte bygges en sådan mølle på byens grund.¹⁸

Teglværker. En art håndværk var også produktionen af mursten, der i Ribe foregik i byens to teglgårde, der lå ved Indre Bjerrum, et kort stykke vest for byen. Den ene teglgård, den østlige, havde oprindeligt tilhørt Gråbrødre-klostret, men var i 1510 blevet købt af byen; den anden, den vestlige, var Slottets, men blev i 1580 skænket til byen af kongen.¹⁹

For året 1575 har man et detaljeret regnskab over produktionen i byens dengang eneste teglgård. Det fremgår, at man det år brændte seks ovnfulde sten, på mellem 6.400 og 8.500 sten, hvorved man fik i alt 45.430 mursten. Hver ovnfuld blev aftaget af mellem syv og femten borgere, og til to var også Riberhus aftager; desuden var der aftagere fra oplandet, men seks større købænd tegnede sig alene for henvend halvdelen af stenene. Kapaciteten synes senere at have været endnu større; 1617-18 kunne teglgården

levere 132.500 sten til bygningen af Skt. Katharinæ Kirkes tårn.²⁰ Fra 1583 var teglovnene bortfæstet, et par år til grupper af købmænd, ellers til teglmestrene. Fra 1625 var de to teglgårde sammensmeltet til én. Under Svenskekrigene blev også teglgården i den grad ødelagt, at en genopbygning ville koste store summer.²¹

Industrivirksomheder udover de nævnte ses ikke omtalt i byen på denne tid. Man finder ingen sæbesyderier, papirmøller, saltsyderier eller lignende; men sådanne virksomheder var også sjældne i den tids Danmark.

9.5. Håndværkernes kundekredse

Enkelte håndværkere i hvert fald har kunnet skrive, og man træffer i enkelte håndværkerskifter regnskabsbøger med et mindre antal tilgodehavender. Udestående fordringer forekommer dog langt fra i samme målestok som hos de handlende. Det kan skyldes, at håndværkerne ikke har haft råd til at yde kredit i større omfang; men det kan også skyldes, at de fleste håndværkeres

Tabel 38. *To Ribe-håndværkeres kundekredse 1660: antal kunder (a) og beløb (b) i sldr.*

	Peder Nielsen, remmer		Christen Sørensen, sadelmager	
	a	b	a	b
Ribe				
købmænd	3	19,06	4	46,94
skippere	1	0,81		
bagere	2		1	1,63
udridere	2	1,94		
andre	1	1,50		
ukendt	4	7,86	2	7,00
Under Ribe købstad	1	2,83		
Nørrejylland				
Gørding herred	1	0,38	1	11,88
gejstlig	1	1,88	1	3,00
Malt herred			2	9,00
gejstlig	1	1,00		
Skast herred	1	0,50		
gejstlig	1	5,31		
Hertugdømmet Slesvig				
Kalvslund herred			2	11,25
Hvidding herred	7	6,28		
gejstlig	1	0,88		
Gram herred				
adelig	1	7,69	1	15,03
	26	57,92	14	105,73

Kilde: Sk II 98 og 113.

kundekredse ikke har været særlig store. Enkelte skifter viser dog også tilgodehavender i de nærmestliggende herreder (jfr. tabel 38).²²

Her kan billedet imidlertid suppleres med oplysninger fra Hans Friis' købmandsbøger fra 1630'erne og 1640'erne. Talrige gange var det håndværkere, der kom og købte på de forskellige kunders kontoer: skrædderen hentede klæde, tekstiler, tråd osv., snedkeren og tømreren træ, søm m.m., smeden jern osv. Især er materialet vedrørende skræddernes virksomhed stort. I hvert fald 27 skræddere kom og hentede varer på en lang række kundekontoer, og syv af disse skræddere samt yderligere én havde selv konto. Mindst to af skrædderne var udenbys, sandsynligvis yderligere syv, idet disse ikke synes at forekomme i skattelisterne og tilmed hver forekommer blot på en enkelt udenbys adelig eller gejstlig konto.²³

De fleste af de omtalte skræddere har blot købt på en enkelt eller enkelte kontoer; men syv optræder hver på mellem syv og tolv kontoer, én på 17, én på 25 og én på 28 kontoer.

Som vi skal se, var der en vis sammenhæng mellem kundekredsens størrelse og skræddernes skatteansættelse og ligeledes mellem denne og kundekredsens sociale niveau (tabel 73). Nedenfor skal det vises, at man formentlig i de bedst belyste tilfælde kan se en lagdeling af kundekredsene.²⁴

Mellem de kontoer, Ribe-håndværkerne købte på, var også flere udenbys, adelige og gejstlige. Vi skal senere se, hvorledes skrædderne arbejdede også for herregårdene. På samme måde udførte malere, grydestøbere, kandegydere, glarmestre o.a. samt sypiger og kniplepiger arbejde for oplandets adelige og gejstlige. For håndværkere med særlige evner kunne kundekredsen nå langt omkring. Jens Billedsnider i Kolding, der var kunde hos Hans Friis, er i 1637 på kontoen for Jørgen Krag til Endrupholm noteret for arbejde med en prædikestol; i Vester Nykirke Kirke, der hørte under Endrupholm, står endnu en prædikestol, der netop bærer årstallet 1637 og Jørgen Krag's våben. Tre år tidligere gjorde Henrik Grydestøber i Ribe tre store kirkekærter færdige for den samme adelsmand; men disse kærter synes forsvundet.²⁵

9.6. Lavenes

Som i andre danske købstæder havde håndværkerne i en række større fag sluttet sig sammen i lav. Disse lav varetog deltagernes, håndværkermestrenes interesser på flere måder. Lavenes medlemmer havde monopol på at udøve det pågældende håndværk i byen; lavenes kunne bestemme tilgangen af mestre og dermed begrænse konkurrencen; og de kunne fastsætte priserne. Derfor var lavenes ikke til fordel for forbrugerne, og allerede i slutningen af middelalderen forsøgte regeringen og byernes øvrigheder at begrænse deres indflydelse, dog uden synderligt held. Ved enkeltprivilegier for sko-

magere, smede og bartskårere arbejdede Christian 4. i begyndelsen af 1600årene på at udhule lavenes magt, og ved forordning af juni 1613 forsøgte han at afskaffe lavene med den begrundelse, at de besværede undersåtterne og medførte for høje priser for forbrugerne. Forsøget mislykkedes dog; tiden var ikke moden til en sådan reform; man kunne ikke undvære lavene som en regulator af erhvervslivet, og ved forordning af december 1621 blev de i realiteten genindført. Håndværksmestrene kunne igen med nægtelse af adgang for nye mestre sikre, at konkurrencen ikke blev for stor. I 1576 havde kongen efter klager indskærpet kravet om optagelse i lavet som betingelse for udøvelse af skrædderhåndværk, og i 1636 kunne skrædderne efter klager til kongen få indført skærpede betingelser for nye mestres optagelse. Kongebrevet taler om løsgængere eller bønhaser, der ikke har vundet borgerskab, men dog tager mod arbejde, andre dér bosiddende skræddere til stor skade på deres næring. Hensynet tages altså til håndværkerne, ikke til forbrugerne. Regeringen havde ganske glemt sin politik en snes år tidligere.²⁶

Formentlig har i 1600årene få fag i Ribe haft så mange udøvere, at de kunne danne et lav. Af de kendte var flere temmelig gamle, således skræddernes og overskærernes, smedenes, skippernes og skomagernes, der kendes fra middelalderen. I 1642 bevilgede kongen, at der måtte oprettes et bryggerlav i byen hvortil nogle bekvemme bryggerhuse skulle forordnes af borgmestre og råd.²⁷

Lavene optræder ikke ofte i kilderne. På en skomagers konto i Hans Friis' købmandsbøger omtales i 1639 lavshuset, i tingbogen for 1640 forekommer et sted skrædderlavets oldermænd, og i fem skifter fra 1654-60 nævnes gældsposter til skomagerlavet eller lavshuset. Ellers synes kilderne at tie, og af lavenes arkiver fra tiden før 1660 er det eneste, der er bevaret, skomagerlavets skrå fra marts 1633.²⁸

Mange steder dannedes der ved siden af mestrenes lav svendelav eller svendebroderskaber. Disse synes ikke omtalt fra Ribe før 1660.²⁹

Med ønsket om at hindre, at konkurrencen i byen blev for stor, således at de enkelte mestres omsætning gik ned, måtte lavene lægge vægt på, at de kunne stille betingelser, når personer tegnede borgerskab. Der kunne være tale om store indtrædelsesafgifter, høje krav i forbindelse med mesterprøver m.m., eller tildeling af fortrinsstilling for mestersønner eller personer, der giftede sig med en mesterenke eller en mesterdatter; talrige bemærkninger i borgerskabsprotokollen synes blot at kunne forstås som reflekser af »ægteskabskontrakter;« og talrige bemærkninger som »Søren Skippers bror«, »Oluf Roeds bror« osv. vidner om, at slægtsskab næppe har været uden betydning ved antagelsen som borger.³⁰

Ved indtrædelse i et lav kunne der blive stillet ganske skrappe betingelser. I oktober 1597 bevilgede skomagerlavets to oldermænd sammen med ti

menige skomagere, at Ebbe Andersen tøffelmager og Claus Tøffelmager måtte sy og arbejde, dog ikke deres efterkommere, og de måtte ingen svende eller drenge holde, heller ikke holde deres arbejde til salg i deres vinduer eller stå med det på markeder eller andetsteds i byen, de eksisterende skomagere til fortrængelse; dog måtte de drage andetsteds til markeder. Disse betingelser har næppe været lette at overholde. Men de betingelser, lavet havde stillet, da Herman Jakobsen tøffelmager i 1593 indkøbte sig i lavet, var ikke overkommelige; kontrakten lød på, at han skulle betale 40 daler i fire terminer, en betragtelig sum, svarende til henimod en håndværkers årsløn. Herman kunne da heller ikke på grund af armod betale første termin, han blev forfulgt ved retten, og klagede til kongen. Regeringen bestemte, at Herman skulle have lov at blive i lavet, ud fra den i og for sig rimelige betragtning, at det jo var en ringe forseelse, at han formedelst armod ikke straks havde kunnet overholde terminen.³¹

På lignende måde fik skrædderne i 1636 gennemført skærpede generelle krav for optagelse af nye skræddere. I et klagende brev til kongen gjorde de, »vi fattige mænd«, opmærksom på, at deres by var beliggende ved havsiden, fra rette hærstræde, at de heller ikke havde nogen herremænds gårde at kunne have deres fortjeneste af, og at bønderne selv havde deres skræddere omkring byen. Det var urigtigt, at man ikke havde nogen kunder på herregårdene; det havde man netop i 1630-40'erne. Men de anførte forhold blev taget som påskud for et ønske om, at når nogen ville indtræde i deres fag og lav, skulle vedkommende prøves, som i København o.a. steder, med afridsen og antegnelse på klæde med kridt af en kvindekåbe, en kvindetrøje og en mandsklædning; og hvis vedkommende ikke var dygtig, skulle han vandre og forsøge sig. Dette krav om indførelse af kvalifikationskriterier opfyldte kongen ved brev af februar 1636.³²

9.7. Landhåndværkere

Ligesom handelen var håndværket bundet til byerne; men enkelte håndværk var helt uundværlige på landet, og derfor var det i recessen i 1537 bestemt, at grovsmede, tømrere, murere, skindere, skræddere, der syede vadmel, og simple skomagere måtte bo på landet.³³

Mellem købstadens og oplandets håndværkere har der udfoldet sig en mere eller mindre hård konkurrence, selv om der forholdsvis måske ikke har været mange landhåndværkere. Vi har set skrædderne klage sig over denne konkurrence. Også byens styre drog fordel af landhåndværkerne; i 1648 lod man således ved havnekammeren byens skibsskruer, dvs. donkrafte til skibe, forny hos en tømmermand i Seem, hvad enten denne nu har kunnet lave dem billigere eller bedre, eller han har kunnet gøre det hurtigere end tømrerne i byen.³⁴

9.8. Det økonomiske resultat

Resultaterne af håndværkernes virksomhed kunne variere en del fra person til person og fra fag til fag, om end der var sat en bestemt, ikke særlig høj øvre grænse, i og med at der var tale om håndværksvirksomhed. Som vi skal se, var håndværket heller ikke en garanti selv for et tåleligt udkomme. Ringest stillet var måske håndværkere som kurvemagerne; kurvemager blev man først, når intet andet var muligt, og det blev et liv hinsides sultegrænsen. Men ved nærmere eftersyn vil man finde, at dette tilsyneladende må gælde for en hel del af håndværkerne.³⁵

Et kobberstik fra 1400årene viser en værktøjsmager, der har valgsproget:

»Min dynghe mach ick recht en slecht,
daerum blif ic een arm knecht«.

Dette valgsprog kunne stå også over 1600årenes håndværker.³⁶

10. Andre erhverv

Endnu enkelte erhverv, som vognmændenes og gæstgivernes spillede en rolle i byen.

Landtransporten. Mens søtransporten var af væsentlig betydning for byens erhvervsliv og ofte omtales i kilderne, er det ikke meget, man hører til landtransporten. Der må ellers være foregået en del transport også over land med vognmænd, og listen over skatteborgerne 1640 rummer navnene på 19 personer, der vides at have været vognmænd.¹ Formentlig har vognmændenes erhverv mange gange ligget på grænsen til arbejdsmændenes. Vognmanden har blot selv ejet heste og vogn. Af regnskaber synes indirekte at fremgå, at vognmændene selv har læsset og aflæsset deres vogne ved transporter af jord, sten, træ, tømmer osv., og som vi skal se, tyder også skattelisternes ansættelser på, at de har stået arbejdsmændenes gruppe nær.

Kun tilfældigt hører man om vognmændenes transporter. De har dels transporteret varer og bygningsmaterialer inden for byområdet for borgere og for byen, dels transporteret eller hentet personer og varer ad landevejen ud i oplandet eller til og fra andre købstæder, således som det ses af kæmnerregnskaberne. Om en varetransport er sket med en vognmand eller med en købmands egen vogn fremgår ikke altid; men der kendes eksempler på landevejstransporter fra Ribe så langt som til Hamborg. Fragtpriserne for de enkelte afstande oplyses ganske godt i materialet; men da de enkelte transporters varighed sjældent fremgår, er det vanskeligt at danne sig en sikker forestilling om vognmændenes faktiske indtægtsforhold.²

For fragtpriserne til lands blev der ligesom for færetaksterne i 1615 ved kongelig forordning sat maksimalpriser; vognmænd skulle om sommeren, fra påske til Mortensdag, have 20 sk. for hver mil, om vinteren, fra Mortensdag til påske, 24 sk.³

Synes vognmændenes fortjenstmuligheder end ikke at have været store, så medførte dog den ringe størrelse på datidens vogne, de dårlige veje og den langsomme transport, at fragtpriserne kom til at udgøre betragtelige tillæg til varepriserne.⁴

Gæstgiveriet. Meget sjældent omtales i kilderne gæstgiverier, kroer o.a. beværtervirksomheder. Titlen gæstgiver, værtshusholder og lignende fore-

kommer aldrig før 1660; enkelte gange ser man titlen kromand, og der optræder adskillige kromænd på landet.⁵

En række borgere har dog haft gæstgiveri eller herberge i byen. I 1570 vedtog borgmestre og råd og 24 mænd, at en række personer skulle holde fri og åben herberge og udhænge brædder, altså skilte, udenfor deres døre. Listen omfatter 13 personer, alle købmænd. Formentlig har købmændene jævnlgt brugt at have rejsende i logi. I 1640erne ser man udenlandske købmænd og skippere opholde sig hos kolleger, og skulle der være fornemt besøg i byen, af adelige kommissærer, højtstående officerer og lignende, brugtes som logi de fornemste købmandsgårde, borgmestrenes og rådmændenes.⁶

11. Daglejere og tjenestefolk

Daglejere og tjenestefolk arbejdede ikke som landbrugerne, fiskerne, handelsfolkene, skipperne og håndværkerne selv blot for en ydre betragtning for sig selv, ikke heller som svende hos købmænd og håndværkere med en mulighed for at blive selvstændige, men som ufaglærte medhjælpere hos de nævnte erhvervsudøvere og hos embedsmændene, dels i disses erhverv, dels i disses husholdninger.

Den svage udvikling af håndværksfagene eller produktionen inden for nærings- og nydelsesmiddelområdet var dels en følge af, dels en forudsætning for, at man havde et betydeligt antal tjenestekarle og tjenestepiger, der for en tid eller hele livet igennem arbejdede som medhjælpere i private husholdninger. Og mangelen på maskiner og andre tekniske hjælpemidler betingede, at man havde et stort antal arbejdskarle, daglejere o.a. inden for landbrug, handel, bygge- og anlægsvirksomhed m.m.

I listen over skatteyderne i byen 1640 (jfr. tabelbilag 30) forekommer blot 17 personer, der kan bestemmes som pligtskarle, arbejdsmænd, kalkslåere eller daglejere; men en del af de næsten 100 mandlige skatteydere, der står under »uangivet«, kan meget vel være sådanne personer, der ernærede sig af tilfældigt arbejde: de arbejdede som håndlangere for håndværkere, som kalkslåere i samarbejde med murmestre eller som hjultrædere ved hejseværket under byggeri på kirketårne, rammede pæle ned med byens buk, tjærede og tættede byens pramme, gravede sadler, satte gærder, slog tagrør, rensede åen, fjernede is fra sluserne om vinteren, transporterede tønder og fade og varer, bl.a. i skibe og pramme og pakhus for købmændene og på rådhuset og byens materialgård for byen, gjorde Torvet rent, kørte med skarn, gik med breve, gik vagt ved Sønderport og ved Skibbroen i markeder eller i bleggårdene om natten, gik på vejene som øksnedrivere osv. Sådant tilfældigt arbejde kunne man i byen få udført ikke blot af byboer, der ikke havde nogen uddannelse eller var arbejdsløse håndværkere, som skræddere, vævere, men også af bønder og karle fra landet.¹

En del personer, ikke blot daglejere og andre ufaglærte, men også håndværkere har haft småindtægter eller ekstraintægter ved forskellige småjobs som vagt- og budtjeneste. Under markederne ved Skt. Hanstide og i september skulle der holdes vagt ved Sønderport, for at der ikke skulle blive udført varer ufortoldet, skibe og både ved Skibbroen skulle noteres, og der skulle holdes vagt ved bommen, for at skibe og både ikke skulle sejle ad åen

bort fra byen, førend de havde betalt told og bropenge. Da man ikke havde noget udviklet postvæsen, måtte brevskrivere for det meste selv sørge for fremsendelsen af breve; hér var masser af småjobs til personer, der ikke havde andet at skaffe sig indtægter ved; adelige, gejstlige og borgere skulle jævnligt have et brev af sted, byen ligeledes, og man kunne tjene 5 eller 5½ sldr. ved at gå med et brev til Lybeck eller Glückstadt, 3 rdl. ved at løbe til København med et brev for en Ribe-skipper. Regelmæssigt og omfattende var behovet for at få bragt stævninger til bytinget ud til folk; kun i enkelttilfælde har man kunnet nøjes med et opslag på rådhusdøren; i almindelighed måtte man have bud til de pågældende, og hér virkede ikke blot vægterne og stadsbudene, men også en del af byens småårfsfolk, karle, vognmænd, skræddere, skomagere, murmestre, der gik ud i byen eller til landsbyerne i omegnen.²

Nært tilknyttet en række husholdninger i byen arbejdede en del personer som tjenestekarle eller tjenestedrenge uden egen husholdning, hvorfor det er vanskeligt at bestemme deres tal.

Et indtryk af husstandenes tjenestefolkehold får man formentlig ud fra oplysningerne på kontoerne i Hans Friis' købmandsbøger. Ofte anføres det, hvem der foretog købene, og man kan derfor i et betydeligt omfang følge kundernes tjenestefolk (tabel 39, jfr. også 22). Materialet rummer naturligvis visse usikkerhedsmomenter, bestemt af de forskellige erhvervsgruppers praksis ved anvendelse af tjenestefolk og af skævheder i materialet, der for meget købende kunder er fyldigere end for mindre købende. Alligevel giver materialet formentlig et fingerpeg om tjenestefolkeholdet i de forskellige erhvervsgrupper, og at niveauet måske ikke er ganske forkert, antydes af, at man når et tal for tjenestefolk pr. husstand på 1,1, hvilket svarer nogenlunde til det, Fridericia har fundet for København på grundlag af en skatteliste fra 1660, nemlig 1,2. Der må dog hér tages hensyn til den sociale skævhed i Hans Friis' kundekreds. Her er opdelingen i skattetaksationsgrupperne 0-4, 6-14, 16- sk. og fritagne til nytte, idet det gennemsnitlige antal tjenestefolk for hver af disse grupper tillader en beregning for skatteborgerbefolkningen som helhed for året 1640. Man skulle da få et tjenestefolketal for byen som helhed på ca. 500, hvilket giver ca. 0,7 pr. husstand. Måske er tallet for lavt, på grund af mangler ved købmandsregnskabsmaterialet. Men at tallet af tjenestefolk er mindre end for København, kunne forklares af forskelle i de to byers økonomiske og erhvervsmæssige struktur; Ribe var vel en velstående handelsby, men det var også København, og den var tillige regeringsby og administrationscentrum.³

Fordelingen af tjenestefolk på erhvervsgrupperne viser rådmandskredsens dominans, med et gennemsnitligt antal tjenestefolk pr. husstand på 2,8, overfor de øvrige købmænds og gejstlighedens 1,3, embeds- og bestillingsmænds 1,1 og skipperes og håndværkeres 0,6. Forholdet mellem mandlige

Tabel 39. Tjenestefolk hos Hans Friis' kunder 1630-50: antal kunder (a) og antal mandlige (m) og kvindelige (k) tjenestefolk.

	Kunder ansat i 1640 i skat til:															Gnst. pr. kunde	
	0-4 sk.			6-14 sk.			16- sk.			fri			i alt				
	a	m	k	a	m	k	a	m	k	a	m	k	a	m	k		m/k
Borgm og rådm	1	1	1	2	1	1	11	21	15	1	1	1	15	24	18	42	2,8
Øvrige købmænd	3	1	2	21	7	16	21	12	22				45	20	40	60	1,3
Guldsmede	1	0	0	4	3	1							5	3	1	4	0,8
Skipper	5	0	3	11	2	5	4	1	2				20	3	10	13	0,6
Håndværkere	25	7	2	15	7	4	6	4	3				46	18	9	27	0,6
Øvrige	6	1	1	2	0	0							8	1	1	2	0,3
Emb.s- og best.m.	1	0	1	1	0	0				7	4	5	9	4	6	10	1,1
Kvinder, enker	6	0	4	3	0	3							9	0	7	7	0,8
Uangivet	4	0	1	6	0	1							10	0	2	2	0,2
Gejstlige										32	17	26	32	17	26	43	1,3
I alt	52	10	13	65	22	31	42	38	42	40	22	32	199	90	120	210	1,1
Mandl. + kvindel.	23			53			80			54			210				
Gnst. pr. kunde	0,4			0,8			1,9			1,4			1,1				

Kilde: Sr.

og kvindelige tjenestefolk var tilsyneladende som 3:4, mens det i København var som 4:4. Det største antal tjenestefolk møder man hos en rådmænd, der havde to drenge, to svende og en pige, mens andre rådmænd havde to drenge og to piger eller lignende, de fleste dog blot en dreng og en pige. Hos købmændene træffer man almindeligvis en dreng eller en pige. Hos gejstligheden havde flere af de mest velhavende en famulus, en dreng eller en svend, to-tre piger og en amme, de fleste gejstlige dog blot en-to piger. Hos håndværkere, der overhovedet havde tjenestefolk, var en dreng, eventuelt en svend, eller en pige det almindeligste.

Dette billede synes i hovedtræk at svare til det, man når til ved en analyse af skattelisten 8/9 1662, hvor der for første gang er medtaget også tjenestefolk. Man finder her 26 svende, 29 tjenestedrenge og 113 tjenestepiger eller i alt 168 tjenestefolk eller 0,4 for hver af de øvrige 447 skatteydere, idet 47 af disse var inderster eller andre meget lavt takserede.⁴ Tallet er noget lavere end det, der er fundet for 1640; men forholdet kan sandsynligvis forklares ud fra den økonomiske og befolkningsmæssige nedgang, der var fulgt med Svenskekrigene og pesten 1659. Fordelingen af de anførte tjenestefolk ligner meget den, man finder for 1640; de tre, der var fritagne for skat, nemlig to borgmestre og en kgl. tolder, havde ni tjenestefolk i deres brød; de 21 personer, der var takseret til 16-64 sk., svarende til 5% af skatteyderne, tegnede sig for 40 eller 24% af tjenestefolkene; de 78 skatteydere, der var taksert til 6-14 sk., 20%, tegnede sig for 71 tjenestefolk eller 42%; og de

298, der var ansat til 0-4 sk., 75%, beskæftigede blot 48 eller 29% af tjenestefolkene. Gennemsnitligt var der altså for de fire grupper tale om henholdsvis 3,0, 1,9, 1,1 og 0,2 tjenestefolk pr. skatteyder. Af de højesttakserede havde 95% tjenestefolk, af mellemgruppen 65%, af de lavestbeskattede 16%.

Forklaringen ligger igen i, at det især var købmændene, der holdt tjenestefolk; seks rådmænd eller borgmestre og to enker fra denne gruppe tegnede sig for 24 tjenestefolk, 23 købmænd og 8 købmandsenker for 51, otte, der holdt øl- og brændevinssalg, for ni, mens blot 33 håndværkere havde tjenestefolk, 43 i alt, og de resterende blot 35 skatteydere med tjenestefolk havde 41⁵; blandt håndværkerne dominerede ni skomagere og en skomagerenke med 17 tjenestefolk. Som helhed var gennemsnittallet for borgmester- og råmandskredsens medlemmer 2,4, for købmænd 1,0, for øl- og brændevinssælgere 0,3 for skippere 0,8, for håndværkere 0,3, forhold, der nogenlunde svarer til dem, der kan findes for 1640. Forholdet mellem mandlige og kvindelige tjenestefolk var som 1:2, hvilket betyder en nedgang for tjenestepigernes andel af samlede på 10%, set på baggrund af 1640. Var tjenestepigerne den gruppe, der lettest kunne spares, eller er der blot tale om tilfældige træk i materialet?

På landet ser man hos de fleste af Hans Friis' adelige kunder flere tjenestefolk, en foged, 1-2 drenge, eventuelt en kusk eller en karl, 1-2 piger og i hvert fald i seks tilfælde en skolemester. Hos de gejstlige kunder ser man i godt en snes tilfælde, ud af godt 60, fra én til tre tjenende personer, en dreng eller/og svend eller karl, en pige, en tjener; og hos bønderne optræder tjenestefolk i kun ti ud af næsten 180 tilfælde, hvor man ser en dreng eller svend eller en pige. Tallene kan antyde størrelsesforhold for folkeholdet på landet, men kan i høj grad være præget af forbrugsniveau og indkøbsvaner.⁶ At dømme efter lensregnskabernes skatteregistre synes tallet for bondebefolkningens folkehold dog ikke for lavt sat. I skattelisten for Riberhus len 1640 finder man blot 23 tjenestesvende og 51 tjenestedrenge, svarende til en tjenestedreng eller tjenestesvend hos blot hver attende gårdmand. Sammenlignet med tallene f.eks. fra skattelisten fra 1634 synes der dog at være sket en kraftig reduktion i tallet af tjenestefolk i disse år, idet man da ser 24 tjenestesvende og 104 tjenestedrenge.⁷

På landet har man dog formentlig ofte haft et større antal tjenestefolk ikke blot hos adelige, men også hos sognepræsterne. En bedømmelse af forholdet er vanskelig, da blot få konkrete tilfælde kendes.⁸

Også landhusholdningerne har krævet medhjælp af tjenestepiger; det kan dog blot konstateres i enkelttilfælde; således havde sognepræsten i Engbjerg 1659 to tjenestepiger.⁹

Tjenestepigerne har som medhjælp blot fungeret som vedhæng til en familie. De har boet i husbondens hus, og skifternes registreringer af senge-

tøjet i »pigernes seng i køkkenet«, »pigernes seng i dørnset« og lignende vidner om, hvilken privat tilværelse de ofte har ført – om end man må medgive, at der i hvert fald har været lunt i køkkenet med ildstedet og ovnen. Som tidligere anført var tjenestefolk ikke selvstændige personer, og de optræder derfor almindeligvis ikke i skattelisterne før 1660. Tjenestepiger har dog også kunnet være gift.¹⁰

At tjenestepigerne ofte stod uden en selvstændig tilværelse synes yderligere at fremgå af, at det for det meste var dem, der fik de børn, der blev født uden for ægteskab; de har ikke altid haft råd til eller status til at gifte sig og få deres egen tilværelse. Dette understreges i de tilfælde, hvor barnefaderen var den gifte husbond eller den velhavende husbonds søn, der så senere giftede sig med en pige af sin egen stand.¹¹ Mangen tjenestepiges situation fremgår vel af det spørgsmål, som herskabsfogeden Laurids Iversen Struck i september 1638 på bytinget stillede Rasmus Jakobsen Guldsmid: om han ikke havde besøvet sin tjenestepige, imidlertid han havde sin ægte hustru. Man støder ustandselig på sager som denne, og formuleringerne kan blive barske; i juli 1627 udstedte Jens Jensen på Sønderho et gældsbrev til sin tjenestepige Karen Jepsdatter; hun havde tjent ham i otte år, og efter fire uvildige dannemænds og sit eget samtykke undte han hende til hendes løn 21 sldr., at betale udi tre år, om Riber marked 1627, 1628 og 1629, »det er foruden hendes jomfrudom.« Endnu i 1638 var dette gældsbrev på 21 sldr. og en jomfrudom ikke indløst, og kvindens bror måtte føre sag mod den nu afdøde husbonds arvinger.¹²

Kvinder har udover arbejdet som tjenestepiger haft muligheder for indtægter af forskellige småjobs, ligesom mændene; de kunne vaske eller sy for folk, de kunne gå bud, de kunne våge om natten i bleggården. Enkelte gange ser man også en kvinde på regulært arbejdsmandsarbejde, som gravning og læsning af græstørv og kørsel af skarn fra Skibbroen m.m.¹³

Det økonomiske resultat af daglejerens og tjenestefolks virksomhed har været yderst beskedent. Daglejere, arbejdskarle o.a. ufaglærte står altid på nederste trin i skattelisterne; og tjenestepiger fik en årsløn, der svarede til et par ugelønninger eller tre for en håndværker; da de også fik kost og logi, har de dog formentlig været sikret mod at sulte. Med disse lønninger har personer, der havnede i disse grupper, ikke haft nogen muligheder for at komme videre. Mange arbejdsgivere synes endda trods tjenestekarle- og pigelønningernes meget lave niveau ikke at have taget disse lønbeløb særlig højtideligt; i skifterne ser man jævnligt restancer til tjenestefolk; for tjenestepiger er lønrestancer på 2-3 år ikke ualmindeligt, ja, 6-7, endda 18 år forekommer.¹⁴

12. Embedsmænd

I renæssancetidens samfund var der ikke så forfærdelig mange opgaver af offentlig karakter, og embedsmandsgruppen var lille. I bysamfundet havde man kongens eller kronens, herunder retsvæsenets embedsmænd og byens og kirkens embedsmænd, idet grænserne dog kan være flydende; på landet havde man kongens og kirkens embedsmænd.

Kongens eller kronens embedsmænd. Lensmanden på Riberhus var kongens øverste embedsmand i området. Han skulle føre tilsyn med, at byens øvrighed skikkede sig vel mod borgerne og omvendt. Han forvaltede kronens gods i lenet og opkrævede kongens indtægter, landgilde, tiende, skatter og afgifter. Han havde den gejstlige jurisdiktion i lenet, blev brugt i kommissioner med forskellige opgaver for kronen, havde militære opgaver, og kunne blive brugt som gesandt eller til hoftjeneste.¹

Foruden lensmanden på Riberhus var der i Ribe stift tre større lensmænd, på Koldinghus, på Lundenæs og på Bøvling, foruden to lensmænd på mindre len, Gudum Kloster, der var landsdommerlen, og Lønborg Bispegård (jfr. tabelbilag 31).

Under sig havde lensmændene et større personale, skrivere, fogeder, skytter, kældersvende m.m. Af størst betydning for byen var slotsskriveren, der repræsenterede lensmanden til daglig og kunne have nær kontakt med byens øvrighed, måske tog imod byens skatter m.m.

Kongens embedsmænd var også toldvæsenets personale, tolderen, toldskriveren og fra 1650'erne visitører. Tolderens embede var oprindelig ikke meget omfattende, idet man blot havde den såkaldte »store told«, der betalt ved udførselen af kreaturer; men hertil kom senere småtold og accise m.m.²

På landet finder man en række særlige kongelige embeds- eller bestillingsmænd, som strandfogeder, skovfogeder og toldopsynsmænd. Strandfogederne fungerede ved strandinger og bjergning af gods. I Riberhus len havde man strandfogeder på Sønderho, i Nordby og ved Sønderside. Skovfogederne skulle værne skovenes vildt mod krybskytter og skovene mod ulovlig hugst. I lenet var der blot en enkelt skovfoged, i Malt herred. Toldopsynsmændene var placeret i områder, hvor der var gode muligheder for smugleri; man finder opsynsmænd ved Foldingbro, et vigtigt punkt på stuedrifternes transportvej, og ved Sønderside.³

I købstaden var kongens embedsmænd ved retsvæsenet byfogeden og herskabsfogeden, idet dog også bl.a. byskriveren virkede her. Byfogeden var bortset fra lensmanden kongens eneste virkelige embedsmand i byen. Oprindelig var han repræsentant for kongens myndighed; men efter 1536 var han ikke overordnet byens eget styre; i rang fulgte han efter borgmestre og råd. Han sad som dommer på bytinget, der i Ribe afholdtes flere dage om ugen; han medvirkede ved udpantning, havde ansvaret for pågribelse og fængsling af forbrydere og for udfærdigelse af indkaldelser til skifteregistrering og bodeling; og han deltog i magistratens forhandlinger. Ligesom borgmestre og rådmænd var han næringsdrivende, som købmand, og han kunne tillige være tolder og sisemester. For sin opkrævning af sagefald, førlovspen-ge m.m., evt. told og sise, aflagde han årligt regnskab til Rentekammeret. I Nørrejylland var der i almindelighed en vis afstand mellem byfogden og magistraten og dermed et skarpere skel mellem byting og rådstueret; men i Ribe ser man en nær sammenhæng mellem de to organer.⁴ Herskabsfogeden, også kaldt kongens foged, optrådte ved siden af byfogeden. Han opkrævede kongens retsbøder, sagefald, men havde også et tilsyn med retsplejen i byen. I 1572 var kongen blevet opmærksom på, at man i byen havde to fogeder, én, der oppebar kronens rettigheder og kaldtes herskabsfoged, og én, der var byfoged og udelukkende havde med byens sager at gøre, mens det i andre købstæder var sådan, at byfogeden tillige sværgede til lensmanden og oppebar kronens rettighed; de to embeder skulle derfor slås sammen; men trods en fornyet bestemmelse i 1573 blev sammenlægningen ikke gennemført; endnu i 1660 havde man både en herskabsfoged og en byfoged.⁵

På landet omfattede kongens embedsmænd ved retsvæsenet herredsfogeder og birkefogeder og delefogeder. I Ribe stift havde man en herredsfoged i hvert af de 31 herreder og en birkefoged i hvert af de 12 kongelige og 10 adelige birker (jfr. tabelbilag 1). Kun i de kongelige birker var birkefogederne kongelige embedsmænd. Delefogederne, der var kongelige procesfogeder, findes af samme grund kun i hvert herred og i hvert af de kongelige birker. Ligesom i byen kunne en enkelt person på én gang beklæde flere embeder, og derfor var der ikke helt så mange embedspersoner, som der var embeder.⁶

Kongens eller kronens embedsmænd var også de fåtallige militære, der som sådanne spillede en ringe rolle i Ribe-samfundet i perioden. Fra 1638 har dog en garnison, med enkelte officerer, der havde indkvartering i den store gård Porsborg på Torvet, på flere måder sat sit præg på byen.

Byens embedsmænd blev ansat af borgmestre og råd, til hvem de aflagde ed, ligesom de i rådstuebogen underskrev en »forpligt« vedrørende tro og ærlig

forvaltning af deres embede. Tidens betegnelse for embedsmændene var »tjenere«, et ord, der dog også brugtes om kronens, kirkens og adelens fæstebønder og private personale, mens ordet embedsmænd var betegnelsen for håndværkere.⁷

Til byens embeds- og bestillingsmænd hørte byskriven, delefogeden eller sagefaldsfogeden, pengemesteren, to kæmnere, kranmesteren (havnekæmneren), to overformyndere, to fattigpengeuddelere (måske også betegnet fattigforstandere), stadshauptmanden, de fire vægttere, de to-tre stadsbude, to portnere, kærmanden, et par byhyrder, skarpretteren, spillemanden eller instrumentisten med en-tre hjælpere samt skorstensfejer, i alt omkring 25-28 personer (jfr. tabelbilag 30 og 40).

Byskriven var øvrighedens sekretær og stod for byens skriftlige udfærdigelser, bl.a. retsprotokollerne både på bytinget og i rådstueretten. Ligesom byfogeden var byskriven gerne en næringsdrivende borger, dog mindre velstillet.⁸ Byens delefoged eller sagefaldsfoged varetog omtrent de samme forretninger for byen, som herskabsfogeden varetog for kongen. Han oppebar byens andel af retsbøder og var byens offentlige anklager og sagfører. Byens retsbøder var tidligere blevet opkrævet enten af en af kæmnerne eller af byens pengemester; men i 1580 blev opgaven af borgmestre og råd overdraget en rådmand og en købmand; senere er man gået over til at udnævne en fast delefoged, der første gang optræder 1582.⁹

Pengemesteren var byens centrale finansforvalter, gennem hvis hænder de fleste indtægter og udgifter gik, idet han samarbejdede med kæmnerne, havnekæmneren, skatmestrene, fattigpengeuddelerne, borgmestrene m.fl. Pengemesteren, der også ses betegnet rentemester eller byens prokurator, var altid en af byens mere velstående borgere, flere gange én af rådmændene, og han sad som regel i sin bestilling til sin død eller til han blev borgmester.¹⁰ De to kæmners hverv var ikke så meget et embede som et borgerligt ombud, der på skift hvert år gik til to af byens borgere. I en række tilfælde undgik borgere hvervet ved at leje en anden til at udføre det.¹¹ Kranmesteren, havnekæmneren, havde til opgave at sørge for, at søtønder og kabler blev lagt, sat og optaget, og han skulle opkræve tøndpenge- og kabeafgifterne til dækning af udgifterne hertil hos skipperne på skibene på Hvidding Nakke og på Reden, hos byens egne og fremmede skudemænd med skuder og både og hos købmændene, der udskibede øksne og skuller; han skulle opkræve pramleje penge, bro penge og sagefaldsindtægter, og han skulle passe byens kran og vægt og opkræve kran- og vægtpenge.¹²

De to overformyndere havde opsyn med forvaltningen af umyndige børns midler. Ved købstadforordningen af 1619 bestemtes det, at der i hver by skulle vælges »to fine og fornemme« borgere til at føre dette tilsyn i rådets sted. Tidligere var det borgmestre og råd, der havde varetaget opgaven. For

Ribes vedkommende synes man ikke straks at være gået over til den ny ordning, og først fra 1640erne kendes navnene på byens to overformyndere, idet skifterne ikke er bevaret længere tilbage end 1646.¹³

De to fattigpengeuddelere, hvis regnskaber i en del tilfælde er bevaret, især fra 1630-40erne, var tilsyneladende to borgere, der havde påtaget sig den opgave at uddele de ugentlige understøttelsesbeløb til en del af byens mange fattige.¹⁴

Stadshauptmanden, der omkring 1600 kendes fra flere byer, var chef for borgervæbningen, det halvmilitære korps af borgere, der havde råd til at holde våben. I Ribe kendes stillingen i hvert fald fra 1611.¹⁵

Af vægtene, den tids politibetjente, var der fire; de skulle opretholde ro og orden om natten i gaderne. Af stadsbude var der to, en tid i 1620erne tre; de kaldes også byens tjenere, stadstjenere, bysvende eller rådstuetjenere, og deres hverv var at sikre ro og orden i byen om dagen, at gå bud med øvrighedens breve, at stævne folk i retten, at føre fanger fra fængslet til tinget m.m.¹⁶ De to portnere, på henholdsvis Nørreporten og Sønderporten, sørgede for lukning af portene om aftenen og åbning om morgenen igen, og de måtte vækkes, om nogen skulle igennem portene om natten. Kærmanden eller markmanden havde opsyn med byens hede eller kær og mark, og han skulle bl.a. hindre, at der ulovligt blev gravet tørv i heden. De to byhyrder, en til Nørreporten og en til Sønderporten, havde opsyn med heste og kvæg, der blev sat til græsning af borgerne på byens fælles jorder.¹⁷

Skarpretteren, mestermanden eller bøddelen, fik først fra 1585 fast løn, idet han tidligere blot fik 1 sk. af hvert hus, ½ sk. af hver bod; for hver af hans tjenester, halshugning, hængning, kagstrygning, brændemærkning osv., var der en fast takst. Han havde fra 1593 tillige tilsyn med gadernes renholdelse.¹⁸

Byens spillemand eller instrumentist kendes fra og med 1569; han var forpligtet til, når det blev forlangt af byen, at stille i kongens tjeneste, men fungerede især som musiker på rådhuset ved bryllupper og skulle lønne en dreng, der kunne slå på tromme, til brug ved offentliggørelse af meddelelser; instrumentisten og hans folk havde også en vis tilknytning til borgervæbningen, hvor de kunne fungere som pibere og trommere. Op gennem 1600årene blev der ofret stadig mere på byens musik, flere musikere kom til, og angivelser af instrumenter i kontrakterne viser, at man må have stået på et vist stade.¹⁹

Skorstensfejereren havde et arbejde, der har været et af de mindst agtede i byen, for han var i hvert fald fra 1600 også rakker og flåede selvdøde dyr og bar skarn af byen. Man har haft store vanskeligheder med at skaffe en person til denne bestilling, og den, der havde den, synes flere gange selv at have været i store vanskeligheder.²⁰

Endnu virkede for byen en række bestillingsmænd. Mens pengemesteren

og kranmesteren var lønnet, betragtedes andre hverv inden for finans- og skattevæsenet, ligesom kæmnernes, som borgerlige, ulønnede ombud. Det drejede sig især om de otte bestillinger som skatmestre, der to og to opkrævede skatterne i hver af byens fire fjerdinge, og stillingerne som hussøgningsmænd, der gik rundt og skrev mandtalslisterne til brug for skatteligning o.a. Herhen hører egentlig også hvervene som Gildens forstander og som hospitalsforstandere, der var ulønnede æreshverv.²¹

Kirkens embedsmænd, præster, kapellaner, vel også degne, udgjorde den ene af de fire stænder, den gejstlige, der tidligere er behandlet; hertil skal dog yderligere regnes organister, måske også klokkere og gravere.

Embedsmænd og borgerligt erhverv. Flere embeder, som byfogedens, den kongelige tolders, herskabsfogedens, byskriverens, kranmesterens o.a. beklædtes af personer, der tillige var eller havde været købmænd. Flere gange ser man personer, som det var gået økonomisk dårligt for, få sådanne embeder.²²

Dette skulle i et par tilfælde blive katastrofalt for toldembedet; både Mads Lassen Lime og efterfølgeren Peder Baggesen efterlod sig ved deres død i henholdsvis 1643 og 1650 en toldkasse med store manglende beløb, og for den førstes vedkommende blev det dyrt for de tre kautionister, idet der ikke var dækning i boet; de måtte selv pantsætte deres huse og ejendomme og gods.²³

Embedsmændenes baggrund i borgerligt erhverv, når det gælder de mere betydningsfulde poster, kan muligvis have medvirket til, at de har kunnet øge deres indflydelse, dels på grund af uddannelse, dels på grund af kontakter og social position. Det er hér bemærkelsesværdigt, at af de syv byfogeder mellem 1536 og 1636 ses hele fire af være blevet medlem af byens råd – derefter var det forbudt byfogeder at være medlem af byråd; og af de 15 pengemestre mellem 1571 og 1660 var otte medlemmer af byens råd, idet man synes at have foretrukket rådsmedlemmer til denne post.²⁴

3. del

Sociale og økonomiske forhold

Storegade, nu Overdammen, i Ribe ca. 1650, set fra øst.

På arkitekt H. H. Engqvists rekonstruktionstegning ser man de fornemme gavlhuse, der i generationer var bopæl for en række af byens mest velstående købmænd, heraf adskillige borgmestre og rådmænd. I 1640 boede i det første hus på venstre hånd købmanden Peder Jakobsen Hatstafferer, i de følgende rådmændene Anders Hansen Svane, Jep Poulsen Vilslev og Peder Olufsen Roed og den senere rådmand Laurids Baggesen; i det første hus på højre hånd boede skipperen Hans Tygesen, i de følgende købmanden Terkel Andersen Hjort, rådmændene Hans Lauridsen og Hans Nielsen Friis og borgmester Morten Lassen Hillerup.

13. De sociale grupper og de sociale forskelle

Erhvervsforholdene og nært sammenhængende hermed indtægtsforholdene i Ribe-områdets renæssancesamfund har sammen med lovgivning, privilegier, traditioner og arveforhold givet dette samfund en særlig social struktur. Denne struktur kan man iagttage i en række forhold, der igen selv i høj grad er præget af socialstrukturen. Der er her tale om ikke blot indtægtsforholdene, men også de af disse bestemte formueforhold og ejendomsbesiddelsesforhold, boligforhold, familieforhold, forbrug, levestandard og materiel kultur og åndelig kultur, ligesom forholdene omkring skattebetaling, det offentlige, retsvæsenet og uddannelsen.

13.1. Indtægtsforhold

Allerede skattemisterne viser med deres skatteansættelser af personer fra 0 og op til 480 sk., at der må have været store indtægtsforskelle i bybefolkningen. Et stort materiale i kænnerregnskaber, pengemesterregnskaber, lensregnskaber, kirkeregnskaber, skifter m.m. lader os trænge nærmere ind i disse forhold. Det er her ikke rigtigt, når Peter Riismøller har villet hævde, at arbejdsløns beløb så godt som ikke kendes for noget tidspunkt før 1700. For Ribe-området tillader materialet på flere punkter at give en ret nøje oversigt over indtægtsforholdene i perioden 1560-1660. Da indtægtsforholdene var vidt forskellige for de forskellige grupper i samfundet, betragtes disse grupper for sig, idet opmærksomheden så vidt muligt koncentrerer om tiden omkring 1640.¹

Godsejere. Fra Ribe-området kendes fra tiden før 1660 ingen regnskaber, der kan oplyse om en godsejers indtægter. For andre egne af landet foreligger beregninger af godsers forretningsprocent, og man kan herigennem formentlig også for Ribe stift danne sig et vist indtryk af de adelige godsejeres godsindtægter. Som det fremgår af tabelbilag 49, varierede hartkornstallet for stiftets adelige i 1638 fra 24 til 2.002 td.htk. Med en forretningsprocent på ca. 3, der kendes fra samtiden og fra beregninger, ville disse godsbesiddelser ved en vurderingspris på 50 rdl. pr. td.htk. give en afkastning på mellem 36 og 3.000 rdl. med et gennemsnit på 690 rdl. Hertil skal muligvis

lægges indtægter fra øksneopdræt, men alt i alt når man næppe mere end det dobbelte af de anførte tal.²

Den store godsmasse, adelen besad, har givet meget betydelige indtægter, og ejendomsretten til den privilegerede jord var det vigtigste økonomiske grundlag for adelsstanden og dens politiske magt.³

En del adelige godsejere har yderligere haft indtægter fra andre kilder, således renteindtægter af udlånte kapitaler, og for i hvert fald fire af stiftets adelige gælder, at de har haft betydelige indtægter som kongelige lensmænd i lokalforvaltningen, og flere har haft indtægter af mindre len og som medlemmer af Ribe domkapitel, således som vi skal se.

Købmænd. Blandt købmændene træffes ikke blot hele byens økonomiske overklasse, men også en del af de mindst bemidlede (jfr. tabelbilag 32 og 95). Købmandsvirksomhed gav mulighed for erhvervelse af de højeste borgerlige indkomster; men det har krævet forretningstalent, en god del held og et godt udgangspunkt, bl.a. i form af en uddannelse, vel også i social baggrund.

I et par tilfælde giver de bevarede kilder os mulighed for at følge en købmands indtægter år for år. I sin regnskabs- og notatbog gjorde Niels Grisbeck i perioden 1590-1618 hvert år status over sin forretning (tabelbilag 44). Man kan her se den årlige formuefremgang; denne er minimumstal for indtægten, idet bl.a. forbruget ikke fremtræder her. Man ser, at den årlige formuefremgang svinger mellem ÷565 og 1.014 sldr., med et gennemsnit på 500 sldr.

I det andet tilfælde er oplysningerne om en købmands indtægt noget mere usikre, idet den pågældende, Niels Grisbecks søn Hans Friis, ikke fortsatte faderens statusopgørelser;⁴ hans regnskabsbøger tillader næppe at foretage en blot nogenlunde sikker opgørelse over de forskellige aktiviteter, selv om man i nogen grad kan følge hans salg af import- og eksportvarer, hans renteindtægter og glimtvis hans huslejeindtægter. De sidstnævnte fremkommer vel ikke ved handelsvirksomhed, men har været typiske indtægter for de større købmænd, idet disse investerede deres handelsoverskud i ejendomme og – gennem kreditgivning – i gælds- og pantebreve. Man kan imidlertid konstatere, at Hans Friis i årene ca. 1620-1650 må have haft en formuefremgang på mindst 40.000 sldr.; hans årsindtægt må altså i gennemsnit i hvert fald have været på 1.300 sldr., hvortil kommer det, hele familien har brugt til kost og de klæder, der er blevet kasseret i årene forud for skiftet. Man kan konstatere, at Hans Friis i årene 1625-50 må have haft en årlig renteindtægt stigende fra ca. 225 til 1.000 sldr. (jfr. tabelbilag 47), og at den årlige lejeindtægt af ejendomme i 1650 alene må have været ca. 600 sldr.⁵

Som også formueopgørelserne senere vil vise, har den gruppe købmænd,

der blev borgmestre og rådmænd, samt enkelte andre købmænd virkelig forstået at skabe sig indtægter, selv om få har formået at gøre det så godt som de to nævnte. Her tager forfatteren af det anonyme skrift »Den borgerlige stands onde vilkår«, fra omkring 1650, fejl, når han hævder, at »hidindtil er det således tilgået med købmandskabet ..., at enhver haver haft lov til at købe og sælge efter sin egen galenskab, landet til udsugelse og sig selv til liden både, fordi de har ingen hoveder haft for købmandskabet.« I Ribe var der købmænd, der forstod at handle til egen fordel og havde hoved for købmandskab, og det er ikke enestående.⁶

Skipperne. Skippernes indtægter anføres flere gange i form af fragtpreiser; men da man næppe har opgivelser for en samlet ladning, og da man ikke kender de tidsrum, der er medgået til transporterne eller udgifterne, er det ikke muligt at opgøre skipperes indtægter. Visse holdepunkter har man i skattelisterne, hvor man f.eks. for 1640 (tabelbilag 30) kan se, at skipperne takseredes op til 28 sk., med et gennemsnit på 9 sk., dobbelt så meget som håndværkerne.

Håndværkere. Lønningerne for håndværkere, der arbejdede for byen, for lenet og for kirken, kan ganske godt belyses for årene ca. 1560-1660 på grundlag af regnskaber fra disse institutioner. Det fremgår (jfr. tabel 9, tabelbilag 79), at der for året 1640 var tale om daglønninger på 16-26 sk., svarende til årslønninger på 50-80 rdl., og at der ikke har været store forskelle for håndværkere som tømrere, murmestre og snedkere. Svingningerne inden for det samme år skyldes formentlig ikke blot årstidernes skiften, men også personlige forhold, måske også forskelle mellem mestre og sven-de, selv om dette sidste forhold sjældent anføres, idet man tværtimod flere gange ser samme løn for mestre og sven-de.⁷

Ved siden af de egentlige arbejdslønsbeløb optræder nu og da forskellige tillæg. I foråret 1637 fik tre tømmermænd, der arbejdede for byen, foruden den egentlige dagløn på 24 sk. yderligere to sk. i drikkepenge. I august samme år fik to snedkere samme betaling, og fire murmænd og to kalkslagere, der i samme måned arbejdede to dage på rådhuset, fik ikke blot dagløn, henholdsvis 24 og 16 sk., men yderligere, som regnskabet oplyser, »haver forskrevne arbejdsfolk bekommet udi det varme vejrlig i forskrevne dage hver til en kande øl 2 sk.«⁸

I en række håndværksfag ser man aldrig udbetalt dagløn, men derimod betaling for bestemte arbejder, altså akkord. Det gælder malere og glarmestre, og det gælder guldsmede, smede, kandegydere og blytækkere, der får betaling pr. vægtenhed af de materialer, de arbejder med, og bryggere og bagere, der f.eks. i 1633-34 ved leverancer til kronen fik betaling pr. enhed, bryggerne pr. læst øl, bagerne pr. tønne kavring-brød. For alle disse fag

gælder, at da man ikke kender arbejdstiden, er det umuligt at beregne indtægten.⁹

I nogle håndværksfag ser man betaling både efter dagløn og akkord, således for tømrere, snedkere, murere, tækkere.

Formentlig har håndværkere i hvert fald i heldige tilfælde ved akkord kunnet holde sig en dagløn, der var højere end ved daglønsbetaling. Således ser man i april 1639 to tækkere få betaling for tækning af 16 fag hus på teglladen; betalingen var 3 mk. pr. fag, således som de havde tinget det med tre af byens rådmænd; deres opstikker fik samtidig betaling for 16 dages arbejde, og har dette været tiden, de brugte til arbejdet, har de altså kunnet holde en dagløn på 24 sk., mens de i samme måned ved daglønsbetaling fik blot 20 sk.¹⁰

Sammenlignet med de større købmænds indtægter og sammenlignet med priserne på fødemidler var håndværkernes daglønninger, som vi skal se, meget lave. Men befolkningen som helhed kan ikke have haft råd til at betale mere for håndværksarbejde, og de større købmænd og de større embedsmænd har været interesseret i, at håndværkerlønningerne lå lavt. I juni 1571 vedtog borgmestre og råd og 24 mænd, at ingen tømmermester efter denne dag skulle have mere til dagløn end 5 sk., hans svende 4 sk., og hver murmester ikke mere end 4 sk., hvad enten de er indenlandske eller udenlandske; »hvo der enten giver mere eller tager mere, da skal byen have med dem at gøre.«¹¹

På flere måder kunne håndværkere skaffe sig indtægter ved opgaver, der ikke egentlig vedkom deres fag. Mellem de købmænd, der optræder med håndværkertilnavne, som Jens Rasmussen Rebslår, Troels Hansen Skomager osv., har der formentlig været håndværkere, der har opgivet deres fag for at skabe sig en bedre erhvervsindtægt gennem handel. For håndværkere, der har gået arbejdsløse eller klaret sig dårligt i deres fag, har der også været den mulighed at gå ud som daglejere, hvilket har givet en mindre, men måske mere sikker indtægt end et dårligt håndværksfag. Enkelte håndværkere har også påtaget sig opgaver, som ikke kan siges direkte at have hørt til deres fag, men hvor de kunne udnytte deres ekspertise.¹²

Svende og lærlinge. For svende synes årslønnen at have været af næsten samme størrelse som for håndværksmestrene.¹³ For håndværkslærlinge synes der i nogle fag at kunne være tale om en årlig løn på nogle få daler, mens der i andre fag tværtimod har været tale om lærepenge. Bedre stillet synes købmandslærlinge at have været. Her møder man allerede omkring 1600 et par gange en årsløn på 12 dal. de fire første år; til gengæld ser man tilfælde, hvor købsvendens årsløn ligger en del under håndværkssvendens.¹⁴

Vognmænd. Vognmænd blev næsten altid aflønnet med et bestemt beløb pr.

læs, de transporterede, eller pr. rejse. Da man ofte ikke kender længden af den strækning, der blev kørt, ligesom heller ikke den anvendte tid, kan det være umuligt at sige noget om vognmænds indtægter. I nogle tilfælde giver kæmnerregnskaber dog lidt nærmere oplysninger.

I september-oktober 1630 kørte en række vognmænd og bønder i løbet af 11 arbejdsdage med op til 38 vogne 3.658 læs jord i et stort hul, som en stormflod havde revet i dæmningen syd for byen. Det daglige antal læs pr. vogn svingede mellem 7 og 23 læs, med et gennemsnit på 17,5, og da betalingen var 2 sk. pr. læs, svingede dagsindtægten altså mellem 14 og 46 sk., med et gennemsnit på 35, hvorfra dog skal regnes udgifter til heste og vogn.¹⁵ De anførte daglønninger har været forholdsvis høje, sammenlignet med håndværkeres, og skattelisternes ansættelser for vognmænd tyder på, at disses indtægter normalt har været en del lavere. At de på årsbasis blev det, har vel bl.a. vejret og periodisk arbejdsløshed medvirket til. I 1640 var af 19 vognmænd de ni sat til 2 sk. i skat, otte til 4, én til 6 og én til 12.¹⁶

Vævere og spindere. For vævere og spindere er ikke fundet angivelser af daglønninger, men man ser flere gange beløbsangivelser for bestemte arbejdsprocesser. I 1593 var vævelønnen for 1 alen horgarnslærred 1 1/3 sk.; i 1653 sattes vævelønnen for 1 alen blågarn til 1 1/4 sk., og denne udgjorde da en fjerdedel af det færdigvævede blågarn (lærred)s værdi. I 1649 fik en kvinde 1 mk. for at spinde 4 mk. blå, og 1641 var spindelønnen for 1 mk. hør 12 sk.¹⁷

Daglejere og tjenestefolk. Var håndværkerlønningerne lave, var daglejerlønningerne det endnu mere. Af regnskaberne ser man talrige gange forholdet mellem daglønnen for en håndværker og den person, der hjalp ham, murens kalkslåer, tækkerens opstikker, tømmerens medhjælper, som 3:2. De store erhvervsdrivende har også været interesseret i at kunne få billig arbejdskraft. I juni 1597 blev det af borgmestre og råd vedtaget, at ingen måtte give en slettemand, altså én, der slog hø på de store enge, mere end en mark pr. dag.¹⁸

Det har været hævdet, at landarbejdere gennemgående var godt lønnet. Dette kan vanskeligt være rigtigt, for i en forordning af 1619 om tyende og løsgængere var det forbudt husbonden at give mere end 4½-7¼ daler i årlig løn.¹⁹

Helt i bunden af lønskalaen lå lønnen for tjenestefolk, tjenestetyende. I skifterne er det hér især tjenestepigernes løn, man ser afsløret, varierende fra 4 til 6 sldr. årligt. Svarende hertil var niveauet for ugelønnen for tilfældigt husarbejde m.m. Berte Klokkes, der omkring årsskiftet 1639-40 i nogle uger havde »løben og gjort« for en korporal, der var indkvarteret i et hus i

Vægtergade, fik for sin indsats 12 sk. om ugen, svarende til en årsløn på ca. $9\frac{3}{4}$ sldr.²⁰

Udover pengelønnen har tjenestepiger haft kost og logi, og i hvert fald i en del tilfælde, måske almindeligt, er hertil kommet en årlig klædning.²¹

Embedsmænd. Lidt for sig i samfundet stod på en måde embedsmændene; adskillige af dem havde deres embedsgerning ved siden af en borgerlig næring, som byfogeden, byskriveren, havnekæmneren, tolderen m.fl.; og en del af de øvrige, vægterne, portnerne, stadsbudene m.fl. var så lavt lønnet, at de måtte have mange småjobs ved siden af, om de da ikke gik rundt og tiggede for folks døre; selv ikke præsterne levede alene af deres embede; de havde driften af præstegårdenes landbrugsproduktion, og man ser endda enkelte præster drive handelsvirksomhed.

Lønningerne for gruppen af embedsmænd var vidt forskellige, idet disse omfattede en længere skala, fra rigshofmesteren og kongens kansler i København til byens vægttere. Af flere grunde kan det være praktisk at betragte kongens, byens og kirkens embedsmænd hver for sig.

Det kan være vanskeligt at danne sig et blot nogenlunde nøjagtigt billede af embedsmændenes indtægter. Man kan vel i regnskaber finde lønbeløb, således i pengemesterregnskaberne byens udbetalinger til en lang række embedsmænd; men for mange har dette beløb blot været en del af indtægten, idet de har haft andre indtægter, mere eller mindre i forbindelse med deres embedsudøvelse. Stadsbudene gik budtjeneste og udførte arbejdsmandsarbejde for byen mod dagløn, kærmanden huggede ris i Ribe Kær mod dagløn, byskriveren udførte forskelligt skrivearbejde, bl.a. i forbindelse med skifteregistreringerne, mestermanden fik foruden en mindre fast løn særskilt betaling for sine tjenester.²² For alle kunne disse indtægter naturligvis være noget svingende – for mestermanden blev det gode tider, når man havde fået startet en serie hekseprocesser – og det kan være umuligt at beregne deres omfang. Hertil kommer, at f.eks. præsterne har fået indtægter også fra andre kilder end byen, for en stor del i naturalier, og det kan her være umuligt at nå til en sikker bestemmelse af deres løn. Helt tilfældigt er det, når vi har en »selvangivelse« i et brev fra 1638 fra sognepræsten ved Skt. Katharinæ Kirke, hvor han hos kongen ansøger om lønforbedring og i denne forbindelse redegør for sine samlede indtægter: de omfattede foruden de $13\frac{1}{2}$ dal. af byen, som vi også kender fra pengemesterregnskaberne, $2\frac{1}{2}$ læst korn, et ringe offer, da sognet mest består af fattigfolk, ingen får eller lam undtaget 2 dal. af Janderup sogn, intet skyldsvin eller smør eller sligt.²³

Var embedsmændenes *faste* løn ofte for lille, så har deres embeder formodentlig i mange tilfælde åbnet mulighed for gode ekstrafortjenester, for særlige tjenester, i form af sportler m.m. At borgmester Kjeld Jørgensen i maj 1618, da han var i Rentekammeret i København med byens årlige skat,

måtte give 1 mk. i skriverpenge for en kvittering, vidner herom; det har næppe taget skriveren mange minutter at udfærdige en kvittering, og dog var prisen for den et beløb, der på det tidspunkt svarede til en håndværkers dagløn.²⁴

Af kongens embedsmænd i Ribe-området var de seks lensmænd de højst-lønnede. Lensmanden på Riberhus havde et af de større len i Danmark, og hans løn som lensmand svarede hertil. Den betegnedes genanten, dvs. det, der var nævnt i forleningsbrevet i penge og naturalier som løn og til underhold af svende, til foder til hestene o.a. udgifter. Ved forleningsbrevet af 1639 og 1640 var der tillagt Gregers Krabbe penge og naturalier til et samlet beløb af 2.479 rdl., og han blev hermed kun overgået af 16 lensmænd i hele landet, mens de øvrige 42 lensmænd havde mindre.²⁵

Af de øvrige fem lensmænd i Ribe stift var i 1642 to lønnet tilsvarende, én en del ringere og to meget ringere (tabelbilag 31). Hertil kommer, at endnu seks af Ribe stifts adelige som lensmænd rundt om i landet i 1642 havde betydelige indkomster, fra 1.684 til 2.896 rdl., med et gennemsnit på 2.411 rdl. For samtlige lensmænd i Danmark var den gennemsnitlige årlige lensmandsindtægt 1.948 rdl., idet tallet for de jyske alene lå lidt højere, på 2.095 rdl. (tabel 40).

Af kongelige embedsmænd møder vi i byen tolderen og toldskriveren, med årslønninger på 100 og 36 rdl., desuden byfogden, der i årsløn havde 50 rdl. De kongelige embedsmænd på landet, som strandfogeder, skovfogeder og toldopsynsmænd, var i hvert fald for en del lønnet i naturalier, og deres indtægter kan næppe angives.

Af byens embedsmænd havde syv lønninger varierende fra 6,7 til 36 rdl. (tabelbilag 79), med et gennemsnit på 17,5 rdl. For de fleste var lønningerne så små, at man næppe forstår, hvorledes de kunne opretholde tilværelsen. Det er måske derfor, byen var kommet ind på at give vægttere, stadsbude og kærmanden eller markmanden sko eller støvler med visse mellemrum, penge til klæder og husleje og offerpenge ved juletid. I 1651-52 fik hver af byens vægttere foruden årslønnen på 6 sldr. og 3 sldr. til sko hele 7 sldr. til husleje, som offerpenge ved juletid og – for at de ikke skulle »gå om«, dvs. gå rundt og tigge. De to portnere ved byens porte var så lavt lønnet, at de havde tilladelse til hvert år ved juletid at gå rundt i byen og tigge – »oppebære, hvad godtfolk ville meddele dem.«²⁶

For kirkens embedsmænd var der også store lønforskelle, fra bisperne og sognepræsterne ved de større kirker, især i købstaden, til mange sognepræster især på landet, der vanskeligt har kunnet få det til at løbe rundt.

For Ribes præster fremgår i hvert fald en del af lønningerne af tabelbilag

79. Man ser, at pengelønbeløbene betalt af byen 1640-44 varierer fra 100 sldr. for kapellanen ved Domkirken til 13,5 sldr. for sognepræsten ved samme kirke, idet denne også på anden måde har været aflagt.

Tabel 40. *Danske lensmænds indtægter (genanter) 1642*

Provins	Antal lensmænd	Gnstl. genant rdl.
Sjælland	13	1.978
Fyn og Langeland	8	1.825
Jylland	21a)	2.095
Skåne, Halland, Blekinge, Gotland, Bornholm, Øsel	17	1.811
I alt	59	1.948

Anm.: a) Genanten er i kilden ikke anført for et af lenene.

Kilde: Grundtvig, 1872, s. 118-23.

Indtægtsniveauet for landsbypræster antydes af f.eks. en opgivelse for sognepræsten i Verst og Bække, der 1635 blot havde tiende og offer, der for tiendens vedkommende nævnte år for de to sogne var vurderet til rug, byg og havre i en mængde, der omregnet skulle udgøre en værdi af ca. 123 sldr. Størrelsen af offerindtægterne kendes ikke, lige så lidt som den økonomiske fordel af driften af den til kaldet hørende præstegård; men man bemærker, at alene tiendeindtægterne udgjorde en halv gang mere end en håndværkers årsløn.²⁷

Blev befolkningen ramt økonomisk, gik det også ud over præsten. Det gælder ikke mindst for sogne, der ikke blot blev plaget af tidens krige og skatteudskrivningen, men også rammes af stormfloder og den ødelæggende sandflugt langs Vestkysten. Kunne landbefolkningen på grund af krig, som under Torstenssonkrigen, ikke yde landgilde og afgifter, blev der heller ikke udleveret naturalielønninger fra Riberhus, og præsterne fik ingen løn det år. Og stormfloderne ramte alle. Præsten Niels Nielsen Varde på Mandø skildrede i 1642 i et andragende til kongen malende sin situation; han gør vel ikke tingene bedre, end de var, men sandsynligvis rummer brevet en kerne af sandhed: han bekender sig at være en af de ringeste og fattigste af Guds ords tjenere, som lider stor nød og trang i sit kald, »så jeg ikke haver tilbørlig hus eller våning, føde eller underholdning, ja, ikke så meget udhus, jeg kan ligge en læs hø udi eller en kærve korn, ikke heller så meget til at brænde om året, som jeg kan varme en hånd ved, uden fem eller seks læs tørv, som jeg årligen bekommer hér af landet, mens må bo herude i denne forfærdelige Vesterhav og være megen trang undergiven.«²⁸

Noget for sig stod en række stillinger – eller lønindtægter – ved Domkirkens domkapitel, nemlig de fire prælaturer (ærkedegnedømmet, degnedøm-

met, domprovstedømmet og kantordømmet) og ti kanonikater, idet disse i hvert fald tidvis var tildelt adelige, der ellers ikke på nogen måde virkede i den gejstlige stand og heller ikke tilhørte denne. Ikke så få adelige har gennem tildeling af de nævnte poster fået del i kirkens indtægter, som det ud fra jordebøger og regnskaber er muligt at danne sig et skøn over. Tilsammen havde prælater og kanniker samt nogle vikarier og præbender omkring 1660 et godstilliggende på 1.536 tdr. htk., dvs. en godsmængde svarende til gennemsnittet for tre adelige godsejere. Med en vurderingspris på 50 rdl. pr. td. htk. og en forrentningsprocent på 3 skulle dette godstilliggende alene kunne give en årlig indtægt på ca. 2.300 rdl.; men hertil kommer, at kapitelsmedlemmerne også havde indtægter i form af regnskabspenge, kørselspenge o.a. af stiftets kirker. En kanniks andel af fællesindtægterne kunne derfor omkring 1640 årligt svare til ca. 130 rdl., i penge og naturalier, hvortil kunne komme særlige indtægter på op til ca. 40 rdl. Enkelte af kannikerne besad tillige et af de fire prælaturer eller Jelling syssels provsti, hvoraf ærkedegnedømmet gav indtægter i penge og naturalier, der i 1640'erne svarede til ca. 150 rdl., degnedømmet tilsvarende ca. 490 rdl., domprovstedømmet ca. 460 rdl., kantordømmet ca. 190 rdl. og provstiet i Jellingsyssel ca. 120 rdl. Det var altså ganske betydelige indtægter, en række adelige og gejstlige hentede sig som medlemmer af domkapitlet.²⁹

De fattige. Også de fattige kan betragtes som en særlig, meget stor indtægtsgruppe, der dog ikke blot omfattede de fattige personer, der på grund af fysiske eller psykiske forhold, på grund af alder eller markedsforhold og konjunkturer ikke havde nogen indtægt og derfor eventuelt fik fattigunderstøttelse, men også de mange, der i de forskellige fag klarede sig i erhvervslivet på en måde, så de må betegnes som fattige, således ufaglærte arbejdere, daglejere og arbejdsmænd, vævere, spindere o.a. samt en del håndværkere, småhandlende og små embedsmænd. Arbejdslønninger og årslønninger kunne for de nævnte grupper være meget lave, og de fattige erhvervsudøvere må ofte have stået i en svag position over for arbejdsgivere og aftagere. Det aner man af en anvisning fra 1605 vedrørende indkøb af vadmel og lærred til fattige skolebørn; det hedder heri, at lærred helst skal købes af fattige folk, thi de gør gerne bedre lærred og giver bedre køb. De fattige har altså måttet sælge billigere, de har ikke haft råd til eller muligheder for at foretage transaktioner til fordel for sig selv.³⁰

De fattiges indtægter har selvsagt været små, de laveste i samfundet. Af fattiguddelernes regnskab fremgår, hvad der blev tilstået fattige i understøttelse. I 1640 var de mest anvendte ugentlige understøttelsesbeløb 6 og 8 sk., idet dog beløb fra 4 til 20 sk. forekommer, med et gennemsnit på 7,5 sk., altså på årsbasis 6 sldr. Der har ikke været plads til megen eksistens for det beløb.

Bønderne. Om bondebefolkningens indtægtsforhold vil det næppe være muligt at udtale sig med blot nogen sikkerhed. Som det vil fremgå af behandlingen af bøndernes formueforhold, synes der ikke at have været tale om noget stort overskud. Som fæstebønder har landbefolkningen skullet aflevere en vis del af driftsudbyttet til jordejerne, kronen eller adelen, og som vi har set, var udbyttet næppe særlig stort. I forbavsende mange tilfælde ser man bønder købe den produktion, der skulle være den vigtigste, korn – hos købmanden, et forhold, som allerede samtiden bemærkede.³¹ Den jordegne bonde Anders Jepsen fra Føvling sogn købte i 1635 1½ td. rug hos købmand Hans Friis i Ribe, i 1636 endda 8½ td. rug og ½ td. byg, i 1637 2½ td. rug og ½ td. byg, i 1638 6 skp. sædebyg, i 1639 1 td. rug, i 1642 2 td. 2 skp. rug, i 1647 2 td. rug og 1 td. sædebyg; det var ikke underligt, at han kom i stor gæld til købmanden, der i 1638 havde pant i gården for 150 rdl.³² Men ikke få af Anders Jepsens standsfæller købte korn hos denne købmand; det gælder mindst 34 bondekunder ud af i alt 178, altså 19%; og var en del af kornkøbene vel i krigs- eller kriseår, som årene 1643-45, så ser det dog ikke heldigt ud, at den stand, der lagde sit arbejde i den danske jord, i dette omfang skulle købe korn, ofte betegnet »preussisk« rug, hos købmanden.³³

Indtægtsfordelingen. Da det for Ribes vedkommende ikke er muligt at bestemme indtægternes og formuernes andele af skattetakseringerne, er det næppe muligt at foretage en nærmere opgørelse af indtægtsfordelingen blandt borgerne.³⁴ Tør man se et fingerpeg i skattelisternes taksationer, vil man finde (jfr. tabel 8), at købmændene i 1640 tegnede sig for 39% af den samlede skattetakssation, guldsmedene for 2%, skipperne for 8%, håndværkerne for 24, øvrige (ufaglærte, andre, liberale) for 3, uangivet for 9, enker og enlige kvinder for 14%, mens embedsmænd med deres 1% falder udenfor, idet de fleste af disse var skattefri.

Da man havde en stærkt degressiv skat, og da gennemsnitsansættelsen for købmændene var næsten dobbelt så høj som for skipperne, næsten fire gange så høj som for håndværkerne og næsten fem gange så høj som for andre og enker og enlige kvinder, har skævhederne været endnu større. Helt dominerede købmændene med deres indkomster i bybefolkningen.

For de øvrige stænder er det ikke muligt blot skitse-mæssigt at angive indtægtsfordelingen.

Man ser vel i skattelisterne en del personer arbejde sig op, med stadig stigende taksering. Men i almindelighed synes man på grundlag af skattelisterne at kunne skelne mellem to slags mennesker: dem med gode indtægter, de velstående, og dem med små indtægter, de mindrebemidlede, mærket allerede fra starten. Havde man fået en uddannelse som købmand, eller var man søn af en velstående borger, stod man fra den første gang, man optrådte i skattelisten, med en høj taksering. Og når sådanne personer blev

ældre, når de fik mindre indtægter eller blev uarbejdsdygtige, sank de aldrig helt ned på det niveau, hvor størsteparten af befolkningen befandt sig hele livet.

Da den fra landet indvandrede bondedreng Niels Grisbeck efter sin købmandsuddannelse første gang optræder i skattelisten, idet han i 1580 havde taget borgerskab, var han ansat til 8 sk.; hurtigt skulle han over 16, 28 og 32 sk. stige til 40 sk., som han nåede i 1586, og i 1617 var han nået til 120 sk. Da hans søn Hans Friis i 1618, efter faderens død, første gang stod i skattelisten, var han straks ansat til 64 sk. I skattelisten for 1629 stod Jens Pedersen Brøndum (-1651) som inderste, sat til 0 sk., idet han boede hos en slægtning; i december 1631 tog han borgerskab, men stod allerede i 1630 første gang i skattelisten, sat til 16 sk.; og hurtigt steg han, 1632 var beløbet 24 sk., 1633 32 sk. Således ser man talrige tilfælde.

13.2. Formueforhold

Med de meget ulige indtægtsforhold er det klart, at også formueforholdene måtte blive meget ulige. Og som forholdene var inden for indkomsterhvervelsen, blev de inden for formuedannelsen: det store flertal ejede ingen eller kun en ubetydelig formue, mens nogle få havde meget store formuer.¹

Formuefordelingen blandt borgerne. I de godt to hundrede bevarede skifter fra Ribe fra årene 1650-60 har vi et usædvanligt materiale til belysning af formueforholdene.

Allerede skifternes ydre form viser, at der var store forskelle blandt borgerne. Skifterregistreringerne spænder fra sirligt skrevne bøger på omkring 150 foliosider til en lap papir i oktavformat; ind imellem har man alle størrelser, men med en betydelig overvægt mod de små. Ganske det samme viser skifternes tal (tabelbilag 32). Den største samlede formue registreres i Hans Friis' skifte fra 1650, med en samlet sum på 50.524 sldr., svarende til ca. 400 håndværkerårslønninger. Den mindste samlede formue finder vi i Eske Hansens skifte fra 1658, med et beløb på 4½ sldr., en ellevetusindedel af det rigeste.

For at forstå strukturen i formuefordelingen, må vi dog se på forskellige hovedgrupper i skifterne. I tabellen er aktiverne opdelt i løsøre, ejendomme og gælds- og pantebrevsformue, derefter anføres passiverne og til slut overskud eller underskud. Det kan være vanskeligt at afgøre, hvad der siger mest om en persons økonomiske forhold: summen af de samlede aktiver eller boets overskud. Reelt var det overskudet, der var formuen; men summen af aktiverne har været afgørende for vedkommendes levestandard, status og kreditmuligheder. Man ser da også en person med betydelige aktiver, men endnu større passiver i årene forud for vurderingen takseret

væsentlig højere i skat end en person med betydeligt mindre aktiver, men dog et større overskud. De store passiver har været af større betydning for arvingerne og skuffede kreditorer, end de var det for arveladeren, da han levede; dette er et forhold, der har været aktuelt også for et stort antal adelige.

Af den samlede formue i de hér analyserede 219 skifter, tegnede 57 købmænd eller 26% af det samlede antal skifter, sig for 78% af formuen (tabelbilag 35, jfr. 34); af købmændene havde endda de syv, der var borgmestre eller rådmænd, svarende til 3% af det samlede antal skifter, hele 54% af den samlede formue. De øvrige 74% af skifterne deler da de resterende 32% af den samlede formue; otte skippere, 4%, tegnede sig for 4% af formuen; 63 håndværkere, 29%, for 8%; 49 uangivet, eller 22%, for 3%; og 41 øvrige, eller 18%, for 7%. Formuefordelingen var altså i 1650'erne i højeste grad skæv. Nogle ganske få sad på størsteparten af borgernes samlede formue; og endda er der grund til at tro, at overklassen i de forudgående årtier er blevet udmarvet af regeringens skatteudskrivninger og tre ødelæggende krige; i 1650'erne var den højeste skatteligning 72 sk.; i 1565 og 1585 optræder en købmand og borgmester, der var takseret til 480 sk.²

Ser vi, hvorledes skifternes overskud var fordelt på de forskellige grupper i befolkningen, tegner der sig et lignende billede. Af det samlede overskud på 163.050 sldr., svarende til 63% af aktiverne, tegnede købmændene sig for 82%, de syv rådmænd alene endda for 49%, skipperne for 4%, håndværkerne for 6, uangivne for 3 og øvrige for 5%. Sammenligner man med tallene for de samlede formuer, ser man, at købmændene – og skipperne – ikke var så forgældede som de øvrige grupper.

Fordeler man skifterne i intervaller efter de samlede formuer og efter erhvervsgrupper (tabel 41) ses, at formuerne i 183 af skifterne ligger under 1.200 sldr., og herimellem befinder sig med to undtagelser alle skipper- og håndværkerskifter tilligemed alle ukendte og på fire undtagelser nær alle øvrige erhverv. Kun 25 købmandsskifter ligger under 1.200 sldr., mens hele 30 ligger over, ligesom to skippere, en møller og tre embedsmænd. Også hér fremgår det, at alene som købmand har man kunnet skabe sig en større formue – de tre nævnte embedsmænd har jo *også* været købmænd, og skipperne har selv drevet handel.

I gennemsnit var den samlede formue i skifterne for købmænd 3.540 sldr., heraf for rådmænd og borgmestre alene 19.893, for de øvrige købmænd 1.250 sldr., mens formuerne for skippere var 1.129, for håndværkere 337, for uangivne 182 og for øvrige 325 sldr. For samtlige 219 skifter var den gennemsnitlige samlede formue 1.181 sldr. Den iagttagne skævhed understreges også af det forhold, at det rigeste skifte alene kan opveje 172 af de mindste. Og de syv rigeste skifter – hvoraf de fem er rådmandsskifter – kan veje de resterende 212 skifter op. »Fattigdom og pragt er tvende bestandige

Tabel 41. *Formuerne i skifter fra Ribe 1650-60, grupperet efter formuernes størrelse og fordelt på erhvervsgrupper.*

Formue i sldr.	Køb- mænd	Guld- smede	Skip- pere	Hånd- vær- kere	Ukendt	Øv- rige	I alt
0-24				2	11	2	15
25-49				4	4	4	12
50-74	1			3	3	8	15
75-99	1			2	7	1	11
100-149				8	7	5	20
150-199	1			7	6	3	17
200-249	2		1	2	2	3	10
250-299				1	2	3	6
300-349				5	1	3	9
350-399	2			4	1		7
400-499	1			6			7
450-499	1			3		2	6
500-599	2		1	4	2	1	10
600-699	2			4	2		8
700-799	2			3	3		8
800-899	1	1	1	1			4
900-999	2			2		1	5
1.000-1.099	3		2	1	1	1	8
1.100-1.199	4		1				5 = 183
1.200-1.299	3		1				4
1.300-1.399	2					1	3
1.400-1.499	3						3
1.500-1.999	3						3
2.000-2.499	5					2	7
2.500-4.999	6		1			1	8
5.000-9.999	3						3
10.000-14.999	1						1
15.000-19.999	3						3
20.000-	1						1 = 36
I alt	55	1	8	62	52	41	219

Kilde: Sk 1646 (1), 1650-60.

kompagnoner«, sagde Holberg, og dette gjaldt såvel 1600årene som en senere tid.³

Den formuefordeling, som skifterne afslører, var ikke noget enestående for Ribe. Ganske den samme pyramide, ganske den samme uproportionerede og usunde befolkningsopbygning finder man på samme tid formentlig også i andre danske købstæder og i hvert fald i f.eks. København og i mid-delalderen i mellemstore tyske byer.⁴

Formuefordelingen blandt adelen. Da der for tiden før 1660 kun kendes

ganske få adelige skifter, er det ikke muligt at give et billede af adelens formueforhold. Man må lade sig nøje med enkelte tal som eksempler på det niveau, adelige formuer kunne nå, samt tal for sammensætningen af formuer.

Af hartkornstaksationerne ser man dog, at der var tale om store skævheder i godsfordelingen. Der var langt fra den lille adelsmand med et par snese tdr. hartkorn til adelige som Christen Lange, der ved sin død 1604 efterlod sig en hovedgård til hver af fire sønner, 6.500 daler til en femte, 3-4 gårde på Fyn til hver af tre døtre, en række købstadgårde til en fjerde samt ni læster korn til hver af sønnerne. Eller til Albret Friis, lensmanden på Riberhus, der ved sin død i 1601 kunne efterlade hver af sine seks døtre 27.000 rdl., således at hans formue mindst har været på 162.000 rdl., svarende omtrent til den samlede formue i de 219 Ribe-skifter 1650-60.⁵

Formuefordelingen blandt gejstlige. Tal for en del præsteskitter fra 1600årene viser, at gejstliges formueforhold ligesom den øvrige befolknings var vidt forskellige.⁶ Hvad vi har af gejstlige skifter fra tiden før 1700 er vel meget lidt og tilfældigt. Fra slutningen af 1600årene kendes tal for overskuddet i ni præsteskitter fra hovedstadsområdet (Sokkelund herred), i 12 købstadpræsteskitter fra Sjælland, i otte landsbypræsteskitter og et købstadpræsteskitte fra Fyn og i 12 landsbypræsteskitter fra Jylland. Laveste og højeste overskud var 12.346 og ÷732 rdl.; og for de fire grupper har man gennemsnit på henholdsvis 3.371, 822, 950 og 351 rdl. Er materialet end sparsomt, viser det sandsynligvis et skel mellem hovedstadsområdet og det øvrige land, og det viser, at for landsbypræster har overskuddet i boerne næppe været meget større end det, man finder for bedrestillede håndværkere, mens købstadpræsterne har kunnet måle sig med byens menige købmænd, men sjældent med rådmandskredsen.⁷

Formuefordelingen blandt bønder. Gennem tingbøgerne kendes en del skifter efter bønder, således at man også for disses vedkommende kan danne sig et billede af formueforholdene. I Skast herreds tingbøger fra årene 1636-37 forekommer således en lille snes bondeskitter (tabelbilag 33). Med aktiver på gennemsnitligt 516 sldr. og overskud på 328 sldr. ligger de behandlede bondeskitter omkring dobbelt så højt som købstadhåndværkernes som helhed og langt bagud for købstadens købmænd og skippere og mere velstående embedsmænd, og de når mindre end halvt så højt som købstadens indbygges som helhed.⁸

Ligesom for borgerne var formuefordelingen meget skæv. Af de 18 skifter fra Skast herred anfører ét en formue på 59 sldr., et andet en formue på 1.733 sldr., og de øvrige fordeler sig ret jævnt imellem disse. Ser man på boernes overskud, er spredningen endnu større, fra ÷256 til 1.716 sldr.

Alene det rigeste skifte havde et overskud, der kunne veje de 13 mindste op.

Formuesammensætningen hos borgerne. En opgørelse af de samlede købstadborgerformuer kan naturligt opdeles i en række hovedposter, omfattende løsøre; ejendomme; erhvervsinvesteringer, herunder skibsparter, varelagre, håndværksredskaber, håndværkermaterialer og til dels husdyr; udestående fordringer i form af gælds- og pantebreve; samt passiver.

Også i formuernes sammensætning af disse poster finder man store forskelle mellem de forskellige erhvervsgrupper (tabelbilag 34). For alle grupper med undtagelse af købmændene udgjorde løsøre og ejendomme den altovervejende del af boerne; dog havde uangivne 16%, øvrige 25% af værdierne i udestående fordringer; men for købmændene udgjorde løsøre og ejendomme blot godt halvdelen af værdierne; denne lave andel skyldtes, at for rådmændene var løsørets og ejendommenes andele af boerne blot 39%, mens tallet for de øvrige købmænd, som det var for skifterne som helhed, når bortses fra råmandsskifterne, var 81%. Alligevel havde rådmændene de mest kostbare indboer og de fleste ejendomme; de havde blot også meget betydelige investeringer i udestående fordringer og gælds- og pantebreve.

De hér anførte fem hovedpunkter i borgerskifterne vil nærmere blive behandlet senere: løsøre under forbrug og under levestandard og materiel kultur; ejendomme under ejendomsbesiddelse; erhvervsinvesteringernes poster under erhvervsinvesteringer; og udestående fordringer og passiver under penge- og værdipapirformue og gældsforhold.

Formuesammensætningen hos adelen. Som godsejere har adelen i almindelighed haft boer, hvis sammensætning afveg væsentlig fra købstadborgernes.

Store jordegodser må for mange adelige have udgjort en væsentlig del af formuen. Men tilsyneladende har vi kun i et enkelt tilfælde for Ribe-områdets vedkommende mulighed for en analyse af en adelsformue, nemlig gennem skifterregistreringen af den tidligere Ribelensmand Gregers Krabbes bo 1656, foretaget syv år efter, at han havde forladt Riberhus for at blive statholder i Norge. Måske er dette skifte endda ikke typisk; Gregers Krabbe var ikke nogen stor godsejer; hans gods omfattede blot 560 td. htk., som gennemsnittet for adelen. Alligevel var han overordentlig velhavende, hvilket vi alene kan se gennem det tilfældigt bevarede skifte; midlerne var blot placeret i gælds- og pantebreve og i rede penge. Mens jordegodsets værdi udgjorde 19% af den samlede formue (jfr. tabelbilag 38), tegnede gælds- og pantebrevene sig for 37%, rede penge for 29%. Erhvervsinvesteringerne udover godset omfattede værdier i korn og andre råvarer, øksne, kreaturer, en skibspart, to jagter og et indskud i våbenfabrikken Brobyværk, men

udgjorde blot 7% af boet; løsøre omfattede 8%, guld- og sølvgenstande og perler alene 6%.

Formuesammensætningen hos gejstligheden. Kun et enkelt gejstligt skifte fra Ribe stift er her fundet og benyttet, og tallene er derfor blot tilfældige. Men de vidner om, at en væsentlig del af en landsbypræsts formue kunne være bundet i præstegårdens besætning og avlsredskaber, idet disse poster i dette tilfælde udgjorde 38% af de samlede aktiver på 405 sldr.⁹

Formuesammensætningen hos bønderne. Den lille snes bondeskifter, der kendes fra Skast herred 1636-37, viser, at en meget væsentlig del af formuerne var bundet i produktionsapparatet, idet bygninger, besætninger, beholdninger af landbrugsprodukter, som korn, såsæd, hø m.m., og landbrugsredskaber tegnede sig for tilsammen 60% af den samlede formue. Tilbage til indbo, husholdningsredskaber og tekstiler, herunder beklædning, og sølvgenstande blev blot henholdsvis 3, 5, 7 og 1%, idet pengeformue og tilgodehavender i gældsbreve udgjorde henholdsvis 2 og 22%. Bønderne har, som det synes, måttet leve spartansk; arbejdet kom i første række.

Formuedannelsen. Vi har set, at de store formuer alene fandtes hos godsejere og købmændene. Det var altså gennem godsdrift og lensmandsstillinger, handel, ejendomsbesiddelse og formentlig også renteindtægter, de store formuer blev skabt.

Forrentningen af kapitalen ved godsdrift var næppe høj; men har godset været tilstrækkeligt stort, har det alligevel kunnet give et overskud udover omkostningerne til husholdning, klædedragt m.m., og dette gælder i hvert fald, hvis godsejeren har kunnet supplere sine godsindtægter med aflønningen som lensmand på et større len. Har godsejeren så fået akkumuleret en kapital i form af gælds- og pantebreve, har han herigennem kunnet hente yderligere indtægter og dermed forøget sin kapital yderligere.

På samme måde har købmændene ikke ladet sig nøje med indtægter af import- og eksporthandel, men også gennem finansiering af kundernes forbrug skabt en stadig voksende rentegivende kapital af gælds- og pantebreve samtidig med, at de har investeret i ejendomme med henblik på boligudlejning og opnåelse af lejeindtægter. Denne proces kan i et enkelt tilfælde nærmere følges: i Hans Friis' regnskabsbøger ses, hvorledes en stor købmandsformue bliver til. Gældsbrevs- og pantebrevsformuen vokser med få undtagelser år for år, med 4-56% årligt, fra 3.794 sldr. i 1625 til 16.963 i 1649 (tabelbilag 47); vi kan se hans investeringer i Ostindisk Kompagni, i vin- og saltkompagniet (tabelbilag 45) og i skibsparter, og vi kan delvis følge investeringerne i ejendomme, indtil han i 1650 havde ejendomsbesiddelser vurderet til 12.740 sldr.

Ved formuedannelsen har akkumulation været en væsentlig faktor. Adelige kunne akkumulere betydelige godsbesiddelser og borgerlige store pengeformuer og besiddelser af købstadejendomme. I begge tilfælde har ægteskaber kunnet spille en vigtig rolle. Man ser talrige adelige samle godser gennem flere ægteskaber, og et udtryk for lignende formueakkumulationsbestræbelser har man sandsynligvis i de nære familieforbindelser mellem medlemmerne i byens råd. I modsat retning virkede dog arvedelinger blandt efterladte børn, der netop i de velstående befolkningsgrupper har været forholdsvis talrige.

13.3. Ejendomsbesiddelse

Ejendomsbesiddelse i byen. Af skifterne fremgår, at mens de fleste blot boede til leje eller ejede en enkelt bod eller et enkelt hus, ejede en række personer et større antal ejendomme. Det er et forhold, der også kendes fra andre købstæder.¹ Især de store købmænd ejede ikke blot et af de mere kostbare beboelseshuse i de fornemme gader, adelhusene, men også en række andre huse og lejeboder; man ser dog også skippere og præster som større ejendomsbesiddere.

Som det senere vil fremgå, var udlejningsboderne beliggende i særlige kvarterer. Disse boliger var af forholdsvis ringe værdi; de var lette at realisere, var velegnede handelsobjekter og emner for formueplacering, og de kunne give lejeindtægter.²

En væsentlig del af værdien af de store kostbare ejendomme i Storegade udgjorde sikkert grundene. Man ser aldrig specifikationer ved vurderingerne; men da Niels Grisbeck i 1597 af byen købte de to grunde på hjørnet af Storegade og Fiskergades vestside, måtte han give ikke mindre end 441 dal.³

Tabel 42. *Huse og boder i Ribe 1661, beboet af ejer (a), udlejet (b) og øde (c).*

Fjerding	Huse				Boder				Stalde	Møller	Skrange, lat. skole	I alt
	a	b	c	i alt	a	b	c	i alt				
1.	41	26	12	79	7	57 ¹	21	85	4	3		171
2.	53	26	8	87	15	50	33	98	7		1	193
3.	47	24	5	76	24	68	26	118	12		1	207
4.	48	20	13	81	2	54 ²	15	71	4			156
I alt	189	96	38	323	48	229	95	372	27	3	2	727

Anm.: 1) Heraf 7 Almisseboder, beboet af fattige. 2) Heraf 41 Gæsteboder, beboet af fattige.
Kilde: *Hustakst 1661*.

Fordelingen af byens huse og boder fremgår af en analyse af hustaksten fra 1661 (tabelbilag 39-40, jfr. tabel 42). Af husstandene ejede 46% selv de huse eller boder, de boede i, idet hele 70% af købmændene boede i egne boliger, 80% af skipperne, 53% af håndværkerne, 25% af ufaglærte. Da købmændene i stor udstrækning også ejede huse og boder til udlejning, var fordelingen af byens 695 huse og boder meget skæv. Mens købmænd, små-handlende og skipper ejede 125 huse og 121 boder, byens få gejstlige 13 huse og 39 boder, ejede håndværkerne blot 57 huse og 29 boder, idet tallene for alle øvrige grupper er små, når bortses fra uangivet.

Koncentrationen af ejendomme fremgår klart ved en iagttagelse af de 15 største ejendomsbesiddere 1661 (tabelbilag 41). Man ser hér otte borgmestre og rådmænd eller disses enker og arvingerne efter yderligere to rådmænd samt tre købmænd og to gejstlige tegne sig for ca. 40% af byens samlede ejendomsværdi.⁴

Som det er fremgået, var der flere, der i 1661 havde meget betydelige ejendomsbesiddelser.⁵ På grundlag af tingbøgerne vil det sandsynligvis være muligt at belyse, hvorledes sådanne ejendomsbesiddelser blev bygget op. Men opgaven vil være meget omfattende.

Her skal vi kort beskæftige os med to af de betydeligste, mere kendte ejendomsbesiddere i byen i 1600-årene: Niels Grisbeck og Hans Friis, samt med nogle gejstlige. Da Niels Grisbeck i 1581 første gang optrådte i skattelisten, boede han vistnok ved Torvet i huset øst for det hus, der lå på hjørnet af Grønnegade og Storegade (Torvet). Fra 1583, da han var blevet gift med en købmandsenke, boede han på Skibbroen, på Nyjord, i et hus, der fra 1567 til 1579 havde været beboet af hans svigerfar. I 1586 var Niels Grisbeck endelig nået så vidt, at han kunne flytte ind i et hus, han havde ladet bygge i byens fornemste gade, Storegade. Hér boede han til sin død i 1618 og efter ham sønnen Hans Friis til sin død i 1650. Af spredte oplysninger ser vi, at Niels Grisbeck foruden de nævnte huse ejede adskillige ejendomme i byen, i årene 1588-1618 i hvert fald seks huse og fem boder.⁶ Hans ejendomsbesiddelser var dog for lidt at regne imod sønnens. I årene ca. 1620-50 ser vi Hans Friis som ejer af ikke mindre end 28 huse og 14 boder spredt i byen, foruden part i tre huse og halvpert i Midtmøllen og hertil fem stalde, en have på Holmen, en mandsdel af Mandø hølade, 20 overagre på Farup mark, et stykke markjord på Middelfart mark og fæste af bondegården Undaften ved Ribe. Alene i skiftet 1650 optræder 18 huse og 12 boder samt halvperten af Midtmøllen, fem stalde, haven på Holmen m.m., for tilsammen 12.218 sldr., formentlig svarende til ca. 7% af den samlede ejendomsværdi i byen. Ikke så få af husene ses at være erhvervet som betaling for gæld, i hvert fald ti, men hér er ikke fulgt alle husenes historie.⁷

Blandt de større ejendomsbesiddere i 1661 var også enkelte gejstlige (tabelbilag 41). Gennem årene forud ser man i tingbøgerne flere gange, at

gejstlige, især byens sognepræster, kunne besidde betydelige ejendomme. Enken efter en sognepræst ved Domkirken ejede således i 1653 foruden adelshuset i Storegade ikke mindre end fire huse og 21 boder til en samlet værdi af 4.750 sldr.⁸

Husene hørte til datidens kostbareste formuegenstande. Da man ikke kendte realkredit, kunne finansieringen af husenes erhvervelse være et problem. Kun de mest velhavende kunne præstere hele købesummen ved selve købet. Alle andre måtte udstede et gælds- eller pantebrev, som de siden forrentede og betalte af på, eller de måtte ved købet yde pant i huset og forpligte sig til at betale købesummen i nærmere fastsatte rater.⁹ Mangelen på pengeinstitutter og et realkreditsystem må have gjort det overordentlig vanskeligt for de fleste at erhverve hus og ejendom. Der måtte ved huskøb ofte præsteres en stor udbetaling, og betalingen af restkøbesummen kunne være fastlagt i terminer over en kort årrække. Da således gartneren Jon Kjeldsen i foråret 1640 købte en bod i Hundegade af Hans Friis for 110 rdl., betalte han straks 50 rdl.; og resten skulle betales til jul samme år. Men som det så ofte gik, svigtede betalingsevnen; der blev vel betalt 30 sldr.; men resten blev forrentet helt til 1649.¹⁰

Ejendomsbesiddelse på landet. Af det danske landbrugsland, næsten hele det daværende Danmarks opdyrkelige areal, ejedes omkring 1650 ca. 53% af kronen (herunder kirkens jord), ca. 47% af adelen, idet 4.800 selvejerbondebrug eller 6% af det samlede antal bondebrug er medregnet i disse procenttal. Som tidligere strejft, omfattede kronens gods ca. 130 ladegårde og ca. 42.200 bondebrug, adelens gods 791 hoved- og ladegårde og ca. 33.400 bondebrug.¹¹

Fordelingen af adelens landbrugsjord var meget skæv (tabel 43). I 1625 sad således 48% af Danmarks adelige godsejere på blot 10% af det samlede adelige jordegods, mens 35% sad på 32% og de resterende 17 på hele 58% af jorden. I den førstnævnte gruppe ejede de enkelte adelige under 250 tdr. htk., i den følgende mellem 250 og 1.000, i den sidste over 1.000 tdr. htk. Som det fremgår af tabellen, var fordelingen af godsstørrelserne næsten den samme for Jylland og øerne som for landet som helhed, hvorunder også medregnes Skåne-landene. Og for tiden fra 1625 til 1638 ser man for Jylland og øerne kun en mindre ændring i godsfordelingen, med en lille forskydning fra de mindre mod de større godsejere, altså en koncentration af godsbesiddelsen.¹²

På lignende måde var der store skævheder i godsfordelingen for stiftets adelige (tabelbilag 49 og tabel 44). For året 1625 bliver opgørelsen vel usikker; af de 61 bosiddende adelige, der kendes i 1640, optræder kun 23 selvstændigt takseret i rostjenestetaksationen 1625, idet yderligere 16 er

Tabel 43. *Adelens hartkornsfordeling 1625 og 1638.*

Ejendoms- størrelse	Hele landet	Jylland og øerne		Hele landet	Jylland og øerne		Antal vurde- ringer 1625	
tdr. htk.	1625 tdr. htk.	1625 tdr. htk.	1638 tdr. htk.	1625 %	1625 %	1638 %	%	
0- 100	7.673	6.410	4.356	3	3	2	122	48
100- 249	18.775	15.265	12.101	7	7	6	115	
250- 499	33.408	26.128	25.179	12	12	12	97	35
500- 999	54.245	43.902	49.034	20	20	23	76	
1.000-1.999	75.177	58.298	50.819	28	27	24	56	17
2.000-	81.546	68.260	69.208	30	31	33	25	
I alt	270.824	218.263	210.697	100	100	100	491	100

Kilde: Svend Åge Hansen, 1964, s. 146.

Tabel 44. *Ribe stifts adels hartkornsfordeling 1625 og 1638.*

Ejendoms- størrelse	1625		Antal adelige	1638		Antal adelige	%
tdr. htk.	tdr. htk.	%		tdr. htk.	%		
0- 100				600	3	9	44
100- 249	1.023	7	5	2.270	10	13	
250- 499	3.221	22	9	3.748	16	11	42
500- 999	3.239	22	5	6.899	30	10	
1.000-1.999	3.809	27	3	7.479	32	6	14
2.000-	3.183	22	1	2.002	9	1	
ukendt	x		38*)	?	÷	11	÷
I alt	14.475	100	61	22.898	100	61	100

Anm.: *) Af disse ses 16 takseret, men sammen med én eller flere andre uden for stiftet.

Kilde: Tabelbilag 49.

takseret sammen med én eller flere andre udenfor stiftet og de resterende 22 slet ikke forekommer på grund af mangler i materialet, eller fordi, de er for unge. For året 1638 synes opgørelsen mere sikker; blot 11 bosiddende adelige mangler, og man har tal for de øvrige 50; af disse sad 44% på blot 13% af det samlede adelige jordegods, 42% på 46% og de resterende 14% på hele 41% af jorden; tallene er ikke meget forskellige fra dem, der 1625 gælder for landet som helhed, koncentrationen er blot ikke så stærk. Svarende hertil synes gennemsnitstallene for stiftets adelige som helhed kun noget lavere end landsgennemsnittet: i 1625 var tallet for stiftet højst 490 tdr.htk., for hele landet 551, og i 1638 var tallene 460 og 589 tdr.htk.

Ser man også på de godsejere, der med bopæl *udenfor* stiftet ejede gods i dette, viser sig et måske karakteristisk forhold: de 16 fremmede adelige, der

ejede hovedgårde i stiftet 1625, havde et gennemsnitligt hartkorn på 1.000 tdr., de 20 adelige i 1638 på 1.120 tdr., altså på begge tidspunkter mere end det dobbelte af stiftets bosiddende adel. Dette forhold må vise, at det økonomiske tyngdepunkt har ligget uden for Ribe stift, mens omvendt gennemsnitstallene for den bosiddende adel ikke synes at vise en adel med dårligere økonomiske forhold end det øvrige lands, i hvert fald ikke, når det gælder godsbesiddelse.

En betragtning af de enkelte adelige godsejere viser måske mere end noget andet forskellene mellem dem. Der var i 1638 langt fra Hans Harbos 36 til Hans Langes 2.002 tdr.htk. Den førstnævnte har som flere andre adelige næppe disponeret over mere jord end tre-fire bønder, mens den sidstnævnte herskede over et betydeligt gods-kompleks. At de mindste godsejere som medlemmer af den førende stand nemt kom til at leve over evne, er ikke uforståeligt.¹³

Hovedgårdene er kun et dårligt mål for adelens besiddelser, idet gårdenes jordtilliggender kunne variere betydeligt; talangivelser kan derfor her i det højeste give udtryk for spredning.¹⁴ Den godsmasse, som Ribe stifts bosiddende adel og den udenfor stiftet boende adel besad omkring 1640, fordelte sig på 123 hovedgårde og måske ca. 4.000 fæstebondegårde. Af hovedgårdene var 84 ejet af de 59 bosiddende adelige, 37 af 25 fremmede. Hovedgårdenes jordtilliggender varierede i 1638 fra 12 til 312 tdr.htk., med et gennemsnit på 43 tdr., idet de næststørste var på 120 og 99 tdr.htk.¹⁵ En grupperet opstilling efter hovedgårdenes jordtilliggender viser tydeligt, at hovedgårdene i stiftet var mindre end i det øvrige Jylland og endnu mindre end på Sjælland. Af de jyske og sjællandske hovedgårde var 62% under 50 tdr.htk., af Ribe Stifts 73%.

Tabel 45. *Hovedgårdenes jordtilliggender 1638.*

	Antal hgde med kendt htk.	Htk -25	%	25-49	%	50-74	%	75-100	%	100-	%	I alt %
Sjælland	58	6	10	19	33	15	26	11	19	7	12	100
Jylland	250	68	27	99	40	51	21	21	8	11	4	100
Ribe stift	71	23	32	29	41	14	20	3	4	2	3	100

Kilde: *Erslev*, 1887-89, s. 163, og tabelbilag 45.

Fæstebondebrugenes fordeling på de forskellige hovedgårde belyses gennem præsteindberetningerne fra 1651 (tabel 46). Til hver hovedgård hørte som ugedagsbønder, dvs. bønder, der boede i hovedgårdens sogn, i gennemsnit 27, men med svingninger fra 4 til 49, idet Riberhus og Lundenæs len havde de højeste tal, Koldinghus og Bøvling len de laveste. Procentandelen

af de adelige jordbrug, der lå under hovedgårdene, var i gennemsnit 42, med udsving fra 2 til 72%, idet Riberhus len her havde de højeste tal – og dermed de tungeste forhold for bønderne – Lundenæs len de laveste.

Af de ca. 4.800 danske selvejergårde, der fandtes omkring 1650, lå de 500 i Ribe stifts nørrejske område (tabel 47); Koldinghus len tegnede sig for mere end halvdelen, de øvrige len har kun få. Ifølge tallene skulle der blot være en lille nedgang i tallet af selvejergårde i perioden 1610-51; for Riberhus og Koldinghus var der dog en ikke ubetydelig tilbagegang, mens Lundenæs og Bøvling len i brugstal havde en betydelig fremgang.

Tabel 46. *Ribe stifts adelige hovedgårde, jordbrug og ugedagstjenere 1651.*

Len og herred	Antal hgd.	Heraf hgd., hvor tallet af ugedagsbøn- der er kendt	Antal jordbrug tilhøren- de adelen	Heraf til hgd. (ugedags- tjenere)	Jordbrug til hgd i % af samlede	Gnstl. antal jordbrug til hgd.
<i>Riberhus len</i>	24	20	741	393	53	20
Gørding	6	3	111	80	72	27
Malt	6	5	201	117	58	23
Skast	6	6	176	85	48	14
Vester Horne	6	6	253	111	44	19
<i>Koldinghus len</i>	28	24	955	392	41	16
Slavs	2	2	91	24	26	12
Anst	1	1	45	4	9	4
Nørvang	15	11	552	202*	37	18
Tørrild	10	10	267	162	61	16
<i>Lundenæs len</i>	33	23	1.370	495	36	22
Øster Horne	3	3	143	82	57	27
Nørre Horne	4	4	144	58	40	15
Bølling	7	4	217	40*	2	10
Hammerum	9	7	315	83*	26	12
Hjerm	6	2	395	85*	22	43
Ginding	4	3	156	147	94	49
<i>Bøvling len</i>	32	—	1.133	500	44	16
<i>Hert.d. Slesvig</i>	6	0	<i>ukendt</i>			
I alt	123	67	4.199	1.780	42	27

Anm.: I Brusk, Elbo, Holmans og Jerlev herreder under Koldinghus len var der ingen adelige hovedgårde. De med * mærkede tal er ikke fuldstændige.

Kilde: *Fridericia*, 1889-90 C, s. 605, 610-12.

13.4. Erhvervsinvesteringer

Adelens væsentligste kapital var placeret i de mange, ofte udstrakte godser med deres i mange tilfælde ret kostbare hovedgårdsbygninger.¹ En del adelige har dog haft betydelige formuer placeret i gælds- og pantebreve, som mindre heldige standsfæller, nu og da også borgerlige, havde måttet udste-

Tabel 47. *Jordegne bønder i Ribe stifts nørrejyske område 1610 (a) og 1651 (b).*

Len	Hele gårde		Halve gårde		I alt				Udvikling 1610-1651 %
	a	b	a	b	a	%	b	%	
Riberhus	71	59		8	71	14	67	13	÷ 6
Koldinghus	326	247		33	326	64	280	56	÷ 14
Lundenæs	61	104	12		73	14	104	21	43
Bøvling	39	48			39	8	48	10	23
I alt	497	458	12	41	509	100	499	100	÷ 2

Kilde: *Fridericia*, 1889-90 C, s. 620-21.

de. I 1638 havde 17 ud af de 223 jyske adelige penge på rente overstigende egen gæld. En af de store pengeudlånere var Riberhus-lensmanden, senere Norges statholder Gregers Krabbe, der døde i 1655; af skiftet efter ham ses, at han efterlod sig 55.000 rdl. i gælds- og pantebreve (tabelbilag 38).²

Sjældnere har der for adelen været tale om investeringer i industri og handelsforetagender. I det i 1616 oprettede Ostindisk Kompagni havde omkring 1620 39 adelige placeret 27.500 rdl., og de udgjorde dermed ca. 11% af de danske indskydere og havde indskudt 19% af disses kapital (tabelbilag 42). I Ribes vin- og saltkompagni fra 1621 havde tre adelige indskudt 29% af kapitalen (tabelbilag 43), i den københavnske hvalfangstvirksomhed var der i 1615-16 to adelige interessenter.³

Af skifterne får man et vist indtryk af, hvilke kapitaler de borgerlige erhvervsdrivende havde placeret i deres erhvervsvirksomheder; på flere punkter er det dog umuligt at foretage en fuldstændig, sikker opgørelse; således kan det ikke ses, hvilken del af en købmandsgård, der var til boligformål, og hvilken del der optoges af forretningsvirksomheden. Visse hovedtræk synes dog også her at vise sig (jfr. tabelbilag 34-35). Købmændene, især de store, kunne have betydelige formuer placeret i deres forretningsvirksomhed, dels i varelager, dels i skibsparter, dels i finansieringen af afsætningen gennem kreditydelser. Som boligudlejere kunne de have betydelige formuer placeret i faste ejendomme. Og det var, som vi skal se, væsentlig købmændene, der investerede i de to handelsforetagender Ostindisk Kompagni og Vin- og saltkompagniet.

Sammenlignet med købmændenes investeringer var de øvrige erhvervsdrivendes beskedne, om end de for flere håndværkere kunne udgøre en betydelig del af boet.

For en enkelt købmand, Niels Grisbeck, kan man gennem en længere årrække følge investeringerne, takket være hans statusopgørelser (tabelbilag 44). Man ser en stadig vækst ikke blot i varelagerets værdi (»varer/

gods«), men også i rede penge, arbejdskapitalen, og i tilgodehavender, kreditgivningen, der betingede en fortsat omsætning i et samfund med en ringe likviditet og en skæv forbrugsfordeling. Formuens eller investeringernes fordeling på de tre poster set i femårsperioder synes gennem årene ikke meget ændret (tabel 48). Tilgodehavender falder en tid, men stiger så igen til lidt over udgangspunktet; rede penges andel stiger lidt for derefter at falde lidt; varelagerets andel svinger lidt over udgangspunktet. Men hovedresultatet var, at store midler blev bundet i handelsvirksomheden; fra 1591 til 1618 var der tale om en tidobling. Dette forhold sættes i relief ved en betragtning af de tilsvarende tal i sønnen Hans Friis' skifte fra 1650, det eneste tilfælde, hvor vi kan iagttage forholdene hos denne købmand, der ikke fortsatte faderens statusopgørelsestradition. Havde de tre poster tilgodehavender, rede penge og varer/gods 1615-18 udgjort henholdsvis 63, 11 og 26%, så var tallene 1650 78, 10 og 12%; i forhold til kontantbeholdning og varelager måtte tilgodehavenderne spille en stadig større rolle, jo ældre en forretning blev; handelsvirksomhed kunne stille store krav til investeringer.

En betydelig handelskapital ser man også investeret i Ostindisk Kompagni og i Vin- og saltkompagniet. En bevaret opgørelse over indskyderne fra Ribe i førstnævnte kompagni 1618-19 (tabelbilag 45) viser (tabel 49), at 48 borgere havde indskudt 2.800 rdl., heraf alene syv rådmænd mere end en tredjedel. Tidligere er omtalt vanskelighederne med at tilvejebringe denne store kapital; af tabellen fremgår, at forøgelsen efter kongens påbud især skete ved en betydelig forøgelse af de menige borgeres andel; af de 15 menige borgere, der var med ved den første kapitaltegning, var kun otte gengangere, og i stedet kom 13 nye til. Om rådmændene ikke har kunnet eller ikke har villet investere mere i foretagendet, kan ikke ses. Men da man i 1623, igen efter kongeligt påbud, skulle rejse en stor kapital, til brug for Vin- og saltkompagniet, dominerede rådmandskredsen ikke helt som før; den tegnede sig blot for godt en femtedel af indskuddene, mens de menige borgere nu stod for mere end halvdelen. Indskyderne i de to kompagnier var næsten de samme personer (tabelbilag 45). Blandt de menige borgere forekommer foruden købmændene så vidt det ses blot nogle skippere og en enkelt håndværker. Det gennemsnitlige indskud for de menige borgere i de to kompagnier var på 39 og 52 rdl., mens det for rådmændene var 157 og 93 rdl. Her som alle andre steder dominerede rådmandskredsen. Dog havde lensmanden på slottet alene kunnet indskyde lige så meget som hele denne kreds.

Tilvejebringelsen af de store kapitaler til Ostindisk Kompagni og Vin- og saltkompagniet har tilsyneladende voldt vanskeligheder lige så vel i Ribe, som i andre købstæder. Investeringsevnen har været begrænset, og den er yderligere blevet beskåret gennem kundernes krav om og behov for kredit ved varekøb. Måske har usikkerhed med hensyn til handelskompagniernes

Tabel 48. *Købmanden Niels Grisbecks statusopgørelser 1591-1618: tilgodehavender, rede penge og varer/gods i % i femårsperioder.*

	Tilgodehavender %	Rede penge %	Varer/gods %	I alt %	Årligt gnst. i sldr.
1591-94	59	13	28	100	2.611
1595-99	54	14	32	100	3.897
1600-04	55	14	31	100	4.479
1605-09	52	12	36	100	6.342
1610-14	59	10	31	100	9.264
1615-18	63	11	26	100	13.122

Kilde: L.

fortjenstmuligheder været af betydning. Men også investeringshensyn må have spillet en rolle, for nogle fornemme borgere, der havde store udstående fordringer hos adelen, forlangte udtrykkeligt, at denne først skulle betale, hvad den var skyldig i købstæderne.⁴

Også i fiskeriet langs Vestkysten placerede en del Ribekøbmænd kapital. Gennem lensregnskabernes sandtoldregnskaber kan man følge denne virksomhed, idet fiskerbådene var pålagt toldafgifter i form af fisk; således betaltes 1581-82 for et lineskib på Sønderho og i Nordby 1500 hvilling, på

Tabel 49. *Ribes indskydere i Ostindisk Kompagni 1618-19 og Vin- og saltkompagniet 1623: antal indskydere (1), samlet beløb i rdl. (2), procentandel af samlede (3) og gennemsnit pr. indskyder (4) i 1618 (tegning), 1619 (indbetalt) og 1623 (do.)*

	1618 29/12				1619 30/4				1619 9/10				1623			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Borgm og rådm	7	650	38	93	5	450	34	91	7	1.100	37	157	7	650	22	93
Rådmandsenker					3	100	8	38	3	100	3	33	4	350	12	88
Senere rådmænd	8	300	18	38	5	165	13	33	9	465	16	52	5	350	12	70
Øvrige borgere	15	550	32	50	21	585	45	28	29	1.135	37	39	30	1.550	53	52
Adelig	1	200	12	—					1	200		—				
	31	1.700	100	54	34	1.300	100	38	49	3.000	100	61	46	2.900	100	63
Gejstlige									9	425						
Lensmanden									1	1.000			1	1.000		

Anm.: De 3.000 rdl. 1619 9/10 er indført som 3.150 rdl. (opgæld 4 sk. pr. 80 sk.) i Jakob Mikkelsens kancelliregnskab 1617-20 under dato 1619 22/10 (sammen med 1.000 rdl. udlagt af lensmanden Albret Skeel, indført som 1.050 rdl., og gejstlighedens 425 rdl., indført som 446,5 rdl.) (Da. Kanc. B 244 III 1).

Kilde: Prot indeh kopier af kongebr 1608-39, 1618 29/12, 1619 30/4, 9/10; Da. Kanc., B 103, indskudsopgørelse 1623; jfr. tabelbilag 45.

Tabel 50. Erhvervs- og selvforsyningsøkonomiinvesteringer i Ribe-skifter 1650-56: antal skifter (a) og antal stk. i gnst. (b).

	Antal skifter	Gnstl. skat	Rede penge a sldr	Væve		Spinde-hjul		Køer		Svin		Heste		Høns		Får/lam		Vogne		Hø læs	
				a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
Borgm. og rådm.	3	51	2 1.399 ^c	2	1,3	1	0,7	2	0,8 ^d	2	3,3	3	6,3 ^h	1	x	2	16	3	3,3	3	212
Købmænd	18	13	15 29	2	0,2	13	1,4	14	1,3 ^e	3	0,6	3	0,2			2	0,7	6	0,5	7	1,6 ^k
Guldsmide	1	6	1 3			1	1	1	1					1	1					1	x
Skipper	2	12	2 3			2	2,5	1	1											2	2,5 ^l
Håndværkere	22	5	13 1	3	0,2	17	1,3	6	0,5 ^f	2	0,4 ^g									6	0,8 ^m
Embedsmænd	5	4 ^b	3 1			4	1	3	0,8			2	0,6			1	1,2 ⁱ	2	0,6	3	x
Øvrige	14 ^a	2	5 0,6	5	0,9	7	0,6	2	0,2	1	0,2	2	0,3							2	0,4
Uangivet	23	4	9 4	5	0,3	15	1,2	7	0,3	3	0,2	2	0,2			1	0,3 ^j	2	0,1	2	x
I alt	88	8	50 552	17	0,4	60	1,2	36	0,9	11	0,4	12	0,4	1	x	6	0,8	13	0,3	26	117 ⁿ

Anm.: Gruppen Håndværkere omfatter 2 felberedere, 1 kandeedyder, 1 maler, 1 murmester, 1 notler, 5 skomagere, 3 skræddere, 2 slagtere, 2 smede, 1 svarver, 1 tømmemand. Gruppen Embedsmænd omfatter 1 delefoged, 2 portnere og 2 stadsbude. Gruppen øvrige omfatter 1 blegemand, 1 hakkelsemænd, 2 skoleholdere, 2 ugifte piger, 4 vognmænd, 2 vævere og 2 væversker.

a) I tallet mangler 5 personer. b) Tallet omfatter kun 3 personer. c) Et af skifterne har alene 4.176 sldr. i rede penge. d) I ét skifte omfatter 18 køer: 5 køer, 2 mælkekøer, 1 bøl, 1 tyr, 2 kalve, 3 kvier, 4 øksne. e) I ét skifte omfatter 6 køer: 4 køer, 2 kalve, i et andet 3 køer: 1 ko, 1 kvie, 1 spædkalv. f) I ét skifte er 4 køer betegnet mælkekøer. g) I det ene af skifterne nævnes »svinet på stien«, i det andet »7 svin på stien«. h) I ét skifte omfatter 14 heste: 5 gildinger, 6 hopper, 1 føl, 1 marplag og 1 hestepag, og skiftet nævner af husdyr yderligere, udover de i note d) nævnte 18 køer: 1 duehus med duer, 4 gæs og 1 gase. i) 6 får i Teglgården. j) de 5 af fårene på landsbyen. k) Tallene for 2 er ukendt. l) Tallet for den ene er ukendt. m) Tallet for 2 er ukendt. n) Tallet er beregnet for de kendte grupper.

Kilde: Sk. 1646 (1), 1650-56.

Vesterside og Sønderside 1.200 skaller osv. Da Ribe- og Varde-borgerne, ligesom adelige og gejstlige og en del strandfogeder o.a., var fritaget for afgiften, anføres dette i lensregnskaberne, hvorfor man ret nøje kan følge den borgerlige kapital.⁵ Det fremgår (tabel 13), at Ribe-borgerne 1581-82 havde en andel på 12%, 1626-27 14%, 1642-43 15%, altså en svagt stigende andel; men da denne var af en fiskerflåde i voldsom tilbagegang, var der tale om en absolut tilbagegang i borgernes fiskerflådekapacitet. Sammenlignet med Ribes var andre købstæders andel ubetydelig.

Svarende hertil var der tilbagegang i antallet af borgere, der havde lodder i fiskerbådene; 1581-82 ejede 53 Ribere 76 lodder i fiskerbåde, 1642-43 ejede 14 personer 37 lodder. Mens der 1581-82 blandt partsejerne var hele syv personer fra rådmandskredsen, var der 1642-43 blot én; endda var der sket en koncentration i ejendomsforholdene, idet man ser 2,6 lod pr. partsejer mod tidligere blot 1,4. De borgerlige kapitaler kan være placeret i fiskerflåderne gennem direkte køb af både eller bådparter; men sandsynligvis kan bådparter også være kommet på borgerlige hænder gennem overdragelse for tilgodehavender. Man ser adskillige skippere og vel også fiskere komme i gæld til købmænd.⁶

Også en række adelige og gejstlige investerede kapital i kystfiskeriet. De adelige optræder især i 1500årene, de få præster både 1581-82 og 1642-43.⁷

På grænsen mellem egentlige erhvervsinvesteringer og investeringer til brug i selvforsyningsøkonomien stod borgernes investeringer i væve, spindehjul, husdyr, vogne og hør, idet disse for eksempelvis vævere og vognmænd kunne være egentlige erhvervsinvesteringer, i nogen grad også for købmænd o.a. Også hér dominerede helt rådmandskredsen og til dels de øvrige købmænd (tabel 50). I 17 ud af de 88 skifter fra årene 1650-56 finder man væve, i 60 spindehjul, i 36 køer, i 11 svin og i 12 heste. Var en del af de mange væve og spindehjul til eget brug, ligesom husdyrene, har de store købmænd formentlig ladet væve og spinde til brug i omsætningen, på samme måde som vævere og spindere arbejdede med deres redskaber i deres erhverv. Tilsvarende har købmændene haft heste og vogne til brug i deres forretning, på samme måde som vognmændene havde det i deres transportvirksomhed, og de mængder hør, man finder i købmands- og især rådmandsskifterne, har været brugt i forbindelse med øksnestaldning og fodring af øksne forud for eksporten i forårsmånederne.

For bønderne synes en meget væsentlig del af deres formue bundet i deres landbrugsproduktion, til trods for, at de almindeligvis ikke selv ejede den jord, de dyrkede. For bønderne i Skast herred har forholdet måske været særlig udtalt; hér ejede de nemlig ofte selv bygningerne, der for 18 skifter fra 1636-37 i gennemsnit udgjorde 15% af den samlede værdi i boerne (tabelbilag 33). En større andel havde dog besætningerne, med 24%, og lagre af landbrugsprodukter, i form af korn, såræs, hør m.m., med 18%,

mens landbrugsredskaberne, vogne, plove, leer, segle osv., blot udgjorde 3% af boernes værdi. En tvungen investering i produktionen var også de mange gældsbreve, med et samlet pålydende svarende til 22% af boernes formuer, idet man øjensynligt har haft vanskeligheder med at få betalingerne for den afsatte produktion hjem.⁸

Landbrugsbygningerne kunne være kostbare, svingende fra i alt 29 til 400 sldr., med et gennemsnit på 80 sldr., hvoraf beboelseshusets, salshusets, værdi blot udgjorde 44%. Af avlsbygningerne var laderne på gennemsnitlig 15 fag, svingende fra 8 til 21, mens de øvrige bygninger var på mellem to og 14 fag.

Af besætningerne udgjorde hestene de kostbareste investeringer, takseret helt op til 28 sldr., men med en gennemsnitsansættelse på 12 sldr. Mange bønder har ikke haft råd til at holde ordentlige heste til det ellers altafgørende jordarbejde; flere steder omtales gamle øg, der kan være takseret så lavt som 1 sldr.; hos Mikkel Espensen i Hostrup sogn fandt man i 1637 en sortblisset hest, sat til 7 sldr., et brunblisset øg, sat til 3 sldr. og en »gammel grå hest, som de rejste op«, for 1 sldr.

13.5 Penge- og værdipapirformue og gældsforhold

Rede penge forekommer forholdsvis sjældent i skifterne, og da som regel kun i små beløb. Tilsvarende kan kontante beholdninger eller dele heraf i andre skifter være medgået til dækning af gældsposter før skifteforretningen. Man kan derfor næppe slutte meget ud fra kontantbeløbenes størrelse.

Af mange andre kilder fremgår dog, at likviditeten i den tids samfund har været meget ringe. Det forhold, at næsten alle stod i gæld til alle, vidner herom; og intet illustrerer det klarere end købmanden Jørgen Hansen Mådes skifte fra 1651; han var velhavende, skyldte vel 487 sldr. bort, men havde aktiver for 1.377 sldr., herunder visse tilgodehavender for 800 sldr., således at boet gav et overskud på 889 sldr.; alligevel var der adskillige effekter, der ikke var tilstede i boet – fordi de var sat i pant! Lignende træk genfindes i andre skifter. På grund af den manglende likviditet kunne kreditor- og debitorforholdene blive låst fast; selv ved meget rige skifter kunne det volde vanskeligheder at skaffe rede penge til dækning af gæld.¹

Kapital, som den enkelte ikke ville eller kunne placere i handelsforetagender, skibsfart, ejendomme eller lignende, måtte udlånes til private eller institutioner, hvis vedkommende ikke ønskede at ligge med pengene selv og dermed gå glip af afkastning. På samme måde måtte kirkens, skolens, hospitalers og fattigkassers formuer udlånes til private. Banker eller pengeinstitutter fandtes ikke. I en vis udstrækning har købmændene selv fungeret som banker, gennem modtagelse af beløb, f.eks. af fattigkasserne, som de har investeret i deres forretning eller i ejendomme og forrentet over for långive-

ren, ligesom de selv gennem kreditgivning ofte blev kapitaludlånere i større stil.²

Som skifterne viser (jfr. tabelbilag 34), var det især rådmandskredsen, der ydede store lån, til borgerlige, adelige, gejstlige og bønder, om end de øvrige købmænd også havde betydelige tilgodehavender.

Af skifterne efter købmænd fremgår, hvorledes disses tilgodehavender fordelte sig på de forskellige befolkningsgrupper (tabelbilag 28). Borgerne dominerede med 43% både af gælds- og pantebrevsgælden og af købmandsboggælden, med bønderne på andenpladsen, med 25 og 49%, fulgt af adelens 22 og 3% og gejstlighedens 10 og 5%. Købmændene har været – måske mere eller mindre frivilligt – nødt til at yde de adelige kunder langt den største kredit; for ser man på procentandelene for skyldnerne, får man en anden fordeling: de adelige udgjorde kun 3% af gældsbeværgsskyldnerne, de gejstlige kun 8, borgerne derimod 30 og bønderne hele 59%. Men købmændene synes også at have haft særlig travlt med at få adelige og gejstlige til at udstede gældsbreve på deres købmandsgæld; for ser man på de tilsvarende tal for købmandsgældsskyldnerne, var disse henholdsvis 1, 4, 36 og 59%. Forholdet hænger vel sammen med, at de enkelte adelige og gejstlige skyldte så store beløb.

Lignende forhold gælder, når købmændene søgte at sikre deres tilgodehavender ved at få kunderne til at underskrive kontoerne i købmandsbøgerne. Ved en forordning blev det 1623 bestemt, at købmænd skulle lade især adelige kunder underskrive i bøgerne til bevis på gældens rigtighed, og der skulle ligeledes finde afregning sted hvert år. Allerede i 1500'erne havde købmandsregnskabsbøger været anset som gyldigt bevismiddel, og dette blev altså nu lovfæstet og skærpet.³ Af Hans Friis' to regnskabsbøger kan det ses, hvorledes systemet har fungeret (tabel 51 og 52). En optælling viser, at de to store bøger indeholder i alt 137 kundeunderskrifter fra årene 1629-50 (tabel 51). Fordelingen på de to årtier, 1630'erne og 1640'erne, er ret ligelig, 63 mod 58, men ikke når man ser på stænderne; alle adelens er fra 1630'erne; for gejstligheden er forskellen i de to årtier ikke stor, 28 mod 19; borgernes er især fra 1640'erne, med 43 mod 12; mens bønderne har henholdsvis 3 og 6. De 137 underskrifter er skrevet af i alt 65 kunder, heraf 7 adelige, 16 gejstlige, 33 borgere og 9 bønder (tabel 52). De adelige har skrevet op til 6 gange, de gejstlige op til 16, mens de borgerlige næsten alle blot har skrevet en enkelt gang, ligesom bønderne. For de fire stænder var det gennemsnitlige antal underskrifter pr. underskrivende kunde henholdsvis, 3,4, 3, 1,7 og 1.⁴

I betragtning af adelens forrangsstilling som privilegeret stand, hævet over og isoleret fra alle andre, må der have været noget ydmygende for de adelige kunder ved at møde i købmandsgården for at underskrive de stadig voksende gældskontoer og ynglende gældsbreve. En dag i året 1629 skrev

fru Maren Bølle til Estrup: »Den 6. december gjorde jeg regnskab med ærlig og velagt mand, borgmester Hans Friis, og da blev jeg hennem skyldig af det forskrevne regnskab firsindstyve og seks slettedaler, som jeg lover at betale hannem en gang inden Voldborg dag førstkommende. Maren Bølle, egen hånd«. Er det købmanden, der har fået hende til at tilføje følgende: »Dog her foruden hvis han haver mit brev på, som er et hundrede slettedaler.« Det kunne også være Hans Friis, der skrev teksten, og adelsmanden, der så blot skrev under: »Dette bekender jeg, Christen Krag, egen hånd«.

Tabel 51. Underskrifter af kunder i Hans Friis' regnskabsbøger 1629-50.

År	Adelige	Gejstlige	Borgere	Bønder	I alt
1629	3				3
1630	1				1
1631		1			1
1632	4	1	2		7
1633	6	4	4		14
1634	1	1	1	1	4
1635	3	1	1	1	6
1636	3	5	2		10
1637	2	5	1	1	9
1638		6	1		7
1639		4			4
1640		2	7		9
1641		4	3		7
1642	1	1			2
1643		2	2		4
1644					0
1645		2	3		5
1646		3	7	2	12
1647		2	1		3
1648		2	5	1	8
1649		1	7		8
1650		2	8	3	13
I alt	24	49	55	9	137
heraf:					
1630-39	20	28	12	3	63
1640-49	1	19	35	3	58

Kilde: *Sr* og *Sk*.

I skifterne ser man de enkelte købmænds værdipapirformuer, således som disse fremtrådte på et enkelt tidspunkt: skifterregistreringsdagen. Dog rummer flere skifter oplysninger om de enkelte gælds- og pantebrevs alder (tabelbilag 46). Det er om gældsbrevene i de fynske købmandsskifter 1638-85 blevet fremhævet, at de hyppigst ikke var ret gamle.⁵ I Ribe ser man modsat i 1650'erne et stort antal gamle gældsbreve. Som det fremgår, var i ni købmandsskifter 1646 og 1650-55, omfattende 500 gælds- og pantebreve,

Tabel 52. *Antal underskrifter pr. kunde i Hans Friis' regnskabsbøger 1629-50.*

Antal under- skrifter	Antal personer				
	Adelige	Gejstlige	Borgere	Bønder	I alt
1	1	7	22	9	39
2	1	3	6		10
3	2	2	2		6
4	1	1	2		4
5	1	2			3
6	1				1
7			1		1
16		1			1
I alt	7	16	33	9	65

Kilde: Sr og Sh.

ikke mindre end 21% af gældsbevsgælden fra tiden før 1635, og man møder i et enkelt skifte gældsbreve helt tilbage til årene 1605-09.⁶ Gamle gældsbreve var almindeligt forekommende; fordelingen efter alder var dog meget forskellig for de forskellige stænder.⁷ Mens halvdelen af adelens gæld var fra tiden før 1640, var kun en tredjedel af gejstlighedens og borgernes gæld fra denne tid, af bøndernes kun en femtedel. Forholdet kan forklares på flere måder: adelen kan have været i særlige vanskeligheder allerede i tiden før 1640 og har ikke haft mulighed for at rette stillingen op, adelen kan have haft nemmere ved at opnå lang kredit, købmændene kan have været mere forsigtige med kreditydelse til adelen efter 1640, eller de kan have haft ringere muligheder for at inddrive deres fordringer hos adelen end hos de andre stænder. Hvilken af faktorerne der har været den vigtigste, er det næppe muligt at angive.

Er der mange forskelle i sammensætningen af gælds- og pantebrevsformu-erne efter stænder og alder i de ni købmandsskifter, er der dog også visse gennemgående træk. I begge skifterne med en betydelig adelsgæld ligger halvdelen af denne før 1640; i begge skifterne med en betydelig gejstlig gæld ligger halvdelen eller mere af denne før 1640, for såvel Ribes som oplandets gejstlighed, mens det gejstlige gældsbeløb i et tredje skifte er nyere og i yderligere fire skifter er på under 100 sldr. og i øvrigt også hér nyere; i seks skifter er mellem 20 og 64% af de borgerlige gældsbeløb fra tiden før 1640, i ét er disse nyere og i to ubetydelige; og i tre skifter er mellem 16 og 38% af bøndernes gældsbevsgæld fra tiden før 1640, i de øvrige blot op til 6%. De forskelligheder, der viser sig, har altså sandsynligvis især sammenhæng med gældens fordeling på stænder. Hos én købmand dominerede adels- og borgergæld helt, hos en anden borger- og bondegæld; hos to var borgergælden dominerende, hos fem bondegælden. Forholdene er naturligvis i høj grad

præget af de enkelte købmænds specialisering med hensyn til kundekreds og af de enkelte stænders forbrugsniveau, men også ønsker hos købmændene om at »have brev« på tilgodehavender kan have spillet ind. Hertil er også kommet overvejelser om kreditværdighed, hvilket viser sig i forskelle mellem de forskellige standsmedlemmers gennemsnitlige gældsbrugsgæld. Det var ingen tilfældighed, at mens den gennemsnitlige gældsbrugsstørrelse i de ni købmandsskifter var på 317 sldr. for adelige, var den for gejstlige i Ribe på 82 sldr., for gejstlige i oplandet på 61, for borgere i Ribe på 83, for borgere i andre købstæder på 33 og for bønder på blot 22 sldr.

For en enkelt købmænds vedkommende kan man i detaljer gennem et længere tidsrum følge tilblivelsen af gælds- og pantebrevsformuen (tabelbilag 47). Ser man bort fra enkelte år med tilbagegang, var der tale om en stadig vækst i papirformuen, på mellem 4 og 56% årligt. Men gennem årene skete der en måske karakteristisk forskydning i forholdet mellem de forskellige befolkningsgruppers andele af tilgodehavenderne: mens adelens faldt, steg gejstlighedens og borgernes, og bønderne holdt samme niveau (tabel 53).

Tabel 53. *Hans Friis' tilgodehavender i gælds- og pantebreve 1625-49: fordeling i % af femårsgennemsnit på stænder og erhvervsgrupper.*

	1625-29	1630-34	1635-39	1640-44	1645-49
Adelige	44	41	33	26	30
Gejstlige Ribe	—	1	3	2	2
Gejstlige oplandet	2	3	8	8	9
Borgere	46	46	48	58	50
<i>bm og rådm</i>	3	6	12	18	18
<i>øvr. købmænd</i>	26	24	20	20	16
<i>guldsmide</i>	—	—	—	1	1
<i>skippere</i>	6	5	5	4	3
<i>håndværkere</i>	4	1	2	6	6
<i>øvrige</i>	—	1	2	1	0
<i>embedsmænd</i>	—	—	—	1	1
<i>enker</i>	1	3	2	3	2
<i>uangivet</i>	6	6	5	4	3
Bønder	8	9	8	6	9
I alt	100	100	100	100	100
Beløb i sldr.	5.604	9.347	13.029	17.663	16.244

Kilde: Tabelbilag 47.

Af de samme regnskabsbøger fremgår, at købmandens gælds- og pantebrevsformue for langt størstepartens vedkommende fremkom gennem kreditydelser i forbindelse med varekøb. Den nævnte købmand ydede dog også en del, for det meste mindre, kontantlån på en række kontoer (jfr. tabelbi-

lag 55), og man kan her se, hvorledes flere personer kom ind på et låneskråplan, med stadige smålån, der efterhånden kunne løbe op.⁸

Havde købmændene og især rådmændene store formuer i form af tilgodehavender ifølge købmandsbøger og gælds- og pantebreve, så stod de dog også selv som skyldnere af betydelige beløb (jfr. tabelbilag 34). Overskuddet i rådmændenes boer udgjorde vel kun 58% af de samlede aktiver; men deres udestående fordringer oversteg dog deres passiver, mens de øvrige købmænds overskud vel udgjorde 87% af de samlede aktiver, men deres passiver et større beløb end deres udestående fordringer. Skippernes passiver var to gange så store som deres tilgodehavender, håndværkernes ti gange så store, mens grupperne uangivet og øvriges passiver var dobbelt så store som deres tilgodehavender. Disse tal må indebære, at rådmandskredsen har finansieret en væsentlig del af sin egen omsætning, idet den også selv har været i stand til at opnå en betydelig kredit.

Betragter man låneforholdene alene gennem borgerskifternes tilgodehavender, får man et skævt billede, idet adel og gejstlighed blot kommer med som debitorer. I disse stænder har der imidlertid også været personer, der har kunnet yde betydelige lån.

For adelens vedkommende giver lensmanden på Riberhus, fra 1650 statholder i Norge Gregers Krabbes skifte fra 1656 et godt eksempel herpå (jfr. tabelbilag 38). Af hans samlede formue på 148.518 rdl. var 55.000 rdl. eller 37% placeret i gælds- og pantebreve; heraf var de 48.160 rdl. i 64 breve udstedt af 35 adelspersoner, 3.200 rdl. i fem breve udstedt af fire borgerlige.⁹

Adelens långivning og kreditydelse får man også et godt indtryk af gennem en opgørelse af passiver i borgerskifterne fra Ribe fra årene 1650-57; i de 102 skifter fra disse år forekommer ca. 1.200 gældsposter (tabelbilag 48). Vel kun 13 af disse gældsposter var gæld til adelige, men gældsposterne, formentlig især fremkommet ved øksneleverancer til købmænd, var i gennemsnit de højeste, og adelens tilgodehavender udgjorde 12% af samtlige. Næsten samme andel havde gejstlige i Ribe og fra oplandet, nemlig 11%. Man får her et indtryk af, at gejstligheden i økonomisk henseende har kunnet danne et stabilt element, der kunne udlåne penge, endda også til adelige, hvilket antydes i andre kilder.¹⁰ Helt dominerede dog borgerne, med 38% af skifternes gæld; købmændene tegnede sig alene for 18%, borgmestre og råd igen for 10%, mens uangivet eller ukendt har 6%, borgere i andre købstæder 9 og håndværkere blot 1%; vel kun i ringe omfang har håndværkere kunnet yde kredit.

Af opgørelsen fremgår, at en privat institution som fattigkassen Gilden kun spillede en lille rolle i långivningen i byen, med 3% af skifternes samlede gæld. Forholdsvis små var også skatterestancer og tjenestefolks løntilgo-

dehavender. Så betød gælden til bønder mere, med 7% af skifternes bortskyldige gæld.

Af bondeskifternes samlede tilgodehavender i Skast herred 1636-37, på tilsammen 2.072 sldr., stammede 68% fra bønder, 1% fra gejstlige, 14% fra borgere i Ribe, mens 17% er uangivet. Den ikke ubetydelige andel, som købmænd i Ribe tegnede sig for, må formentlig stamme fra opkøbte, men ikke betalte landbrugsvarer. Af bondeskifternes samlede gæld, på i alt 3.395 sldr., var 52% til bønder, 8% medgift til børn, 5% til adelige, mens borgere i Ribe og Varde, kirken (tiende), gejstlige (delvis tiende), Riberhus (landgilde m.m.) og tjenestefolk hver tegnede sig for ganske små andele, idet 26% er uangivet. Købmændenes tilgodehavender har været for varer, bl.a. korn, og tjenestefolkene har haft tilgodehvender for deres dog ellers ganske små lønninger, ganske som i byen.

Også for landbefolkningen kan man altså iagttage en udbredt praksis med gældsstiftelse og kreditgivning. Af de samlede aktiver i 18 skifter fra Skast herred 1636-37 var ikke mindre end 22% gældsbreve, og ved siden heraf udgjorde passiverne 37% af de samlede aktiver. Der må have hersket ofte fortvivlede likviditetsforhold. I de 18 boer var der mindst 160 gældsbreve o.a. tilgodehavender og mindst 140 gældsposter. At en del af gældsposterne var for korn, i en bondebefolkning, vidner om de økonomiske forhold. Det var ikke en tom formel, da tingskriveren i skiftet efter Jens Olufsen i Næsbyerg sogn i 1637 skrev: »Dernæst gjorde de et flittigt overslag på al udgæld, som forefandtes«; der var 13 gældsposter, og passiverne udgjorde 39 sldr., aktiverne blot 59. Endda blev der overskud, i modsætning til det, man ser i et andet skifte fra samme år; her var aktiverne på 288 sldr., passiverne på 544; ædelmodigt afstod adelsfruen Christence Krag til Ølluf, »af en god betænkende«, halvdelen af sit tilgodehavende på 146 sldr., således at alle kreditorer kunne få halvdelen af deres tilgodehavender; til arvingerne blev der intet.¹¹

For bondetilgodehavendernes vedkommende kan man i et par tilfælde iagttage det forhold, der også var karakteristisk for byen: en væsentlig del kunne være meget gamle.¹²

Den lovlige rente af udlånte penge var ved recessen af 1557 sat til 5%, og dette gjaldt formelt indtil Danske Lov 1683. Men allerede fra slutningen af 1500årene var den faktiske rentefod på 6%, og denne rentefod var også i 1632 blevet indført for særlige lån, med underpant og uopsigeligt fra kreditors side. Man ser derfor i Ribe også normalt en rentefod på 6%, undtaget for visse lån, ydet af Gilden, der blot forrentedes med 5%; i 1606 og 1612 ser man tilfælde, hvor byen ikke tog mere end 5% for en række kapitaler, den havde udlånt, og endnu i 1640 var »billig« rente for lån af Gildens penge 5%, mens Gildens forstander af sine egne penge tog 6%. Dog ser man

enkelte gange en formulering som: »4 sk. til rente af daleren«, dvs. sletdaleren (64 sk.), hvilket svarede til 6¼%.¹³ I udlandet var rentefoden ofte på 7%; det gælder for pengemarkedet i Kiel, Kieler Omslag, hvor renten endda kunne blive højere, så træffende formuleret i en adelig ligtale af Anders Sørensen Vedel: adelen går »ad Kieler gade med hatten i hånden og byder der ud ti eller tolv af hundrede;« og når unge danske adelige på deres udenlandsrejser optog lån hos købmænd i Amsterdam til deres videre rejse, f.eks. i Frankrig, måtte de betale 7% i rente.¹⁴

Da man i Danmark ikke beregnede rentes rente, men altid blot 6% år for år, også når skyldneren var kommet bagud og i en årrække ikke havde betalt den årlige rente, var der i virkeligheden i flere tilfælde tale om en rente, der var lavere end 6%; ved betaling af rente bagud for otte år, var renteprocenten således blot på 5, ved betaling bagud for 20 år blot på 4. Gældssager med adskillige års renterestancer forekommer temmelig hyppigt; tilsyneladende har man ikke haft travlt med at gå til retten for at få tilgodehavender indkrævet, et forhold, der måske har sin baggrund i, at man har indset det håbløse i at indkræve penge i et samfund, hvor næsten alle stod i gæld til alle. Vi ser dog, at Hans Friis førte en lang række retssager mod kunder for købmandsgæld, og langmodigheden havde en grænse. Købmanden Iver Nielsen betalte i hvert fald fra 1610'erne til 1639 rente af sin gæld på 450 sldr.; derefter svigtede rentebetalingerne, og efter 5-6 års forløb faldt hammeren: kontoen slutter med ordene: »Om Mikkeli 1646 tog jeg husene først an.«¹⁵

Man kunne tænke sig, at særlig driftige pengeudlånere og kreditorer har beregnet sig renter, der lå ud over de 6%; men dette synes intetsteds at kunne påvises i materialet. I lovgivningen forekommer begrebet åger blot en enkelt gang i perioden 1558-1660: i recessen af 1558 tales om personer, der udlåner penge og ikke lader sig nøje med en føje rente og fordel, men ublu understår sig at tage 6, 8 og 10%; det bestemmes derfor at ingen må tage mere end 5%; hvis nogen tager mere, er hovedstolen forbrudt, halvdelen til kongen og halvdelen til klageren. Man kan derfor ikke slutte noget af det forhold, at materialet vedrørende gældsposter og rentebetalinger ikke synes at afsløre åger. Købmandsbøger og gælds- og pantebreve har debitoreren kunnet forlange fremlagt i retten, og eventuelle uregelmæssigheder må derfor være forekommet i en form, så de ikke har kunnet afsløres; det har således kunnet ske gennem udbetaling af mindre lånebeløb end det, gældsbrevet kom til at lyde på. At uregelmæssigheder *har* forekommet, er højst sandsynligt; recessen af 1558 taler således ikke blot om bortlån af penge, men også af »korn eller andet på rente«. Her må det have været en klar overtrædelse af loven, da en Ribekøbmand i 1643 havde lejet en hest ud i 14 dage for 3½ sldr.; en hest vil på denne tid næppe kunne sættes til mere end 30 sldr., og der har altså været tale om en forrentning på godt 300% p.a.¹⁶

Som vi tidligere har set, havde man i 1500-1600årene vænnet sig til renten; den var blevet kristelig og billig. Alligevel har talløse skyldnere fundet den tung at bære. Sognepræsten Laurids Hansen i Nørre Farup, der i 1645 efterhånden var kommet en snes år bagud med renten af et lån, skrev i november samme år til sin kreditor, Ribekøbmanden Jens Pedersen Brøndum: »Jeg tror ikke, I lader eders hjerte betage af den slemme mammon at skænde eller udsuge mig fattige gamle mand med rente imod den kontrakt og forlig, vi haver gjort med hverandre ...« Men den gamle præst troede fejl; året efter blev han stævnet for rådstueretten og dømt til at betale.¹⁷

Kreditorer kunne være hårde ved deres indkrævninger af fordringer og skyldige renter, og det er næppe ofte, myndighederne har grebet ind, som da kapellanen ved Skt. Katharinæ Kirke Jens Tausen i juli 1652 havde besøg af den virkelige velstående borgmester Morten Lassen Hillerup, der ville have udlæg for en gæld på 90 sldr. og renter på 54 sldr. Jens Tausen sad i elendige økonomiske forhold; i sensommeren 1649 var hans økonomi brudt sammen, og med få dages mellemrum var han blevet sagsøgt af i hvert fald fire kreditorer. Nu krævede Morten Lassen Hillerup et betydeligt beløb; han fik udlæg for det meste; men da Jens Tausen derefter tilbød ham nogle tyske postiller og en præstekjortel med nogle gamle ræve, ville han ikke modtage det, men krævede udlæg i sengen i dørnset; hér greb byfogeden ind: det ville han ikke gå med til, fordi kapellanens kone gik højfrugtsommeligt på faldende fod.¹⁸

Købmændenes retsforfølgelse af skyldnere var temmelig almindelig. Det er betegnende for den tids samfund, at en tredjedel af sagerne i Ribes bytingbog angår gældsforfølgelse. Vi ser Hans Friis i betydeligt omfang føre sager mod sine skyldnere; af hans regnskabsbøger og af tingbøger erfarer man om i hvert fald 111 sager ført ved Ribe byting, herredstingene i Kalvs-lund, Frøs, Gørding, Malt og Skast samt Lustrup birketing (tabel 54-55), heraf 60 mod borgere, fem mod gejstlige og 46 mod bønder. Hans Friis synes endda aldrig på én gang at have ført så mange sager, som købmanden Lauge Andersen Gredsted gjorde i oktober-november 1643, da han på fire tingdage sagsøgte og fordelte i alt 46 personer.¹⁹

Som nævnt behøvede ikke *alle* en købmands tilgodehavender at stamme fra varesalg. I Hans Friis' regnskabsbøger ser man talrige eksempler på, at kunder kunne optage mindre lån på kontoen. I flere tilfælde sker det på en sådan måde, at man må få det indtryk, at det har vært galt fat med kundens økonomi; i april 1634 sendte købmanden 2 rdl. til Jørgen Krag til Endrupholm, i maj 4 rdl., i juni 10 rdl. samt en gammel rosenobel til 6 sldr., Skt. Hans dag fik fru en 10 sldr., i juli lånte familien yderligere 106 rdl. og købmanden betalte deres regning på 129½ sldr. hos kollegaen Johan Ratlev osv.²⁰

Disse lån kunne, lige så vel som varekreditterne, være risikable. Man

levede i et samfund, hvor folk havde overordentlig få penge, og mange gange gik det også galt. Vi kan se det af de mange retssager, Hans Friis måtte føre, og det fremgår af tilfældige notater; han havde i april 1646 lånt en skipper to sldr., som denne skulle betale, når han kom tilbage fra Vorbasse marked; men han fik ikke betalt; fire år senere noteredes på kontoen: »Vedersagt arv og gæld og intet var at bekomme.« I 1636 havde han på kontoen for sognepræsten i Harte noteret, at denne på et gældsbrev skyldte 129 sldr.; senere blev betalt 29 sldr., derefter døde præsten; det lykkedes Hans Friis at få efterfølgeren overtalt til at overtage brevet, men det kom kun til at lyde på 98½ sldr., hvortil købmanden bemærkede: »Og resten måtte imod al forventning lade falde.«²¹

Ved ydelsen af kredit ved varekøb eller af pengelån kunne købmænd, gejstlige o.a. kreditorer sikre sig på forskellig måde. Gennem udfærdigelse af et gældsbrev kunne kreditor sikre sig et retsgyldigt dokument med debitors underskrift, mærke eller segl. Et sådant dokument kunne omsættes og blev ofte brugt ved betalinger mellem købmænd o.a. En yderligere sikkerhed kunne opnås, hvis der var tinglyst pant i fast ejendom, således at der blev tale om pantebreve.²²

Formelt var gældsbreve vistnok almindeligvis formuleret med en løbetid på et år, til en terminsdag som påskedag, pinsedag, Voldborg dag (1/5), Skt. Hans, Mikkelsdag (29/9), Mortensdag (11/11) eller lignende. Men den almindelige praksis ved gældsbreve var sådan, at det vil være forkert ud fra brevenes formulering at betragte dem som etårige. Man kan heller ikke se prompte rentebetaling som en betingelse for forlængelse. I talløse tilfælde løb gældsbrevene blot videre (jfr. tabelbilag 46). I august 1641 fik Hans Friis af Iver Nielsen »renoveret« et pantebrev på 300 rdl., som denne var blevet hans far Niels Grisbeck skyldig; denne var død i 1618, men gældsbrevet var blot løbet videre indtil 1641, og der var blevet betalt rente, når bortses fra de to seneste år. Et adeligt gældsbrev på 450 rdl. med terminen »at betale til Martini 1626« kunne eksistere i bedste velgående endnu i 1650. Med den tids kredit-, indtægts- og formueforhold kunne det næppe heller være anderledes.²³

En god sikkerhed ved især mindre tilgodehavender kunne kreditorer opnå ved at tage værdigenstande, husgeråd, indbo, klæde m.m. i pant. Sådanne panter optræder ikke så sjældent i købmandsskifterne. Ikke alt det sølv-tøj, en købmand disponerede over, behøvede at være hans eget. Det kan konstateres, at pantepriiserne kunne udgøre mellem 33 og 85% af vurderingsprisen, og købmændene har altså krævet pant på en måde, der skulle sikre dem mod tab.²⁴

Ofte har købmændene måttet acceptere, at deres tilgodehavender stadig voksede, blot de fik gældsbreve på beløbene. I almindelighed har man ellers været temmelig nøjeregnende med betalingen, hvilket ses af de mange rets-

sager ved domstolene; man fik her skyldnerne dømt til at betale gældsbe- løbene, men måtte ofte derefter vente på en langsommelig betaling, måske i små rater. Flere gange ser man købmænd få tildømt skyldneres ejendele, smykker m.m.; og adskillige gange fik f.eks. Hans Friis tildømt skyldneres huse; også *uden* dom kunne købmanden på grund af kunders nedsynken i gæld overtage deres huse.²⁵ At købmanden havde hentet dom på en kunde, behøvede ikke nødvendigvis at medføre, at kundeforholdet var ødelagt; i juli 1642 fik Hans Friis på Gørding herredsting dømt en bonde i Vejrup for en mindre gæld; men et par år senere lånte han ham flere gange penge.²⁶

Tabel 54. *Hans Friis' domme m.m. på kunder 1632-50, fordelt på borgere (B), gejstlige (g) og bønder (b).*

Kilde: År	Ribe byting				Herredsting: Lu- strup		Kalvs- lund	Frøs	Gør- ding	Malt	Skast	Uangi- vet ting		I alt				
	1	2	1	1	1	1	1	1	1	2	1	g	b	B	g	b	I alt	
	B	g	b	B	b	b	b	b	b	b	b	b	b	B	g	b	I alt	
1632			1													1	1	
1633	1													1			1	
1635								1								1	1	
1637					1						5					6	6	
1638			1								1					2	2	
1639											2					2	2	
1640	1													1			1	
1641	2			1								1	3		1		4	
1642	3			7	1		1	1	6					10		9	19	
1643	11	1		17	6							1	28	2	6		36	
1644	2												2				2	
1645	10		4								1			10		5	15	
1646			1	2	2									2		3	5	
1647	1	3												1	3		4	
1648			1				1			4		3				9	9	
1649	2											1	2			1	3	
	33	4	8	27	9	1	1	3	6	4	1	8	1	5	60	5	46	111

Kilde: *Sr* og *Sh* (1) og *tb* (2) (hér kun sager, der ikke nævnes i (1) anført).

Over for de mange debitorer synes købmænd og andre kreditorer ofte at have stået temmelig magtesløse. Man kunne hente dom på folk med rettens hjælp; men hvad nyttede det, når der var så lidt at hente hos de fleste? Dette understreges i en række tilfælde, hvor der synes at være gået panik i en flok kreditorer, idet man ser en stribe gældsforfølgninger mod den samme person.²⁷

Har en kreditor ikke kunnet hente sine tilgodehavender ved tvang gen- nem en fordelingsdom eller ved såkaldt nam, hvor han bemægtigede sig

Tabel 55. *Personer, Hans Friis fik dømt ved Ribe byting 1640-43, fordelt på erhvervsgrupper.*

Erhvervsgruppe	Antal	Heraf: ukendt skattean- sættelse	skatte- fri	i skat- teliste	Heraf gnstl. skat i sk.
Købmænd	8			8	10
Skipper	4			4	6
Håndværkere	8			8	4
Embedsmænd og øvrige	6		4	2	4
Uangivet	7	4		3	3
Kvinder	9	6		3	2
I alt	42	10	4	28	6

Anm.: 6 personer optræder to gange

Kilde: Som tabel 54.

noget løsøre uden øjeblikkeligt at blive ejer af det, eller ved domstilkendelse, har han haft et sidste tvangsmiddel i form af den såkaldte indmaning, dvs. en højtidelig opfordring til skyldneren om at indfinde sig i gælds fængsel et nærmere angivet sted. En låntager kunne eventuelt allerede ved lånoptagelsen forpligte sig til at gå i gælds fængsel ved svigtende betaling; således udstedte Ribe-købmanden Cornelius Ditlevsen i 1642 et gælds brev til Erik Quitzow, formentlig i forbindelse med øksnekøb, og han forpligtede sig til at betale til fire fastsatte terminer »i alle måder på min gode ære, tro og love, under en ærlig indmaning i hvilken redelig logement, den gode mand er begærendes, og ikke der uddrage, førend forbemeldte summa med al sin omkost bliver skadesløst betalt.« Cornelius Ditlevsen fik kun betalt den første termin; og adelsmanden var hurtig, da han allerede i oktober 1642 sendte et indmaningsbrev: »Hilsen forsendt med Gud. Vide må I, Cornelius Ditlevsen, borger udi Ribe, at efterdi jeg af tilgivende årsag må lade eder påminde, efterdi at I ikke haver agtet eders håndskrift, som I til mig på en summa pending under høje forpligt udgivet haver, til visse terminer at holde, som lang tid siden forfalden er, og ikke er betalt, hvorfor jeg eder hermed vil have befalet, at I efter eders forpligt skal holde eders indmaning her udi Holstebro udi logement den 22. oktober til velagt mand Anders Sørensen, borgmester der sammesteds, og ikke der uddrager enten ved nat eller dag før eders håndskrift med al sin interesse bliver skadesløst betalt, hvorefter I eder skal vide at rette og for skade tage vare.«²⁸

Selv de adelige skyldnere kunne volde vanskeligheder. Vi har set, hvorledes Hans Friis' tilgodehavender hos en kreds af adelige stadig voksede, uden at de adelige skyldnere oplevede det økonomiske mirakel, som de må have ventet på. Flere af de adelige havde vel gods, som kunne dække deres

Adelsmanden Erik Krag (1620-72) til Lydumgård, Endrupholm, Bramminge Hovedgård, Varho m.m., malet 1647.

Erik Krag var 1646-50 en af købmanden Hans Friis' skyldnere og var søn af en anden af dennes gode kunder, Christen Krag.

Maleri på Endrupholm af ukendt kunstner, her efter Carsten Teilman Hald: *Vestjyske adelsfolk*, 1966, s. 44.

gæld; men adeligt jordegods, frit, privilegeret gods, kunne før 1660 ikke overtages af borgerlige. Ved gældsforordningen af 1623 fik adelen vel tilladelse til at udbyde gods til betaling af gæld, og i 1632 fik den tilladelse til pantsætning af jord; men fik borgerlige udlagt jordegods for tilgodehavender, måtte de inden år og dag udbyde det til salg. Dette forhold har forment-

lig trykket priserne, og kan måske ses som årsag til, at f.eks. Hans Friis ikke en eneste gang synes at have fået udlagt jordegods af adelige. En enkelt gang har han dog haft gods i pant som brugeligt underpant, dvs. han kunne oppebære indtægterne af godsets drift som betaling for renter.²⁹

Over for adelige har de borgerlige kreditorer også haft muligheden for at forlange gældsfængsel. Ifølge en forordning af 1616 kunne adelige skyldnere sættes i gældsfængsel, idet de skulle indstille sig til ophold på det sted, kreditoren bestemte, indtil gælden var betalt.³⁰

At talrige adelige i 1630erne og 1640erne må være blevet godt forgældede, får man et tydeligt udtryk for i Hans Friis' regnskabsbøger. I 1640 havde denne købmand hos blot syv adelige et tilgodehavende i gældsbreve på 3.465 sldr. (tabelbilag 47), altså i gennemsnit næsten 500 sldr.

I en skriftlig redegørelse fra 1655 har en af adelsmændene i Ribe stift ganske godt givet udtryk for den situation, mange adelige efterhånden var kommet i; dette år blev Laurids Pogwisch til Skrumsager ligesom andre adelige anmodet om at yde et lån til landets forsvar; hans tilbud kom til at lyde på 0 sldr., og det begrundede han nærmere: han var blevet præsenteret for bogen, hvori adelige kunne skrive, hvad de kunne forstrække til brug for landets forsvar; men »da gør det mig hjertelig ondt, at jeg ikke mit kære fæderneland til bedste kan gøre, som jeg gerne ville, udaf årsag, at jeg formedelst forstrækning udi seneste fejdetid er geråden udi så stor vidtløftighed, så jeg ikke véd at redde mit ærlige rygte og navn og underholde kone og børn, thi jeg samme forstrækning måtte hos andre godtfolk ved kredit på rente optage, eftersom jeg på de tider desværre var aldeles min middel betagen og intet kunne nyde af hvis fattigdom, Gud mig med forlenet haver, mens det mig der foruden næsten ganske [er] bleven ruineret.« Formentlig overdriver Laurids Pogwisch ikke vanskelighederne i sin økonomiske situation; for han blev i 1652 blot sat til 200 td.htk.³¹

Gældsbreve var retslige dokumenter, og de har ydet kreditorerne større sikkerhed end tilfældige låneydelser og tilgodehavender ifølge købmandsbøger. Alligevel var sikkerheden begrænset. Adelsbreve blev vel i almindelighed regnet for sikre; man skelnede i skifterne altid mellem »visse« og »uvisse« breve, og adelsbreve blev anbragt i den første gruppe, ligesom ofte breve af gejstlige og borgere, når brevene da ikke var alt for gamle. I 1650erne begyndte man imidlertid også at betegne en del adelige breve som »uvisse«, og med svenskekrigene 1657-60 synes værdipapirsystemet i nogen grad at være brudt sammen. Flere gange ser man i skifterne fra slutningen af 1650erne formuleringer som: »Nok befandtes nogle gamle breve såvel en regnskabsbog, som ikke kunne eragtes, at noget kunne være deraf at komme.«³²

Tab i forbindelse med kredit- eller långivning har kreditorer også lidt derved, at flere skyldnere ikke har set anden udvej på deres situation end

den at forsvinde. En konto i Hans Friis' købmandsbøger slutter lakonisk med ordene: »Er udi Norge til ... og skal lide vel.« Og Ribe-borgeren Hans Jørgensen har i 1637 forbavset én af sine kreditorer, der pludselig erfarede, at han havde solgt en part i sit hus til sine to steddøtre; for kreditoren, en købmand, ville søge sit tilgodehavende dækket i huset og krævede salgsbrevet erklæret magtesløst, da det var »alle naboerne vitterligt, at Hans Jørgensen ikke haver været offentlig til stede her udi byen, men været så som hemmelig mere end udi fem år, formedelst gæld, som han godtfolk her udi byen er skyldig.«³³

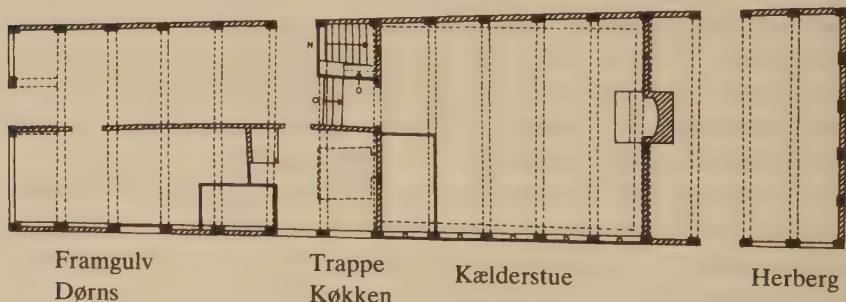
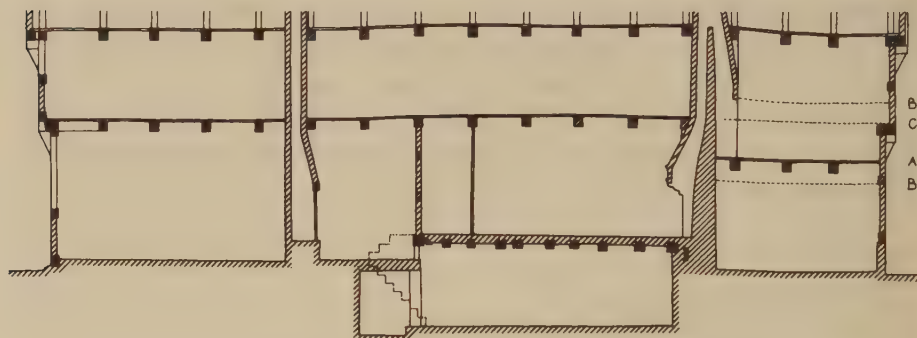
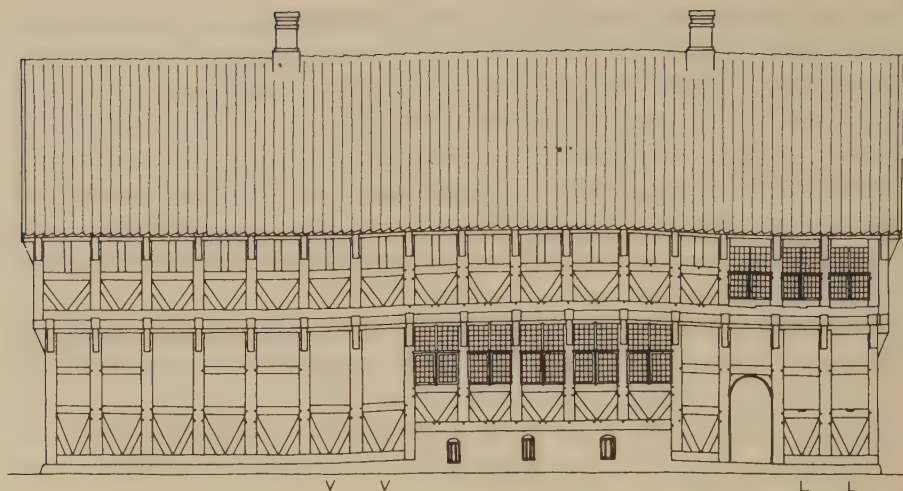
Skyldneren Hans Jørgensen har givetvis voldt sine kreditorer vanskeligheder. Men over for mange andre har Ribe-købmændene måske kunnet benytte sig af det kneb, som en købmandslærling i Hamborg i marts 1625 afslørede i et brev til moderen hjemme i Braunschweig: de skulle især løbe om med regninger, når det regnede og sneede, for så fandt man de folk hjemme, der skyldte penge.³⁴

Måske var der i datiden en tendens til i almindelighed at udnytte kredit til det yderste, således at gældsposter ikke nødvendigvis er ensbetydende med dårlige økonomiske forhold. Påfaldende forekommer det således, at tidligere borgmester, rådmand Hans Friis ved sin død i juni 1650 endnu skyldte den skat, 27 sldr., han skulle have betalt til jul 1649; samtidig opgiver skiftet en kontant beholdning på 4.176 sldr.³⁵

13.6. Boligforhold

Med de store forskelle i indtægtsforholdene måtte der også blive store forskelle i boligforholdene. Man ser endnu i byens gader et stort antal af de større huse, ligesom en del af de mindre boder. Det er iøjnespringende, at der har været en betragtelig forskel på boligstandarden i de fornemme, større huse eller gårde, adelhusene, og i de små boder.

Det fornemme Ribe-hus havde en særlig, meget karakteristisk udformning, således som man endnu kan se det i adskillige huse på Mellemdammen og i Storegade. Huset var et gavlhus; ud mod gaden var der i stueetagen to rum, dørnset og framgulvet, og bag dørnset lå køkkenet; i dørnset havde købmanden sin butik, håndværkeren sit værksted. Denne del af huset var bolighuset. Derefter fulgte husets midterparti, hvor stueplanet var hævet over det øvrige, idet man her havde kælderen; rummet kaldtes derfor kælderstuen, og denne del af huset betegnedes salshuset. Bagest i huset kom så et rum, der betegnedes herberge, ligesom denne del af huset. På første sal kunne der være magasiner, idet dog den bageste del af huset kunne være herberge, som i stueetagen. Og var der en anden-sal, kunne der også her være magasiner.¹ De små boder var langt enklere, placeret med facaderne

Rådmand Ebbe Mogensens gavlhus på hjørnet af Storegade (Overdammen) og Sortebrødregades østside.

Denne gård, der opførtes ca. 1583, er en typisk repræsentant for Ribe-gavlhuset, omfattende framguld og dørn mod gaden og et afsnit med kælder og kælderstue samt her som noget ret usædvanligt bagest i huset herberget.

Tegning af H. H. Engqvist i Mogens Bencard og H. H. Engqvist: Quedens' gård, 1965.

langs gaden, måske i en lang række, således at blot tværvægge skilte den ene bod eller bolig fra den anden, som i rækkehuse. Boderne havde blot én etage, og rumdelingen var enkel; der var plads blot til et enkelt eller få rum.²

Boligforholdene kan på flere måder belyses ud fra skifterne, der i mange tilfælde giver oplysninger om genstandes placering i bestemte rum og dermed om boligens størrelse og rumdeling. Man kunne tænke sig, at det er skifterregistreringernes vekslende kvalitet, der er årsag til, at ikke alle skifter har ruminddeling, så meget mere, som denne i de fleste skifter sikkert er mere eller mindre inkonsekvent, præget af forglemmelser, af registrering af bestemte arter af genstande, som kobber, messing, tin, klæder m.m. uden hensyntagen til placering i rummene osv. Men som det fremgår af tabel 56, synes netop de skifter, der ikke har en sådan ruminddeling (gruppe 1), at stamme fra boder, der sikkert i mange tilfælde har været ganske små boliger, måske omfattende blot et enkelt rum og et loftsrum under taget. Af de 88 skifter fra årene 1650-56 har de 35 ingen rumdeling, hvortil kommer, at yderligere to blot anfører et loft. Det fremgår, at af disse 37 boers ejere boede hele 25 til leje, og den gennemsnitlige værdi af huset i de resterende 12 boer var blot 98 sldr.

Af de resterende 51 skifter anfører ni framgulv og/eller dørn's og/eller køkken (gruppe 2); 19 nævner foruden et eller flere af disse rum et eller flere af lokaliteterne stue, kammer, loft og kælder (gruppe 3); 6 nævner yderligere bruhus eller bryggers (gruppe 4); og 17 nævner yderligere særlige rum som sprinkelkammer, spisekammer, mælkestue, kontor, krambod og stald (gruppe 5).

For hver af de nævnte grupper af skifterregistreringer synes man at kunne se en stigning i kvaliteten af boligen fra den førstnævnte til den sidstnævnte gruppe. Af ejerne af de ni boer, hvor registreringen nævner framgulv og/eller dørn's og/eller køkken, boede blot to til leje, og for de øvrige syv er den gennemsnitlige vurdering af huset 247 sldr. Af ejerne af de 19 boer, der yderligere nævner stue, kammer, loft, kælder, boede vel ni til leje; men for de øvrige ti er den gennemsnitlige vurdering af huset 271 sldr. Af ejerne af de seks boer, der yderligere havde bruhus, boede én til leje, og for de øvrige fem var den gennemsnitlige vurdering af huset 416 sldr. Og af ejerne af de 17 mere sammensatte boliger boede blot to til leje, mens den gennemsnitlige vurdering for de resterende huse, der dog ikke har vurderingspris i to tilfælde, var 865 sldr.

Svarende til denne lagdeling af boligmassen efter rumantal og dermed husstørrelse og vurderingspris, ser man en lagdeling af beboerne. Fordeler man disse efter erhverv (tabel 56) på de fem boliggrupper, ser man, at købmændene helt dominerer gruppe 5 og håndværkerne gruppe 3-4, mens gruppe 1 har et stort antal uangivet og øvrige; de uangivne er formentlig i nogen grad personer ude af erhverv, rentierer og enker, og blandt de øvrige

Tårnburg og en række boder i Puggårdsgade, opført i 1540erne.

Bodelængen, der er det ældste bevarede bindingsværksbyggeri i byen, har oprindeligt rummet flere boliger, måske tre.

Efter Trap: Danmark, 5. udg., 23, 1965, s. 649.

møder man fire vognmænd, en hakkelsemand, en væver, en væverske og en spinderske, en ugift pige og en skolelærer, alle fra de lavere lag i befolkningen.

Op fordeler man de fem boligtyper på de fornemme gader, hovedgaderne, og de mindre fornemme gader, baggaderne, gaderne, der for en stor del rummede leieboderne (tabel 57), ser man, at mens 80% af boligtyperne 1-3 lå i baggaderne, kun 20% i hovedgaderne, lå 59% af boligtyperne 4-5 i hovedgaderne, 41% i baggaderne. Man får med opstillingerne over ruminddelingen understreget forskellene mellem huse eller adelhuse og boder. Der var langt fra boden med et enkelt rum til rådmanden Peder Baggesens og borgmesteren Hans Friis' store boligkomplekser med henholdsvis mindst 28 og 26 rum, foruden stalde, med plads til en stor husholdning og erhvervsvirksomhed, folkehold og kamre til hvert af børnene. Der har ikke været megen plads i de fleste boder, med deres 2-3-4 fag, mens de store købmansgårde med deres mange rum har været udtryk for en betydelig boligstandard, hvilket alene fremgår af rumbetegnelserne.³

Da så mange huse fra tiden før 1660 er bevaret, ikke mindre end henimod 60, har man gode muligheder for en absolut bestemmelse af boligstørrelser og boligareal, om end man må konstatere, at forhold som ruminddelingen kan være ændret en del gennem tiderne.⁴ Man finder her for fem fornemme *gavlhuse* indvendige længdemål på 17,4-21,6 m, breddemål på 5,3-9,5 m, hvilket med to etager giver boligarealer på 209-353 m², hvortil kommer lofter på 104-177 m² og kældre på 39-46 m², foruden udbygninger, således at det største af husene omfattede i alt 624 m². Der har også været højt til loftet i disse store huse, med etagehøjder for stueetagen på 2,8-3,4 m, for førstesalen på 2,0-2,4 m.⁵ For en række *boder* finder man længder til gaden på 5,4(?3,7)-6,4(?9,3) m, bredder bagud på 3,5-6,9 m, hvilket giver boligarealer på 41-62 m², hvis ikke et par af boderne har været delt i to og tre boliger; man får da tal fra 21 til 54 m², med et gennemsnit på 44 (måske 32) m²; da boderne er eller har været énetages, har man altså også her boligstørrelserne. Loftshøjden har næppe været mere end 2 m. Og endda har der eksisteret boliger, der var endnu mindre. Man træffer boder på helt ned til to fag, og på sydsiden af Bredeslippe skal der have ligget 39 boliger for fattige, Gæsteboderne; sluppen er blot 50 m lang, så der kan ikke have været meget plads til hver.⁶

De velhavende har altså haft i hvert fald op til 20-30 gange så meget plads at røre sig på som de fattige. De store købmænd har krævet råderum. Selvfølgelig den senmiddelalderlige bispeborg i Puggårdsgade, den monumentale Tårn-
borg, har ikke et etageareal på mere end 115 m², hvilket med to etager, loft og kælder giver i alt ca. 460 m².⁷

Hvor mange personer der boede i de enkelte huse og boder, vil ikke kunne opgøres. For byen som helhed vil der for året 1640 formentlig være

To boder i Præstegade fra årene kort efter 1626.

De lange rækker af små boder byggedes i vidt omfang af velhavende købmænd og gejstlige til udlejning til mindrebemidlede.

Efter H.H. Engqvist: Bevaringsplan Ribe, 1969, s. 52.

tale om et tal på ca. 6 beboere pr. hus i gennemsnit; men med de meget svingende hus- og bodstørrelser siger tallet ikke så meget. Som tidligere anført har der i almindelighed boet en familie, med tjenestefolk og eventuelle fjernere slægtninge, i hvert hus, hvortil kommer, at en del havde personer boende til leje, i logi, som inderster. Flere huse og boder har dog formentlig haft flere lejere, og selv i små boder kan der have boet adskillige personer.⁸

Ud fra huspriserne kan man sikkert danne sig yderligere et vist indtryk af boligforholdene. For adelen og for gejstlige på landet er dog kun truffet enkelte huspriser. For den tidligere Ribelensmand Gregers Krabbe er i skiftet fra 1656 værdien af hovedbygningen på hans hovedgård Torstedlund i Himmerland angivet for året 1645 til 600 rdl. Sognepræsten Jørgen Andersens præstegård i Engbjerg omfattede ifølge skiftet fra 1659 16 fag salshus

Hovedgården Sønderskov ca. 25 km nordøst for Ribe.

Denne herregård, der fra ca. 1614 ejedes af Thomas Juel og Maren Bølle, er det tidligere Ribe amts eneste bevarede herregårdsbygning fra renæssancetiden og er endda stærkt ombygget. Gården ligger smukt omgivet af skove på bakkehældet nord for Kongeåen.

Efter Trap: Danmark, 5. udg., 23, 1965, s. 993.

med 5 fag kostald, vestre lade på 26 fag med et 6 fags hus og i øst et 14 fags hus, der sættes til henholdsvis 252, 225, 52 og 39 rdl., i alt 568 rdl., og er altså et ret kostbart bygningskompleks.⁹

Bedst kendt er værdien af borgernes boliger, oplyst i hustaksterne fra Ribe fra 1657 og 1661. Man får her et slående indtryk af forskellen i boligstandard, fra de store adelhuse til en værdi af henimod 1.000 sldr., i 1640'erne sat til henimod 2.000 sldr., til de tarveligste boder, ansat til 50 sldr. Størrelsen af husene og boderne synes dog at svinge en del i forhold til priserne; samtiden brugte ofte antallet af fag i et hus som angivelse af dets størrelse; men for tre huse og fem boder, hvis fag-tal er angivet i skifter 1653-59, varierer priserne pr. fag for husene mellem 19 sldr. og 30, for boderne

mellem 12 og 17 sldr. Der synes her at være et tydeligt skel mellem huse og boder.¹⁰

Tabel 56. *Boligforhold i Ribe ifølge skifter 1650-56: boligtypers fordeling på erhvervsgrupper.*

Boligtype ifølge skiftet	Køb- mænd	Guld- smede	Skip- pere	Hånd- vær- kere	Em- beds- mænd	Øv- ri- ge	Uan- gi- vet	I alt
1. Ingen rumdeling	5			4	2	10	16	37
2. Framgulv/dørns/køkken	1			3	1		4	9
3. Samme + stue/kammer/ loft/kælder	1			10	2	3	3	19
4. Samme + bryggers	1		2	3				6
5. Samme + særlige rum ^a	13 ^b	1		2		1		17
I alt	21	1	2	22	5	14	23	88

Anm.: a) Se teksten. b) Heraf 3 borgmestre eller rådmænd.

Kilde: Sk 1646 (1), 1650-56.

Tabel 57. *Boligforhold i Ribe ifølge skifter 1650-56: boligtypers fordeling på hovedgader og baggader.*

Bolig- type (Jfr. tabel 56)	Hovedgader:											Baggader:														Uangivet		
	Fiskergade	Grønnegade	Mellemdammen	Møllebroen	Nederdammen	Skibbroen	Stenbogade	Storegade	Søndergade	Sønderport, ved	I alt	Badstuegade	Graven, ved	Gråbrøregade	Horsfold	Hundegade	Klostergade	Korsbrøregade	Peder Downs gade	Præstegade	Puggårdsgade	Skovgade	Sortebrøregade	Sortebrøregades slippe	Sviwegade	I alt		I alt
1.	1								1	1	3	1	1	1		1	1	1	3	2	1	2			14	20	37	
2.					1				1	1	3		1		1										1	3	3	9
3.					2					1	3		1			2				2	1	1			7	9	19	
4.	1	2	1		1						5													1	1		6	
5.		1	1	2		1	2		2	9				2	1								1		4	4	17	
I alt	1	4	1	1	2	4	1	2	2	5	23	1	1	4	1	4	1	1	1	5	3	2	3	1	1	29	36	88

Kilde: Sk 1646 (1), 1650-56.

Fordelingen af 516 af byens 695 huse og boder 1661 efter taksationsværdi fremgår af hustaksten fra dette år (tabel 58).¹¹ Boderne fremtræder tydeligt som de billigste boliger: med undtagelse af fire boder, der blev sat til 50 sldr. pr. stk., hørte alle 249 boder til i gruppen med taksationsværdier under 50 sldr. Husene derimod når værdier på op imod 1.000 sldr., om end 64% hører til i grupperne under 100 sldr. Tabellen understreger de kostbare

Tabel 58. *Ejendomme i Ribe 1661, grupperet efter taksationsværdi.*

Vurdering sldr.	Antal:									
	1. fjerding		2. fjerding		3. fjerding		4. fjerding		I alt	
	huse	boder	huse	boder	huse	boder	huse	boder	huse	boder
0-49	10	56	26	81	23	94	19	14	78	245
50-99	23		28	4	18		24		93	4
100-199	11		14		13		13		51	
200-299	9		6		2		6		23	
300-399	5				1		3		9	
400-499	2		1		1				4	
500-599	2						1		3	
600-699			1		1				2	
700-799										
800-899	1								1	
900-999	2						1		3	
I alt	65	56	76	85	59	94	67	14	267	249

516

Anm.: De fire boder i gruppen 50-99 er tilsammen sat til 200 sldr. I gruppen 300-99 er 2 huse, i gruppen 400-99 2, i gruppen 500-99 2, i gruppen 600-99 et, i gruppen 800-99 et og i gruppen 900-99 2 huse beboet af én af de 15 største ejendomsbesiddere.

Kilde: *Hustakst 1661.*

huses eksklusivitet; kun 22 huse af de i alt 516 bygninger hører til i grupperne med taksationsværdier over 300 sldr.

Af hustaksten fremgår også, hvem der boede i eget hus, og hvem der boede til leje (tabelbilag 39). Mens 186 huse og 47 boder var beboet af ejerne, var 138 huse og 322 boder ejet af andre end beboerne eller stod øde. Som helhed boede 46% af husstandene i eget hus, 54% til leje (tabelbilag 40).¹² Men forholdene var vidt forskellige for de forskellige erhvervsgrupper; af købmændene boede 70% i egne huse, af håndværkerne 53%, af ufaglærte blot 25%. Måske synes forskellene mellem købmænd og håndværkere ikke så store, som man kunne vente; kun en delvis forklaring får man ved at iagttage forholdet mellem huse og boder: mens 96% af købmændene i egen bolig boede i huse, resten i boder, boede 81% af håndværkerne i huse, resten i boder. Så meget mere siger taksationsværdierne for husene: købmændenes egne eller lejede huse var i gennemsnit sat tre-fire gange så højt som håndværkernes og vævernes og spinderne, mens embeds- og bestillingsmænd på det punkt overgik købmændene. For boderne synes forskellene mindre, betinget af den lave overgrænse for bodernes værdi.

Det smalle, forholdsvis lange eller dybe gavlhus var en senmiddelalderlig hustype, der står som et klart udtryk for, at grundene ved de finere gader var eftertragtet og grundpriserne høje. Byen var i disse gader sammenklumpet. Da det i 1600-årene for alvor gik tilbage for byen, økonomisk og befolk-

ningsmæssigt, blev efterhånden en del af de smalle grunde slået sammen to og to, ofte samtidig med, at den bageste del af det ene gavlhus blev fjernet, således at man fik mere lys og luft.¹³ Overfor gavlhuskvartererne står de bykvarterer, der udviklede sig på bagsiden af de finere gader og på havegrunde. Her rejstes de små boder, ejet af håndværkere eller småkårsfolk eller udlejet af byens større ejendomsbesiddere, købmænd, skippere og gejstlige, til dårligere stillede befolkningsgrupper.¹⁴

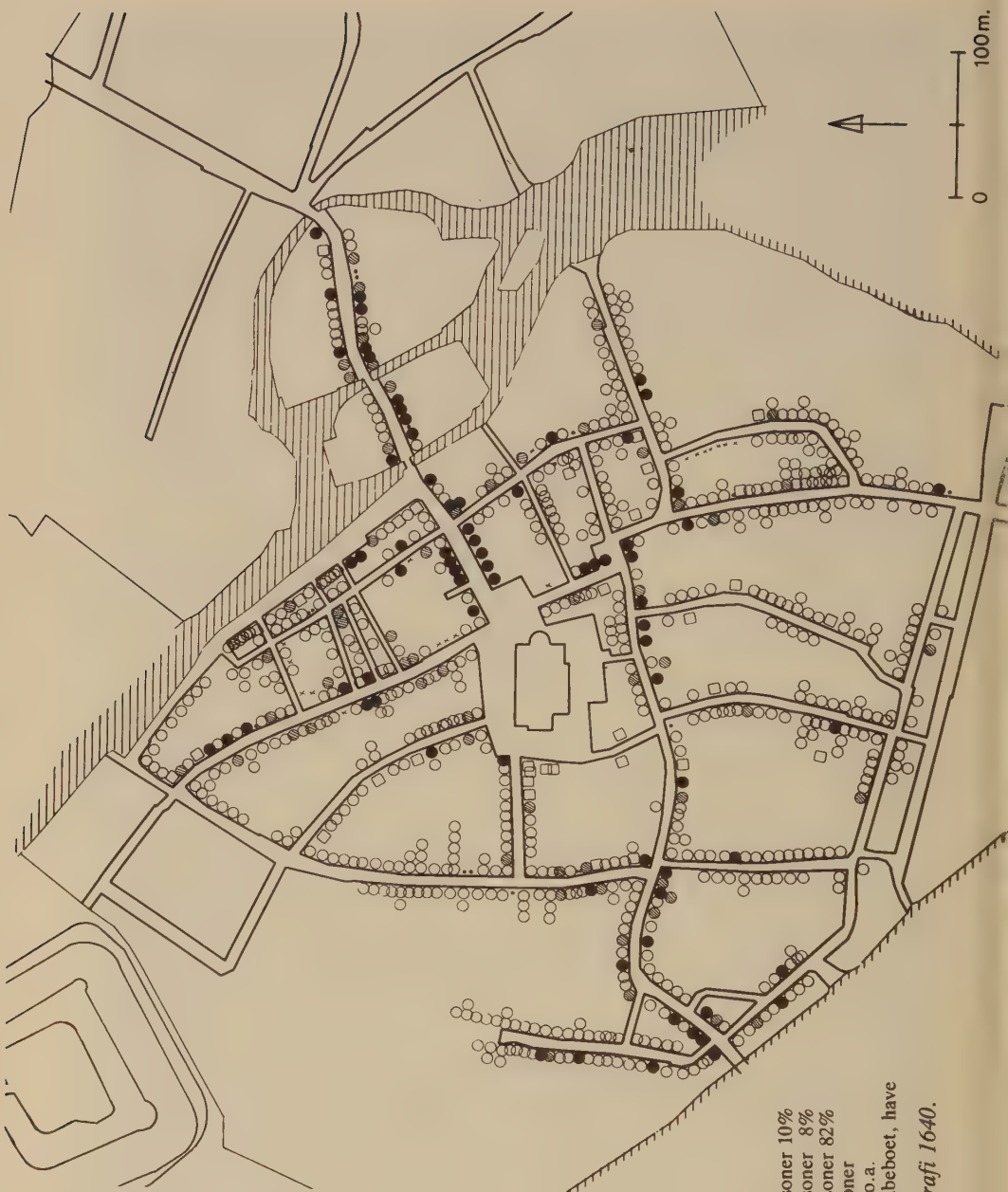
I de middelalderlige byer boede de forskellige håndværkere i bestemte gader, således som det endnu ses af gamle gadenavne. I Ribe kendes vel blot tre sådanne navne: Sviegade, der oprindeligt hed Sudergade, dvs. skomagerens gade, Skomagerslippe og Smedegade, nu en sidegade til Sønderportsgade mod vest, men i 1600-årene betegnelsen for den østlige del af Sønderportsgade, mellem Skolegade og Stenbogade. Byen har dog i høj grad været opdelt i kvarterer. Allerede den store forskel i den gennemsnitlige skatteansættelse for beboerne i de to østfjerdinge over for de to vestfjerdinge lader dette ane (jfr. tabelbilag 61 og 81), ligesom forskellene i gennemsnitsvurderingen for husene i de fire fjerdinge (tabelbilag 39). En nærmere analyse af de enkelte gaders indbyggere og deres skatteansættelser 1640 viser, hvorledes boligstrukturen og befolkningsfordelingen var (tabel 59).¹⁵

Man kan her efter de topografiske forhold og gennemsnitlige skatteansættelser for beboerne i gaderne opdele disse i hoved- og baggader (jfr. kort 1). Til de første hører den gamle adelvej, Nederdammen, Mellemdammen, Storegade, Stenbogade og Sønderportsgade, samt i hvert fald i nogen grad de gamle sidegader Fiskergade, Grønnegade og Skibbroen, med tilsammen 251 ejendomme; til de sidste hører de mange sidegader og baggader til de nævnte hovedgader, med tilsammen 453 ejendomme. I de førstnævnte gader ligger fortrinsvis gavlhuse og langhuse, i de sidstnævnte boderækkerne. For de førstnævnte gader var skatteydernes gennemsnitlige ansættelse 9,1 sk., for de sidstnævnte 3,2 sk., så der har været en betydelig forskel mellem de to grupper. Langt fornemst var dog Storegade, med 25,3 sk., Mellemdammen, Nederdammen, og Stenbogade. Ingen andre gader nåede mere end 8 sk. Og af baggaderne var de fleste under 4 sk.; man bemærker her især Hundegade, ved Graven, Gråbrødregade og Korsbrødregade, hver med omkring 40 ejendomme og gennemsnitlige skatteansættelser på 2,2-4,7 sk.,

Kælderstuen i rådmand Ebbe Mogensens gavlhus på hjørnet af Storegade (Overdammen) og Sortebrødregades østside, opført ca. 1583.

Kælderstuen er med de store blyindfattede vinduer, kaminen og en loftshøjde på 3 m det fornemste rum i det gamle patricierhus (jfr. opmålingstegningen s. 244), der nu er en del af Antikvarisk Samlings bygningskompleks.

Foto i Antikvarisk Samling i Ribe.

- 14-88 sk 73 personer 10%
- ◐ 8-12 sk 61 personer 8%
- 0-6 sk 608 personer 82%
- fritaget 41 personer
- × stald, institution o.a.
- øde, byggested, ubeboet, have

Ribes socialtopografi 1640.

Tabel 59. *Ribes gader 1640: Skatteborgere, gennemsnitlig skatteansættelse og ejendomme: a = antal, b = gnsst. skat.*

Gade	Skatteydere i selvstæn- dig bolig		Yderli- gere in- derster		Skatteyde- re i alt		Øde huse, jor- der	Stal- de	Øvri- ge bygn.	Ejen- dom- me i alt
	a	b	a	b	a	b				
<i>Hovedgader</i>										
Fiskergade	21	5,5	2	5,0	23	5,5	2	1		24
Grønnegade	52	6,0	8	2,3	60	5,4	1	1	3	57
Mellemdammen	13	16,6	0	—	13	16,6	1			14
Overmøllen									1	1
Nederdammen	25	10,6	1	2,0	26	10,3	1			26
Midtmøllen									1	1
Skibbroen	28	4,4	0	—	28	4,4				28
Stenbogade	14	10,1	0	—	14	10,1	1		1	16
Storegade	21	24,3	2	38,0	23	25,3				21
Sønderportsgade	60	8,3	6	5,0	66	8,0	1		2	63
	234	9,3	19	7,2	253	9,1	7	2	8	251
<i>Baggader</i>										
Badstuegade	31	4,3	5	2,0	36	4,0				31
Bispegårdsgade	22	2,4	3	2,0	25	2,3			2	24
Bredeslippe	7	3,1	1	0,0	8	2,7	1			8
Graven, ved	40	3,9	3	1,3	43	3,7				40
Grønnegades Slippe	3	0,6	0	—	3	0,6				3
Gråbrødregade	39	4,7	5	1,3	44	4,3		1	1	41
Horsfald	14	6,0	0	—	14	6,0				14
Hundegade	47	3,8	12	1,5	59	3,3	2			49
Klostergade	22	3,0	5	1,2	27	2,6				22
Korsbrødregade	38	2,2	10	1,0	48	2,0				38
Mellemslippe	4	4,0	0	—	4	4,0				4
Peder Dovnsgade	11	3,3	0	—	11	3,3				11
Præstegade	29	3,2	2	1,0	31	3,0				29
Puggårdsgade	31	3,4	7	2,3	38	3,2			1	32
Skolegade									6	6
Skomagerslippe	5	1,6	1	0,0	6	1,3				5
Skovgade	33	3,4	5	1,6	38	3,2				33
Slippen (ved —)	2	3,0	0	—	2	3,0				2
Sortebrødregade	23	1,9	4	1,5	27	2,1	2	1		26
Sviegade	25	2,6	1	2,0	26	2,7				25
Vægtergade	10	1,4	4	1,5	14	1,4				10
	436	3,5	68	1,5	504	3,2	5	2	10	453

Kilde: Tabelbilag 95.

typiske fattigkvarterer. Baggaderne havde også den højeste procentandel inderster, 13,5% mod 7,5 for hovedgaderne; man krøb sammen i de små huse og sparede husleje.

Tilsvarende har der været forskelle i erhvervsfordelingen for de forskellige gader, på samme måde som man ser det for de fire fjerdinge (tabelbilag 95); i hovedgaderne boede især købmændene, skipperne og embedsmændene, i baggaderne håndværkere, daglejere, fattige.¹⁶

Storegade var den store gade, de stores gadè, gaden med de fornemste ejendomme, karakteristisk nok også kaldet Kræmmergaden eller Købmandegaden. I denne gade boede et forbavsende stort antal af byens borgmestre og rådmænd; forklaringen er den enkle, at gaden rummede byens fornemste ejendomme. Generationer af borgmestre og rådmænd boede i disse huse (kort s. 257).¹⁷

Ved et større antal personer er der som før nævnt i skattelisterne i margenen tilføjet et »I«, der står for »inderste«, dvs. en selvstændig person, der boede til leje hos en anden i dennes bolig. I indersterne har man sikkert en del af forklaringen på de stadige svingninger i skatteborgertallet fra skatteliste til skatteliste. Et ikke ubetydeligt antal borgere lejede et værelse, en kælder, et loft ud til personer, der havde brug for at opholde sig en tid i byen. Man ser, at inderster stadig kommer og går, og måske kan der have rådet lidt tilfældige forhold omkring dem, således som det antydes af skattelisternes formuleringer: »I[inderst] tysk maler på loftet«, »Barbara N., hans inderst i hans kælder«, »Maren, som er udi Ulf Baltseren Bartskaers smør-bod«, »Mette N. i Thomas Jørgensens baghus«.¹⁸

Som tabel 60 antyder, synes der da også at være de højeste procentandele inderster i skattelister med et stort antal skatteydere. Blev der brug for mere arbejdskraft, fik flere mulighed for eller interesse i at opholde sig i byen, måtte de blive inderster, i hvert fald hvis alle boder var lejet ud.

Tabel 60. *Inderster i Ribe, ifølge skattelister 1622-40.*

Skatteliste	1.fj.	2.fj.	3.fj.	4.fj.	I alt	Øvrige skatteydere	Skatteydere i alt	Inderster i alt %
1622 14-18/12	38	87	49	30	204	749	953	21
1623 14-18/12	51	78	53	35	217	766	983	22
1624 18/9	34	86	55	24	199	741	940	21
1626 2/5	41	80	49	22	192	736	928	21
1629 16-19/12	39	50	41	24	154	600	754	20
1630 15-18/12	32	41	53	29	155	662	817	19
1632 16-17/12	23	28	33	20	104	666	770	14
1635 23/12	21	22	38	22	103	674	777	13
1637 nov.	18	25	26	15	84	683	767	11
1638 10/9	20	28	52	26	126	697	823	15
1640 19-21/12	27	23	30	6	86	671	757	11

Kilde: *Sktl* 1622-40.

Kort over Storegade (Overdammen)-Mellemdammen-Nederdammen i Ribe med angivelse af borgmester- og rådmandsgårde 1560-1660.

Tallene henviser til numrene i tabelbilag 64, mens bogstaverne står for følgende borgmestre eller råd mænd fra de nærmeste årtier efter 1660: a: Jens Lauridsen Baggesen, b: Peder Lauridsen Baggesen, c: Niels Pedersen Terpager, d: Hans Hansen Vandel, e: Kasper Christoffer Castensen, f: Ib Hansen Friis og g: præsident Mathias Worm.

Kvarteret ved Storegade (Overdammen) i 1966.

Billedet viser Storegade, Mellemdammen og en del af Nederdammen med sidegader. Man ser i Storegade og på Mellemdammen tagene af flere af renæssancens gavlhuse.

Foto 1966 af Hans Stiesdal.

Boligforholdene på landet kan man danne sig et indtryk af gennem rækken af skifter fra Skast herred 1636-37. I 15 tilfælde omtales stuehuset, salshuset; det omfatter fra 10 til 25 fag, med et gennemsnit på 15,4 fag, og takseres til mellem 6 og 75 sldr., med et gennemsnit på 35,4 sldr.; i værdi svarede disse bondehuse altså blot til de lavesttakserede huse i Ribe. Kun for enkelte af salshusene får man små antydninger af indretningen. To af husene havde en trefags kvist, tre andre havde også kvist, det ene tillige udskud. Af rum nævnes stue, et sted storstue, et andet sted lillestue; desuden forekommer dørrns, køkken, kleve, stegers, sengekammer, fremkammer, herberg og svendekammer.¹⁹

13.7. Familieforhold: Ægteskabsalder, børnetal, børnedødelighed, børn født uden for ægteskab, levealder

En række forhold i forbindelse med familien, ægteskabsalder, børnetal m.m. synes tydeligt påvirket af økonomiske forhold, som indtægts- og erhvervsforhold og social status. Det bevarede kildemateriale tillader på ingen måde en detaljeret analyse, men det er muligt at nå til en række minimumstal for forskellige forhold.¹

I Ribe domsogn blev der i årene 1623-59 døbt i alt 1.679 børn født af forældre i byen eller i forhold, hvor enten faderen eller moderen boede i byen (tabel 66). Dette tal kan for de pågældende familier og forhold suppleres med yderligere 146 fødte børn, der kun kendes fra andre kilder, idet de af forskellige grunde, bortrejse på grund af besættelse under krigene m.m., ikke er kommet med i kirkebogen.² Fædrene til disse i alt 1.825 børn var 583 gifte mænd, der kunne være gift én eller flere gange, idet dødeligheden var høj, og 97 ugifte mænd, der kunne have ét eller to børn, uden at det kan ses, at de blev gift.

Borgerstanden. I en del tilfælde kender man alderen for de personer, der i årene 1623-59 fik døbt børn i Ribe domsogn (tabel 61).

Ægteskabsalderen, ved indgåelse af første ægteskab, kendes for de borgerliges vedkommende for 7 mænd og 15 kvinder; for mændene varierede den mellem 27 og 31 år, med et gennemsnit på 29; for kvinderne varierede den mellem 18 og 36, med et gennemsnit på 24. Alderen for indgåelse af ægteskab var altså temmelig høj, og forklaringen kan formentlig findes i økonomiske forhold. Man ønskede at have uddannelse, indtægt og måske også formue, før man stiftede familie. Selv for velstående folks sønner var ægteskabsalderen høj. For kvinderne var den ikke helt så høj; der stillede ikke de samme krav til uddannelse og slet ikke til indtægt. For dem var vel kravet om en medgift det vigtigste.

Den høje ægteskabsalder har sandsynligvis ofte været et problem for datidens mennesker. I flere tilfælde ser man, at mænd i tyverne fik et barn uden for ægteskab, op til flere år før de kunne gifte sig. Det gælder således Laurids Baggesen, der i 1627, som 21-årig, fik et barn med en tjenestepige hos en af faderens købmandskolleger, syv år før han blev gift med en datter af borgmesteren i Ringkøbing; det gælder Christen Ebbesen, der i 1626 fik et barn uden for ægteskab, mens rækken af børn i hans senere ægteskab først begynder i 1636. Og ikke så få var de, der nåede at få et barn uden for ægteskab før de kunne gifte sig. Men mange har vel resigneret og sagt som studerende folk med en lang studietid: »Først brød, siden kød.«³

Tabel 61. *Alder for ægteskabs indgåelse og for første barns fødsel for en del borgere og gejstlige i Ribe 1600-60: m = mænd, k = kvinder.*

Alder:		17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	46	I alt	Gnst.
<i>Borgere:</i>																													
Ægteskabs- alder	m										1		3	1	2													7	29
	k	2	1	1	1	1	2	1		2	2						1			1								15	24
Alder for 1. barn	m						1		2	2	3	2	3	2	3				1	1	1		1	1		1		24	31
	k		3	1	2	1	3		1	3	1	3	2	1	1						2	1						25	26
<i>Gejstlige</i>																													
Ægteskabs- alder	m									2	1	1	1		2	4			1	1	2	1	1					17	32
	k	2	1	2		4	2	1		1					1													14	21
Alder for 1. barn	m										2			2	2				1		1	1		1			10	34	
	k		1	1		2	1	2					1	1													9	24	

Kilde: Kb 1623-60; *tb*; Kinch, 2; Degn, 1971; Ehrencron-Müller, 1924-32.

Den høje ægteskabsalder fremgår også af en opgørelse over mænds og kvinders alder ved det første barns fødsel (tabel 61). Her er talmaterialet lidt større. For 25 mænd varierede alderen for det første barns fødsel mellem 24 og 46 år, med et gennemsnit på 31; for 25 kvinder lå tallene mellem 20 og 38 år, med et gennemsnit på 26, hvilket svarer til tallene for ægteskabsalderen.

Var ægteskabsalderen høj, synes ægteskabshyppigheden til gengæld stor for de befolkningslag, der kunne gifte sig. Man ser mænd gift både tre og fire gange, når konen døde, kvinder to og tre gange. Ved en ægtefælles død kunne der gå meget kort tid, før den efterlevende indgik nyt ægteskab; i 1659 havde flere enker i Ribe ved skiftet efter deres mand som lavværge – den nye fæstemand! Og i Skast herred havde 1636-37 ved 17 skifter fem enker og én enkemand deres nytilkommende med ved skiftet efter den afdøde ægtefælle. Datidens økonomiske system forudsatte ægteskab.⁴

Det antal børn, de fødtes i ægteskabet, var meget varierende for de enkelte familier. I almindelighed antager man, at børnetallet i ældre tider var meget stort. En analyse af materialet fra Ribe domsogn for årene 1623-60 synes at vise, at dette ikke helt var tilfældet for denne tid. Som det også fremgår af tabel 62 var de tidligere nævnte 1.825 børn, der blev døbt eller født i domsognet 1623-59, børn af 680 fædre, hvilket skulle give et gennemsnit på 2,7 pr. far eller familie. Det faktiske tal kan dog godt have været noget højere, idet en del børn kan have undgået kirkebog, skifter m.m., og der ligger også en fejkilde i det forhold, at familier flyttede mellem domsognet og Skt. Katharinæ sogn, således at ikke hele børneflokkene er blevet

indført i domsognets kirkebog. Sammenligninger mellem kirkebog og skifter tyder dog på, at manglerne næppe er betydelige.⁵

Var det gennemsnitlige antal børn pr. far eller familie henimod tre, så var fordelingen på de enkelte familier noget ujævn. Mange havde blot et enkelt barn, mens enkelte havde op til 16. Sammenligner man børnetal med familiefædrenes skatteligningstal, finder man, at de velstående fik flere børn end de dårligere stillede. Man kan her betragte de familier, der fik deres første barn døbt i årene 1623-30 og sætte børnetal og skatteligningstal i forhold til hinanden (tabel 62). Af 224 fædre med i alt 614 børn findes de 112 ikke i skattelisten for året 1640, idet de fleste vel da var døde eller flyttet fra byen eller sognet. For de 103 borgere, der findes i skattelisten, ser man i gennemsnit 2,5 børn for den lavest takserede gruppe, 5 for mellemgruppen og 6,3 for den højest takserede gruppe, og noget lignende finder man for familier, der fik det første barn døbt i årene 1630-39 og 1640-49. Formentlig vil det samme gælde for perioden 1650-59, men da så mange personer døde under pesten i 1659 og dermed er gledet ud af skattelisterne, er materialet ikke bearbejdet for denne periode.⁶

De velståendes børneflokke var ikke blot større end de fattiges; der var i hvert fald i nogle tilfælde heller ikke så lange tidsrum mellem barnefødslerne. Rekorden har vel den velstående rådmand Laurids Baggesens kone Mette Jensdatter, der i årene 1634-54 fødte 16 børn, idet hun kun hvert femte år *ikke* fødte et barn. Men andre velstående familier kunne præstere noget lignende. For familierne som helhed synes der dog kun for dem, der fik det første barn døbt i perioden 1623-29, at være tale om kortere mellemrum mellem barnefødslerne hos de rige end hos de fattige (jfr. tabel 63). Man kunne her tænke sig, at de fattige ikke har været i en sådan ernærings-tilstand, at de har kunnet sætte så mange børn i verden; mange svangerskaber kunne være endt med abort, hvilket ikke vil fremgå af kirkebogen, der ligeledes blot anfører få dødfødte børn. Men for de familier, der fik det første barn døbt i perioderne 1630-39 og 1640-49 ser man ikke samme forhold, idet tallene for de tre skatteborgergrupper er næsten ens, ca. 2,5 år, som for mellemgruppen i den førstnævnte periode. For gruppen uangivet er tallene på næsten samme niveau, for de skattefrie lidt højere, på 3,1-3,2 år, hvilket kunne forklares med, at gruppen især omfatter småembedsmænd, vægttere, stadsbude, portnere. På den anden side synes et mellemrum mellem barnefødslerne på ca. 2,5 år at ligge ret fast for alle tre skattegrupper. Af de fødte børn døde mange allerede som små; tidligere tiders høje børnedødelighed har ofte været fremhævet.⁷ På grundlag af det her benyttede materiale er det muligt at danne sig et vist indtryk af børnedødelighedens omfang. Dels fortæller de mange navneopkald efter tidligere afdøde søskende i børnerækkerne om døde børn; dels kan man hente en del oplysninger i begravelsesregnskaber fra Domkirken samt i skifterne, der ofte opregner

Tabel 62. Døbtel/fødte børn i Ribe domsogn 1623-60, fordelt efter fædrenes skatteansættelse og på årstier: antal fædre (a), antal døbtel/fødte børn (b), heraf døde før 21. år (c), gennemsnitligt antal børn pr. far (d) og % døde før 21. år (e).

Ribe

Faderen i skat:	1640					1640					1650					ikke sat i relation til skattelisten 1650-59					I alt	
	1623-29					1630-39					1640-49											
Første barn døbt/født	a	b	c	d	e	a	b	c	d	e	a	b	c	d	e	a	b	c	d	e	a	b
Fædre ikke i skatteliste	112	194	22	1,7	-	63	95	8	1,5	-	83	115	16	1,4	-	137	252				395	656
heraf:																						
med flere børn	39	121	21	3,1	-	22	54	4	2,5	-	17	49	13	2,9	-	52	167	37				
med 1 barn født i ægtesk.	60	60	1	-	-	21	21	4	-	-	40	40	3	-	-	66	66					
med 1 barn født udf. ægtesk.	13	13	-	-	-	20	20	-	-	-	26	26	-	-	-	19	19					
Fædre i skatteliste																						
frie	8	22	2	2,8	-	4	13	4	3,3	-	7	16	1	2,3	-						19	51
0-4 sk.	56	143	71	2,5	50	46	199	68	4,3	34	31	105	17	3,2	16						133	447
6-14 sk.	23	116	41	5,0	35	23	109	29	4,7	27	29	148	57	5,1	39						75	373
16- sk.	16	101	28	6,3	28	6	32	9	5,3	28	10	58	15	5,8	26						32	191
Adelige	3	5	0	-	-	1	1	0	-	-	1	1				1	2				6	9
Gejstlige	6	33	4	5,5	12	5	35	5	7,0	14	3	12	0	4,0	-	6	18				4	20
I alt	224	614	168	-	-	148	484	123	-	-	164	455	106	-	-	144	272	37			680	1.825
Landdistriktet																						
Første barn døbt/født:	1623-29					1630-39					1640-49					1650-59					I alt	
I alt	22	55	-	2,5	-	13	32	-	2,5	-	20	56	-	2,8	-	20	27				75	170
heraf uden for ægtesk.	4 ^a	4				4 ^b	5				6	6				0	0					

Anm.: a) Én også 7 børn i ægteskab, en anden også 3 børn i ægteskab. b) En to børn udenfor ægteskab + 4 i ægteskab, en anden også 3 børn i ægteskab. Kilde: Kb 1623-60.

Tabel 63. *Fødselshyppighed: antal år mellem børnefødsler, angivet for forskellige skatteborgergrupper 1623-60: antal fædre (a), antal børn ÷ 1 pr. familiefar (b) og gnstl. mellemrum (c).*

Skatte-ansættelse sk.	Skatteliste 1640						Skatteliste 1650		
	Fædre med 1. barn døbt 1623-29			Fædre med 1. barn døbt 1630-39			Fædre med 1. barn døbt 1640-49		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c
0- 4	36	130	3,0	39	147	2,7	24	64	2,6
6-14	17	71	2,4	21	86	2,2	29	106	2,5
16-	13	61	2,1	6	32	2,6	9	34	2,6
fri	3	11	3,2	4	10	3,1	7	15	3,2
uang.	34	68	2,5	17	25	2,3	13	17	2,1
I alt	103	341	2,6	87	300	2,5	82	236	2,6

Kilde: Kb 1623-60.

efterladte børn. Alle oplysninger om dødsfald før det 21. år blandt de i tabel 62 medregnede børn er indført i tabellen, og de to tal er sat i forhold til hinanden. Dette vil dog kun give minimumstal, idet det er givet, at oplysninger om mange børnedødsfald mangler. Alligevel får man for årene 1623-50 – idet tallene for 1650erne sandsynligvis er mangelfulde og derfor er udeladt – som helhed en børnedødelighedsprocent på 26, og udskyder man de mest ufuldstændigt oplyste familier, dem, der ikke er fundet i skattelisterne, bliver tallet 31. Fordelingen på familier inden for de tre førnævnte skattegrupper synes også hér ujævn. Børnedødeligheden er højest for de fattige familier, hvilket tydeligst ses for familierne, der fik det førte barn døbt i årene 1623-30, hvor man har en forskel fra de lavest takseredes 50% til de højest takseredes 28.

Et indtryk af tidens store børnedødelighed giver også en optælling på grundlag af Domkirkens begravelsesregnskaber for årene 1626-56 (tabel 65): Af 736 begravede var 336 eller næsten 46% børn.

Da kirkebogen over døpte har været udgangspunkt for det foregående, er det alene familierne med børn, der har været inde i billedet. Materialet siger intet om familierne uden børn. En opfattelse af forholdet mellem skatteydere med og uden børn skulle man kunne få af tabel 64, om end denne rummer mange usikkerhedsmomenter. Den bygger på den bearbejdede skatteliste for året 1640 (tabelbilag 95), hvor der er foretaget en opgørelse over skatteydere, der vides at have børn, og skatteydere, efter hvilke der ikke kendes børn. For de førstnævnte er der tale om minimumstal, der omfatter kendte børn født ikke blot før 1640, men også efter, i årene indtil 1660; herved er tallene blevet for store, når der er tale om en opgørelse for året 1640; men

på den anden side opvejes måske herved den mangel, der fremkommer ved, at kirkebogen først begynder 1623, ligesom mangler på grund af det forhold, at familier bosiddende i året 1640 kan være tilflyttet i årene forud med børn, der ikke er blevet registreret, fordi de er født i et andet sogn end Domkirkens. Og for de sidstnævnte, skatteyderne, hvorefter der kendes børn, er der tale om en del enker og enlige kvinder, der *kan* være enker, for hvem oplysningerne er noget ufuldstændige, ligesom for en del af mændene, især de lavere takserede. Med disse forbehold kan man konstatere, at der for de 381 skatteyderfamilier i domsognet 1640 blot kendes børn i 194 tilfælde, og for disse er der tale om et gennemsnit på 4,6 børn. For 85 af de 262 mandlige skatteydere ser man ingen børn, heller ikke for 55 af de 72 enker, ligesom heller ikke for de 47 enlige kvinder. Af de mandlige skatteydere ses der hos dem, der er takseret til 0-4 sk., ikke børn i 38% af tilfældene; for grupperne 6-14 sk. og 16- sk. er tallene 26 og 21%. På samme måde dækker det førnævnte gennemsnit på 4,6 børn over betydelige forskelle for de forskellige skattegrupper, nemlig for mænd (enlige eller med kone) i gruppen 0-4 sk. 4,3 børn, for gruppen 6-14 sk. 4,7 børn, for de højstbeskattede, 16- sk., 6,2 børn og for de fritagne 3,1 børn, idet tallene i sidstnævnte tilfælde dog er små. For enker ser man samme tendens, og en opgørelse for året 1640 viser altså samme forhold som kirkebogen.

Fordelingen af de døbte børn på de to køn (tabel 65) for årene 1623-59 viser forholdet 891 piger pr. 1.000 drenge, men med ejendommelige svingninger fra år til år.

En ikke lille del af de fødte børn var født uden for ægteskab, nemlig 7,3%. Præsten noterer det omhyggeligt i kirkebogen, med brug af vendingen »avlet i skørlevned ved ...«, i tilfælde af, at én af forældrene var gift udvidet til »avlet i hor og skørlevned ved ...«. Fra 1653 får kirkebogen, efter at der er kommet en ny præst, ofte den uheldige formulering »N.N.s uægte søn« eller »uægte datter«; men man ser også betegnelserne »slegfredsøn« og »slegfredatter.«

Af de i alt 680 fædre, der i årene 1623-59 fik døbt børn i domsognet, var de 94 ugifte, og af de 586 gifte mænd var der 23, der også havde fået eller fik barn uden for ægteskab. Af de ugifte fædre fik de 89 hver ét barn, mens fem fik to og to af de 89 havde fået yderligere et barn, før kirkebogen begyndte i 1623. Af de 23 gifte mænd fik de 8 et barn med den kvinde, de siden giftede sig med, mens 6 havde fået et barn og én to børn uden for ægteskab med en anden kvinde end den, de senere giftede sig med, og 8 gifte familiefædre fik et barn uden for ægteskab ved siden af den øvrige børneflokk.

Ægteskabet var i 1600'erne helligt, og kirken så meget strengt på samliv før og uden for ægteskab. Præsten noterer nidkært i kirkebogen, når et barn blev født »for tidligt«, fordi det var avlet før trolovelse eller ægteskab. Nu og da har forældre søgt at dække over forholdet ved at foregive, at barnet var

Tabel 64. *Børnetal for skatteyderne i Ribe domsogn 1640: antal skatteydere (a), heraf uden (kendte) børn (b), antal kendte børn for øvrige (c) og gnstl. antal børn (d).*

Skat: Skatte- ydere	0-4 sk.				6-14 sk.				16- sk.				fri				I alt			
	a	b	c	d	a	b	c	d	a	b	c	d	a	b	c	d	a	b	c	d
Mænd	154	58	425	4,4	68	18	244	4,9	29	6	145	6,3	11	3	25	3,1	262	85	839	4,7
Enker	62	52	34	3,4	6	2	9	2,3	4	1	15	5,0					72	55	58	3,4
Enlige kv.	47	47	0	—	0				0								47	47	0	—
I alt	263	157	459	4,3	74	20	253	4,7	33	7	160	6,2	11	3	25	3,1	381	187	897	4,6

Anm.: a) + 2 ugifte kvinder med uangivet skat.

Kilde: Tabelbilag 95.

født for tidligt; da Jens Sønniksen skipper i maj 1641 fik døbt en søn, anførte præsten, at barnet var »avlet ante consummatum conjugium«, før ægteskabets indgåelse; det bemærkes, at barnet var blevet hjemmedøbt den foregående dag »for skrøbeligheds skyld«, men en vedføjlet parentes viser, at præsten ikke troede på den historie: »ut prætendebatur«, »således som det skulle foregives«.⁸

Tabel 65. *Begravede i Ribe ifølge begravelsesregnskaber 1626-56.*

	Domkirken 1626-56			Skt. Katharinæ Kirke 1633-36		
	Ribe	%	Ydre Bjerrum og Vester Vedsted	Ribe	%	Tange og Tved
Mænd	207	28	10	16	24	2
Hustruer, enker, kvinder, tjenestepiger	195	26	8	27	39	
Sønner, drenge, skolepersoner	24	3	2	1	2	
Døtre, piger	20	3	1	1	2	
Spædbørn	73	10	1	2	3	1
Børn	219	30	3	21	30	2
I alt	738	100	25	68	100	5
Heraf: voksne	402	54	18	43		2
børn	336	46	7	25		3

Anm.: I den angivne periode mangler for Domkirken begravelsesregnskaber for 1626 jan.-maj, 1627 febr.-maj, sept.-okt., dec., 1628-29, 1633 jan. og juni-dec., 1634 jan.-maj, juli, nov.-dec., 1638 jan.-juni, 1640 jan.-maj, 1641 apr., juni, 1642 febr., juni, dec.; desuden spredte måneder 1643-44, 1646-49, 1651-56.

Kilde: Ribe Domk.s rgsk 1591-1698. Ribe Skt. Katharinæ Kirkes rgsk 1633-39.

Tabel 66. *Døbte i Ribe domsogn 1623-59.*

	Byen					Landdistriktet				
	1623- 29	1630- 39	1640- 49	1650- 59	1623- 59	1623- 29	1630- 39	1640- 49	1650- 59	1623- 59
Døbte drenge	172	263	240	213	888	14	16	27	37	94
Døbte piger	145	192	255	199	791	17	16	21	22	76
Døbte i alt	317	455	495	412	1.679	31	32	48	59	170
Dødfødte	7	25	16	6	54	2	1	0	2	5
Født i alt	324	480	511	418	1.733	33	33	48	61	175
Heraf: født udenfor										
ægteskab	21	36	41	25	123	3	4	8	0	15
par tvillinger	8	8	9	5	30			1		1
Børneflokk:										
første barn:	133	97	92	69	391					
barn i række:	64	244	238	150	696					
sidste barn:	43	85	98	109	335					
Eneste barn	84	54	83	90	311					
Adelige børn	3	3	2	1	9					
Gejstlige børn	8	19	12	18	57					

Anm.: De dødfødte børn fordelte sig på drenge, uangivet køn, piger på følgende måde i de fire årtier: 3-4-0, 11-4-10, 6-0-10, 1-2-3, i alt 21-10-23.

Kilde: Kb 1623-60.

Endnu værre var det, når der var tale om et barn født uden for ægteskab. Kirken så strengt på ægteskabsbrud, for dette måtte folk offentligt i kirken over for menigheden bekende deres synd, og de idømtes høje bøder. Var et barn født af ugifte forældre, fremgår det som nævnt klart af kirkebogen, og nidkært har præsten i flere tilfælde anført forskellige omstændigheder, der kaster lys over de sociale forhold omkring de ikke-ægteskabelige børn. Da Søren Mogensen Rocke, »født to mil fra København«, og Karine Sørensdatter, »født en mil fra Ålborg«, i februar 1645 fik døbt deres barn født uden for ægteskab, får vi at vide, at »gerningen skete i Holland; hun fødte sit foster hos Lydt Rellufsen i Øster Vedsted.« Og da Christoffer Lauridsen i december 1652 fik døbt sit barn, anførte præsten, at det var »avlet i skørlevned ved Anne, Søren Jensens datter i Hundegade, der de begge tjente i Kolding til Anders Jensens.« Præstens store interesse for de ugifte forældres status kan måske have haft sammenhæng med byvedtægtens bestemmelser om, at når tjenestefolk havde kønsligt samkvem, var der tale om tyveri og forræderi mod husbonden. Tjenestefolk kunne efter loven ikke have et kønsliv.⁹

Formelt arvede børn født uden for ægteskab ikke deres far; det ser man demonstreret, da købmanden Jens Pedersen Brøndum i december 1646 lyste sin søn Frans, født uden for ægteskab, i kuld og køn med den bestemmelse, at han skulle arve 20 rdl., ikke mere; men Jens Brøndum var i 1644

sat til 32 sk. i skat, 1650 til 24 sk., og han må ved sin død i 1651 have været god for flere hundrede daler. Formelt kunne børn født uden for ægteskab, »uægte børn«, heller ikke løse borgerskab og ikke blive medlem af et håndværkerlav. Regeringen havde ganske vist ved forordning af august 1622 forbudt, at lavene ved optagelse stillede krav om ægte fødsel; men det fremgår, at kravet ikke er blevet efterlevet. Derfor var børn født uden for ægteskab et socialt problem, de havde et handicap, de var nedklasseret. Og de var børn af et socialt problem: den høje ægteskabsalder og det forhold, at der formentlig var grupper, som aldrig fik råd til at gifte sig. Når de ugifte forældre trods kirkens og vel også samfundets pres ikke giftede sig, kunne det blot skyldes, at de ikke havde råd til det, eller at manden stod i lære som købmandstjener eller håndværkslærling eller blot var svend og derfor ikke måtte gifte sig; enhver håndværksmand måtte se at blive mester, når han »fik en kone ved låret«. ¹⁰ I flere tilfælde anfører kirkebogen netop for faderen stillingsbetegnelser, der viser dette: fattige var vel personer som en staldknægt, en svinedreng, en tjenestedreng, en kokkedreng, og en del var kun svende. Flere gange var faderen måske blot én, der havde været tilfældigt på egnen, og i 1640'erne træffer man i godt en halv snes tilfælde en af de militære som far til et ikke-ægteskabeligt barn, en kongelige majestæts rytter eller soldat, mens dette tidligere kun forekommer enkelte gange. ¹¹

Moderen til de ikke-ægteskabelige børn anføres i henimod en snes tilfælde som tjenestepige, og i hvert fald i tre tilfælde var det arbejdsgiveren, der var barnefar, i to tilfælde en slægtning til denne. Flere af pigerne synes at have været væversker og ansat hos vævere i byen. Seks af kvinderne betegnes som enke. Kun i ét, måske to tilfælde synes en kvinde at have fået et barn uden for ægteskab med to forskellige mænd. ¹²

For fem af de ugifte mødre, der fik børn omkring 1640, er det anført, hvem de var døtre af, og deres fædre kan findes i skattelisten for 1640. De var lignet til beløb fra 0 til 6 sk., med et gennemsnit på næsten 3 sk. Dette viser, såvel som de mange oplysninger om pigernes stilling som tjenestepige, at de ugifte mødre væsentligst kom fra de dårligst stillede lag i befolkningen. Dette synes også at fremgå af de ugifte mødres kendte adresser: kun syv boede i hovedgader som Grønnegade, Mellemdammen og Skibbroen, 39 i baggader og i fattigkvartererne Henrik Langes boder og Almisseboderne.

At børn født uden for ægteskab måtte få problemer i tilværelsen, ligesom deres mødre, aner man af den iver, hvormed mange af skattelisterne anfører, at en kvinde er blevet »lokket«, dvs. forført. Man forstår ikke helt, hvilken interesse dette kunne have for skattelisterne; men de er fyldt med disse bemærkninger: inderst Maren, der blev lokket i Klosteret, inderst en kvinde, som Trogels Berider haver besøvet, inderst Apelone Pedersdatter, er lokket, inderst Anne Vedsteds, er lokket tre eller fire gange; stædigt kunne en sådan anmærkning følge en pige i årtier. ¹³

Med datidens syn på samliv uden for ægteskab, skørlevned, som man sagde, kan det undre, at man tilsyneladende ser flere par leve i papirløst ægteskab. De syv par, der hver fik to ikke-ægteskabelige børn, har formentlig levet på denne måde, og det gælder sandsynligvis flere.

Den høje procent for børn født uden for ægteskab kan virke overraskende.¹⁴ Undersøgelser for en række byer og områder i Nord- og Mellemeuropa i 1600årene og/eller 1700årene viser i almindelighed for 1600årene og begyndelsen af 1700årene tal for børn født uden for ægteskab på nogle få procent, mens højere procenttal først viser sig efter en stigning, der satte ind ved århundredets midte. Edward Shorter har sat denne stigning i forbindelse med en revolution i den førægteskabelige seksuelle adfærd i den senere del af 1700årene, og har med argumenter vedrørende sociale forandringer og psykologiske forhold på flere niveauer forsøgt at forklare, hvorfor denne forandring fandt sted.¹⁵ At dømme ud fra hans tal og beskrivelser skulle denne revolution allerede før 1600årenes midte have fundet sted ikke blot i Ribe, men også i det øvrige Danmark, hvor man finder lignende eller højere tal for ikke-ægteskabelige børn. I en del af de sociale forhold, han drager frem, vil man sikkert kunne finde træk til en forklaring, hvilket også vil fremgå af de hér fremdragne forhold: store sociale forskelle, udnyttelse af herre-tjener forhold m.m. Da man finder de høje tal for ikke-ægteskabelige børn og sammenhængende hermed en mere udbredt praksis med samliv før eller uden for ægteskab i Ribe allerede længe før 1750, kan forholdet ikke have sammenhæng med den af Shorter forestillede udvikling af seksualiteten, fra manipulation med henblik på at stifte familie til et middel til udfoldelse af personligheden. Man må formentlig søge hovedforklaringen i sociale og økonomiske forhold. De befolkningslag, der gik imod »samfundet«s og kirkens normer, havde ofte ingen mulighed for at indgå ægteskab, på grund af indtægtsforhold (ubemidlede, tjenestepiger osv.), igangværende uddannelse (håndværks- og købmandslærlinge og -svende, studerende) eller alder (høj ægteskabsalder). Den kulturelle homogenitet, Shorter ser som en forklaring på samfundsforholdene, den traditionelle seksualitet og det ringe antal ikke-ægteskabelige børn i det europæiske landsby- og småbysamfund mellem 1500 og 1700, har i hvert fald ikke eksisteret i Ribe i 1600årene. De forskellige befolkningslag opførte sig ikke mere eller mindre på samme måde; de kunne ikke have de samme sociale og seksuelle værdier, de samme opfattelser af autoritet og hierarki og fælles vurdering af skik og brug med det primære sociale mål at opretholde et statisk samfundsliv, således som Shorter hævder. Han indrømmer, at mens der er talrige vidnesbyrd om borgeres og bønders seksualliv, er der næsten ingen om de lavere klassers, tjenestefolks, arbejderes, håndværkssvendes; men han mener alligevel sikkert at kunne antage, at de to befolkningslags adfærd var den samme.

Materialet fra Ribe synes også for det seksuelle område at vise, at dette ikke var tilfældet: i de lavere befolkningslag levede man sammen uden for ægteskab; mens middelklassen opretholdt det traditionelle samfunds restriktive seksuelle tabuer, afspejlet i præsternes fordømmelse i kirkebogen af samliv før og uden for ægteskab, i skattelisternes bemærkninger om lokkede kvinder, i tingsvidners angivelse af, at personer var »født i den hellige ægtestand«, i lavenes krav om ægte fødsel som betingelse for optagelse, i kirkens krav om offentligt skrifte over for menigheden i tilfælde af seksuelt samkvem uden for ægteskab og i retsvæsenets krav om bøder for ægteskabsbrud osv. For middelstanden stod familien som noget centralt; det ser man tydeligt i de mange personlige optegnelser fra tiden; og for familien fulgte seksualitet og ægteskab ad; samliv før ægteskab skadede familien: det vanærede datteren og ødelagde hendes chancer for et fordelagtigt parti, og det truede videreførelsen af familienavn og formue fra generation til generation. Man ser tydeligt denne holdning afspejlet i hele affæren, da købmandsdatteren Mette Andersdatter Lund i 1596 var blevet forført af købmandssønnen Anders Pedersen Spandet, med forældrenes og familiens store bestræbelser for på tinget at få pigen erklæret for hidtil uberygtet og for at få et ægteskab i stand. Et smukt udtryk for mellemklassens og overklassens dobbeltmoral på dette punkt har man i de tilfælde, hvor velstående borgeres sønner besvangrede tjenestepiger, men ikke giftede sig, før det kunne ske med et passende parti. Og et smukt udtryk for de bedrestillede familiers interesse i og kontrol med ægteskabsforbindelserne har man i det forhold, at det var fædrene, der forhandlede ægteskaber på børnenes vegne.¹⁶

Kun i temmelig få tilfælde har man for de samme personer oplysning om både fødsels- og dødsår. De ganske vist mange oplysninger om døde med aldersangivelse fra året 1659 stammer fra en pestepidemi, og de behøver derfor ikke at være repræsentative for befolkningen.¹⁷

Et vist indtryk af, at levealderen for personer i byen næppe har været særlig høj, får man ud fra optællinger af tidsafstanden mellem det sidste barns fødsel og de pågældende fædres og mødres død. For 135 mænd og 92 kvinder kendes dette tidsrum; for mændene er det gennemsnitligt blot 9 år, for kvinderne 11 år (tabel 67). Der gik altså ikke så forfærdelig lang tid, fra det sidste barn var sat i verden, til forældrenes død. Udskiftningen i byens befolkning skete uhyggelig hurtigt. Det viser også sammenligninger mellem lister over skatteborgerne i 1640, 1650 og 1660 (jfr. tabel 68). Af de 749 skatteborgere i 1640 genfindes i 1650 kun 46%, og i 1660 er gruppen yderligere svundet ind til 11%. Byluften var ikke sund, og at den var mindst sund for de fattige fremgår med al tydelighed af tabellen; var af skatteborgerne 1640 som helhed kun 46% tilbage i 1650, så var der dog 60% af borgerne takseret til 16-88 sk. tilbage, 62% af dem takseret til 6-4 sk. og kun 40% af

dem sat til 0-4 sk. Tilsvarende var tallene for 1660. Denne tendens var, som det ses af tabellen, ens for alle fire fjerding; ser man bort fra 3. fjerding, svarer tallene endda i forbavsende grad til hinanden.¹⁸

De fundne tal viser, at i løbet af højst 25 år vil en given skatteborgerbefolkning være forsvundet, idet den i dette tilfælde forsvandt med 4% pr. år i gennemsnit det første tiår, med 4,5% pr. år i gennemsnit det andet. Levetiden for en voksen som borger i en by har altså i almindelighed næppe været mere end 25 år. Sætter man alderen for skatteborgertidens, voksenalderens, begyndelse til 25-30 år, skulle købstadbeboernes gennemsnitslevetid højst kunne være 50-55 år, idet den meget høje børnedødelighed endda vil sætte dette tal for bybefolkningen som helhed betydeligt ned, vel med mindst 15-20 år.

Bondestanden. Et begrænset billede af forholdene i bondestanden giver kirkebogen for Ribe domsogn, idet dette sogn også omfattede landsbybebyggelserne Øster Vedsted og Inder Bjergum (Næst Bjergum) vest og sydvest for byen (tabel 62). Beboerne i disse bebyggelser fik i årene 1623-59 døbt i alt 170 børn i Domkirken. De fordelte sig på 65 gifte fædre, hvoraf tre også havde ét barn, én to børn uden for ægteskab, og 10 ugifte fædre.

Tabel 67. *Forældres levetid: antal år fra sidste barns fødsel til faderens og moderens død.*

Antal år:	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	-	I alt	Gnst.
Borgere:																														
fædre	16	17	9	8	4	7	4	7	6	4	4	2	4	2	3		5	3	4	2	3	2	1	2	6	7		135	9	
mødre	17	8	3	4	3	2	2	3	9	2	4	4	2	2	3	2	5	3	3		1	1			2	7		92	11	
Gejstlige																														
fædre	1	2			1	2		1	1			1	1									1		1	1			13	10	
mødre	1								1								1		1	2		1				5		12	25	

Kilde: Kb 1623-60; Kinch, 2; Ehrencron-Müller, 1924-32.

Af de 170 børn var de 15 født uden for ægteskab, hvilket skulle give en procent på 8,8. De familier, der fik det første barn døbt i årene 1623-30, havde i gennemsnit 2,5 døbte børn pr. familie; for perioden 1631-40 var tallet ligeledes 2,5 og for perioden 1641-50 2,8. Disse tal forekommer temmelig lave; men landsbyområdet så tæt ved byen kan være ganske atypisk, f.eks. i henseende til længden af det tidsrum, indbyggerne var bosat. I Skast herred finder man da også i 14 skifter 1636-37 i gennemsnit fire overlevende børn.

De oplysninger, der kan hentes om dødsfald blandt landsbybørnene synes noget ufuldstændige. At dømme efter navneopkald i børneflokkene skulle

Tabel 68. *Udskiftningen af bybefolkningen (skatteborgerne) i Ribe 1640-1650-1660: Skatteydere 1640, der genfindes i skattelisten 1650 (a: 1640/1650) med overlevelsesprocent (b) og igen i skattelisten 1660 (c) med overlevelsesprocent (d), fordelt på de fire fjerdinge.*

Skattey. 1640 sat til sk.	1. fjerding				2. fjerding				3. fjerding				4. fjerding				I alt			
	a	b	c	d	a	b	c	d	a	b	c	d	a	b	c	d	a	b	c	d
fri	8/1	1			1/0				7/0				7/1				23/2	1		
0	33/17		2		29/9				34/9	2			23/3	1			119/38	5		
2	56/16	1			92/38	5			76/24	4			27/8	2			251/86	12		
4	36/24	8			37/24	8			56/31	11			24/14	7			153/93	34		
-4	133/58	44	12	9	159/71	45	13	8	173/64	37	17	10	81/26	32	10	12	546/219	40	52	10
6	10/6				26/16	2			20/10	7			14/7	2			70/39	11		
8	11/6		2		5/1				9/9	3			8/6	2			33/22	7		
10	1/1				1/1				6/6	1			4/2				12/10	1		
12	2/0				8/5	1			2/2	1			4/2				16/9	2		
14	2/1				1/0				5/4	2			2/2				10/7	2		
6-14	26/14	54	2	8	41/23	56	3	7	42/31	74	14	33	32/19	59	4	13	141/87	62	23	16
16	3/1				8/3	1			3/1				4/2	1			18/7	2		
18	2/0				1/1								1/1				4/2			
20	1/0				1/1				2/0				4/4	3			8/5	3		
22									1/1								1/1			
24	4/4				3/3								1/1				8/8			
28	5/4		2		1/0				1/1				1/0				8/5	2		
32	2/1		1										1/0				3/1	1		
36	1/1				1/1								2/1				4/3			
40	2/2		1														2/2	1		
48	2/1																2/1			
56	1/1																1/1			
72	1/0																1/0			
88													2/1				2/1			
16-	24/15	63	4	17	15/9	60	1	7	7/3	43	0	0	16/10	63	4	25	62/37	60	9	15
I alt	183/87	48	18	10	215/103	48	17	8	222/98	44	31	14	129/55	43	18	14	749/343	46	84	11

Anm.: Til 1. fjerding 183 og 3. fjerding 222 skatteydere skal yderligere regnes henholdsvis 1 og 7 personer, der takseres sammen med andre.

Kilde: Tabelbilag 95.

blot 25 børn eller næsten 15% være døde før børneflokkene var fuldstændige, men usikkerheden bliver med de små børneflokke stor, og heller ikke materialet i begravelsesregnskaberne i domkirkens regnskaber synes fuldstændigt.

Gejstligheden. For gejstligheden forekommer oplysningerne om ægteskabsalder, børnetal, børnedødelighed m.m. noget sikrere.

Af de 1.825 børn, der blev døbt i domsognet 1623-59, var de 98 børn af i alt 20 gejstlige fædre.

Ægteskabsalderen ved første ægteskab kendes for 17 gejstlige mænd og for 14 af deres koner fra årene 1600-60 (tabel 61); den var henholdsvis 32 og 21 år i gennemsnit. For gejstlige mænd var den gennemsnitlige ægteskabsalder altså tre år højere end for borgerne, vel på grund af den lange uddannelse; for gejstliges koner var den derimod tilsyneladende tre år lavere end for borgerkvinderne.

Børnetallet for gejstlige familier skulle ifølge de førnævnte tal fra domsognets kirkebog være 4,9. For 19 gejstlige familier i Ribe 1600-60 kan man optælle 88 kendte børn, pr. familie altså 4,6.¹⁹

Børn født uden for ægteskab forekommer for gejstligheden kun i et enkelt tilfælde, og det endda for en afsat præst.²⁰

Adelen. Også for adelen synes oplysningerne om familieforhold noget sikrere. Af de 1.825 børn, der 1623-59 blev døbt og født i domsognet, var vel blot ni adelige, fordelt på seks fædre, idet adelspersoner kun tilfældigt opholdt sig i byen, således at det kun er få af de seks familiers børn, der er blevet døbt i Domkirken. Men på grundlag af ejerlister over Ribe stifts herregårde er det muligt at opstille en matrikel over stiftets adel for året 1640 (tabelbilag 49). Familieforholdene kan dernæst belyses ud fra adelsgenealogier og forskellige kilder, udnyttet i adelsårbogen.

I stiftet boede i året 1640 i alt 59 adelige husstande, fordelt på 36 slægter og omfattende formentlig ca. 285 personer. Dette tal kunne forekomme langt lavere, end man ville vente; men det fremkommer ved en opgørelse for de enkelte husstande. Af de 59 husstande omfattede 26 et ægtepar med børn, 10 ægtepar uden børn, to enkemænd og 8 enker med børn, tre enker uden børn, tre ugifte personer uden børn og to endnu ugifte mænd og én endnu ugift kvinde, mens forholdet for to husstande er ukendt, og to omfattede en persons »arvinger«. Til disse i alt 91 voksne personer kommer i alt blot 184 børn. Da børnene fordelte sig på 49 ægtepar – hvoraf den ene ægtefælle i 1640 i 13 tilfælde var død – bliver der tale om et gennemsnitligt antal børn pr. familie på blot 3,8. Selv om enkelte adelige havde op til 12-14 børn, blev gennemsnittet lavt, bl.a. på grund af barnløshed hos hele 14 ægtepar.²¹

13.8. Forbrug

Forbrugsmuligheder. Forbrugets omfang og art måtte nødvendigvis være stærkt påvirket af det lave indtægtsniveau for langt størsteparten af befolk-

ningen, den ikke særligt udviklede arbejdsdeling og den manglende industri, faktorer, der gensidigt påvirkede hinanden og igen betingede og var betinget af den udprægede selvforsyningsøkonomi. De enkelte husstande forsøgte i så høj grad som muligt gennem egen fremstilling at dække deres eget forbrug af føde- og drikkevarer og beklædningsgenstande.

For de henved 80% af befolkningen, der boede på landet, lå selvforsyningsprincippet lige for. På landbrugsarealer, på huslodder og i haver kunne dyrkes korn, havefrugter og haveafgrøder, humle m.m.; på landsbysamfundets fællede og overdrev græssede køer og får, i skoven gik svin på olden og på toften og i udhuse havde man høns og gæs. Men også i byerne møder man selvforsyningsøkonomien; til så godt som hver bolig, hvad enten det var et selvstændigt hus eller en lejebod, hørte et jordstykke, der blev dyrket som abildhave eller kálhave eller begge dele, og de velhavende havde endda særlige havejorder, således på Holmen og ved staldene uden for Nørreport; i stalde ved mange huse stod køer og svin, og man havde høns. I byen som på landet saltede man kød og fisk, kærnede smør, lavede ost. Råvarer, som man ikke selv havde eller kun i ringe grad kunne fremstille, blev købt og bearbejdet. Humle blev benyttet ved fremstillingen af øl, sammen med det hjemmemaltede byg, der også brugtes til brændevinsfremstilling; hør, hamp og blårr blev spundet og vævet til lærred og drejl.¹

Forbrugsmulighederne afspejler sig også i det forhold, at købmænd ofte måtte akceptere stadig voksende tilgodehavender, idet mange havde store vanskeligheder med at skaffe dækning for deres forbrug. Der kunne gå uendelig lange tidsrum fra køb til betaling. Endda kunne der ved køb være aftalt betalingsbetingelser, således at prisen var lavere, 8-13%, ved hurtig betaling, inden en bestemt frist; men for det meste blev fristen langt overskredet. Der kunne også være aftale om, at hvis købet ikke blev betalt til den aftalte tid, skulle der betales renter, men renter blev dog ikke nødvendigvis tilskrevet. Formentlig var det sjældent, at et køb skete kontant, og det var næppe ofte, købmanden modtog store kontante pengebeløb. I en hel del tilfælde ser man i Hans Friis' købmandsbøger ved selve købet betaling af en del af beløbet; ofte synes det at have været nye kunder, der ved det første køb betalte en del af købsbeløbet; det har været nødvendigt at se nye kunder lidt an, hvilket igen understreger begrænsningerne i forbrugsmulighederne. Forsøg på at udvide disse har man til gengæld i en ret almindeligt forekommende afbetalingspraksis, ligesom i det forhold, at håndværkere kunne betale med deres arbejde, skippere med skibsfragt, skolelærere med undervisning osv. Betaling af varer skete også i stor udstrækning med andre varer. hjemlige produkter, som køberen selv producerede. En lettelse af forbrugsmulighederne betød ligeledes betaling gennem gældsbreve eller veksler, hvor det kunne være nødvendigt med kaution eller sikkerhedsstillelse ved pant i huse, værdigenstande, bohaver, beklædningsstykker. Allige-

Laure Des Lej 1674:

Well: Ser u. Alderick & Pece:

634	Dun 5 Junij Vdlog Andru Vdlog		
1	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
	Dun 17 Junij Vdlog Andru Vdlog		
1	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
	Dun 28 Junij fundt Laurs Haedumfau		
21	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
	Dun 14 August Vdlog Andru or Andru Vdlog		
21	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
6	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
	Dun 2 Septemb fundt Gunderus Dunij Andru		
21	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
21	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
	Dun 30: Octobr Vdlog Andru Vdlog		
73	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
1	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
1	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
2	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
4	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
	Dun 1 Novemb Vdlog Andru Vdlog		
3	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
1	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
	Dun 20 Novemb Vdlog Andru Vdlog		
1	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
1	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
	Dun 20 Feb: Vdlog Andru Vdlog		
1	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
1	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
	Dun 7 Mar: Vdlog Andru Vdlog		
1	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
2	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
	Dun 25 May Vdlog Andru Vdlog		
1	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
	Dun 15 Junij fundt Andru Dunij Andru		
1	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
	Dun 28 Junij Vdlog Andru Vdlog		
22	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.
	Dun 15 Junij fundt Andru Dunij Andru		
1	Al: 10 Lej for	3 1/2	18.

More na 76:

vel har købmænd ofte måttet erfare, at en ganske betydelig del af deres salg i virkeligheden aldrig blev betalt. En del tilgodehavender blev stående år efter år i regnskabsbøgerne; blev et gældsbeløb på en konto af en vis størrelse, blev det ofte ført over i et gælds- eller pantebrev, der blev udstedt af skyldneren, og på kontoen har man så kunnet begynde forfra. Disse muligheder stod dog åbne især for adelige kunder, hvor man i betydeligt omfang ser konsumgæld blive til gælds- eller pantebrevsgæld, i mindre grad for præster, borgere og bønder.

En købmands handel 1630-50. Vi har tidligere set, at købmanden Hans Friis' forretning var meget omfattende, at hans kundekreds var meget stor, og at den formentlig omfattede et bredt udsnit af de befolkningsgrupper, der overhovedet havde råd til at købe varer og få dem på kredit. Derfor giver opgørelser af de enkelte kunders kontoer år for år i tiden 1630-50 formentlig et indtryk af de forskellige befolkningsgruppers køb og forbrugets påvirkning af konjunkturer, krige m.m. De to købmandsbøger registrerer et kreditsalg på i alt 61.188 sldr., heraf 59.647 for de to tiår 1630-49 (tabelbilag 50-54).² Det fremgår, at for perioden som helhed dominerede vel borgerne, med 39% af de samlede beløb; men de var også mange, mere end 200, og et par håndfulde adelige tegnede sig alene for 28%. Langt efter kom gejstlige i Ribe med 7%, gejstlige fra oplandet med 13% og bønder med 11%; af gejstlige kunder var der endda fire gange så mange som af adelige, af bønder otte gange så mange.³

Denne forbrugsfordeling fremhæves ved en betragtning af de forskellige gruppers gennemsnitlige køb, der kan betragtes dels absolut, dels på baggrund af antal kundeår. Helt dominerede adelen, idet hver adelig kunde på landet købte for 742 sldr., to lensmænd på Riberhus hver for 581 sldr., ingen andre for mere end 220, idet borgmestre og rådmænd tegnede sig for dette beløb, borgerne som helhed blot for 111 sldr., gejstlige i byen for 145 sldr., gejstlige på landet for 122, bønder blot for 38 sldr. Set på baggrund af kundeår er forskellene ikke helt så store, idet adelige var stabile kunder, der for landadelens vedkommende opretholdt en kundekontakt i gennemsnitligt 12 år, for byens to lensmænds vedkommende i 9 år; hér blev adelige vel overgået af borgmestre og rådmænd, der stod som kunder i gennemsnitligt 13 år; men ingen andre grupper nåede over 10, der gjaldt for skippere og håndværkere, mens tallet for gejstlige i byen og på landet var 7 og 8, for bønder 7 år. Derfor blev det gennemsnitlige årlige forbrug pr. kundeår for

Side fra stor kundekonto i købmanden Hans Friis' store røde regnskabsbog (s. 12b). Lensmanden Albret Skeel (1572-1639) på Riberhus købte fra juni 1634 til juli 1635 så mange varer, at en kontoside blev fyldt. For årene 1632-39 blev det til køb for i alt 320 sldr.

[illegible]

Alteoria. 177:

Sognepræst ved Skt. Katharinæ Kirke Lauge Andersen Vedel (1592-1648) og hans kone Elisabeth Hansdatter Mauritius (ca. 1596-1659) med deres børneflok.

Af den store børneflok, 10 sønner og en datter, overlevede blot syv sønner forældrene. Maleri i Ribe Domkirke (Nationalmuseet foto).

adelige 61 sldr., for gejstlige i byen og på landet 20 og 16 sldr., for borgerne 12 sldr. og for bønderne 5 sldr. Disse tal giver formentlig et ganske godt billede af forbrugsniveauet for de forskellige befolkningsgrupper. Tager man i betragtning, at Hans Friis' kundekreds i særlig grad omfattede de velstillede, kan man sikkert konstatere, at forskellene i forbrugsniveau ikke har været *mindre*, end disse tal antyder.⁴

De iagttagne forhold synes at gælde for et større område, omfattende Ribe og et stort opland. Byen med dens mange borgerkunder spillede vel en væsentlig rolle, men stod dog blot for 48% af det samlede køb, oplandet havde de resterende 52%. Af oplandet betød det nørrejske område væsentlig mere end det slesvigske, med 39% mod 12. Men forklaringen har man igen i forholdet mellem adelens og bøndernes køb: når Gørding, Malt, Skast og Vester, Øster og Nørre Horne herreder tegnede sig for henholdsvis 11, 8, 11 og 5%, i alt 35%, af købene, skyldtes det den her bosiddende adel, der tilsammen alene stod for de 24%; i det nordvestslesvigske område var der få adelsgodser, og var der end mange bondekunder i Kalvslund og Hvidding herreder, blev det med 72 kunder kun til 5% af det samlede køb; så kom Gram, Sønder Rangstrup, Højer og Lø herreder med blot 13 kunder

Side fra lille kundekonto i Hans Friis' store røde regnskabsbog (s. 20b).

Kimmeren eller bødkeren Hans Bennedsen, der boede i Gravsgade, købte ikke mere, end at hans køb mellem oktober 1639 og juli 1642 kunne stå på en kontoside. For årene 1639-49 blev det til køb for i alt 48 sldr.

til at veje forholdsvis tungere, med 5%; det skyldtes, at i førstnævnte herred lå hovedgårdene Gram og Nybøl, og de alene stod for 3%. I ganske usædvanlig grad kom en snes adelige og en snes personer fra rådmandskredsen til at dominere billedet; det var også, hvad man måtte vente med de her iagttagne indtægts- og formueforhold.

På samme måde, som man kan se forbruget fordele sig på byens befolkning, kan man se det fordele sig på oplandets. Fordeler man det samlede antal bondekunder inden for Riberhus len, de kongerigske enklaver og Slesvig, i alt 175, på selvejere, fæstegårdmænd, bolsmænd og inderster, fiskere og skippere og andre, vil man finde, at 14 selvejere tegnede sig for 8% af bøndernes købsbeløb, 60 fæstegårdmænd for 28%, 18 bolsmænd og inderster for 6%, 26 fiskere og skippere for 19%, 39 hér ikke nærmere bestemte slesvigske bønder for 21% og 14 andre for 17%, mens fire uangivne stod for 1%. Sammenholder man tallene for kronens og adelens bønder, må vel bemærkes, at tallene er små; men de synes at antyde, at der ikke har været nogen forskel i kronbøndernes og adelsbøndernes, herunder ugedagstjenernes repræsentation i kundekredsen. På lignende måde synes der heller ikke at være forskel i repræsentationen af større og mindre jordbrugere.⁵

Ikke blot kundetallene, men endnu mere købsbeløbene siger imidlertid noget om bondebefolkningens forbrug. Ser man på de gennemsnitlige købsbeløb, finder man, at selvejerne i Riberhus len, de kongerigske enklaver og Slesvig som kunder ligger i spidsen med et gennemsnitligt køb på 38 sldr., mens fæstegårdmændene tegnede sig for 29 sldr., bolsmænd og inderster for 22 sldr., fiskere og skippere for 46 sldr. og de ikke nærmere bestemte slesvigske bønder for 33 sldr. De gennemsnitlige køb pr. kundeår var for de fem grupper henholdsvis 4, 4, 3, 6 og 5 sldr., idet forskellene hér i nogen grad er udlignet af længere kundeforhold for selvejere og slesvigske bønder. Inden for grupperne ser man kun mindre forskelle mellem kronens og adelens bønder; de gennemsnitlige køb pr. kunde var hér på henholdsvis 31 og 26 sldr., pr. kundeår 4 og 4 sldr. Om der heri ligger, at kronbøndernes købsmuligheder var større end adelsbøndernes, kan være vanskeligt at sige. I den retning kunne det yderligere trække, at af de her behandlede kronbønder var 23% bolsmænd og inderster, af adelsbønderne kun 11%.

Ligeledes kan man betragte forbruget topografisk, idet tallene for kundekredsene i de 11 skifter 1650-56 kan sættes i forhold til om ikke folketallene, så gårdtallene for de enkelte herreder i oplandet.⁶ Man finder her, at for bondekundernes vedkommende stod Kalvslund, Frøs, Hvidding og Gørding herreder som kerneområdet, idet tallene af registrerede kunder i skifternes gældsopgørelser på grundlag af købmandsbøger udgjorde henholdsvis 88, 69, 42 og 43% af brugstallene i herrederne. Malt herred tegner sig for 22%, Skast herred for 18%, Vester, Øster og Nørre Horne herreder for 6, mens alle øvrige områder har tal under 5%. Tager man hér hensyn til de geografi-

ske afstande, vil man finde, at Kalvslund og Frøs herreder har en forholdsvis mere fremtrædende placering end Hvidding og især Gørding og Malt herreder; men det kan næppe på det foreliggende grundlag afgøres, om økonomiske faktorer med grundlag i jordbundsforhold eller forholdet mellem kronbønder og adelsbønder hér spiller en rolle; netop i Kalvslund og Frøs herreder udgjorde kronbøndernes andel henholdsvis 83 og 87%, mod adelsbøndernes 17 og 13%, mens tallene for Hvidding herred var henholdsvis 84 og 16%, for Gørding 46 og 54, for Malt herred 15 og 85%.

Er afstandsfaktoren således ikke enebestemmende for fordelingen af bondekunderne i oplandet, så spillede den en endnu mindre rolle for de to andre stænder i området, adelen og gejstligheden. De adelige og gejstlige kunder nåede videre ud, karakteristisk nok dog blot imod nord og nordøst, til Hardsyssel og Vejleegnen. I den store stiftsby har de mere velhavende i disse områder kunnet købe varer, som de ikke fandt i de nærmestliggende købstæder, og måske har her også kreditmulighederne hos de større købmænd spillet ind. Når man ikke finder noget tilsvarende for overklassen i egnene syd for Ribe, er forklaringen sikkert den, at man har kunnet søge til de slesvigske købstæder.

Tager man i betragtning, at de anførte omsætningstal gælder for datidens måske rigeste og mest fremtrædende Ribe-købmand, forstår man, at forbrugsniveauet ikke lå højt. Selvforsyningsøkonomien måtte i høj grad præge forbruget, og den del af dette, der blev dækket ved køb, blev for væsentlige grupper af befolkningen betalt med naturalier. Formentlig siger forholdet mellem værdien af kunders køb i Hans Friis' købmændsbøger og de tilsvarende naturaliebetalinger noget om forbrugsmulighederne (tabel 69).

For perioden som helhed gælder, at mindst en tredjedel af købene på kredit er blevet betalt med naturalier. Men var adelens naturaliebetalingsprocent på 47, gejstlighedens på 44, så var bøndernes blot på 37 og borgerne på 15. Fra femår til femår synes der dog at være tale om svingninger, som muligvis kan sige noget om den økonomiske udvikling.

For vurderingen af forbrugsmulighederne er det også af interesse at iagttage forholdet mellem de fire stænders køb i årene 1630-49 og deres samlede gældsstiftelse ved køb og låntagning i perioden ifølge gældsbreve 1649 og købmændsbøgerne 1650. Man ser her, at mens adelens og gejstlighedens gæld da udgjorde henholdsvis 11 og 13% af deres køb og låntagning i nævnte tidsrum, var tallene for borgerne 18, for bønderne 27%.⁷ Adelige og gejstlige har i dette tidsrum trods store køb ikke stiftet gæld i samme forhold som borgere og bønder. For adelen må dette være en ændring i forhold til tidligere, hvad enten det skyldes mindre vilje til kreditgivning hos købmanden eller større tilbageholdenhed hos adelen selv. For betragter man købmandens samlede tilgodehavender i 1650, tegnede adelen sig for 29%, borgerne for 45, gejstligheden for 11 og bønderne for 15. De trods alt forholdsvis

Købmanden Hans Friis' kunder i Ribe 1640.

fåtalige præster har vel haft råd til at finansiere deres forbrug, mens de talrige borgere og ikke mindst bønder trods et lille forbrug har måttet stifte gæld hos købmanden, vel i den udstrækning, de kunne få kredit.

En købmands handel i året 1640. En nærmere analyse af forbrugets sammensætning ifølge Hans Friis' købmandsbøger er foretaget for et enkelt år, 1640.

Dette år var omsætningen på 5.406 sldr., altså noget over gennemsnittet på ca. 3.000 sldr. for de to tiår 1630-49. Af denne omsætning tegnede månederne marts og juli-oktober sig for de højeste andele. Den forholdsvis høje andel for marts skyldtes måske aktivitet i forbindelse med øksneeksporten, september var præget af det store Ribermarked, mens Midsommer-

Købmanden Hans Friis' kunder i Ribes opland 1640.

markedet i juni springer mindre i øjnene, og oktobers høje andel kan have sammenhæng med forberedelser til vinteren.⁸

Kundernes køb foregik for det meste i kramboden, personligt eller ved bud; kun en mindre del købtes ved skriftlig bestilling. Men det var ikke mange kunder, købmanden så i sin bod på en dag. Af skudåret 1640s 366 dage var der hele 124, hvor der ikke noteredes køb i bøgerne, og heraf var kun 31 søndage. Hele 34 dage sås blot én kunde, der købte på bog i boden, 30 dage blot to, 34 tre, 54 dage fire osv.; blot fire dage ser man ti kunder, juleaftensdag var der 16 og maksimum nåedes i Riber-marked med 24 kunder på en enkelt dag. For året som helhed blev gennemsnittet 2,7 kunder pr.dag. Intet viser vel tydeligere datidens lave forbrugsniveau: byens sikkert største købmand så blot 2-3 kunder dagligt i sin krambod.

Tabel 69. *Købmand Hans Friis' salg og udlån, væksten i hans tilgodehaven-
der samt hans oppebørsler i naturalier og i alt 1630-49.*

	1. Samlet salg	2. Hertil lån og renter	3. Gælds- og pante- breve tilvækst	4. Betalte (1. + 2. ÷ 3.)	5. Beta- lings- grad (4. i % af 1.)	6. Naturalie- leveran- cer	7. Naturalie- betalings- grad (6. i % af 1.)
<i>1630-34</i>							
Adelige	3.976	413	1.092	3.297	83	1.980	50
Gejstlige	2.120	104	1.331	893	42	481	23
Borgere	2.656	536	1.133	2.059	78	271	10
Bønder	741	16	410	347	47	49	7
I alt	9.493	1.069	3.966	6.596	70	2.781	29
<i>1635-39</i>							
Adelige	6.122	500	÷1.110	7.732	126	2.330	38
Gejstlige	5.041	406	254	5.193	103	1.260	25
Borgere	8.914	1.045	4.587	5.372	60	1.362	15
Bønder	3.029	127	÷72	3.228	107	687	23
I alt	23.106	2.078	3.659	21.525	93	5.639	24
<i>1640-44</i>							
Adelige	4.375	632	1.707	3.300	75	2.424	55
Gejstlige	4.003	708	13	4.708	118	1.842	46
Borgere	8.451	1.536	÷1.088	11.075	131	1.051	12
Bønder	2.184	188	182	2.190	100	851	39
I alt	19.013	3.064	814	21.263	112	6.168	32
<i>1645-49</i>							
Adelige	3.163	562	209	3.516	111	1.613	51
Gejstlige	1.063	325	÷147	1.535	144	1.857	175
Borgere	2.993	796	÷1.450	5.239	175	656	22
Bønder	816	114	344	586	72	928	114
I alt	8.035	1.797	÷1.044	10.876	135	5.054	63
<i>1630-49</i>							
Adelige	17.636	2.107	1.898	17.845	101	8.347	47
Gejstlige	12.227	1.543	1.451	12.329	101	5.440	44
Borgere	23.014	3.913	3.182	23.745	103	3.340	15
Bønder	6.770	445	864	6.351	94	2.515	37
I alt	59.647	8.008	7.395	60.270	101	19.642	33

Anm.: Da tabellen ikke har kunnet tage hensyn til gælden ifølge købmandsbøgerne, vil der herved fremkomme unøjagtigheder, ligesom ved materialets mangler i øvrigt; derfor er f.eks. beløbet for bøndernes naturalieleverancer 1645-49 tilsyneladende større end beløbet for deres betalinger.

Kilde: 1. Tabelbilag 51. - 2. Tabelbilag 55. - 3. Tabelbilag 47; beløbet for 1630-34 er tilvæksten 1630-35 osv. - 6. Tabelbilag 24.

Det springer i øjnene, at især Riber-marked i september gav anledning til forøgede køb. Derimod har julen ikke medført nogen bemærkelsesværdig handel. Juleaftensdag var der vel 16 kunder i butikken; men seks af dem købte blot klæde, horgarn, knapper, silke, hør, jern og lignende; når de ti øvrige kunder købte mjød eller vin, kan man vel nok heri se køb af lidt ekstra i anledning af juledagene, men store var mængderne ikke.⁹

At kun de bedrestillede har været potentielle kunder for en købmand og har kunnet købe på kredit, ser man ved at betragte Hans Friis' kundekreds i året 1640 på baggrund af skattelisten. Af samtlige 748 skatteydere møder man 15% som denne købmands kunder; men af de 649 sat til 0-8 sk. var 10% kunder, at de 99 sat til 10-88 sk. 48%, ja, af de 31 sat til 24-88 sk. hele 61%.

Forbrugets sammensætning, de forskellige varegrupper og varearter og fordelingen på de forskellige stænder fremgår af tabel 70, der bygger på opstillingen i tabelbilag 56-57. Klæde og tekstiler og beklædningsgenstande dominerer helt, med næsten 60%, mens tråd, bånd m.m. samt korn og mel tegner sig hver for ca. 6%; alun, papir, sæbe m.m.; hamp, hør, metaller; samt diverse hver for ca. 5%; malt og humle for ca. 4%; tømmer og træ for

Tabel 70. *Købmand Hans Friis' salg 1640, fordelt på stænder og varegrupper (% af samlede beløb).*

	Ribe			Oplandet			I alt
	Ade- lige	Gejst- lige	Bor- gere	Ade- lige	Gejst- lige	Bøn- der	
Klæde, tekstiler	17	41	230	148	96	62	594
Beklædningsgenstande			1		4		5
Tråd, bånd m.m.	2	4	27	14	10	5	62
Isenkram		—	—	1			1
Krydderier, sukker				9			9
Fisk			7	4	1		12
Korn og mel		3	45	—	—	9	57
Malt og humle		1	29	7	1	—	38
Salt		1	5	7	3	2	18
Mjød, vin, øl		3	3	11	2		19
Hamp, hør, metaller	1	8	20	5	3	8	45
Tømmer og træ		4	25		1		30
Kalk, mur- og tagsten		—	5	8			13
Alun, papir, sæbe m.m.	1	4	33	8	1	5	52
Diverse		1	34		7	3	45
I alt	21	70	464	222	129	94	1.000
Samlet salg i sldr.							5.406

Kilde: Tabelbilag 56-57.

ca. 3%, salt samt mjød, vin og øl hver for ca. 2%; og kalk, mur- og tagsten; fisk; og krydderier og sukker hver for ca. 1%. Fordelingen på de forskellige varegrupper *kan* være særegen for denne købmand; men formentlig har netop klæde og tekstiler spillet en væsentlig rolle i omsætningen, mens andre importerede varer, som salt, vin og øl, hør og hamp, humle m.m. betød mindre. Fødevarernes ringe rolle kan forekomme ejendommelig; tilsammen omfatter fisk, korn og mel, malt og humle, salt og mjød, vin og øl næppe 15%; men dagligdagens fødevarer er vel for de grupper, der ikke var selv-forsynende, i stor udstrækning blevet købt på torvet eller på markederne.

For alle stænderne synes klæde og tekstiler at spille en væsentlig rolle, fra 59% for byens gejstlighed til 75 for oplandets og 81% for byens adelige lensmandsfamilie. Af de øvrige grupper var tråd, bånd m.m. af betydning for oplandets adel og gejstlighed, korn og mel for borgere og bønder, malt og humle for borgerne, mjød, vin og øl for oplandets adel, hamp, hør m.m. for byens gejstlighed og borgere og bønderne og alun, papir, sæbe osv. især for borgerne. Mens adelige og gejstlige, i mindre grad borgerne, ses som forbrugere af de fleste af de registrerede varer, ser man adskillige bønder alene købe lidt klæde, strandsalt, humle, stangjern, nogle glas og lignende.

De forskellige varegrupper og varearter kunne omfatte et større antal varekvaliteter, og man får af opstillingen i tabelbilag 56 et ganske godt indtryk af overklassens store forbrug af forfinede og rigt varierede luksusvarer, især inden for klæde- og tekstilområdet. Man ser for det valgte år forbruget falde på mindst 135 varearter, omfattende mindst 425 kvaliteter.

Alene for den dominerende klæde- og tekstilgruppe kan man optælle 39 varearter, fordelt på mindst 193 kvaliteter. Her, som ved de øvrige forbrugsvarer, ser man en tydelig skævhed i fordelingen på stænderne af kostbare og billigere kvaliteter: adelen tegner sig klart for de kostbareste, de øvrige stænder for de billigere. Bønderne ser man dog også købe dyre tekstiler (jfr. tabelbilag 57), hvilket måske kan forklares med, at kun velhavende bønder købte klæde- og tekstilvarer og kun i fine kvaliteter, idet landboernes behov ellers dækkedes ved hjemmegjorte tekstiler, ligesom man også ser dem klædt i f.eks. læderbukser, der vel ikke var billige, men til gengæld kunne holde længe.¹⁰

Kostbarest var de egentlige klædevarer, i pris varierende fra 8 sldr. til 40 sk. pr. alen. De dyreste kvaliteter er udtryk for en betragtelig luksus, idet 7-8 sldr. svarede til et par ugelønninger for en håndværker, således at måske 8-10 alen til en klædning ville løbe op i henimod et halvt års løn.

De mere detaljerede betegnelser for klædevarerne viser, at i hvert fald en del kom fra Spanien, andet fra Frankrig, fra England – en gang betegnet *Norder laken*, dvs. fra Yorkshire – og fra Chemnitz; de kostbareste kvaliteter var alle i sort, mens de billigere optræder i farver som rød, skarlagensrød, brun, fillemort – som visne blade – grå, farver, der går igen for de øvrige

Kniplepige, der falbyder kniplinger, ca. 1650.

I det sydvestjyske område fremstilledes kniplinger til pynt på tidens kostbare dragter, og kniplingssælgersken var et nærliggende motiv for vignetten til kortet over Tønder amt i Caspar Danckwerths og Johannes Mejers *Newe Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein*, 1652.

tekstiler, tilligemed blå, grøn, indigrøn, søgrøn, pommeransfarvet, (brand)gul, purpur, karmesinbrun, nellikebrun, tannetbrun, fiolenbrun, livfarvet, kapucinergrå, hvid.¹¹

Af de øvrige tekstiler var en del af silke, en del af uld, enkelte af bomuld, hør eller blandede eller uangivet, hvortil kommer forskellige lærredstyper.

Silkestofferne var luksusprægede stoffer og hører næsten alle til i den dyre ende, som tersenelle, det lette lærredsvævede taft, der kunne være fra Napoli og flere gange betegnes som »vederskin«, dvs. skinnende, det glatte, blanke atlask, der kunne stamme fra Brügge, Bologna eller Genova og dengang var særlig luksuriøst, samt floret, mens det tarveligere borat, der også indeholdt uld eller bomuld, det atlaskvævede damask, der kunne stamme fra Brügge, og det svære repsvævede podesaj var noget billigere. Det var da også i særlig grad gejstlige og borgere, i lidt mindre grad adelige, der aftog disse silkestoffer, mens bønderne blot købte nogle få alen.¹²

Uldstofferne var ikke helt så kostbare; dyrest var vel fisksaft, det fornemmere heerensaien, det grofttrådede grofgrøn, der også kunne være af silke, og i nogle tilfælde stammede fra Leiden, det løstvævede og stærkt opkradsede kirsej, der i den elizabetanske tid var Englands vigtigste uldvare, det lærredsvævede kamelot, der også kunne indeholde kamelhår og silke eller være helt af silke og i flere tilfælde stammede fra Rijssel eller, med det franske navn, Lille, i andre tilfælde betegnes »tyrkisk grein«, det tynde sars,

olmerdugen, der brugtes til dynevår, perpetuan, det groft lådne, opkradsede rye, der kunne være fra Hamborg eller Holland og solgtes i store mængder, det tykke, grove, løstvævede baj, der kunne være engelsk – og var Englands næstvigtigste uldvare – eller hamborgsk og ligeledes solgtes i store mængder, det tarveligere rask, der i stor udstrækning var hollandsk, og det fine saien; billigere var makej – der også kunne være af silke – med indvævede eller vistnok især trykte blomstermønstre og det grove lybskgråt fra Lybeck eller Soltau. Igen ser man ganske tydeligt de dyrere stofarter købt af adel og gejstlighed og i nogen grad borgerne.¹³

Det eneste repræsenterede bomuldsstof synes at have været det tykke, opkradsede bommesi, der kunne være fra Leiden eller Brügge, og hvoraf især borgere og bønder købte en del. Hør forekommer i sardug, der kunne stamme fra Augsburg og fremstilledes halvt af denne fiber, halvt af uld, ligesom i flere lærredstyper, som den fine kammerdug, der kunne stamme fra Schlesien, det ublegede boldavit, det grove, blanke, løstvævede dvællik, der kunne stamme fra Geldern, og hørgarnslærred, der kunne være fra Lybeck, samt i bolster, der benyttedes til underdynevår, mens det billigere blågarnslærred var fremstillet af blå.¹⁴

For en række tekstilvarer ser man ikke angivet materialernes art; men de kan være karakteriseret på anden måde. Kostbarest var fløj, vævet med nopper eller hår, der stod frem fra en glat eller kipret grund, flos, med luv af løkker eller overskårne trådender, indknyttet i løstvævet grundstof, og kaffa, et plydsstof, måske mest i silke, med glat bund og ophævede figurer, som blomster, ruder og lignende. Disse stoffer købtes da også især af adelige og borgere, i nogen grad af gejstlige. Det løstvævede, tynde, mere eller mindre gennemsigtige slør købtes alene af adelige.¹⁵

En betydelig del af de indførte klæde- og tekstilvarer stammede fra Hamborg, der allerede i første tredjedel af 1500årene målbevidst havde sikret sig faglig dygtig arbejdskraft fra Nederlændenes tekstil- og farverihåndværksvirksomheder; da man imidlertid bevarede de gamle bedriftsformer og ikke udviklede rationelle, gennemorganiserede værkstedsformer med ansatte arbejdere, kunne den hamborgske klædefabrikation ikke konkurrere med Aachens, Böhmens, Sachsens og Schlesiens, men gik tilbage allerede i 1500årene og 1600årenes første halvdel. Man ser da også, som det er fremgået, en del af de tekstiler, man over Hamborg indførte i Ribe, betegnet som kommende fra Chemnitz og Soltau i Sachsen, fra Schlesien og fra Brandenburg. En nøjere opgørelse er dog ikke mulig, da Hans Friis ikke altid angiver oprindelseslandet.¹⁶

Om de finere klædevarer, fra Middelhavsområdet, Genova, Napoli o.a. byer, er indført gennem hamborgske eller nederlandske købmænd, kan næppe afgøres; både Hamborg og Amsterdam havde trafik på Middelhavsområdet, hvorfra man hentede kamelot, silkestoffer, sydfrugter, vine m.m.¹⁷

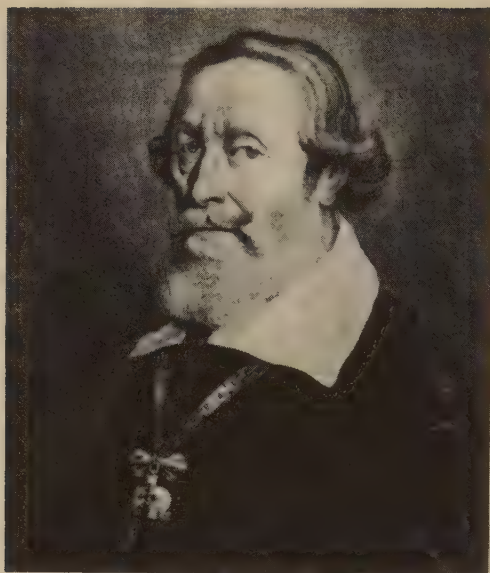
Saltere og sildepakkere i Amsterdam i begyndelsen af 1600årene.

Flamske sild var en vare, der blev indført til velhavende danske forbrugere, og i Amsterdams gader har de danske købmænd set salttere og sildepakkere arbejde med fiskene.

Stik af C1. Janszoon Vischer, her efter A. Bredius, H. Brugmans, G. Kalff etc.: Amsterdam in de zeventiende eeuw, Handel en nijverheid, 1898-1902, s. 68.

Forbruget af klæde- og tekstilvarer i alenmål var temmelig stort; man syede eller fik syet selv, og færdige klædningsstykker forekommer derfor sjældent i omsætningen. Dog møder man enkelte klædekåber, huer og hatte, således fra Holland; de kunne være ganske kostbare; en filthat fra Breda kostede således 1636 2,5 rdl.¹⁸

Til fremstillingen af klæder og dragter med benyttelse af klæde og tekstilstoffer brugtes en del pynte- og hjælpematerialer, og der ses et større forbrug af tråd, bånd, knapper osv. Man købte sy- og stik-(broderi)silke, man købte bånd og lidser og lad og snore – der kunne være fra Napoli – i mange kvaliteter og farver, og man købte knapper af silke, stål, hår – bl.a. fra Holland. Også her ser man tidens klædeluksus, guldmantelknapper til 1 sldr. pr. dusin, nonpareilsnore til 33 sk. pr. alen, guld- og sølvgalloner til 16 sk. pr. alen. Selvsagt købte især adelen, kun i mindre grad gejstlighed og borgere, disse fornemme pyntematerialer. Det samme gælder kostbare engelske silkestrømper og strikstrømper, strømper fra Leiden og fine engelske handsker, således parfumerede handsker, hvide handsker med røde kraver, kurlandske handsker m.m.

Adelsmanden Iver Vind (1590-1658) til Nørholm.

Iver Vind var i årene 1639-48 én af købmanden Hans Friis' gode kunder og købte i sommeren 1648 bl.a. store mængder mursten til byggeri på herregården Nørholm, godt 40 km nord for Ribe, hvor han lod opføre en ny hovedbygning.

Stik af Albert Haelwegh efter maleri af Abraham Wuchters.

Forbruget af egentlige isenkramvarer har ifølge Hans Friis' købmandsbøger ikke været stort; man registrerer hér blot nogle gryder, nogle knappenåle, et par knive, en hængelås, en saks.¹⁹

Det samme gælder for krydderier og fødevarer. Denne købmands salg af sukat og sukker, bergefisk, gråsej, østers, flamske sild og nordlandske torsk, vin, momme og mjød, falder udelukkende på adelige, gejstlige og borgere, mens byg, havre og rug købes af gejstlige, borgere og bønder, malt af borgere, ligesom humle og salt, der også købes af adelige og gejstlige og i nogen grad af bønder. Vinen kunne være rød- eller hvidvin, fransk vin, Bordeauxvin, rhinskvind; den blev købt dels i Hamborg, dels i Amsterdam. I hvert fald en del af den solgte rug var fra Preussen. Af saltet, der brugtes i stort omfang til nedsaltning af kød og fisk, var det spanske salt, bajsaltet fra Baie de Bourgneuf i Frankrig og Lüneburg-saltet det kostbareste, flere gange så dyrt som strandsaltet fra den slesvigske vadehavskyst. Humlen kunne være hollandsk, lybsk, preussisk eller brunsvigsk.²⁰

Af råvarerne spillede hampen fra Riga, købt især af borgere, en vis rolle, hørren, der kunne være fra Pernau, Riga eller Holland, en mindre. Svenske og hollandske søm, bly, der kunne være fra Krakau, og jern forekommer i visse mængder. Af træ og tømmer forbrugtes en del i forskellige former, især (fyrre)delers, lægter og tømmer. Disse materialer anvendtes vel særlig i byggeriet, ligesom en del mursten, hollandske klinker, tagsten fra Enkhuizen og Emden samt hollandsk (cement)kalk. Mængderne af solgte mursten kunne være temmelig store, især til enkelte adelige, hvis herregårdsbyggeri man uden tvivl kan følge; Iver Vind til Nørholm fik i sommeren 1648 hele 10.340

mursten, fragtet på vogne med 60 sten på hver, i partier på op til 2.400 sten; således sendte Hans Friis en julidag hele 40 vogne med sten af sted, et mægtigt vogntog, der sandsynligvis som de øvrige er gået til herregården Nørholm i Øster Horne herred, hvor ejeren netop på denne tid opførte et stort grundmuret hus.²¹

Af en større gruppe varer af forskellig art spillede papir, pasglas og jernkakkelovne en mere betydelig rolle, en længere række andre varer en mindre. Papiret solgtes næsten udelukkende til adelige og gejstlige; det har været udenlandsk papir, idet der på denne tid ikke fandtes papirmøller i landet. Pasglassene, i størrelser til 2 og 4 sk. pr. stk., solgtes, ligesom rømere, også til 4 sk., vel til både adelige, gejstlige, velhavende borgere og bønder, til brug ved særlige lejligheder, som bryllup og begravelse; men brugen af disse glas har været en kostbar fornøjelse. Formuleringer i købmandsbøgerne afslører nemlig en ejendommelig skik: 1642 28/8 blev på købmand Søren Pedersen Brøndums konto udtaget 300 store pasglas; »deraf blev isønderslagen 253 pasglas for 11 sldr. 3 mk 7 sk.« Glassene blev altså knust efter brugen, kastet imod gulvet eller væggen. Men hvad der blev sparet af de købte glas, blev leveret tilbage til købmanden igen, om det så blot var nogle få. Købet på 300 glas var vel det største, foretaget af en velstående købmand; men adskillige gange forekommer 60-100, til fæstensøl, til bryllup, til begravelse.²²

Jernkakkelovne synes at have været de kostbareste varer, Hans Friis solgte. Disse jernkakkelovne vejede nemlig mellem 130 og 344 kg, og da de blev solgt for 6-8 sk. pr. kg, stod de i priser mellem 13 og 37,5 sldr. I 1640 solgte købmanden 10 af disse jernkakkelovne; men i årene 1630-50 fik han afsat hele 37 ovne, heraf de 32 1638-42. Jernkakkelovnene synes at være blevet almindelige i Ribe omkring 1600. De blev indført i hvert fald fra Bremen, og deres fornemhed fremgår ved en sammenligning med en ældre ovnform, der stadig blev benyttet af mindrebemidlede, således installeredes i boder: af f.eks. 16 tagsten til 24 sk. kunne en murmester for en arbejdsløn på 12 sk. bygge en kakkelovn, der altså næppe kostede en femogtyvendedel af det, man måtte give for den billigste af de nye jernovne. Man ser da også disse ovne blive købt af de velhavende.²³

Af mindre betydning var vinduesglas, fra Hessen – med Tysklands førende glashytter – fra Lybeck og fra Holland og vistnok temmelig kostbart, idet man dog ikke kender rudernes størrelse. Røde tallerkener forekommer vel ikke i 1640, men ellers flere gange; der har været tale om drejet træarbejde, temmelig sikkert fra Holland; det har været betegnet som fornemmere end det hvide trætøj, men var dog ikke særlig kostbart, idet man kunne få en tallerken for knap et par skilling. Tobak omtales i regnskabsbøgerne fra begyndelsen af 1630erne, men nævnes allerede omkring 1600 i Øresundstoldregnskaberne, således at denne vare synes anvendt tidligere, end det

ofte angives. Den forekommer i købmandsbøgerne dog vistnok kun på godt en halv snes kontoer, og hér endda blot ganske sporadisk. Tobakken, der en enkelt gang benævnes som hollandsk, må også betegnes som en kostbar vare, idet den kostede 2-2,5 sldr. pr. kg; svarende hertil optræder den på kontoer for to købmænd, tre hørere ved Doms~~k~~olen, seks adelige og to bønder.²⁴

Ribes og Danmarks forbrug. Det forbrug af fremmedvarer, man kan iagttage i Hans Friis' kundekreds i året 1640, kan ses i en lidt større sammenhæng. Som nævnt var det i særlig grad bestemte sociale lag i byen, der købte varer. Når Bøggild-Andersen efter ansættelse af tidens adel til ca. 3.000 personer og borgerne til ca. 90.000 når frem til, at tallet på forbrugere af fremmedvarer i Danmark sikkert lå adskilligt under 50.000, har han ikke sat tallet for lavt. Det lå formentlig en del under dette tal.²⁵

Derimod kan man nok i nogen grad undre sig over hidtidige talopgivelser for størrelsen af omsætningen af udenlandske klædevarer. Ifølge et overslag fra 1642 indførtes der da til Danmark silkevarer for 1.700 rdl., klæde for 73.043 rdl., og kvantiteten af klædet er af Albert Olsen anslået til ca. 100.000 alen, altså med en skønnet gennemsnitlig alenpris på 0,7 rdl. eller 1,1 sldr.

Vi kan se, at Hans Friis i året 1640 har solgt i hvert fald mindst 400 alen klæde, altså mindst ca. 0,4% af den samlede skønnede indførsel 1642. Og den gennemsnitlige alenpris for det klæde, han solgte, var endda 3,6 sldr. For hans klæde- og tekstilsalg som helhed var vel den gennemsnitlige alenpris 1,3 sldr.; men hans samlede klæde- og tekstilsalg svarer i alenmål til 2,6% af den anslåede samlede klædeimport 1642. Tilsvarende skulle hans import af sy(- og stik)silke svare til 12,3% af den samlede import. Var Hans Friis en importør af usædvanligt format, eller er overslagets tal temmelig langt fra virkeligheden? Tilsyneladende kan det ikke være rigtigt, når Albert Olsen på grundlag af 1642-overslagets tal har villet hævde, at man ikke kan tale om en tekstilimport af virkelig betydning. Ribe-området var vel stort, men alligevel kun en mindre del af Danmark, hvor det økonomiske centrum endda har ligget i København, måske til dels med mindre centre i byer som Ålborg og Helsingør. Alligevel kan man for en enkelt Ribe-købmand opføre tal for en tekstilimport af det viste omfang.

Overklassens og underklassens forbrug. Med de stigende landbrugsindtægter, der fulgte med de gode tider fra midten af 1500'erne, fik enkelte befolkningsgrupper mulighed for et forøget forbrug. Og den mere forfinede renaissancekultur med dens større krav til boligstandard, klædedragt og mad og drikke gav anledning til et forøget forbrug. Kongen og hoffet, adelen, den

bedrestillede gejstlighed og borgerskabets øverste lille lag fik et luksusforbrug, man ikke tidligere havde kendt.

Der blev større økonomisk og sociale skel i befolkningen, og da flere træk i renæssancekulturen var knyttet til prestige og status, har de velhavende magthavere været interesseret i, at luksusforbruget blev begrænset til bestemte kredse; hensynet til betalingsbalancen og en fortsat import af luksusvarer har måske talt i samme retning. Man fik derfor en rigoristisk luksuslovgivning, der nøje fastlagde, hvad de enkelte samfundsgrupper kunne tillade sig.²⁶

Ved denne luksuslovgivning fik man netop i anden halvdel af 1500'erne en inddeling af landets indbyggere i forskellige klasser efter stand og erhverv. Allerede Københavnske reces af 1547 fastslog vedrørende klædedragten, at kun kongen, dronningen og deres børn måtte bære gyldenstykke, bliant, sølvstykke eller noget andet silkestykke, som var beslået med guld og sølv, ligesom perler udover hovedsmykke eller halskæde samt guld- og sølvborter og -snore til besætning på klæder; og kun adelen måtte, i modsætning til de ufri, borgere og bønder, bære fløjel, damask eller silkestykke; overtrædelser medførte konfiskation af de pågældende klædningsstykker. Vedrørende bryllupper bestemte Koldingske reces af 1558, at borgmestre og rådmænd og købmænd måtte indbyde højst 24 ægtepar med børn og døtre foruden 12 ungarle til højtideligheden i kirken og middag og dans på kompagniet eller rådhuset; håndværkere måtte indbyde 12 ægtepar med børn og døtre foruden 6 ungarle; og bønder måtte indbyde 12 ægtepar med deres børn og døtre; overtrædelse af bestemmelserne medførte en betydelig bøde, på 27 daler.²⁷ I 1576 og 1586 fulgte bestemmelser om adelens begravelser og bryllupper, med forbud mod kostbare bly- og tinkister med guld- og sølvbeslag, misbrug og forfængelig pragt i store gravmonumenter, ugelange bryllupper, kostbare klædedraperier, pragtfulde kvindedragter og overdådig mad og drikke.²⁸

Lovgiverne har her klart forstået, hvad prestige og status betød, idet en af begrundelserne for begrænsningerne var, at hvad de rige og formuende begyndte og indførte som en ny skik, det ville de, som havde ringere evne og formue, efterligne uden hensyn til den skade og ødelæggelse, som det medførte.

Men pragtglæde, prestige og status krævede sit, og der synes at have været store vanskeligheder med at få bestemmelserne overholdt. I 1600'erne fik man en lang række forbud og gentagelser og stramninger og indskærpelser, om bryllupper og begravelser, klædedragter og smykker, brug af vin, kostbare sengeklæder og tapeter osv. Bestemmelserne blev stadig mere detaljerede med hensyn til de enkelte befolkningsklasser; de fastsatte tal for gæster ved borgmestres og rådmænds bryllupsfester gjaldt således fra 1615

også for professorer, pastorer og kapellaner. Bøden for overtrædelse af bestemmelserne vedrørende bryllupsfester blev i 1610 sat til det enorme beløb af 200 rdl., for bønder dog efter evne.²⁹

Sit højdepunkt nåede luksuslovgivningen med en stor forordning af 1624 om fæstensøl, bryllupper, barsler og begravelser i købstæderne. Især bestemmelserne vedrørende bryllupper viser det klassesdelte samfund: gejstlige, borgmestre og råd og købmænd med en formue over 5.000 daler måtte føre brudetoget til og fra kirken gennem gaderne ledsaget af spillemandsmusik; fløjl, kaffa og atlask måtte kun bruges af brud og brudgom, hvis borgmestre og råd havde udstedt attest på, at brudgommens formue var over 10.000 daler; gejstlige, borgmestre og rådmænd og købmænd med formue over 2.000 daler måtte som fæstensgave give enkelt guldarbejde på 10 lod uden sten og emaljering; andre købmænd og fornemme håndværkere måtte give en guldring til en rosenobel eller to; mens gemene håndværkere og andre ikke måtte give nogen foræring; håndværkere måtte ikke holde deres bryllup på rådhuset, men kun i deres egne huse og eventuelle lavhuse; tjenestepiger og de, der havde ringere formue, måtte ikke på nogen måde pyntes; de måtte ikke gå med udslaget hår, de skulle lade sig vie ved froprædiken, ikke ved højmesse, og de var dermed placeret helt på linje med »berygtede kvinder«, for hvem bestemmelserne var næsten de samme.³⁰

På luksuslovgivningens område fik Ribe i hvert fald for en tid sine egne bestemmelser. I december 1561 udstedtes en reces på rådhuset af lensmanden på Riberhus, fem medlemmer af domkapitlet, de to borgmestre og ni rådmænd, hvortil kom, at de »fornemste dannekvinder udi Ribe« var opkaldt på rådhuset for at samtykke i bestemmelserne.³¹ Denne byens reces mod overdådighed er muligvis inspireret af den førnævnte kongelige Koldingske reces af 1558; men den indeholder i sine otte artikler en del flere bestemmelser end den kongelige, der blot beskæftiger sig med overdådighed i to artikler. Der er således mere detaljerede regler vedrørende barsel, barselskvinders første kirkegang og faddergaver. Bestemmelserne vedrørende fløjl og guldlad afveg på en ejendommelig måde fra dem i den kongelige reces; som før nævnt bestemte denne, at blot personer af adel måtte bære fløjl, og af adelspiger måtte endog blot dronningens jomfruer bære lad; i Ribes reces gjaldt forbudene blot byens tjenestepiger; har det mon været umuligt i en velhavende handelsby at forbyde brugen af silke og fløjl?

Ved bestemmelserne om klædedragt og fløjl blev befolkningen opdelt i forskellige lag. For bybefolkningen udover borgmestre og rådmænd og præster var der ingen særlige bestemmelser, men hér har indtægts- og formueforhold sandsynligvis i sig selv været en tilstrækkelig regulator. Det aner man af en bestemmelse fra 1621, der igen gjorde brug af silkedragt lovlig for borgerskabet, når blot varerne var forarbejdet her i landet; regeringen hav-

de hermed iagttaget »tidens forandring, så og at borgerskabet både på formue og andre vilkår er underskedlige« (dvs. forskellige). Dette turde nok siges.³²

De mange bestemmelser om luksusforbruget er sikkert kommet ikke mindst ambitiøse borgere på tværs. Man møder ikke blot overtrædelser, men også ansøgninger om dispensationer. En forordning af 1640 taler ligefrem om, at kongen og regeringen blev overrendt og besværet af mange, der anmodede om, at det måtte forundes dem at afholde bryllupsomkostninger efter eget ønske; derefter indførtes en ændring; alle, der mishagedes af den vel forordnede tarvelighed om brylluppers omkostning og holdt sig overflødig endog med egen skade for ære, de måtte for fremtiden holde bryllup som de ønskede, på betingelse af, at de betalte 100 rdl. til byen og 200 til kongen. Men forinden har man set den honnerte ambition give sig udslag i underdanige ansøgninger. Store fester kunne bryllupperne da også blive; da rådmandssønnen Christoffer Pedersen i 1613 skulle giftes med borgmesterdatteren Lene Villumsdatter Worm i Århus drog han af fra Ribe med en brudeskare på tolv vogne.³³

Den detaljerede luksuslovgivning i 1500årenes anden halvdel og især 1600årenes første del har haft til formål at begrænse forbruget og udgifterne til import, at placere hver befolkningsklasse på sin rette plads og at imødekomme moralsk forargelse over ugudeligt frådseri. Begrundelser i flere af forordningerne tyder også på, at man har villet hindre svagere stillede adelige i at anstrenge sig alt for vidt ud over økonomisk evne. Måske har dette sidste synspunkt haft endnu et moment: et par steder ser man argumentationen, at ufri folk udsmykkes over deres stand og videre, end adelen i sådant fald tilstedes; har den af kongen og rigsrådsadelen givne luksuslovgivning mon også skullet hindre, at de øverste lag i den fremvoksende borgerstand i pragt og statussymboler optog en ødelæggende konkurrence med den ofte svagt funderede adel?³⁴

Trods luksusforordninger og forbud møder man hos adelen og i borgerskabets øverste lag et udpræget luksusforbrug, således som Hans Friis' købmandsbøger klart viser. Med den skæve indtægts- og formuefordeling og med adelens privilegier har dette i nogen grad kunnet opretholdes. Det har dog formodentlig præget landets økonomi og været medvirkende til statsomvæltningen i 1660. At forholdet ikke var heldigt, har i hvert fald enkelte været klar over. I 1650 skrev adelsmanden Christen Skeel i sin dagbog: »Vil man ret anse, hvorved riget er geråden i den store gæld, som aldrig kan betales, da er det sket formedelst den tyske og svenske krig, bilager [dvs. bryllupper], bryllupper, begravelser og andre møder og samkvem, som har været på det prægtigste og højere, end vort lands indtægt kunne tåle, så og daglig fortæring ...« Moralsk forargelse har dog sikkert også været et element i synet på luksusforbruget, især det forbrug, man mødte, når folk »gik

Adelsmanden Jørgen Krag (1589-1649) til Endrupholm, 1625.

Jørgen Krag var en af købmanden Hans Friis' største kunder, han var kunde i hvert fald fra 1627 til sin død, og han og hans enke Anne Vind (-1667) var dem, der kom til at skyldte denne købmand mest, et beløb svarende til værdien af en af de store købmandsgårde i byens fornemste gade.

Maleri af ukendt kunstner, her efter Carsten Teilman Hald: *Vestjyske adelsfolk*, 1966, s. 83.

ud over deres stand«. Denne forargelse ses i Ribe-bispen Jens Dinesen Jersins bog fra 1631 om mirakler, tegn og åbenbaringer og deres udlæggelse: »At et menneske klæder sig med pragt over sin stand, enten udi materien eller udi noder, og søger dermed nogen singularitet [dvs. særegenhed], at han kan have noget synderligt for sig selv, det er vist Gud mishageligt og synd for hannem, som han vil straffe.«³⁵

Adelens forbrug har ligget væsentlig over de øvrige stænders, og det har da også ligget en del over det, mange adelige økonomisk har kunnet klare, især da man i 1640erne fik dårligere tider, nedgang i efterspørgselen efter øksne og en noget dalende tendens i kornpriserne. Dette fremgår klart af flere forhold, bl.a. de adelige kunders voksende gæld hos Hans Friis. Som eksempel herfra kan anføres Jørgen Krag til Endrupholm, som var den, der kom til at skyldte det største beløb. I skiftet efter købmanden 1650 udgjorde det 1.858 sldr., en betragtelig sum, svarende til værdien af en af de store købmandsgårde i den fornemme Storegade. I købmandsbøgerne ser man tydeligt gældens tilblivelse. I 1630erne købte Jørgen Krag i årligt gennemsnit for 100 sldr. (tabel 71 og tabelbilag 59), og i 1640erne for 63 sldr.; hertil kom, at der i 1630erne blev skrevet i alt 99 sldr. i renter og 969 sldr. i lån – formentlig gæld fra hans køb i 1620erne – på hans købs- og lånekontoer, i 1640erne henholdsvis 485 og 87 sldr. For årene 1627-49 blev det til i alt 3.661 sldr., hvoraf Jørgen Krag med sine naturaliebetalinger ikke havde kunnet dække halvdelen.³⁶

Tabel 71. Jørgen Krag's køb og lånoptagning hos og naturalieleverancer til Hans Friis 1627-49 i sldr.

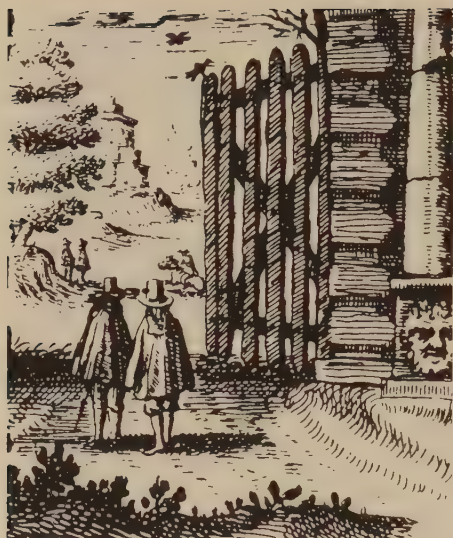
	Køb	Renter	Lån	I alt
-1629	392	0	1	393
1630-39	1.000	99	969	2.068
1640-49	628	485	87	1.200
I alt	2.020	584	1.057	3.661
Salg af korn				1.803
Gæld				1.858

Kilde: Sh og L; jfr. tabelbilag 59.

Gejstlighedens og borgernes forbrug var kun lille sammenlignet med adelens; men borgernes fik alligevel betydning derved, at de var mange, om end kun deres øverste lag havde et større forbrug. Bønderne spillede derimod blot en ringe rolle for eksempelvis Hans Friis' forretning, som for andre købmænds; man må hér ikke lade sig narre af bondekundernes store antal; afgørende er, at bøndernes gennemsnitlige køb kun udgjorde en tiendedel af adelens, en tredjedel af gejstlige og borgeres. Således måtte det også nødvendigvis være med den tids produktions- og ejendomsforhold. Den begrundelse, borgmestre og råd og borgerskab i Ålborg i 1673 gav Kommercekollegiet for, at man ikke kunne indrette nogen manufaktur eller anden stor handel, taler ikke imod dette; man fremhævede, at byen Ålborg »mærkeligen aftagen er, både på middel og handel, og landet, som den skulle have sin næring af, er forsvækket og øde.« Vil man her fremhæve, at det dog netop understreges, at det var af betydning, at bonden ikke var ved magt, må dette forstås indirekte: når bønderne stod økonomisk svagt, kunne de ikke levere deres landgilde og afgifter, og godsejerne havde ingen landbrugsprodukter at levere købmændene som betaling for importvarer. Det må væsentligst være på denne måde, man skal forstå det gamle ordsprog: »Har bonden penge, har vi alle penge« – hvis da ikke ordsproget hører hjemme i 1700- eller 1800årene, hvor samfundsforholdene var anderledes.³⁷

På alle områder ser man store forskelle i kvaliteter af og priser på varer forbrugt af de forskellige stænder, de forskellige klasser, overklasse og underklasse. Overalt kan man i de materielle forhold iagttage lagdelingen i samfundet: i klædedragt, i besiddelsen af guld og sølv, i kost, i husleje, i begravelse, i levestandard og materiel kultur.

Klædedragt. Der var en afgrund fra de rige borgerskifters store garderober til flere hundrede sldr. og til den garderobe, Jørgen Madsen havde ved

To fornemme mænd fra det slesvigske område ca. 1650.

Billedudsnittet viser datidens fornemme dragt, kappe, knæbukser, støvler og den højpuldede hat, der bl.a. indførtes fra Amsterdam. De to mænd står i et fantasilandskab, tegnet som titelfelt til kortet over den nordlige del af Gottorp amt i Caspar Danckwerths og Johannes Mejers *Newe Landesbeschreibung der zwey Hertzoghümer Schleswich und Holstein*, 1652.

skiftet efter konen i 1655, hvor det lakonisk hedder: »havde intet videre klæde end dette, som han dagligen gik udi.«³⁸

Ikke blot luksuslovgivningen og skifterne viser klædedragtens lagdeling af befolkningen. Den fremgår af talrige kilder, også anden lovgivning, således en forordning af 1605 om skomagere, hvor der nævnes vælske støvler, som bruges af adelen, til 3 daler, borgerstøvler til 2 daler og bondestøvler til 1 daler.³⁹

Eksempler på kostbare klæde- og beklædningskøb findes der talrige af i Hans Friis' købmandsbøger. I september 1635 købte Otte Kruse til Ballegård 23 alen fin sort slet trehår fløjl á 6 sldr., altså til et samlet beløb af 138 sldr., næsten halvanden årsløn for en håndværker. Et par år senere anskaffede sognepræsten Niels Dall i Nustrup sig en kabudshue, som han fik købmanden til at lade gøre hos skrædderen; den kom til at koste 13½ sldr., godt et par månedslønninger for en håndværker, blot for en hue.⁴⁰

I skifterne spiller kåben en stor rolle. De forekommer i mange kvaliteter og priser, men det fremgår klart, at de har været det kostbareste klædningsstykke i datidens garderobe. Kåben var facaden udadtil, tidens statussymbol; den viste, hvem man havde for sig.⁴¹

Af borgernes samlede garderobe får man et godt indtryk gennem skifterne, hvor de samlede beløb for livklæder placerer de forskellige erhvervsgrupper i forhold til hinanden (jfr. tabel 72). Langt fornemst var rådmændene og deres koner, med garderober til omkring 130-140 sldr., mens købmændene og deres koner blot var udstyret for ca. 40-50 sldr., guldsmede, skippere, håndværkere og (små) embedsmænd for ca. en snes sldr., øvrige og uangivne for omkring en halv snes sldr.

Tabel 72. Forbrug: Livklæder, sølv, tin, kobber og messing i Ribe-skifter 1650-56, fordelt på erhvervsgrupper: antal skifter (a) og gnsrl. beløb i sldr. (b).

	Antal skifter	Gnsrl. skat sk.	Livklæder				Sølv		Tin		Kobber		Messing	
			mænd		kvinder		a	b	a	b	a	b	a	b
			a	b	a	b								
Bm og råd	3	51	3	133 ^a	2	144	3	219	3	109	3	141	3	77
Købmænd	18	13	11+5x	47	14+2x	41	13	30	17	19	16	44	17	13
Guldsmede	1	6	1	22	1	22			1	18	1	8	1	14
Skippere	2	12	2	24	2	23	2	7	2	15	2	42 ^b	2	11
Håndværkere	22	5	13+5x	17	15+4x	25	9	3	20	5	15	2	19	2
Embedsmænd	5	4	5	16	4+1x	19	2	2	5	6	4	7 ^b	5	4
Øvrige	14	2	8+1x	8	9+2x	11	1	0	9	2	8	3	10	2
Uangivet	23	4	14+2x	7 ^a	15+4x	12	7	3	18	4	15	3	20	2
I alt	88	8	57+13x	25	62+13x	27	37	15	75	11	64	18	77	7

Anm.: a) I ét af skifterne er en samlet sum for mands- og kvindeklæder delt i to halvdele. b) I ét af skifterne er en samlet sum for kobber og messing hér delt i forholdet 2:1.

Kilde: Sk 1646 (1), 1650-56.

Tabel 73. *Skrædderes køb på kundekontoer hos Hans Friis 1640.*

Kundens navn (med angivelse af skatteansættelse 1640)	Antal købs- dage på kon- toen	An- tal va- rer	Skrædder nr.: med angivelse af antal køb											
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
<i>Adelige:</i>														
Gregers Krabbe, lensmand	25	81									10			
Iver Lange til Bramminge	30	62			2									1
Ditlev von Buchwald på Nybøl	19	54							1					
<i>Gejstlige:</i>														
Johan Borchersen, biskop	27	44	6											
Søren Andersen Vedel, sgp. Domk.	25	43	4					1					5	
David Lauridsen Foss, kapel. Domk.	18	36											4	
Anders Pedersen Romdrup, rektor	17	25						1	5					
Peder Nissen, sgp. Malt sogn	10	40		1										
Niels Mortensen, sgp. Anst sogn	11	28		3										
Thomas Buck, kapellan Skærbæk	5	15									2			
Johan Rump, skolemester på Nybøl	3	18							1					
<i>Borgmestre og rådmænd:</i>														
Peder Sørensen Skriver (16 sk.)	6	7							2					
Mads Lassen Lime (fri)	5	9		2										
Jens Jonsen Trellund (36 sk.)	13	19		1										
Hans Jensen Vandel (14 sk.)	7	9		1										
Bagge Baggesen (32 sk.)	4	6		1										
<i>Købmænd:</i>														
Jens Pedersen Brøndum (28 sk.)	2	10		2										
Søren Pedersen Brøndum (28 sk.)	2	4		1										
Jørgen Bertelsen Struck (28 sk.)	23	40							1					
Peder Pallesen (20 sk.)	2	2											1	
Oluf Hansen Roager (20 sk.)	4	4				1								
Peder Nielsen Ladefoged (20 sk.)	14	28											3	
<i>Skipper:</i>														
Jørgen Jensen (8 sk.)	6	9		1										
<i>Embedsmænd:</i>														
Jørgen Pedersen, slotsskriver (+)	20	48		3								4		
Peder Byrgesen, ridefoged (+)	22	65							15			1		
Hans Koster, svinesnider (+)	12	8											5	
<i>Håndværkere:</i>														
Frederik Dresell, tysk klejnsmed (fri)	2	6					1							
Laurids Sørensen, svarver (o sk.)	3	5		1										
Antal kunder i alt			3	9	2	1	1	2	6	1	3	1	4	1
Skræddernes antal køb			11	15	3	1	1	2	25	2	15	5	13	1

Skræddernes nr. står for følgende, med angivelse af taksation til skat 1640 i parentes:

1. Jens Markursen (10 sk.) 2. Jep Hansen (6 sk.) 3. Laurids Mikkelsen (6 sk.) 4. Mads Nielsen (4 sk.) 5. Oluf Skrædder (4 sk.) 6. Hans ?Christensen (2 sk.) 7. Thomas Brun, tidl. slotsskrædder (2 sk.) 8. Søren Villandsen (2 sk.) 9. Christoffer (+) 10. Niels Skrædder (?) 11. Peder Skrædder (?) 12. Enevold Skrædder (? bopæl på landet eller på herregård).

Anm.: Under *Antal købsdage på kontoen* og *Antal varer* angives de samlede tal for kunden for året 1640.

Kilde: *Sr, Sh og L.*

Klædedragten fik i hvert fald byens overklasse og en del af adelen i oplandet syet hos byens skræddere. Det er sikkert karakteristisk, at af de 28 kunder hos Hans Friis, på hvis kontoer 12 skræddere i 1640 købte klæde med mere, var tre adelige, heraf den ene lensmanden på Riberhus, 8 gejstlige og 17 borgerlige, de sidste takseret højt i skat (tabel 73). Af de 12 skræddere foretog blot fem køb på tre kontoer eller flere, således at man kan danne sig et indtryk af skræddernes og deres klientels niveau. Én, Christoffer Skrædder, var slotsskrædder og havde som kunder lensmanden, slotsskriveren og slottets ridefoged; de øvrige fire havde dels borgerlige, dels adelige og gejstlige som kunder; og det fremgår, at de var overklassens skræddere. I alt foretog de 12 skræddere 94 køb for kunder og købte hver for mellem 1 og 92 sldr., i alt for 432 sldr. Det var således klæde og stoffer til et meget betydeligt beløb, kunderne lod skrædderne disponere over. Af beløbet udgjorde adelens andel 163 sldr., gejstlighedens 112, borgernes 157 sldr., mens bønderne altså slet ikke optræder her. For de adelige kunder var det gennemsnitlige køb ved skrædderne 54 sldr., for de gejstlige 14, for borgerne 8. Man forstår, i hvilken udstrækning adelen tilsyneladende har ladet deres klædedragt bestemme af skræddere. I året 1640 møder man på kundekontoerne i alt vel blot 12 skræddere; men for 1630'erne og 1640'erne er der tale om henimod 30, hvoraf én landsbyskrædder og yderligere enkelte, der ikke har haft hjemme i Ribe, men måske har været tilknyttet herregårde.

At kravet til standsmæssig klædedragt var en stor belastning for adelens økonomi, illustreres af de kostbare klædekøb, købmandsbøgerne oplyser om, og vi har et godt udtryk for det i det forhold, at da adelen i 1634 blev tilsagt til prins Christians bryllup, et overdådigt foretagende, måtte man fritage dem, »der er så forarmede, at de ikke formår sig med klæder at udstaffere«. Atter en del har formodentlig hængt på, men klædt sig til armod. Det gjorde vel netop den førnævnte Jørgen Krag, der blev Hans Friis' største skyldner; af hans store køb udgjorde netop klæde og tekstiler, tråd, galloner o.a. ca. 64% (tabelbilag 59).⁴²

Bøndernes forbrug af klæde og tekstiler var noget mere beskedent, hvilket det måtte blive alene med det niveau, bøndernes forbrug holdt sig på. Man ser vel enkelte bønder købe dyre udenlandske stoffer, men det var få. Ellers synes bønderne især at have købt fiskekæbe, kirsej, rye; når mængderne ikke var større, kan det skyldes, at bønderne gik i deres hjemmenvævede, hvide, ufarvede vadmél, det billigste stof, man kunne få.⁴³

Af interesse ved bedømmelsen af mange familiers forbrug er omkostningerne til et barns beklædning. Disse omkostninger kan beregnes på grundlag af et regnskab over udgifterne til beklædning af de 28 børn, der i 1623 blev sendt over til Børnehuset i København. Det drejer sig om et beløb på ca. 2,5 sldr. (tabel 74), altså godt en ugeløn for en håndværker.

Tabel 74. *Omkostninger 1623 til beklædning af børn*

Dreng	Sldr.	Pige	Sldr.
hat	0,56		
1 par sko	0,56	1 par sko	0,56
1 par pindhoser	0,17	1 par pindhoser	0,17
3,9 al. sort lærred à 8 sk	0,48	3,9 al. sort lærred à 8 sk.	0,48
1,9 al. hvid vadmel à 12 sk.	0,36	1,9 al. hvid vadmel à 12 sk.	0,36
sværtning heraf	0,05	sværtning heraf	0,05
2 al. grå lærred à		2 al. grå lærred à 7 sk. til særk,	
7 sk. til skjorte	0,22	oplet, livstykke, hoser	0,22
skrædderløn til klædning	0,17	skrædderløn til klædning	0,17
I alt	2,57	I alt	2,01

Anm.: Hatte, sko og pindhoser svarer i regnskabet til antallet af børn, mens lærred og vadmel, der kun for en del er specificeret, her er fordelt på børnene efter gennemsnitstal, ligesom skrædderløn og farverpenge.

Kilde: Bilag til *pmrgsk* 1623.

Guld og sølv. De egentlige luksusgenstande, som guld- og sølvsmykker og -genstande og ædelstene, fortæller måske mest om formue- og statusforskellene i befolkningen. Her er skifterne meget oplysende.⁴⁴

Allerede tidligere får man dog af en liste over bidragyderne til en brand-skat i sølv til svenskerne 1644 et indtryk af ejendomsforholdene for sølvgenstande. Skatten betaltes i form af 27 $\frac{1}{4}$ kg sølv (tabel 75); heraf havde købmænd, 53% af de 43 skattebetalere, leveret de 83%, idet syv rådmænd alene havde ydet 31%, mens håndværkerne udgjorde 26% af betalerne, men kun ydede 8%.

Guldgenstande, herunder guldsmykker med ædelstene, finder man i 27 af de 219 skifter fra Ribe fra årene 1650-60, til et samlet beløb af 1.641 sldr. Heraf ejede dog én mand, Hans Friis, de tre fjerdedele, mens nr. 2 ejede for 49 sldr. og den sidste i rækken for 2 sldr. Gennemsnittet for den enkelte var, når bortses fra Hans Friis, 17,3 sldr., for de seks, der var borgmestre eller rådmænd, 29 sldr.⁴⁵

Blandt guldsmykkerne forekommer talrige ringe, med diamanter, rubiner, safirer, granater, tyrkiser; desuden knapper og dupper samt et stort antal guldmønter, rosenobler, dukater, guldkroner. Det kostbareste enkeltstykke var et stort diamantsmykke med adskillige figurer, ejet af Hans Friis og sat til 270 sldr.

Af de 27 personer, der ejede guldgenstande, var karakteristisk nok de 20 købmænd, heraf de seks borgmestre eller rådmænd. Den gennemsnitlige skatteansættelse for ejerne af guldgenstande på registreringstidspunktet var 21,5 sk., for købmændene alene 23,7 sk., dvs. omtrent fire gange så højt som gennemsnittet for samtlige skatteydere 1655.

Tabel 75. *Sølvskat (brandskat) 1644, fordelt på erhvervsgrupper.*

Erhvervsgruppe	Antal skatte- ydere	%	Gram sølv	%
Borgmestre og rådmænd	7	16	8.541	31
Øvrige købmænd	16	37	14.028	52
Guldsmede	0		0	
Skipper	1	2	108	0
Håndværkere	11	26	2.091	8
<i>Buntmagere</i>	1		155	
<i>Malere</i>	2		480	
<i>Skomagere</i>	4		650	
<i>Skræddere</i>	2		589	
<i>Slagtere</i>	1		124	
<i>Tømmermænd</i>	1		93	
Andre	3	7	1.410	5
<i>Gartnere</i>	1		124	
<i>Møllere</i>	1		93	
<i>Svinesnidere</i>	1		1.195	
Uangivet	5	12	1.080	4
I alt	43	100	27.229	100

Anm.: 8 personer, for hvilke et beløb i sølv og penge ikke er specificeret, er ikke medtaget.

Skatten indbragte i alt 2.005 lod sølv, svarende til 1.002 rdl., og i rede penge 828,5 rdl.

Kilde: *Skattergsk 1627, 1643-70*, Laurids Baggesens regnskab.

En lignende fordeling ser man for sølvet, sølvsmykker, bæltter, knapper, skeer, kander m.m. Der var sølvgenstande i 37 af de 88 boer, der blev skiftet i årene 1650-56 (tabel 72), heraf næsten halvdelen tilhørende købmænd. Mens fire ud af fem købmænd ejede sølvting, gjorde næppe to ud af fem håndværkere det, af øvrige, som vogtmænd, vævere, skoleholdere o.a., og uangivne kun ganske få. For købmændene var gennemsnittet 57 sldr., for håndværkerne 3, for øvrige 0,25 sldr. Fordelingen var altså meget skæv. Alene ejede Hans Friis formentlig 75% af den samlede sølvmasse. Endda var hans pragt i guld og sølv ikke for meget at regne mod den, man kan træffe hos adelige. Ribe-lensmanden Gregers Krabbe, der i 1651 var blevet statholder i Norge, efterlod sig ved sin død i 1655 møntet guld for 4.514 sldr., guldsmykker, heriblandt smykker med diamanter, for 6.665 sldr., sølv for 4.923 sldr. og løse diamanter og perler for 450 sldr., i alt 16.552 sldr. Man undrer sig ikke, når skiftet nævner, at Vor Herre rigeligt havde velsignet den salig mand og hans efterladte hustru; guldet havde en samlet vægt af mindst 14,5 kg, sølvet vejede 99 kg. Det dyreste enkeltsmykke var en guld-kæde på 1,5 kg, sat til 1.158 sldr. Men alene fru Dortes viering sættes til 450 sldr., omkring 4½ års løn for en håndværker.

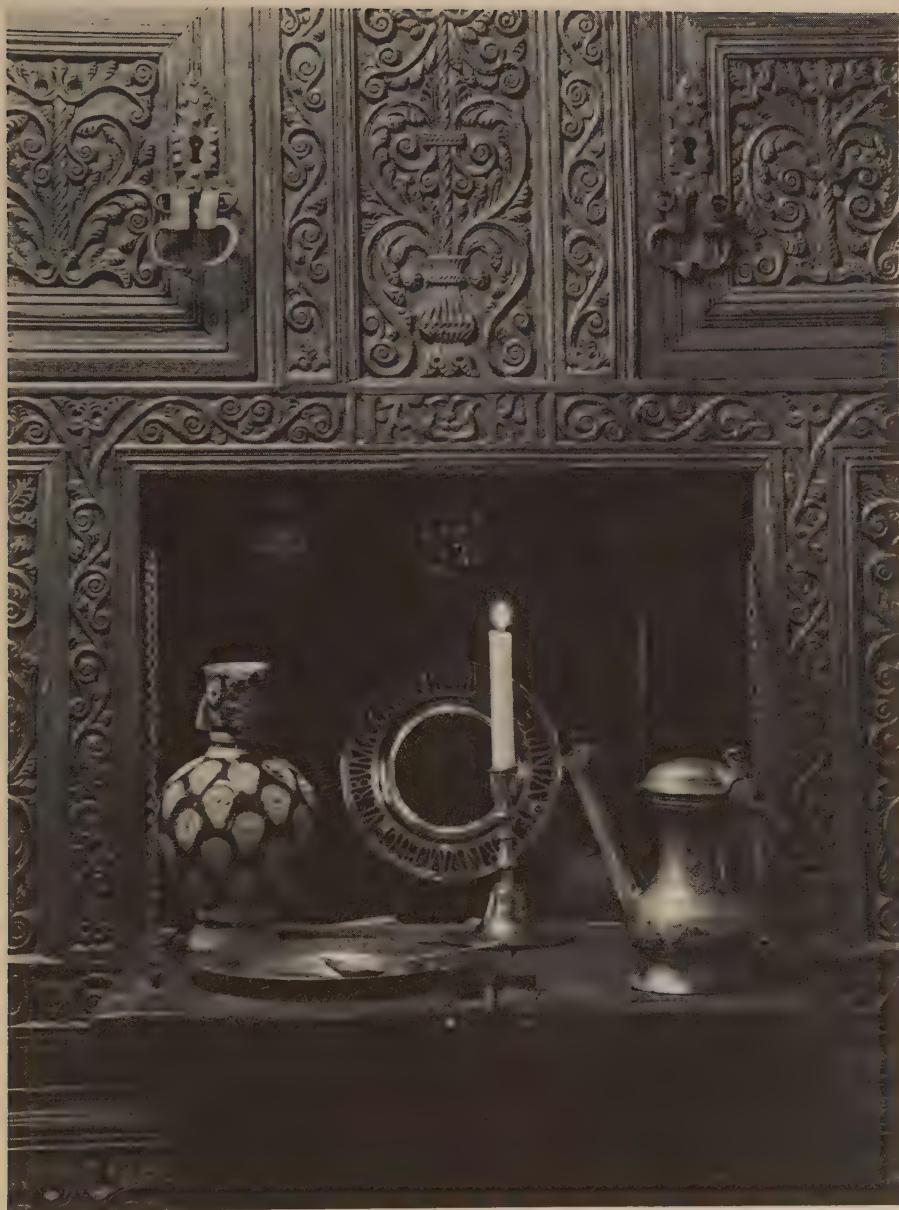
Ribe-lensmanden Albret Skeel (1572-1639) til Hegnet og hans kone Berte Friis (1583-1652), 1621.

Albret Skeel var 1601-39 lensmand på Riberhus og ses 1632-39 som kunde i købmanden Hans Friis' store røde regnskabsbog.

Malerier af Remmert Pietersz henholdsvis på Frederiksborgmuseet og Rygård (Kirke Såby sogn).

Kost. Adelens og den øvrige overklasses kost har ofte ligget noget over de fleste andres. De fik ikke dansk øl til deres mad, men de bedste kvaliteter fra Danzig og Hamborg, ligesom også vin. Drikkevarerne kunne derved løbe op i det dobbelte af madvarerne.

Det var en logisk følge, at et vigtigt træk ved de smukke herregårde, der så talrigt blev bygget i renæssancetiden, måtte blive køkkenet; de store køkkenrum vidner om, at dette rum i perioden har betydet væsentlig mere end før; overdådige gilder og fester hørte med i den familieglatte adels tilværelse. Men også borgerstandenes højere lag kunne spise godt. Kosten for befolkningens store brede lag har været en del mere beskedet. Og dog kunne mad og drikke for håndværkere og karle udgøre en væsentlig del af lønnen. Det fremgår af arbejds lønnotater i lensregnskaber fra 1560'erne; da noteredes en murmester for en dagløn på 2,3-4 sk., en tømmermand for 3,6-4 sk. hvortil kom 5,3 sk. til kost, og det samme forhold ses senere. Selv kosten for et barn kunne udgøre et betydeligt beløb. Man ser i 1659 angivet beløb på mellem 2,3 og 5,7 sk. for kost pr. dag for et barn, således at

Bohave fra Ribe-området fra 1600'årene.

Adskillige af især de mere kostbare bohagegenstande, der omtales i dødsboregistreringerne, genfindes eller findes tilsvarende i museerne. Fra Den antikvariske Samling i Ribe vises her kande – fundet på Riberhus – tallerken, fadkrans og lysestage i tin, sølvske, krukke i tysk stentøj, glasskål og to flasker, placeret i et stort udskåret tresurskab med årstallet 1600 – fra Hvidding sogn.

Foto 1980 af Lennart Larsen, Nationalmuseet.

omkostningerne til børns underhold må have udgjort en ikke uvæsentlig del af indtægten for de mindrebemidlede, håndværkere, daglejere osv.⁴⁶

Fra 1700årene har man et par overslag over det årlige kornforbrug for en person; det sættes af én forfatter til 3 td. 6 skp., af en anden til 4 td. 5 skp., hvilket giver et gennemsnit på 4 td.⁴⁷ Den ene af forfatterne, Erik Pontoppidan, kommer nærmere ind på sine tal. De gælder som et gennemsnit for alle indbyggere; på landet kunne vel voksne, stærke og strengt arbejdende bønder behøve mere end de 3 td. og 6 skp. korn til det årlige forbrug, op til 4-5½ td. eller mere; men det modvejes af, at syge og svagelige, gamle og udlevede og små børn og spædbørn behøvede mindre, ligesom byernes indbyggere, især de rige og fornemme, der fik så mange flere grønsager.

Disse tal kan sammenstilles med tal fra tiden omkring 1600årenes midte. Det årlige forbrug til kost for et hospitalslem i Sortebrødre Kloster omkring 1650 kan beregnes på grundlag af et bevaret overslag, og for Holmens bådsmand, bøsseskytter og skibsdrenge kendes ligeledes nogle tal fra årene 1635-50. For kornets vedkommende drejer det sig for et hospitalslem om et forbrug på 3 tdr. rug og byg til grød og ca. 2,5 td. byg til øl og 3,5 td. byg til gryn, vel til grød, i alt 9 tdr. korn; og for Holmens personale om 4,7 td. brød, 12 tdr. øl, hvortil der må gå 4-6 tdr. byg, og 0,5 td. gryn til grød, i alt 9-11 tdr. korn. Disse tal er væsentlig højere end Pontoppidans, hvilket vel i hvert fald for en del kan forklares ved, at der er tale om kosten for voksne personer, i sidste tilfælde voksne mandlige, hårdt arbejdende personer. Når tallene for de sidstnævnte endda ikke er væsentlig højere end dem for hospitalslemmerne, skyldes det, at Holmens folk udover kornfødemidlerne fik væsentligt mere kød, fisk, smør m.m., således dobbelt så meget flæsk, en halv gang mere kød, måske dobbelt så meget fisk og næsten dobbelt så meget smør. Disse fødevarer optræder ikke i Erik Pontoppidans tal; han har alene været interesseret i Danmarks kornforbrug.⁴⁸

Tallene for hospitalslemmerne og Holmens folk må derfor give et fingerpeg om udgifterne til den daglige kost i datiden. For Holmens folk udgjorde kornvarerne 50% af kostudgifterne; for store dele af befolkningen vil kornets andel være større, idet korn vel var dyrt, men alligevel kaloriemæssigt det billigste fødemiddel. Når det gælder kornet, vil Pontoppidans tal derfor formentlig udgøre et absolut minimum for det gennemsnitlige kostforbrug for den danske befolkning. Med et gennemsnitsforbrug på 4 td. korn årligt pr. person skulle en håndværkerfamilie med mand og kone og blot to børn da bruge ca. 16 td. rug og byg om året til brød, øl og grød, og havde familien en svend eller en læredreng, blev tallet 20 tdr. I 1640erne og 1650erne ville prisen for dette årsforbrug, fordelt ligeligt på rug og byg, med kornprisernes svingninger variere mellem 13,80 og 49,97 rdl. (1643 og 1651), med et gennemsnit på 29,22 rdl. – beregnet endda på kapitelstaksterne for Hardsys-

sel, takster, der var lavere end handelspriserne. Dette ville udgøre mellem 14 og 50% af en håndværkers årsløn på ca. 100 rdl., i gennemsnit ca. 30%. Tager man hensyn til, at forbrugerpriserne for rug og byg i 1630erne har ligget henholdsvis ca. 65 og 49% over kapitelstaksten, mens tallene for 1640erne er ca. 68 og 30%, bliver der tale om en andel af håndværkerens årsløn på i alt ca. 45% til kornspiser.⁴⁹

For at få en kontrol af disse tilsyneladende meget høje beløb, kan det være nyttigt at se dem på baggrund af de førømtalte kostpriser. Med to måltider pr. dag vil kostudgifterne for Holmens folk betyde en udgift på 5 sk. pr. måltid, og et lignende tal får man for officerer og mandskab på flådens skibe. En pris på 5 sk. pr. måltid for en voksen ligger derfor måske virkeligheden i 1640-1650erne temmelig nær. De førnævnte gennemsnitstal for kornspiserne vil på grundlag af kapitelstaksten ganske vist blot give et beløb pr. måltid på mellem $\frac{1}{3}$ og $1\frac{1}{3}$ sk., med et gennemsnit på $\frac{3}{4}$ sk., og på grundlag af forbrugerpriserne beløb på mellem $\frac{1}{2}$ og 2 sk., med et gennemsnit på $1\frac{1}{4}$ sk.; men der er blot tale om kornspiserne og om gennemsnit for en familie, og det må stå klart, at kosten ikke har kunnet være billigere, end det her er beregnet.

Kosten har altså i 1600årene udgjort en meget betydelig del af håndværkeres o.a. lavtlønnedes indtægt, hvilket er et forhold, der også kendes fra udlandet.⁵⁰

De voldsomme prisstigninger for korn, man kan iagttage under dyrtid, som i 1631, 1634, 1649-52, må have været katastrofale for de mindrebemidlede. Da korn i forhold til kalorieindholdet næstefter ærter var det billigste næringsmiddel, var forbruget uelastisk, hvilket igen må ses som en forklaring på, at kornpriserne steg forholdsvis mere end priserne på animalske produkter, som smør og svine- og oksekød.⁵¹ Dyrtid måtte medføre store vanskeligheder for væsentlige dele af befolkningen, ikke blot fattige, men også håndværkere, mindre handlende, bønder osv. Der findes da også eksempler nok herpå. Høsten 1572 var dårlig; i tiden indtil den ny høst 1573 manglede mange bønder korn, og med dyrtiden var der i købstæderne mange fattige, der intet havde til deres underhold; kongen følte stor medlidenhed med disse og lod uddele rug af kronens tiendekorn, således at hver kunne få så meget, at han kunne nære sig med det indtil den ny høst.⁵²

Man aner her den stadige trussel for de mindrebemidlede: dyrtid kunne, ligesom en streng vinter, blive katastrofal for de svage. Det var ikke tilfældigt, at foråret, marts, april og maj, var den tid, vintertrætte børn og gamle, svage folk mest valgte at dø i (jfr. tabel 76).⁵³

At der på denne baggrund for den almindelige befolkning ikke kan have været noget forbrug af fremmede varer som figer, citroner osv., giver sig selv. Det bliver yderligere understreget, når man ser på priserne. En hånd-

Tabel 76. *Dødsfald (begravelser) i Ribe domsogn 1645 og 1650, fordelt på årets måneder (1-12).*

Måned	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	I alt	1-6	7-12
1645	4	6	11	1	2	3	7	1	3	3	6	2	49	27	22
1650	7	6	6	9	1	10	3	1	2	2	2	3	52	39	13
	11	12	17	10	3	13	10	2	5	5	8	5	101	66	35

Kilde: *Ribe Domk.s rgsk* 1645 og 1650.

værker, der omkring 1640 fik en dagløn på 24 sk., skulle arbejde 1/3 dag for at få en liter figer, 1/6 dag for at få en citron, næsten en halv dag for at få et pund rosiner og to dage for at få et pund peber eller et pund sukker.⁵⁴

Et vigtigt tilskud til kosten har byens borgere, velhavende såvel som fattige i legeboder, sikkert kunnet hente i de kålhaver og abildhaver, der lå ved huse og boder. Sådanne haver har kunnet levere fødevarer af betydelig værdi.⁵⁵

At drikke af vandet i byens brønde kunne være sundhedsfarligt, og man var derfor henvist til at drikke øl, mjød og vin, idet f.eks. mælk ikke fandtes i tilstrækkelige mængder. Øllet var billigst, og det daglige øl var nødvendigt; det var tillige et godt næringsmiddel, der let omsattes i kropsarbejde. Øllet var af flere slags. Fornemst var det fremmede øl, som Danzig-øllet, det stærke, ekstraktige momme fra Braunschweig, pryssing fra de preussiske stæder Königsberg og Elbing, Zerbster-øllet, Rostocker-øllet og Hamborger-øllet, købt af adelige, af bispem, af enkelte gejstlige, af velhavende borgere; og meget billigere var det hjemmebryggede øl, der blev drukket af producenterne selv eller solgt til mindrebemidlede eller til dagligt brug.⁵⁶

I Hans Friis' forretning ser man en del kunder købe vin og mjød. Vinen kostede 24-32 sk. pr. kande, mens mjød blot kostede 20 sk. pr. kande. Vin købtes først og fremmest af adelen, men også af adskillige købmænd, et par guldsmede, i hvert fald en enkelt skrædder, en skolemester, en hører og enkelte bønder, mens mjød købtes af enkelte købmænd, guldsmede, skipper, adskillige håndværkere og enkelte gejstlige og bønder. Man ser også her en lagdeling af befolkningen, med adelen og de velhavende købmænd, guldsmede o.a. som forbrugere af den fornemme, dyrere vin og de bedre-stillede af den øvrige befolkning som forbrugere af den billigere mjød. Og karakteristisk nok købte de adelige, bispem og enkelte gejstlige vin i okseho-veder og ammer, eller mål på ca. 219 og 154 l, mens andre gejstlige og borgerne mere købte i kander og planker, mål på ca. 2 og 0,5 l. Overrasken-de er det, at man møder en skrædder og flere bønder som købere af vin; ifølge luksuslovgivningen var det forbudt borgere at skænke vin til bryllup, med mindre de efter særlige regler med hensyn til stand m.m. havde fået

tilladelse hertil, men disse regler er altså næppe altid overholdt. Købstidspunkterne for vin og mjød er oftest julen, juleaften, men i flere tilfælde også Mikkelsaften, Mortensaften, enkelte gange Helligtrekongersaften.⁵⁷

Husleje. Et indtryk af enkelte gruppers forbrug til bolig får man af kærnerregnskaberne og Riberhus lensregnskaber, der anfører lejeindtægter af op imod en halv snes af byens boder og fem af slottets boder.

Omkring 1585 var lejen i en af byens boder årligt 2 daler; denne bod var på tre fag, og var altså meget lille. I begyndelsen af 1630erne udlejede byen tre boder i Grønnegade, hvor den årlige leje var 8, 7 og 5 daler. Da der er tale om boder, har disse boliger sikkert været temmelig små. For de huse, Hans Friis udlejede, var lejen i flere tilfælde noget højere; en lejer, der vistnok var skipper, betalte i 1632 16 sldr., en skipper i 1640 14 sldr., en remsnider i 1645 12 sldr. I en række skifter fra årene 1650-57 ser man huslejebeløb på mellem 4,25 og 24 sldr. årligt med et gennemsnit på 11 sldr. Men for besidderne af de store købmandsgårde må værdien af egen bolig, regnet ved en rentefod på 6%, årligt have været mere end 100 sldr. At husleje kunne være tyngende, fremgår af, at der forekommer en del gældsposter for husleje i skifterne (tabel 77); som kreditorer dominerer hér naturligvis købmændene og de gejstlige.⁵⁸

Begravelse. Flere gange i dagene mellem 29/11 og 15/12 1648 var adelsfruerne Ellen Vind og Anne Dyre i Hans Friis' krambod, hvor de udtog en stor mængde varer: 7 egefjæle, hver seks alen lange, sort lak, 12 al. fin kammerdug, 20 al. fin smålærred, 71¼ al. sort klæde, 12 al. sort flor, 6 al. grå lærred, 10 al. Hamborger-baj, en del tråd og knapper, i alt til den uhyre sum af 314 sldr., og alt sammen til brug ved begravelsen af fru Ellen Vinds svigerinde, fru Margrete Krag til Varho.⁵⁹

Også i menneskenes sidste situation var der store forskelle på dem. Lige så nøjagtigt som f.eks. klædekåbernes pris svarede begravelsesomkostningerne til lagdelingen af menneskene. Det var få, der kunne tillade sig at holde en begravelse som familien Krag; *økonomisk* kunne Krag'erne det endda heller ikke; købmanden sendte i april 1649 regningen sammen med tidligere krav, i alt 503 rdl., til den afdødes brorsøn, Erik Krag til Bramminge, og en anden adelig, Christen Lange til Hesselmed, lovede at betale til påske med et års rente, måske som kautionist. Men *socialt* kunne adelen holde sådanne begravelser; den var vel endda tvunget til det, for at opretholde sin anseelse. Og der var adelsfamilier, der kunne betale, endda langt kostbarere begravelser. Begravelsen i 1655 af den tidligere lensmand på Riberhus, fra 1651 statholder i Norge Gregers Krabbe kostede ikke mindre end 2.090 rdl., hvortil kom fortæring i otte dage for 294 rdl. til tre kompagnier soldater og Akershus Slots garnison, der var kommanderet til begravelse-

sen, omkostninger på 400 rdl. til ligprædikenen med kobberstykker og indbinding i fløjls og 500 rdl. til et epitafium i Årestrup Kirke i Himmerland, hvor afdødes hovedgård lå, i alt 4.926 sldr.; blot fem dødsboer ud af 219 fra Ribe fra årene 1650-60 havde overhovedet et overskud, der var større end det, denne ene adelige begravelse kostede.⁶⁰

Der var en afgrund fra den velhavendes begravelse med kirkeklokker, orgelmusik, salmesang, vokslys og præstens tale og prædiken og bisættelse i kirken til den fattiges begravelse blot med nedgravning på kirkegården; som der står i kirkeregnskabet for Domkirken om Maren Rømmø, der døde i barselsseng i 1637: »Intet at give, begravet på kirkegården, o, gratis, uden ringen, syngen og prædiken«. Kirken ydede sine tjenester ikke af kirkeligt hensyn, ikke af menneskelig medfølelse, men for penge. Nu og da ser man dog de ansvarlige vise storsind; fattige kunne, som det fremgår, blive begravet gratis; og det hændte ikke ganske sjældent. I 1601 blev »en fattig og meget elendig kvinde« i Christen Langes boder begravet, og det skete gratis efter samtykke af samtlige kanniker, adelige, så vel som fornemme gejstlige.⁶¹

Af skifterne 1650-60 kan vi se begravelsesomkostningerne for 125 personer. De svingede mellem 10 og 127 sldr. (tabel 78), og udgjorde næst efter konsum- og lånegæld den største passivpost (tabelbilag 48).

Købmændenes begravelser var de fornemste, med gennemsnitlige omkostninger på 63 sldr., mens håndværkerne måtte nøjes med 29, uangivne med 25 og øvrige med 31 sldr. Man ser en vis sammenhæng mellem formuestørrelser og begravelsesernes fornemhed. Men sammenstillen man begravelsesomkostninger og boernes overskud, viser sig det næppe overraskende forhold, at omkostningerne var langt mere tungtvejende for de dårligere stillede end for de bedrestillede. For 54 personer med formuer under 250

Tabel 77. *Passiver i Ribe-skifter 1650-57: Husleje, fordelt på erhvervsgrupper.*

Kreditorer	Antal kreditorer	Antal debitorer	Beløb sldr.
Købmænd	7	8	128
heraf borgm og rådm	3	3	26
Håndværkere	2	2	10
Embedsmænd (ridefoged)	1	1	20
Gejstlige	4	10	164
Adelige	1	1	25
Ukendt	1	1	4
Uangivet	4	4	41
I alt	20	27	392

Kilde: Sk 1646 (1), 1650-57

Tabel 78. Begravelsesomkostninger i sldr. i skifter fra Ribe 1650-60, fordelt efter afdødes (efterladtes) erhverv og formue: antal personer (a), gennemsnitlige omkostninger (b), mindste-største omkostninger (c) og omkostningerne i % af boernes overskud (d).

	Købmænd				Guldsmede				Skippere				Håndværkere			
	a	b	c	d	a	b	c	d	a	b	c	d	a	b	c	d
0-249	3	51	28-81	51					1	34	34	27	15	23	10-45	420
250-499	3	32	21-40	14									13	32	12-50	21
500-999	3	65	27-127	30	1	55	55	324	1	36	36	13	11	33	21-50	7
1.000-2.499	14	59	45-89	6	1	68	68	9	1	46	46	6				
2.500-	5	98	75-125	1												
I alt	28	63	21-127	2	2	62	55-68	15	3	39	34-46	10	39	29	10-50	16

	Uangivet				Øvrige				I alt			
	a	b	c	d	a	b	c	d	a	b	c	d
0-249	16	23	5-53	67	19	25	11-43	80	54	26	5-81	84
250-499	1	33	33	122	6	26	10-47	17	23	30	10-50	19
500-999	6	31	20-44	8	3	85	30-72	17	25	40	20-127	11
1.000-2.499					2	61	52-60	11	18	59	46-89	6
2.500-									5	98	75-125	1
I alt	23	25	5-53	21	30	31	10-72	21	125	37	5-127	5

Kilde: Sk 1650-60.

slidr. udgjorde begravelsesomkostningerne 84% af boernes overskud, mens tallene for de følgende formuegrupper blot var 19, 11, 6 og 1%. Købmændenes begravelser var vel meget kostbarere end de øvrige borgeres; men de havde ofte råd. For andre var begravelserne byrdefulde. Man ser vel her den honnerte ambition. Havde man end haft en dårlig tilværelse, man skulle dog have en ordentlig begravelse. Eller var der tale om, at der blev draget økonomiske fordele af dødsfald, også når det gjaldt dårligere stillede? På denne baggrund bliver regeringens talrige bestemmelser vedrørende overdådighed og overforbrug også ved begravelser måske mere forståelige.

Mens omkostningerne i skifterne omfatter alle udgifter til begravelser, kan man i Domkirkens regnskaber se udgifterne for selve begravelsen i eller ved kirken. Der var ganske faste takster, alt efter om gravstedet var i selve kirken, i Omgangen, på Lindegården, dvs. pladsen inden for Omgangens mure, eller på selve kirkegården. Taksterne var i 1582 henholdsvis 10, 4, 2 og 0,5 daler, mens opsætning af et epitafium kostede 36 daler, idet taksterne dog ikke skulle gælde for adelige og andre fornemme og formuende, der skule give en »synderlig, tilbørlig foræring«, efter gammel skik.⁶²

Også i begravelsernes placering viste menneskenes honnøret sig. Fornemst var gravpladserne i selve Domkirken. Her ser man borgerskabets øverste lag, rådmænd og borgmestre og store købmænd, sikre sig gravpladser, op til adskillige år, før de døde. Også i Skt. Katharinæ Kirke var der fornemme begravelsespladser, som de etablerede sikrede sig.⁶³

På de fornemme gravsteder i Domkirken og Skt. Katharinæ Kirke anbragtes ofte store, kostbare sten, eller der ophængtes på væggene store udkårne og malede mindetavler, epitafier, således som de endnu kan ses. En del mere beskedne var de gravminder, der anbragtes af dem, der måtte nøjes med en plet jord på kirkegården. På sit barns gravsted på Sortebrødre kirkegård fik Jochim Glarmester i 1633 anbragt et trækors til 0,75 sldr., og i 1634 anbragtes på et andet gravsted en ramme, til samme beløb.⁶⁴

Begravelsesomkostningerne var høje, som de ofte har været; hér var den sidste chance for at trække penge ud af mennesker. I fire tilfælde kan man på grundlag af bilagte begravelsesregnskaber i skifterne fra 1650'erne se, hvad det var, der gjorde begravelsesomkostningerne så høje. Udgifterne til begravelsessted, kiste, ligklæder og præsten var de betydeligste (tabel 79), men hertil kom beløb for en række tjenester, ydet af skolen (sang), kirken (klokkeringning, lys), bedekone/bedemand, ligbærere, bykone, graver m.m. Mange store og små mennesker skulle leve af andres død.

Tabel 79. *Omkostninger i rdl. med specifikation ved fem begravelser i Ribe, 1634, 1652, 1653 og 1659 (2).*

	1634	1652	1653	1659	1659
Gravsted	1,17	2,00		10,00	8,00
Materialer					
Kiste	1,00	3,50	2,00	5,67	8,33
Muldlagen, pudevår, hør garnsskjorte	3,50	1,25	1,13		2,42
Beværtning	4,25	2,66	1,33		
Tjenester					
Graven kastet		0,50	0,75		1,42
Ligbåre		0,06	0,04		
Præsten	12,00	0,67	1,00	3,33	4,00
Skolen	3,00	1,33	1,00	3,50	3,00
Lysene i kirken	3,94	1,00	0,21		3,50
Klokkerne	1,50	1,00	0,83		1,83
Ligbærere		0,67			
Klædet over liget		0,17			0,50
Beden over liget		0,33	0,21		0,33
Røgelse		0,13			
Skrev herkomst		0,21			
Kørter og bækkener		0,06			
Bykonen			0,25		0,67
Diverse					0,67
I alt	30,36	15,54	8,75	22,50	34,67

Kilde: *Sr*, s. 13b, 1634 aug.; *Sk* I 41, 46, II 44 og bilag til II 77, jfr. tabelbilag 32.

13.9. Levestandard og materiel kultur

Med viden om indtægtsforhold og omtrentligt prislag for bolig, klæder og kost kan man i nogen grad danne sig et indtryk af levestandarden. Med de anførte priser og de spredte oplysninger om forbrug er det åbenbart, at den lille velhavende overklasse har haft en betydelig levestandard, hvilket understreges af det billede, skifterne kan give af den materielle kultur. Derimod er det vanskeligt at forstå, at den talrige underklasse har kunnet klare tilværelsen. Sætter man således en årlig husleje til 10 sldr., årsomkostninger til kost for en voksen mand til 14 sldr., til en voksen kvinde til 8 sldr. og til fire børn hver 6 sldr., overskrider man halvdelen af en håndværkers årsløn, og endnu mangler beløb til klæder. Endda var store befolkningsgrupper dårligere lønnet end håndværkerne.

Det har for mange været begrænset, hvad der kunne blive råd til udover bolig, kost og klæder. Det er derfor ret begrænset hvad man i de fleste skifter ser registreret af materielle goder. Forskellene mellem forskellige befolkningsgrupper er meget store.¹

Nogle få, købmænd og hér især borgmestre og rådmænd, havde rige hjem, med stuer med borde af eg eller sten, måske med udtræk, bænke, med mængder af hynder og bænkedynner, og skamler, hollandske, danzigske eller svarvede stole, sengesteder, himmelsenge og stabelsenge, udskårne og udgravede eller panellerede eller bemalede kister, pudekister, skabe, tresorer, kontorskabe, udskårne, beslagne eller bemalede skrin, krave- og brevæsker, lysekroner, kærter i messing, armkærter, pladekærter, stager, sorte eller forgylde spejle, skilderier og kobberstik; i køkkenet og til brug ved bordets glæder en rigdom af fade, tallerkener, smørbrikker, brikker, skåle og kouskener, i sølv eller tin eller kobber, sølvskeer og knive, sølvkander, bægre, krus i porcelæn, sten, tin og træ, tinkopper, bordkranse og fodkranse, duge i drejl, damask, hør og klæde, kobber- og messingkedler, bøstekedler, pander, bradpander, postej- og tærtepander, gryder i kobber og jern, messingmortere, arke og bing, dejtrug, kobberbryggerkedler og brændevinspander i kobber og messing, bryggerkar, ølkar, øltønder, mælke- og flødespande og -bøtter, kærner, saltekar; i skabe og kister tekstiler til påklædning, for mændene kapper, klædninger, kjoler, kjortler, bukser af klæde, trøjer, skjorter, ru og glatte kraver, næseduge, tøfler, sko og støvler, handsker, luer i zobel, fløjl og kaffa, hatte, kabudser, hoser, sokker og strømper, uldne, strikkede eller i lærred, for kvinderne kåber, skjorter, trøjer, skørter, besætninger af mår, gråværk, lam, ged, kat eller ræv, livstykker, forklæder, halsklæder, særke, opleter, linhatte, luer af klæde og terse-
nel, muffe og handsker, strømper af silke, kirsej og strik, fløjls- og læder-
sko, en rigdom af smykker; i senge og sengesteder tekstiler og dynner, hør-

garnslagener, pudevår, overdyner og underdyner i bolster og olmerdug med dun, sengegardiner og sengekapper.

Men langt de fleste havde i deres stuer blot fyrreborde, måske egeborde, fyrrebænke, måske med rum, foldebænke, med hynder og bænkedynner, skamler og stole, sengesteder, beslagne eller bemalede kister, fyrre-, måske egeskabe, skabe med rum, beslagne eller bemalede skrin, æsker, kærter i messing, tin eller jern, spejle, måske nogle få billeder; i køkkenet og til brug ved bordet nogle fade, tallerkener, smørbrikker og kouskener, i tin eller træ, sjældent sølvsker, kander og krus i tin, sten eller træ, tinkopper, fodkranse, drejls- eller blågarnsduge, sjældnere kedler, gryder og pander i jern eller ler, mælkebøtter; af tekstiler til påklædning for mændene kapper, klædninger, bukser og trøjer, ofte af læder, støvler og sko, sikkert ofte træsko, luer og hatte og strømper; for kvinderne kåber af klæde, skjorter og trøjer og skørter, livstykker, forklæder, halsklæder, særke og opleter, lin-hatte, luer af klæde, fløjel og fiskskaft, muffe og handsker, strømper af uld, rask og strik, lædersko, så godt som ingen smykker; i sengesteder horgarnslagener og blågarnslagener, sjældnere pudevår, overdyner og underdyner i bolster og vadmæl, næsten aldrig med dun.

Således måtte det være med de store forskelle i værdierne af de forskellige boer, hvilket talopgørelser og værdispecifikationer klart ville vise. Man ser det således ved en opgørelse over de forskellige befolkningsgruppers værdier i sølv, tin, kobber og messing (tabel 84). Hvad håndværkere, små embedsmænd, øvrige og uangivne besad af genstande i disse ædle metaller, var ikke meget sammenlignet med købmændene og ganske særligt borgmestre og rådmænd.

13.10. Åndelig kultur

Fortidens åndelige kultur ser man afspejlet i litteraturen og kunsten. Men man bør holde sig for øje, at man her iagttager en mindre befolkningsgruppes kultur, overklassens, og at der her, ligesom på andre områder, har været en tydelig lagdeling af befolkningen. Denne lagdeling måtte blive så meget tydeligere, som en væsentlig del af befolkningen overhovedet ikke kunne læse og skrive.

Alligevel er det muligt på grundlag af skifternes oplysninger om bøger og kunstgenstande m.m. samt enkelte andre kilder at danne sig et vist indtryk af den åndelige kultur, litteraturen, billedkunsten og musikken.

Litteraturen. Af to grunde måtte bøger blive forholdsvis sjældne, noget, man kun finder i en del boer: bøger var kostbare; og som det senere vil fremgå, kunne blot en del af befolkningen læse.¹

Bogpriser forekommer i stort tal i skifterne; de varierer fra nogle skilling til 12 sldr., som var prisen for en stor bibel, der altså kostede mere end en månedslønning for en håndværker.

Endnu i 1700årene var det sjældent at finde bøger i større omfang i borgerboer; og hvad der fandtes, var næsten alene opbyggelseslitteratur, med en smule jura og af og til lidt historie.² Det kan derfor ikke undre, at det er begrænset, hvad man finder af bøger i boerne i 1650ernes Ribe. Endda finder man bøger i 47% af de skifterregistrerede boer, mens tallet for Århus i slutningen af 1600årene var 27% og for Odense i 1750erne ca. 10%. Muligvis har tradition ved skifteregistreringerne spillet ind.³

Tabel 80. *Bøger i Ribe-skifter 1650-60, fordelt efter (afdøde) ejeres skatteansættelse og erhvervsgruppe: a = antal skifter, b = antal bøger.*

Skatteansættelse i sk.	Bm og råd		Øvrige købmænd		Skipere		Håndværkere		Præster		Embedsmænd		Øvrige		Uangivet		I alt		I gnst.
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	
fri									4	163	3	12	3	16			10	191	19
0			1	1			2	3					3	0	2	0	8	4	0
2			3	0	1	0	12	23					6	9	10	35	32	67	2
4			7	6			22	95			2	0	5	0	10	22	46	123	3
6			5	4	1	17	6	31			1	8			4	5	17	65	4
8	1	20	2	8	1	3	10	75			2	34			2	0	18	140	8
10			3	11			2	0									5	11	2
12			8	57	1	0	1	6									10	63	6
14			2	22			2	22									4	44	11
16	1	4	2	40	1	6							1	29			5	79	16
20			5	71	1	0											6	71	12
22			1	0													1	0	—
24	2	45	3	47													5	92	18
28			2	15	1	14											3	29	10
32			1	8													1	8	—
36	1	20	1	11													2	31	16
72	2	97															2	97	49
uang.			5	97			7	24			5	22	12	10	21	10	50	163	3
I alt	7	186	51	398	7	40	64	279	4	163	13	76	30	64	49	72	225	1.278	6

Kilde: Sk. 1646 (1), 1650-60.

Som det fremgår (tabel 80), finder man de større bogsamlinger især i de mere velhavende boer. Men det var ikke altid, at velstand og social position faldt sammen med litterære interesser.⁴ Som bogejere dominerede dog alligevel rådmandskredsen, når bortses fra de gejstlige, med gennemsnitlig 27 bøger mod de gejstliges 54 (tabel 81) og den øvrige befolknings 10. Der var en vis sammenhæng mellem økonomisk stilling og besiddelse af bøger (tabel 80). Man ser vel en del spring i gennemsnitstallet af bøger for de forskellige

skattegrupper, men dog en stigende tendens med stigende skatteansættelse. Sammenhængende hermed var der bøger i forholdsvis flere købmandsskifter end håndværkerskifter (tabel 81).

Ser man på bøgernes titler og emner, får man et vist indblik i borgernes litterære verden. Horisonten har været snæver. Blandt de kendte titler dominerer religiøse bøger helt, med 77% (tabel 82). De store, ofte kostbare bibler samt postiller, salmebøger, bønnebøger, prædikensamlinger og opbyggelsesbøger ejedes især af rådmænd og andre købmænd, mens enkelte håndværkere havde bibler, forklaringer og opbyggelsesbøger, idet bøgerne dog især for håndværkernes vedkommende mangler specifikationer i skifterne. Næst efter de religiøse bøger kom lovbøgerne, ejet for størstedelens vedkommende af rådmænd og øvrige købmænd, der havde brug for dem i deres forretningsvirksomhed og i tjeneste for byen. Hvad der yderligere fandtes herudover, var meget lidt, enkelte historiske, filosofiske og geografiske bøger, lægebøger, skønlitteratur m.m., næsten udelukkende ejet af rådmænd og øvrige købmænd og embedsmænd. Kun disse grupper synes at have forlystet sig med bøger som Rævebogen (Reinecke Fuchs), Anders Sørensen Vedels Kæmpevisebog, De 300 historiers bog, fabelbøger, historiebøger og »Lystige historier«.

Tabel 81. *Bøger i Ribe-skifter 1650-60, fordelt efter erhvervsgrupper.*

	Antal skif- ter	Heraf med bøger	Antal bøger	Bøger i gnst. pr. skifte	Gnstl. antal bøger pr. bogsamling
Borgm og rådm	7	7	186	27	27
Øvrige Købmænd	51 ^a	30	398	8	13
Skipper	7 ^b	4	40	6	10
Håndværkere	64	34	279	4	8
Gejstlige	4	3	163	41	54
Embedsmænd	13	4	76	6	19
Øvrige	32	7	64	2	9
Uangivet	49	14	72	1	5
I alt	227	103	1.278	6	12

Anm.: a) Et skifte med 18 bøger i varelager er ikke medtaget; b) Et skifte med 11 bøger i varelager er ikke medtaget.

Kilde: Sk 1646 (1), 1650-60.

Billedkunsten. Et indtryk af det kulturelle miljø giver også skifternes oplysninger om malerier, kobberstik og skulpturer.

Malerier og kobberstik forekommer i 39 af de 227 skifter, i et samlet antal af 339 (tabel 83). Der var altså langt færre, der havde billeder end bøger, men en vis sammenhæng ses. Hertil kommer, at der i 24 skifter fandtes

Tabel 82. *Bøger i Ribe-skifter 1650-60, fordelt efter indhold og ejernes erhvervsgrupper.*

Indholdsgruppe	Bm og råd	Øvrige køb- mænd	Skip- pere	Hånd- vær- kere	Gejst- lige	Em- beds- mænd	Øvri- ge	Uan- givet	I alt	%
Uangivet og ukendt	86	261	38	241	139	46	40	50	901	÷
Religiøse bøger	71	111	2	30	22	21	17	18	292	77
Bibler	8	16	1	4	1	5			35	
Testamenter	2	3		1					7	
Evangeliebøger		1		1			2	2	6	
Postiller	13	20	1	9	3	1	2	2	51	
Forklaringer		2		1	8	2			13	
Katekismus					2			5	7	
De 10 bud	1	1							2	
Konfession	2			1					3	
Salmebøger	8	8		3		4	1	1	25	
Bønnebøger	12	29		3		1	5	4	54	
Prædikener	13	3			3	1	3		23	
Opbyggelsesbøger	9	20		6		6	2		43	
Fremstillinger	1	4			1	1			7	
Diverse	2	4		1	4		1	4	16	
Lovbøger	12	17		5	1	2	2		39	10
Historiske bøger	1	2				2	1		6	2
Filosofi		1				1			2	1
Geografi	1								1	0
Lægebøger	3	1				1	1		6	2
Ordbøger, ABCer								4	4	1
Skønlitteratur	6	3				2			11	3
Diverse	6	2		3	1	1	3		16	4
I alt	186	398	40	279	163	76	64	72	1.278	100

Kilde: Sk 1646 (1), 1650-60.

Tabel 83. *Fordelingen af malerier, kobberstik og stentavler m.m. på de forskellige erhvervsgrupper i Ribe ifølge skifter 1650-60.*

Befolknings- gruppe	Antal skif- ter	Malerier og kobberstik		Stentavler m.m.	
		antal skifter	antal billeder	antal skifter	antal genstande
Borgm. og rådm.	7	3	56	2	27
Øvrige købmænd	51	11	63	8	28
Skippere	7			2	3
Håndværkere	64	12	91	6	6
Gejstlige	4	1	3	0	0
Embedsmænd	13	4	68	4	13
Øvrige	32	3	44	1	1
Uangivet	49	5	14	1	7
I alt	227	39	339	24	85

Kilde: Sk 1650-60.

stentavler, alabasttavler, hjortehoveder og figurer, som krucifix, englehed m.m., i alt 85 stykker.

Fordelingen af malerier og kobberstik på de enkelte befolkningsgrupper er noget skæv (tabel 83); tre rådmænd tegner sig for næsten en sjettedel af billederne og fire embedsmænd for en sjettedel, mens forskellen i ejertal mellem øvrige købmænd og håndværkere ikke er stor, hvorimod håndværkernes billedtal er en halv gang større end købmændenes; det skyldes bl.a., at fire malere ejede tilsammen 34 billeder, hvoraf en del måske var kundearbejder, andre vel rumdekoration.

Motiverne på de 339 billeder er kun for en del kendt (tabelbilag 60), idet 238 billeder blot er betegnet som tavler, kobberstik m.m. Af de resterende var 51 portrætter, de fleste kongelige; forbavsende nok finder man dog portrætter ikke blot af to rådmandspar, men også af to købmænd, en skomager og en snedker med familie, en maler (vel selvportræt) med hustru, en tolder, hans kone og dennes stedbror samt en tolderens enke. Yderligere 22 billeder havde religiøse motiver, to historiske og 26 andre motiver, allegoriske, stilleben m.m.

Også for stentavlerne og andre kunstgenstande er fordelingen skæv (tabel 83). Af de 85 kunstgenstande er henimod halvdelen betegnet som alabasttavler og yderligere en femtedel som stentavler (tabelbilag 60); om én af stentavlerne hedder det, at den har to låger, om en anden, at den er dobbelt; men ellers er disse genstande ikke nærmere betegnet. Blandt de øvrige var to støbte messingbilleder samt 16 hjortehoveder og fire par hjortetakker, der må have været en populær dekoration.⁵

I gennemsnit havde de 39 ejere af malerier og kobberstik ca. ni billeder hver; men de fleste havde blot få og enkelte havde ret betydelige samlinger. Således var der i skiftet efter snedkeren Hans Henriksen 18 store og små tavler, hvoraf hans kontrafej nævnes specielt. Klokkeren Morten Lassen havde 33 store og små tavler. Tolderen Bastian Kønigken havde foruden hustruen Mette Henriksdatters kontrafej 14 små papirtavler, seks alabasttavler, to stentavler og en glastavle. Tolderen Christoffer Kjeldsens enke Lisbet Pedersdatter havde en samling på ikke mindre end 49 malerier og kobberstik, foruden en malet elefant; billederne var dels portrætter, af hende selv, hendes mand, hendes halvbror, magister Mads Motensen Lime, lensmanden Albret Skeel og Christian 4.; dels religiøse, Vor Herre på korset, salvator (3 eksemplarer), De syv miskundhedsgerninger, Sara og Jakob, Vor Herre og Skt. Hans i deres barndom, Engel brydes med Jakob og Hyrderne tilbeder Jesus; dels andre motiver, Lucretia, Dyder (10 eksemplarer) og Døden; dels uangivet, nemlig to hollandske tavler og 21 kobberstykker. Rådmand Peder Baggesen havde vel blot tre hollandske tavler, men til gengæld 11 alabasttavler foruden et antal stentavler. Den mest imponerende samling var dog borgmester Hans Friis'; den omfattede 48 malerier og kob-

berstik samt to støbte messingbilleder, 10 små alabasttavler, en stentavle, en dobbelt stentavle og en lille forgyldt engel; af billederne var tyve portrætter, nemlig Hans Friis selv med hustruen Line, Christian 4. (to eksemplarer), fyrsten og fyrstinden af Holsten og prinsen og prinsessen af Danmark samt syv små kongeportrætter og otte skilderier af danske konger; elleve var religiøse, salvator (tre eksemplarer), to Kristus-billeder, Maria, Abrahams historie og De fire monarkier (fire skilderier); tolv havde andre motiver, De fire tider, De fem sinde (fem billeder og fire stk. små brogede glas), Den persianske ambassadør og Nøgen kvinde; mens seks var uangivet.⁶

I Hans Friis' samling ser man noget usædvanligt; der er vel religiøse billeder, men portrætter og historiske billeder dominerer, og man finder et billede, der blot forestiller en nøgen kvinde. Billeder af lignende art finder man i en lille samling hos en anden rådmand, Laurids Baggesen; han havde vel blot fem malerier; men de omfattede, foruden et portræt af ham selv og hustruen og prinsen og prinsessens kontrafej, et malet stykke med en hummer, et malet stykke med frugt i en kurv og et natstykke med en lygte. Hér har vi sikkert den mest raffinerede kunst i Ribe på denne tid. Som på alle andre områder stod rådmændene noget for sig.⁷

Malerier kunne være ret kostbare og måtte alene af den grund blive for en mindre kreds. At de i skifterne forekommende malerier, kobberstik, stentavler med mere har været benyttet til rumudsmykning, synes at fremgå af, at de kan være fordelt på flere rum.⁸

Der er vel et vist udvalg i motiver i malerierne og kobberstikkene i Ribe-skifterne fra 1650erne; men helt så stort som det, man møder i Helsingørskifter fra 1600årenes to første årtier, synes det ikke at være; man savner bl.a. billeder af fremmede byer, søkort og landkort og franske kobberstik. Helsingørs mere udviklede stade fremgår også ved en sammenligning med billedmaterialet i denne by som helhed, således som dette ses behandlet i Povl Ellers bog om borgerne og billedkunsten i byen på Christian 4.s tid. Da man dér i de fire årtier mellem 1620 og 1660 finder billeder i henholdsvis 13, 22, 27 og 37% af boerne, tyder det på, at Ribe i 1650erne, med 18%, har stået på samme stade som Øresundsbyen omkring 1630; antallet af billeder i gennemsnit for alle boerne og samlingernes størrelse svarer nogenlunde hertil. Men Helsingør har formentlig også som en velstående, internationalt præget by indtaget en særstilling, mens Ribe i årtier havde været for nedadgående.⁹

En væsentlig del af billederne i Ribe har været portrætter; portrættet er da også den mest tilgængelige af kunstens genrer, det taler direkte til selv ikke kunstnerisk indstillede personer. Portrætter af borgerlige træffes i Helsingør fra slutningen af 1500årene. I Ribe-skifterne fra 1650erne forekommer de ikke så sjældent; men allerede langt tidligere lod borgerne sig male, i hvert fald fra midten af 1500årene.¹⁰

At man i enkelte skifter møder så mange stik, kan virke overraskende. Det har været hævdet, at på Christian 4.s tid stod sansen for billedkunst i Danmark på et besynderligt primitivt stade, og at der først ind i det 18. århundrede, da borgerskabet var vokset tilstrækkeligt i velstand og kultur, begyndte at danne sig et marked for en mere, alsidig grafisk virksomhed. Måske har der allerede tidligere været et marked, men meget lille, begrænset til de få velstående i samfundet.¹¹

Musikken. Ser man nogenlunde konturerne af det litterære og kunstneriske miljø i 1600-årene, må man nøjes med at ane det musikalske miljø.

I hvert fald siden 1569 ansatte byen en instrumentist, der skulle spille ved bryllupper på rådhuset og holde en dreng, der kunne slå på tromme, til brug ved bekendtgørelser, borgervæbningens mønstring m.m.; fra 1618 omtales også musik på koret og i kirken med figureren. I hvert fald fra 1601 skulle instrumentisten holde to medhjælpere, fra 1626 tre, og man havde da foruden byens trommeslager. Byens musik blev altså stadig mere omfattende, og at dømme efter kontrakternes bestemmelser om instrumentisternes instrumenter, blev den også stadig mere raffineret. I samme retning peger, at af de ti instrumentister eller spillemænd, der kendes mellem 1569 og 1660, var i hvert fald seks fra udlandet.¹²

Hvad man hører til musikudfoldelse udover byens, er meget lidt. I blot tre skifter fra årene 1650-60 nævnes musikinstrumenter.¹³ Men ude i oplandet dyrkede man på herregårdene citarspillet og købte nye strenge til instrumenterne i købstaden.¹⁴

13.11 Skattebetaling

Skattebetalingssystemet satte andre skel i befolkningen og gav visse grupper fordele frem for andre.

Skatteligningen på borgerne foretoges alene af borgmestre og råd og 24 mænd; det udtrykkes klart i indledningen til ligningslisterne i skattebøgerne, og de nævntes magt fremgår af et svar, som de i 1569 gav en borger, der havde klaget over skatten; »haver han skattet for højt til denne dag, da skal han herefter fornædres i skat, hvad borgmestre og råd og 24 mænd kender hannem god for.« De 24 mænd, »menige almue«, eller hvad de nu kaldes, har været set som et demokratisk element, der skule sikre en rimelig skattefordeling; men som det senere skal vises, hørte også de til byens overklasse. De takserborgere, der blev indført med Christian 4.s købstadforordning af 1619 fik man ikke i Ribe; her fungerede fortsat de 24 mænd.¹

At man i hvert fald i årene henimod 1660 synes at have følt, at de 24 mænds ligning af skatterne sammen med borgmestre og råd kan have været uheldig, fremgår formentlig af det forhold, at kongen i 1656 gennem fire

adelige kommissærer forsøgte at få indført en forandring. Det skete, efter at man havde haft en strid mellem magistraten og borgerskabet om skatteudskrivning, og ændringen skulle indebære, at skatteligningen ikke længere foretoges af borgmestre og råd sammen med de 24 mænd, men af 16 mænd, hvoraf halvdelen skulle vælges af de 24 mænd, halvdelen af borgerskabet. Man har altså på dette tidspunkt ikke længere betragtet de 24 mænd som »menige almue«, og man har ønsket helt at fjerne magistraten fra skatteligningen. Den gamle ordning fik dog trods kongebrevet lov til at bestå indtil 1664.²

Fremgangsmåden ved udskrivningen af skatterne er ganske godt beskrevet i skattelisten for 1560: »Anno 1560 onsdag næst efter Lucie dag, da var borgmestre og råd og disse efterskrevne 24 mænd forsamlet på Riber rådhus, og da samtykkede de og lagde en firedobbelt skat, som skulle straks skrives og oppebæres af skatmestrene.«³

Skatteudskrivningen i 1500-1600årene havde som grundlag grundbesiddelse og næringsvirksomhed, idet sidstnævnte i hvert fald i Christian 4.s tid var det vigtigste. Formentlig er forskydningen henimod indtægten noget ældre og hænger sammen med byernes økonomiske opsving og væksten i handelskapital og rørlig ejendom. Adskillige gange fik man klager fra købstæder, hvor borgere mente, at ligningen gik urigtigt til, således i 1570 fra Odense, hvor ikke alle var blevet lagt i skat efter deres formue. I en sag fra Horsens fra 1577 hed det, at borgerne skulle takseres eftersom de var formuende og havde gods, handel og evne til; også præster, fogeder, skrivere, borgere og bønder, der havde gårde og grunde i byen, men boede udenfor, skulle svare skat, også når de ikke holdt folk på deres jord og ejendom, medmindre de holdt formuende folk i deres gårde, der kunne svare skatten for dem og holde anden bys tyng. Man ser her vægten lagt på den grundejendom, der formentlig spillede en vigtig rolle ved taksationen og formentlig også var det ældste beskatningsobjekt. Men at også anden formue og indkomsten kunne inddrages ved taksationen, ser man af skattelisterne fra Nakskov fra 1585.⁴

Fra Ribe kendes tilsyneladende kun en enkelt udtalelse om grundlaget eller principperne for ligningen. I 1578 var Anders Sørensen Klyne blevet ansat til 160 sk. i skat, hvilket han beklagede sig over til borgmestre og råd og 24 mænd. Disse svarede, at hvis han ikke ville betro dem at lægge ham i skat, ville de tilbyde ham selv at måtte gøre det »ved sin ed«, således at han skulle betale 8 sk. af hvert tusinde mark frit gods eller, hvis han fandt, at dette var for meget, da 8 sk. af hvert halvandet tusind. Der var altså i dette tilfælde ved ligningen tale om en ren formueskat på 0,5 eller 0,3‰, og da skatten nævnte år var firedobbelt altså om en faktisk formueskat på 2 eller 1,2‰. Men Anders Sørensen Klynens netop arvede formue skal have været på 40.000 dal., hvilke efter tilbuddet ville give en ansættelse på 1.280 sk., og

Lauritz Fjeldrup	2 ps.
Nansen Fjeldrup	2 ps.
Morten Fjeldrup	2 ps.
J. Fjeldrup	0
Nansen Fjeldrup	0
Fjeldrup	2 ps.
Anders Fjeldrup	0
Lauritz Fjeldrup	2 ps.
Anders Fjeldrup	2 ps.
Nansen Fjeldrup	2 ps.
Nansen Fjeldrup	0
Fjeldrup	12 ps.
Fjeldrup	8 ps.
Nils Fjeldrup	12 ps.
Fjeldrup	2 ps.
Nils Fjeldrup	4 ps.
Fjeldrup	4 ps.
Lauritz Fjeldrup	12.
Mads Fjeldrup	4 ps.
H. Morten Fjeldrup	0
H. Morten Fjeldrup	5 1/2 ps.
Fjeldrup	5 1/2 ps.

Side af ligningsliste 19-21/12 1640 fra Ribes skattebog 1638-55.

Den viste side omfatter en del af skatteyderne på Grønnegades østside og Storegades nordside (jfr. tabelbilag 95, 4. fjdg. nr. 37-58), med borgmester Morten Lassen Hillerup og rådmand (tidl. borgmester) Hans Friis som de nederste på siden – byens største skatteydere.

Anders Klyne har da også klogeligt holdt fast ved den givne taksering, der altså i realiteten har svaret til 0,6%.⁵

Trods de eksakte tal i nævnte tilfælde får man et godt indtryk af skatteligningens vilkårlighed, og beregninger af forholdet mellem skatteansættelser og formue i løsøre, ejendomme og tilgodehavender samt overskud i boer i skifteregistreringerne 1650-60 viser (tabelbilag 37), at skatteligningerne må have hvilet på et skøn. Dette forhold er også konstateret for fynske købstæder i dette tidsrum. Og det understreges yderligere af analyser af skattetak-sationsbeløbene i skattelisterne fra Ribe (jfr. tabelbilag 81). Det fremgår, at af de lige tal mellem 2 og 480 sk. er der også blandt de mindre en del, der meget sjældent er benyttet, mens mellemliggende tal som 16, 20, 24, 28, 32, 40 og 48 er meget benyttet, idet forklaringen er, at disse tal er »runde« tal, nemlig 1 mk., 1¼, 1½ mk. osv.; man har altså rundet stærkt op og ned, ikke taget det så nøje for de lidt større skattebeløb.⁶

I skatteligningslisterne ser man alle byens skatteborgere ansat til skillings- eller markbeløb på mellem 0 og 480 sk. for hele perioden 1545-1660. Disse beløb var beskatningsgrundlaget, og den samlede sum var det samlede beskatningsgrundlag. Ved deling af det af staten og/eller byen krævede beløb med det samlede beskatningsgrundlag nåede man det faktor- eller foldtal, hvormed de enkelte skatteborgeres ligningsbeløb skulle ganges ved den aktuelle skatteudskrivning. Der synes som før antydnet at have været mulighed for at klage over den af borgmestre, råd og 24 mænd foretagne skatteansættelse; flere gange ser man i listerne ligningsbeløb ændret.⁷

Sammenholder man oplysninger om konkrete personers arbejds løn, handelsindtægter, formuer m.m. med ligningstallene i listerne, kan man få et vist indtryk af skatteudskrivningens størrelse, herunder dens vægt på forskellige befolkningsgrupper.

I tabel 84 er hovedtallene fra skifterne 1650-60 sat i relation til de afdødes (efterladedes) skatteansættelse i de tilfælde, hvor denne har kunnet oplyses. Man ser, at mens skatteansættelsen i forhold til den samlede formue for købmændene kun udgjorde 0,4%, udgjorde den for skippere 1,0%, for håndværkere 1,4%, for uangivne 1,5. Sætter man skatteansættelserne i relation til boernes overskud, bliver forholdene endnu grellere, med 0,6% for købmænd, 3,0% for håndværkere. Denne store skævhed i fordelingen af skattebyrden fremkom derved, at beskatningen var ikke progressiv, men degressiv: jo højere indtægt, jo lavere skatteprocent. Dette forhold fremgår meget klart af tabelbilag 37, hvor formuerne i skifterne 1650-60 er grupperet efter skatteansættelsen og denne sat i relation til tallene for boernes formue og overskud. Man får da en skala, om end noget springende, fra boer, hvis ejere var ansat til 2 sk., svarende til 1,3% af det samlede bo, til boer, hvis ejere var ansat til 72 sk., svarende til 0,2% af det samlede bo. Ser man på boernes overskud, bliver forholdene også hér endnu grellere, med en skala fra 9,1%, for boer ansat til 2 sk., til 0,3%, for boer ansat til 72 sk.

Tabel 84. *Beskatningen af forskellige erhvervsgrupper, set på baggrund af formuer ifølge skifter fra Ribe 1650-60.*

Erhvervsgrupper	Skattebestemte skifter	Samlet skatteansættelse sk.	Løssøresldr.	Ejendomme sldr.	Bo ialt Sldr.	Skat %	Over-skud sldr.	Skat %
Købmænd	54	798	39.656	62.797	200.012	0,4	133.336	0,6
heraf <i>bm</i>								
og <i>rådm</i>	7	252	14.784	39.087	139.250	0,2	80.255	0,3
Guldsmede	1	6	191	540	731	0,8	17	35,2
Skippere	8	94	2.867	4.582	9.031	1,0	6.843	1,4
Håndværkere	57	282	9.763	9.621	20.610	1,4	9.463	3,0
Øvrige	22	76	2.883	2.786	7.346	1,0	4.167	1,8
Uangivet	26	94	2.550	2.610	6.143	1,5	2.968	3,2
I alt	168	1.350	57.910	82.936	243.873	0,6	156.794	0,9
Gennemsnit		8	372	497	1.449		933	
Ikke skattebestemt	47	x	5.539	3.235	10.803		5.039	
Skattefri	4	0	1.511	1.615	5.367		2.567	
Skifter i alt	219		64.960	87.786	260.043		164.400	

Anm.: Yderligere syv skifter er ikke medtaget på grund af ufuldstændighed og to, fordi de er efter fremmede (udenbys gejstlige). *Bo i alt* omfatter foruden de anførte grupper *Løssøre* og *Ejendomme* også *Erhvervsinvesteringer* (der hér er udtaget af *Løssøre*) og *Tilgodehavender i gælds- og pantebreve*, jfr. tabelbilag 32 og 35.

Kilde: Tabelbilag 32.

I talrige tilfælde kan man i skattelisterne finde konkrete personer, håndværkere, daglejere o.a., hvis arbejds løn man kender fra kæmnerregnskaberne; i

Tabel 85. *Beskatningen af håndværkere og arbejdere, set på baggrund af arbejds lønninger 1640 og 1650.*

	Antal personer som grundlag	Gennemsnitlig dagløn i sk.	Beregnet årsløn i sldr.	Gennemsnitlig skatteansættelse	Faktisk skat i sldr.	Beskatningspct.
1640						
Murmestre	4	26,0	120	2,0	1,5	1,3
Tømmermd.	4	23,5	110	2,0	1,5	1,4
Karle	10	16,2	76	2,2	1,7	2,2
1650						
Murmestre	5	28,0	130	4,4	4,1	3,2
Snedkere	3	26,0	120	4,0	3,8	3,2
Tømmermd.	5	26,0	120	5,0	4,7	3,9

Kilde: *Kmrgsk* og *sktl* 1640 og 1650.

sådanne tilfælde kan man temmelig nøje bestemme beskatningsniveauet (jfr. tabel 85).

Man ser her for håndværkere en faktisk beskatning på 1,3-1,4% i 1640, 3,2% i 1650, for karle en endnu højere beskatning, 2,2% i 1640. Det tunge skattetryk på de små indtægter fremgår klart, når man foretager en tilsvarende beregning for borgmester Hans Friis; ved en sandsynlig årsindtægt på 1.400 sldr. var hans beskatningsprocent begge de nævnte år ca. 4,7.

Skatteudskrivningen for de velhavende var ikke tyngende; men dog ser man dem forsøge at slippe så let, som de kunne: man snød ved opgivelsen af formue til formueskat og med den øgede skatteudskrivning fra 1620'erne fulgte et stadigt fald i skattetaksationen for de højstbeskattede.⁸

Var de store købmænd forholdsvis langt mindre tyngende beskattet end byens små borgere, så finder man sikkert ikke forklaringen alene i borgmestre og råds og 24 mænds ligning, i de mere skønnede skattetaksationer for de store skatteydere, i den manglende forståelse for, at de store indtægter og formuer burde bære deres proportionale del af byrderne. De store købmænd har formentlig også kunnet lægge et slør over indtægts- og formueforhold. Det ser man for Hans Friis' vedkommende i 1647, da der blev udskrevet en skat på 2% af penge på rente, altså pengeformuer. Hans Friis' pengeformue var da meget betydelig, og den var en del større, end han ville være ved. Kun seks personer i hele Riberhus len betalte nævnte år denne skat: lensmanden Gregers Krabbe, fire personer, der vistnok var bønder og – Hans Friis. Han står noteret for et beløb på 20 rdl., hvilket skulle svare til en pengeformue på 1.500 sldr. Som det fremgår af tabelbilag 47 var hans pengeformue på rente i 1647 – 17.045 sldr. Han betalte altså kun en ellevtedel af den skat, han skulle have betalt. Men noget lignende har sikkert gjort sig gældende for lensmanden; han betalte en skat, der svarede til en formue på 9.500 sldr.; ved sin død otte år senere havde han en gælds- og pantebrevsformue på 82.500 sldr.⁹

Tungest beskattet var de laveste indtægter, tjenstefolkenes. Siden 1629 blev der opkrævet en særlig skat, mandtalspenge, af borgerskabets tjenstefolk; i hvert fald i 1652 var denne skat sat til $\frac{1}{4}$ af den faste årsløn. Tager man hensyn til værdien af kost og logi og sætter denne til 50 sldr. årligt, og beregner man på grundlag af en almindelig forekommende tjenestepigeårs-løn på 4 sldr., får man en reel beskatning på næsten 2%, hvilket gjaldt ikke blot i tunge skatteår.¹⁰

Den tids skattesystem vendte altså i uhyggelig grad den tunge ende nedad. Adskillige personer, som skattemisterne selv betegner som »fattige«, »arme«, »i armod«, er takseret til 2 sk., mens byens mest velstående blot var takseret til det 36-40-50-dobbelte. I 1619 havde kongen i et brev til lensmændene om en skat af købstæderne befalet dem at have tilsyn med, at alt gik

ligeligt til, og at den rige hjalp den fattige. Man må sige, at dette ikke er blevet efterlevet.¹¹

Som vi har set, havde man en degressiv skat, fremkommet ved, at ligningstallene for de enkelte borgere var forholdsvis mindre, jo højere deres indtægter og formuer var. En enkelt gang havde man dog tilløb til en progressiv skat, hvilket viser, at man *var* klar over problemet. Ved opkrævnin-gen af skatten på grundlag af skattelisten 9/12 1638 benyttede man ikke som sædvanligt et bestemt faktortall, f.eks. 6, for alle skatteyderne; men det blev bestemt, at skatteyderne takseret til 2-4 sk., »2-4 skillingsmænd«, skulle give 0 sk., 6-8-skillingsmænd skulle af hver skilling give 6 sk., 10-20-skillings-mænd 15 sk., 22-32-skillingsmænd 23 og 34-skillingsmænd og derover 31 sk. af hver skilling, de var takseret til. Herved kom de rige altså til at betale godt fem gange så meget efter takseringerne som de lavest takserede, hvil- ket i nogen grad udjævnede degressionen i skattetakseringstallene. Men det skulle blive et isoleret tilfælde.¹²

Det er ovenfor fremhævet, at skattelisterne personer takseret til to og fire skilling har været de fattige. Den hjerteløse beskatning af de ubemidle- de fremgår af en række personkarakteristikker i et mandtal på borgerskabet i Ribe fra ca. 1660. Om Peder Haderslevs kone hedder det: »en fattig enke, bruger ingen borgerlig næring, bor i lejebod og ligger ikkun for 3 mk. dansk i kvartalsskatte-erne«; om Jep Bøvl siges der: »Har været vognmand, men formedelst armod kan ingen heste holde, ligger for 3 mk. udi kvartalsskat- ten«; og om Jørgen Kamonis: »En arbejds-karl, er lagt for at give årligen 4 mk. dansk i skat, men formedelst hans armod kan det ej længere udstå.«¹³

Et af adelens vigtigste og fornemste privilegier var skattefriheden. Store indtægter blev endnu større ved ikke at skulle svare skat. Her kom dog udviklingen i 1600-årene til at spille ind. På grund af kronens finansielle vanskeligheder, kongens kostbare udenrigspolitik og flere katastrofesituati- oner under krigene måtte rigsrådet fra 1626 adskillige gange gå med til at bevilge skatter også af adelen. Der kunne da blive tale om f.eks. en 2% formueskat og betaling af $\frac{1}{4}$ rdl. pr. td. htk., hvilket sidste svarer til en beskatning af godsindtægterne på ca. 8-17%.¹⁴

13.12. Offentlige ydelser: Det offentliges budget og faciliteter

Ved offentlige faciliteter skulle forstås indretninger og goder, der i lige grad kommer alle borgere til gode, i hvert fald i den udstrækning, den enkelte har behov for det. Finansieringen af disse indretninger og goder kan aflæses i byens regnskaber.

Allerede den skæve skattefordeling måtte medføre at de hårdestbeskatte-

de, de mindrebemidlede, kom til at betale en uforholdsmæssig stor del af de offentlige faciliteter. Endda viser en analyse af forholdene omkring disse, at det var de mindrebemidlede, der havde mindst gavn af disse faciliteter, der omfattede bygninger, anlæg, personale m.m. til opretholdelse af bysamfundet.

Af pengemester- og kærnerregnskaberne får man et ganske godt indtryk af bysamfundets fælles indtægter og udgifter og disses fordeling på forskellige områder. Materialet er enormt og vanskeligt håndterligt, fordi man ikke havde nogen kontoopdeling, men ofte opstillede regnskaberne ret vilkårligt år for år. Vi må nøjes med at se på enkelte regnskabsår, og her er valgt årene 1580, 1620 og 1640 (tabelbilag 62-63). Hovedindtægterne stammede fra skatter og eng- og markleje, idet leje af teglgårdene, husleje m.m., stadepenge i markederne, borgerskabspenge, bøder og jordskyld blot udgjorde mindre poster. Af udgifterne gik langt størsteparten til skatter til regeringen i København, til vedligeholdelse af bygninger og anlæg og til embedslønninger, idet transportomkostninger, rejseudgifter, gaver (og bestikkelser) m.m. kun spillede en ringe rolle. Det springer i øjnene, at det offentlige ikke havde udgifter til senere så vigtige områder som sundheds- og skolevæsen (når bortses fra latinskolen) og næppe til offentlig forsorg eller fattigvæsen, idet sidstnævntes opgaver i nogen udstrækning blev varetaget gennem godgørenhed og opsparede kapitaler fra gaver.

Bag regnskabernes mange tal skjuler sig en ikke ubetydelig virksomhed udøvet ved og gennem en række anlæg, bygninger og personer. Byens faciliteter omfattede især en række anlæg til fremme af handelen. Langs åens vestbred nord for Storegade lå Skibbroen; en kajplads, hvor indenbys og fremmede skuder og både og byens pramme kunne lægge til. Ved Skibbroen lå i hvert fald siden 1560 byens kran, hvormed købmænd o.a. kunne få deres gods og varer indladet og udlosset af fartøjer ved broen. Kranen bestod af et hus med tegltag; den havde et vindereb og tre lænker og to stålhager med jernkæder; af kranen betaltes bestemte takster. Ved kranen lå vægthuset, hvortil en dør førte fra kranen; her stod en kobbervægt med tre stenlodder. Sådanne store byvægte kendes også fra andre nordeuropæiske byer.¹

Kranen og vægten benyttedes hovedsagelig af byens købmænd, især borgmestre og rådmænd, der her fik bragt pakker, vin- og øltønder, tømmerlast, salt- og sildelast, humlesække m.m. fra skuder i havnen og fik offentlig vejning af deres varer (tabel 86-87).

Af vital betydning for omsætningen var byens pramme, således som vi tidligere har set. Ingen private, selv ikke de største købmænd, anskaffede sig før 1650'erne deres egne pramme, og man var således henvist til byens. En række købmænd ses som lejere af prammene, men enkelte dominerede (jfr. tabel 34). Formentlig har købmændene haft stor fordel af at kunne leje disse pramme; nyanskaffelses- og vedligeholdelsesomkostningerne var betydeli-

Tabel 86. *Brugerne af byens kran 1633 og 1638, fordelt på erhvervsgrupper med angivelse af kranpengebeløb: a = antal personer, b = beløb i sk.*

Brugere	1633		1638	
	a	b	a	b
Ribe				
købmænd				
borgm. og råd	6	94	9	156
øvrige	8	76	4	104
skippere			3	112
uangivet	1	8	1	16
Fremmede				
Rømø-skipper			1	8
Kolding-skipper			1	32
Husumkøbmænd	1	8		
I alt	16	186	19	428

Kilde: Hkmgsk 1633 og 1638.

Tabel 87. *Større brugere af byens vægt 1638, fordelt på erhvervsgrupper med angivelse af vægtpengebeløb: a = antal personer, b = beløb i sk.*

Brugere	1638	
	a	b
Købmænd		
borgm. og råd	9	648
øvrige	4	268
Skipper	3	96
I alt	16	1.012

Kilde: Hkmgsk 1638, de samlede poster for større brugere sidst under vægtpenge.

ge. I 1650 mistede de imidlertid denne fordel; prammene må være gået til; i 1655 solgtes »byens den gamle pram, som ikke var dygtig længer at bruges.«²

Ikke ubetydelige beløb gik til opretholdelse af et system af sømærker til hjælp for skibsfarten i det lavvandede vadehav. På dybene, Reden og Hvidding Nakke, udlagdes søtønder, og kabers placeredes på flere havsande og på Bjerge på Sønderho, hvor placeringsstedet forbedredes med ris, lyng, tang og sadder (græstørv).³

Faciliteterne til fremme af handelen var mange og kostbare; men byen ejede også flere huse til brug for byens administration, dens embedsmænd m.m., nemlig rådhuset med fængslet og et stenhus i Bøddelgade, flere boder til udlejning og en række præsteresidenser. Rådhuset lå fra før 1448 på Grønnegades østside, kun ved to huse skilt fra Torvet. Det omfattede egentlig tre grundmurede gotiske gavlhuse ved siden af hinanden. I det sydligste var den

store rådhus, brugt til borgerforsamlinger og fester, bl.a. bryllupper; i det mellemste hus fandtes rådkammeret, hvor borgmestre og råd holdt møder; i det nordligste var i underetagen byens vinkælder. Af de tre gavlhuse var de to sydligste i tre etager, det nordligste i én; husene havde kamtakke gavle, der var overstrøget med brunrødt.⁴

Udgifterne til vedligeholdelse af dele af kommunikationsnettet, som broerne, kunne være betydelige. Møllebroerne, Hundegades bro, Sønderportsgades bro, Nybro, den i 1573 opførte nye bro over Tved Å nordøst for byen var spinkle træbroer, der let blev beskadiget eller bortrevet ved de hyppige stormfloder. I tilslutning til Nybro var der på begge sider opført store vej-dæmninger, og her nødvendiggjorde stormfloderne flere gange kostbare påkørsler af tusindvis af læs jord og sand.⁵ Også den store dæmning til værn mod oversvømmelser syd for byen påførte det offentlige budget store udgifter til vedligeholdelse. Ganske vist betalte ejerne af byens husenge et årligt beløb, damskiftepenge, til vedligeholdelse af de enkelte stykker, skifter, af dammen, dæmningen; men formentlig har disse indtægter ikke kunnet dække reparationsudgifterne; i hvert fald forekommer sådanne udgifter i byens regnskaber.⁶

Selv om lønningerne til mange af byens embedsmænd ikke var høje, spillede lønudgifterne alligevel en rolle på budgettet. En del af embedsmændene har vel været til gavn for bysamfundet som helhed; men andre, som kranmesteren (havnekammeren), stadsbudene, byfogeden, har, ligesom den virksomhed, de drev, især været til gavn for de få.

En del af byens udgifter gik til formål, som den store gruppe af småskatteydere på forhånd var udelukket fra at nyde godt af. Det gælder omkostningerne til et skyttehus med skydeskive på Skt. Peders kirkegård. Det gælder det store service i tin og træ, som fandtes på rådhuset til brug ved bl.a. bryllupsfester; de mindre bemidlede har aldrig haft råd til sådanne fester og slet ikke i et omfang svarende til 74 tinfade, 146 tintallerkener osv.; og med luksusforordningen af 1624 var det ligefrem forbudt håndværkere at holde bryllup på byens rådhus.⁷

Ikke ubetydelige beløb af byens midler gik til bestikkelse af socialt højtstående personer. Foræringerne til lensmanden på Riberhus er tidligere omtalt. En del udgifter i forbindelse med magistratens varetagelse af »byen«s interesser har også kun været et gavn for en mindre del af befolkningen. Det gælder magistratsmedlemmers kostbare rejser til andre købstæder eller til København til forhandlinger med andre magistrater eller kongen om byens handelsrettigheder, der som helhed blot har kunnet udnyttes af et fåtal og alene er kommet disse til gavn.⁸

Et samlet overblik over vigtige poster i bysamfundets indtægter og udgifter kan man i nogen grad få af det hér bearbejdede materiale. Pengemesterregnskaberne fra 1570 til 1660 viser samlede indtægter på ca. 148.000 rdl.

(tabelbilag 85.1), hvortil kommer de forholdsvis mindre betydende indtægter i kærnerregnskaberne fra jordskyld, husleje af byens boder, stadepege og borgerskabspege (1570-77 og 1583-93), havnekærnerregnskabernes indtægter (tabelbilag 87-88) og Reviertoldindtægterne 1639-60 (tabelbilag 92) samt Gildens, Blokpengenes og 1630-fattigordningens indtægter (tabelbilag 67.1, 68-69 og 69). I alt bliver der næppe tale om meget mere end ca. 213.000 rdl. Af dette beløb er der gået ca. 110.000 rdl. til skatter til regeringen i København og til fjendtlige besættelsesstyrker, ca. 46.000 rdl. til fattigunderstøttelser og ca. 57.000 rdl. til byens udgifter til byggerier og anlæg, vedligeholdelse, lønninger m.m. Tallene vidner om den »offentlige« sektors ringe betydning, sammenlignet med tal for købmænds omsætning og formuer, samt om vægten af regeringens og fjenders skatteudskrivning.⁹

13.13 Retsvæsenet

Retsvæsenet fungerede i byen gennem bytinget og rådstueretten, på landet i Ribe stift gennem 31 herredsting og 22 birketing og i stiftets seks øvrige købstæder gennem lige så mange byting og rådstueretter.

På bytinget udøvedes domsmyndigheden af byfogeden, i rådstueretten af borgmestre og råd. Det har været hævdet, at mens bytinget beskæftigede sig med kriminelle forhold, som mord, drab, trolddom, tyveri og lignende samt tinglæsning af salgs- og pantebreve, skøder, domsafgørelser m.m. ligesom opbud af købstadjord til salg, tog rådstueretten sig af formynderskabssager og sager vedrørende købmændskab og handel. Forholdet mellem de to domstole har dog været diskuteret, og det er et spørgsmål, om man overhovedet skal vente at finde nogen konsekvens i datidens praksis. Endda havde en forordning af 1636 trukket et skel mellem på den ene side byfogedens og bytingets retslige kompetence, på den anden side borgmestre og råds og rådstuerettens; det blev forbudt byfogeder at være medlem af byens råd, en dobbeltstilling, der kan have været uheldig.¹

I Ribe havde rådstueretten en særlig stilling, idet den i lighed med rådstueretten i nogle få andre købstæder, København og Malmø, fra 1649 også Odense, var overret i forhold til bytinget, således at den var appelinstans fra dette, uden om landstinget.²

Af de 31 herredsting og 22 birketing på landet i Ribe stift lå henholdsvis fem og otte i Riberhus len; dette omfattede herrederne Vester Horne, Skast, Gørding og Malt, to kongelige og to adelige birker, hvortil kommer det under Riberhus hørende Møgeltønder len, omfattende Lø herred og fire kongelige birker. På lignende måde, men måske ikke helt så forviklet, var den øvrige del af stiftet inddelt i retskredse, herreder og kongelige og adelige birker med tingsteder, herreds- og birketing. I de ti adelige birker havde private, de adelige godsejere, erhvervet ikke blot hals- og håndsretten,

afstraffelsesretten, men også domsmagten; private indsatte her selv birkedommere, der dømte ret og uret, hvilket i flere tilfælde måtte få højst uheldige følger for retfærdigheden.³

I retten var handlingen præget af skriftlige indlæg. Parterne eller deres fuldmægtige eller prokuratorer mødte vel frem, og man benyttede vel vidner og nævninge; men parternes indlæg fremførtes ofte i form af dokumenter, der blev »læst og påskrevet«, det sidste som bevis på, at de havde været fremlagt i retten. Derfor kunne magister Johan Pouch i november 1659 gennem sin prokurator Cornelius Ditlevsen i retten udtrykke sin højeste foragt over for halvbroderen, dr. Ludvig Pouchs indlæg ved dennes fuldmægtig i deres arvestrid med en bemærkning om, at det ikke kom hovedsagen ved, han måtte lige så gerne tørre sin rumpe dermed.⁴

I en by af Ribes størrelse har det været nødvendigt at holde byting ganske jævnlige. For året 1640 kan man optælle i alt 96 tingdage; i januar havde man juleferie, og i december afholdtes ikke ting, men i årets øvrige ti måneder holdt man ting på de fleste lørdage, på mange mandage og tirsdage og på en del onsdage og torsdage, hvorimod fredage og søndage var tingfri. Tingdagene fordelte sig ret jævnt på de ti måneder, dog havde juni blot fem tingdage, mens februar havde 12, marts 13 og november 16, alt vel under hensyn til det antal sager, der skulle føres, sager, der trak i langdrag osv.⁵

Retsvæsenet blev gennem byens lønninger til byfoged, byskriver, stadsbude m.fl. og gennem udgifter til vedligeholdelse af byting, rådstue m.m. betalt af det offentlige. Ser man nærmere på retssagerne, deres parter og indhold, vil man imidlertid finde, at ikke alle befolkningsgrupper havde lige megen gavn af retsvæsenet; det blev væsentligst udnyttet af nogle få.

En analyse af retssagerne ved bytinget i 1640 og ved rådstueretten 1634-46 (tabel 88) viser, at af de 223 sager ved bytinget, eller rettere, indførsler i bytingbogen, angik hele 80 eller mere end en tredjedel gældsforhold, 30 ejendomssalg og 26 hekseforfølgelser, mens de øvrige fordeler sig på en lang række forhold, der hver især kun forekommer få gange. Tilsvarende var af rådstuerettens 47 sager hele 22 om gældsforhold, de resterende om en række forhold, der kun optræder enkelte gange.

Allerede den store overvægt af gælds- og ejendomssager lader formode, at det måtte være samfundets små besiddende grupper, der især har benyttet retsmaskineriet, og en analyse viser da også dette. I de 80 indførsler i bytingbogen vedrørende gæld, ifølge købmændsbøger og gældsbreve, for husleje m.m., ser man (tabel 89) især købmænd rejse gældssager imod håndværkere, enlige kvinder og bønder, og svarende hertil har man for sagsøgerne en gennemsnitlig skatteansættelse på 27,3 sk., for de sagsøgte på 4,9 sk.⁶ Tilsvarende ser man i de 30 ejendomshandelssager væsentligst gejstlige, borgmestre og rådmænd og købmænd som købere eller sælgere af huse og

Tabel 88. *Sager (indførsler i tingbogen) ved Ribe byret 1640 og Ribe rådstueret 1634-46.*

	Byretten	Rådstueretten
1. Administrative bestemmelser	1	
2. Arveafkald	8	
3. Arvesager	1	
4. Bygnings- og hegnssyn	4	1
5. Dokumentfalsk		1
6. Drabssager		2
7. Efterlysninger	1	
8. Ejendomssager	3	2
9. Ejendomssalg (salg, skødning)	30	
10. Ejendomsvurderinger	10	
11. Erstatningssager		1
12. Forbud	1	
13. Forpligt	2	
14. Fæstesager	2	
15. Gældssager	80	22
16. Gåen fra arv og gæld	5	
17. Hekseprocesser	26	6
18. Hærværk	1	
19. Injuriesager	5	2
20. Lovbydelser af ejendom	5	
21. Lysen i kuld og køn	1	
22. Pantevurderinger	3	
23. Procesforhold		6
24. Regnskabssager	2	
25. Rettergangsfejl		1
26. Servitutter	1	
27. Skudsmål	1	
28. Stokkenævn	1	
29. Søtransportsager		1
30. Tingsvidner	1	
31. Toldbedragerier		2
32. Trætter	1	
33. Tyverier	3	
34. Varsel	4	
35. Voldgift	1	
36. Voldgiftsmænd udtaget	1	
37. Voldssager	5	
38. Vægemål, afkald	2	
39. Ægteskabssager	1	
40. Diverse	7	
41. Opgivet, udstreget	3	
	223	47

Anm.: Om byretssagernes form kan anføres, idet de øvrige giver sig selv: 3.: vidneforklaring. – 8.: forbud 1, fordeling 1, vidneforklaring 1. – 9.: skødning/salg 29, sagsøgning 1. – 14.: varsel 1, vidneforklaring 1. – 15.: dom 33, fordeling 20, forlig 1, pantsættelse 4, sagsøgning 5, stævning 1, tinglysning af gæld 2, tinglysning af gæld mod pant 12, varsel 2. – 17.: forbud 1, fremæskning 3, fængselskrav 1, krav om efterkommelse af dom 1, nævninge 1, sigtelse 1, skudsmål 1, spørgsmål 7, tingsvidne 1, vidneforklaring 9. – 19.: forlig 1, vidneforklaring 3, uangivet 1. – 24.: samtykke 1, vidneforklaring 1. – 32.: forlig 1. – 33.: vidneforklaringer 3. – 37.: dom 1, sagsøgning 1, tovsed 1, vidneforklaring 1, syn 1. – 39.: tingsvidne 1. – 40.: tingsvidne 1, vidneforklaring 2, uangivet 4.

Kilde: Tb 1640 og Rådstb 1634-46.

Tabel 89. *Sagsøgere og sagsøgte ved Ribe byting 1640, fordelt efter erhvervsgrupper.*

	Gældssager		Ejendoms- handelssager: købere og sælgere
	sag- søgere	sag- søgte	
Adelige	2		
Gejstlige	8	3	10
Borgmestre og rådmænd	11	3	6
Købmænd	31	18	17
Købmandsenker	3	2	
Guldsmede		1	
Skipper	2	1	2
Håndværkere	4	12	7
Øvrige	9	9	8
Uangivne	5	23	12
Bønder	2	22	
Hospitalet	1		
Domkirken	1		
Byen	1		
I alt	80	94	62

Kilde: Tb 1640.

havelodder, med en gennemsnitlig skatteansættelse på 18,4 sk., altså væsentlig over gennemsnittet for samtlige skatteborgere dette år på 5,2 sk.

I en række sager om vold, injurier, ejendomme, pantevurderinger, forpligtelser, fæste, tyveri m.m., i alt 47, ser man igen især gejstlige og købmænd over for håndværkere og bønder, med skattegennemsnit for de borgerlige sagsøgere på 20,5 sk., for de borgerlige sagsøgte på 4,5 sk. I de mange indførsler vedrørende hekseprocesser ser man, som senere skildret, dels lavtbeskattede eller fattige sagsøgere (eller anklagere) og sagsøgte fra mellemklassen, dels både lavtbeskattede eller fattige sagsøgere og sagsøgte. Og i en række sager, 36 i alt, hvor der ikke forekommer nogen modpart, som ejendomsvurderinger, lovbydelser (ejendomme udbudt til salg), arveafkald (efter modtaget arv), kvitteringer for værgemål, lysninger i kuld og køn (af børn født uden for ægteskab), syn og skudsmål samt sager, hvor personer går fra arv og gæld, ser man især velstående benytte sig af retsapparatet, idet dog de sidstnævnte sager, hvor arvinger går fra arv og gæld, naturligvis vedrører lavtbeskattede; for de førstnævnte har man et skattegennemsnit på 25 sk. Ser man på alle sagerne under ét, med undtagelse af hekseforfølgelserne, finder man for sagsøgerne og for dem, der bruger retten, en skattegennemsnitsansættelse på 22,4, for de sagsøgte på 4,8 sk. Retsvæsenet har især været brugt af de besiddende, over for de mindre besiddende eller i administrationen af deres besiddelser. At man i 1600årene begyndte at bru-

ge honorarlønnede prokuratorer, har blot yderligere fremmet dette forhold.⁷

På denne baggrund har det måske været af betydning, at byfogeden, dommeren på bytinget, har hørt til byens velstående lag. Af de 12 byfogeder fra årene 1550-1660 var hele fire rådmænd, i hvert fald syv hørte til blandt de 24 mænd, én var tillige overformynder og tre havde været herskabsfogeder, også betegnet kongens foged. Og selv om familieforholdene ikke altid er godt oplyst, ses tre af byfogederne at have været sønner af medlemmer af de 24 mænd, én af en rådmand, og én var gift med en datter af et medlem af de 24 mænd, to med døtre af rådmænd.

For dem, der som tinghørere eller stokkemænd blot overværede og bevidnede, hvad der skete på tinget, ser man ikke samme eksklusivitet. Men de har heller ikke haft nogen indflydelse på rettens afgørelser, de har blot skullet bevidne dem. I februar-marts måneder 1640 ser man 97 forskellige personer fungere som tinghørere, idet de fleste, 58 personer, blot optræder én gang, kun 11 personer fem gange eller mere. Af de 97 personer var kun 38 sat til 8 sk. eller mere. Gennemsnittet for samtlige var 9,4 sk., og svarende hertil var da også kun 25 købmænd, 31 håndværkere. Som vidner til, hvad der skete på bytinget, fik håndværkerne lov at spille en rolle.

Som det fremgår, var gældssager langt den største gruppe sager, både ved rådsstueretten og bytinget. Det drejede sig især om sager, hvor den sagsøgte skyldner blev forvundet eller fordelt, dvs. på en måde sat uden for samfundet, indtil han betalte; dels om sager, hvor skyldneren led tag og nam, dvs. kreditor fik ret til at foretage udlæg hos vedkommende; gældsfængsel, derimod, forekom sjældent.⁸

Retsmaskineriet kunne være et dyrt bekendtskab for dem, der ikke var besiddende. En person, der hørte til de lavest beskattede i byen, skyldte en borgmester det meget betydelige beløb af 350 sldr. på sit hus, ifølge et pantebrev; han blev dømt i 1630 og 1631 og havde i 1642 ført sag i tre år, vel for at vinde tid; for den langvarige unyttige trætte måtte han bøde, og han blev yderligere krævet for brevpenge, rådstuedomme, tingsdomme, synsvidner, tingsvidner og varselpenge – man har alle dage haft mange takster på dette område.⁹

Det lille antal sager vedrørende tyverier kan virke overraskende, hvad enten forholdet nu skyldes manglende opklaring, de strenge straffes afskrækkende virkning eller tilbageholdenhed med sagsøgen på grund af de hårde straffe.

13.14 Uddannelse og analfabetisme

Med uddannelsen skabtes et stort skel gennem befolkningen, der omfattede en mindre, veluddannet del og størstedelen, der var uden uddannelse.

Uddannelsessystemet i Ribe omfattede to danske skoler, domskolen og lærepladserne hos købmænd og håndværkere samt privatundervisning hos præster o.a., hvortil sluttede sig universitetet i København og en del udenlandske universiteter samt skoler i byer som Hamborg, Lybeck og Lüneburg.

Formentlig var det kun en lille del af befolkningen, der fik en blot lidt mere omfattende uddannelse. Af papirer og dokumenter, der har skullet underskrives af flere personer fremgår, at talrige personer end ikke har kunnet skrive deres eget navn når de skulle underskrive en skifteregistrering, deres konto i en købmandsbog, et tingsvidne.

En betragtning af underskrifterne på ti skifteregistreringer fra 1660 kan give et vagt begreb om skrivekyndigheden. De ti skifter har i alt 52 underskrifter, heraf 11 i form af mærker, foretaget af i alt 36 personer. Af disse har 24 underskrevet med navn, ni med mærke, mens tre ikke har underskrevet. Men udsnittet er ikke repræsentativt for befolkningen; der mangler helt kvinder, idet disse som umyndige kun sjældent optræder som underskrivere ved skifter; og som vurderingsmænd, måske også som værger, har vel især de bedrestillede og de bedreuddannede fungeret. Formentlig har mere end ni ud af 33 personer været analfabeter, hvilket også synes antydnet ved en analyse af de her betragtede 33 personers erhverv. Fem købmænd underskrev med navn, én med mærke; to guldsmede og to skippere skrev alle med navn, den ene af guldsmedene dog meget dårligt; fire håndværkere underskrev med navn, fire, alle skomagere, med mærke; syv med andre erhverv (gæstgiveri, fhv. udrider, væver, medikus, byfoged, byskriver og uangivet, dvs. sandsynligvis rentier) underskrev med navn, mens én (en væver) benyttede mærke, ligesom også en bonde og to uangivne, idet atter fire uangivne kunne skrive deres navn. Tallene er små; men det er næppe tilfældigt, at håndværkerne dominerede blandt dem, der ikke kunne skrive; tilsvarende var den gennemsnitlige skatteansættelse for 16 af de skrivende, der er fundet i skattelisten, 15 sk., mens den for de seks ikke-skrivende, der findes i skattelisten, var 7 sk. Disse træk antyder formentlig forholdene omkring rekrutteringen til skolen, som vi om lidt skal se.¹

De forhold, der her er iagttaget, svarer ganske godt til dem, Gustav Bang på grundlag af underskrifter ved kirkebøgers forloverattester har fundet for tre købstadsogne (Randers, Slagelse Skt. Mikkels og Helsingør Skt. Olai) og fem landsogne (tre sjællandske, to fynske). I byerne skulle ca. 40% af de voksne mandlige indbyggere være ude af stand til at skrive deres eget navn, på landet ca. 85%. På grundlag af det helsingørske materiale kan han også iagttage en lagdeling i bybefolkningen med hensyn til skrivekyndighed: blandt overklassens forlovende, handlende, embedsmænd, skolemestre, officerer, var der ingen analfabeter; blandt middelstanden, hvortil han regner håndværkere, underofficerer, lavere bestillingsmænd, var 37% analfabeter;

og blandt underklassen, skippere, fiskere, færgemænd, dragere, skytter, pligtskarle, 59%.²

Naturligvis har man haft forståelse for betydningen af en uddannelse. Men når en stor del af befolkningen ingen uddannelse fik, ligger forklaringen i økonomiske forhold. Selv en håndværkerlære kunne koste penge, hvortil kom, at læretiden var ulønnet. Det var ikke mærkeligt, at man ved værgemål eller skifte søgte at forpligte værgen eller den efterlevende ægtefælle eller dennes nye trolovede til at sørge for børnenes uddannelse, med løfte om at betale en søns eller datters underhold ikke blot med kost og klæder, men også med kristelig optugtelse og skoleløn; med løfte om et beløb til en søn »til ham til hjælp at sætte til en ærlig håndværk«, eller med løfte om ophold i hjemmet indtil en bestemt alder. Principielt har der været gode muligheder for den enkelte, således som det er formuleret i skiftet efter en skipperkone i 1659, hvor enkemanden lover for sin ældste søn – om en anden søn og en datter siges intet – at underholde ham »med god nødtørftig kost, klæder og anden god optugtelse, enten til skole eller et ærligt håndværk, hvortil han bedst kan have lyst, og gode venner kan synes han nem at være tjenlig.« Her synes uddannelsesvalget eller erhvervsvalget helt frit, endda faderen langt fra hørte til de bedrestillede. Men de økonomiske vilkår, vi kan iagttage gennem skifterne, er sådanne, at virkeligheden ofte, og det for de fleste, har været en ganske anden. Og på landet nævnes i skifterne sjældent skolegang.³

Det må have voldt vanskeligheder for analfabeter at klare sig også i den tids samfund. De har været hjælpeløse, nogle så meget, at det ikke engang har været muligt at føre deres hånd med pennen til en underskrift; i 1618 skulle købmanden Jens Rasmussen Rebslår (-ca. 1639) attestere sit tilsagn om et indskud i Ostindisk Kompagni; men det blev kun til et bomærke, og en skrivekyndig tilføjede: »Jens Rebslårs mærke, for han kan ikke skrive, som han selv skrev med sin egen hånd.« Når ligeledes skipper Peder Andersen i 1630'erne må underskrive sig med et usikkert prentet bomærke, så forstår man ikke, hvordan han kunne tage sig af fragtgods til transport, ordne toldsager osv. Næsten lige så meget kan det undre, at en håndværker kunne drive en forretning, med råvarelager, bestillinger, produktionstid, udestående fordringer osv., når han ikke kunne skrive. Det må sige noget om virksomhedens størrelse.

De to danske skoler i Ribe underviste i skrivning, regning og læsning. I realiteten har de vel fungeret som en art handelsskoler, skrive- og regneskoler, hvor man kunne få en værdifuld grunduddannelse til brug i erhvervslivet. De to skoler har også fungeret som børneskole, en forberedelse til domsskolen.⁴ Rekrutteringen til disse danske skoler får man et vist indtryk af gennem en analyse af den liste over tilgodehavender for skolebørn, som man finder i skiftet efter den danske skolemester Henrik Sørensen, der var skole-

mester fra 1642 til sin død i 1650 (tabel 90). Skiftet refererer skolemesterens bog med 35 tilgodehavender.⁵

Tabel 90. Tilgodehavender for undervisning i skolemester Henrik Sørensens skifte 1650.

Befolkningsgruppe	Antal	Heraf ikke i skatte- listen	Gnstl. skatte- ansættelse	Gnstl. gældsbeløb sldr.
Købmænd	9		18,2	1,1
Skipper	3		7,3	0,5
Håndværkere	12		5,5	1,4
Øvrige	3	1	7,0	0,4
Kvinder, enker	3	1	4,0	1,5
Gejstlige	2	2	x	4,5
Uangivet	3	2	6,0	2,1
I alt	35	6	9,5	1,9

Anm.: Personer i rubrikken *Heraf ikke i skattemlisten*, er ikke medtaget i beregningen af den gennemsnitlige skatteansættelse.

Kilde: Sk I 4.

Man ser, at købmændene har en forholdsvis større andel end deres andel i bybefolkningen, og den gennemsnitlige skatteansættelse for de personer, der havde børn i den danske skole og skyldte skolepenge, lå en del over gennemsnittet for byens skatteborgere som helhed. Endda rummer listen i skolemesterens skifte kun navne på personer, der ikke havde kunnet betale deres børns skolepenge; de *gode* betalere hører vi intet om. Der er næppe tvivl om, at det fortrinsvis har været de velstillede børn, der kom i skole.⁶

Dette fremgår også af en betragtning over skolepengenes størrelse. Et fattigregnskab fra 1637 viser, at der da af de fattiges penge blev betalt skolepenge for 24 drenge og en pige, der gik i Villum Pedersen Trellunds danske skole. Skolepengene var 4, 6, 7 eller 8 sk. pr. uge, beløb, der ville udgøre en betydelig del af en håndværkers ugeløn, der på den tid var på 120-156 sk. Alene af den grund må det have været begrænset, hvor stor en del af håndværkerbørnene der kunne komme i skole, og endnu mere må det gælde børnene af ufaglærte og enker.⁷

Børnenes alder ved skolegangens begyndelse er kun sporadisk oplyst. Man ser hér aldersangivelser for drenge på 4-8 år, for piger, på 3-6 år, med gennemsnit på 5 år. Også skoletidens længde er kun tilfældigt kendt. Af Hegelunds almanakker ses, at flere af døtrene har gået i skole mindst to-tre år, enkelte op til seks år; pigernes skolegang kunne dog fortsætte i en knipleskole eller en syskole; drengenes skolegang kunne vare op til 12-13 år,

afsluttet med flere års studieophold ved Københavns Universitet eller udenlandske universiteter⁸

To danske skoler i en by med indbyggertal og med (skole)huse i den størrelse, man havde, forekommer ikke at være meget. Endda synes der at have været rivalitet mellem skolemestrene og forsøg på at skabe monopol.⁹

Efter en kortere eller længere skolegang i skrive- og regneskole fulgte måske en lærlingeuddannelse som købmand, skipper eller håndværker eller overgang til latinskolen.

Skulle en købmand i 1600årene opbygge en større forretning, måtte han have et indgående kendskab til tidens komplicerede mål-, vægt- og møntsystemer; han skulle være fortrolig med varearter og kvaliteter inden for et meget bredt vareområde; og han måtte kunne føre forretningskorrespondance og opstille regnskaber. Han måtte have en ret vidtgående uddannelse i et samfund, hvor skoleuddannelse ikke var almindelig. Han måtte i lære som købmandsdræng; det kunne han komme hos en købmand i byen; men skulle han have en virkelig god uddannelse, måtte han til København eller til udlandet. Hans Friis var således i årene 1603-10 i lære hos den fremtrædende storkøbmand Thomas Lorck i København. Enkelte købmænd har haft en afvigende uddannelse, idet de tilsyneladende først har sigtet mod en gejstlig karriere.¹⁰ Det store flertal af byens handlende har imidlertid næppe haft en uddannelse, der lå meget ud over det, de kunne opnå ved at stå i lære hos en af byens købmænd; var det en af de større, har dette også kunnet give stor erfaring. Havde folk handelstalent, har de måske også blot selv kunnet begynde at handle.

Den uddannelse, skipper og søfolk fik, omtales ikke i kilderne; men fra udlandet vides, at skipperne var kvalificerede fagfolk med syv års lærlingeuddannelse bag sig.¹¹

Mens købmandsuddannelsen og formentlig også skipperuddannelsen var af syv års varighed, synes håndværkeruddannelsen at have været langt kortere. Man ser læretider for skomagere og skræddere på to år. Mens uddannelsen for skomagerdrengene tilsyneladende har været gratis og formentlig også i nogen grad er blevet betalt gennem lærlingens arbejde, kunne en skræddermester få 18-20 sldr., et ganske betydeligt beløb, for sin lærevirksomhed foruden fordelene ved drengens arbejde.¹² Andre lav kan have haft læretid af anden varighed. Senere synes læretiden for i hvert fald skomagerne at være blevet sat op, idet skomagernes lavsartikler fra 1633 fastsætter en læretid for drenge på tre år.¹³

Ligesom det gjaldt for købsvendene, synes adskillige håndværkssvende ikke at have slået sig ned i Ribe efter endt uddannelse. Måske har konkurrencen været for stor, måske er de døde i deres lærepladser.¹⁴

Efter læretiden blev drengen svend, og lavsartiklerne bestemte, at han

derefter skulle arbejde en tid som svend, gerne 3-4 år samt et år som mestersvend, før han kunne få tilladelse til at blive mester. Indtil 1613 var det fastsat, at svenden skulle udføre et mesterstykke; men denne bestemmelse blev ophævet sammen med lavene dette år og blev ikke genindført, da man i 1621 i realiteten igen fik indført lavene.¹⁵

I en del tilfælde blev velstående folks børn sendt til skrive- og regneskoler i udlandet, i Hamborg, i Lybeck, i Lüneburg. Måske var disse skolars uddannelse mere udviklet end de danske; men i hvert fald medførte skolegangen hér et godt kendskab til tysk, hvilket kunne være yderst nyttigt for større købmænd, der skulle drive import- og eksporthandel på Hamborg, Lybeck o.a. tyske byer. Det har dog været bekosteligt at holde børn i skole på denne måde.¹⁶

For de velstående borgere har der været yderligere en mulighed, udover de to danske skoler, domskolen og skrive- og regneskoler i udlandet, når de ønskede deres børn undervist med henblik på en handelsuddannelse: de kunne sende dem til privatundervisning hos byens gejstlige. Hér var ikke tale om hold, så det blev en meget kostbar undervisning. Med deres familieforbindelser har de store købmænd ligeledes kendt gejstlige uden for Ribe, der kunne påtage sig undervisning.¹⁷

Domskolen lå på sydsiden af Grydergade (dengang Gråbrødregade), op til hjørnehuset ud til Skolegade; dette hjørnehus og huset i Skolegade syd herfor var boliger for de fem hørere.¹⁸ Blandt latinskoleeleverne finder man, især i 1500årene, flere adelige, ligesom ved andre danske latinskoler (tabel 91). I Ribe domskole var der flere adelige i 1560-70erne og i 1600årenes første årti, derefter blot to, en tendens, man ser for hele landet, sikkert sammenhængende med adelens voksende eksklusivitet, dens sociale isolation i fornemhed. Til gengæld var der mange latinskoleelever fra borgerstanden og gejstligheden, i byen som på landet, ligesom fra bondestanden.¹⁹ Talopgivelserne for det samlede antal latinskoleelever i 1500-1600årene synes noget usikre. At der, som Peder Palladius oplyser, skulle have været 700 disciple i begyndelsen af 1500årene, forekommer ret usandsynligt. Af en række regnskaber over uddelinger til fattige disciple fra slutningen af 1500-årene og fra 1600årene kan man se, hvor mange elever der fik understøttelse (tabel 92). Det drejede sig 1594-1600 om mellem 102 og 141 elever, idet de understøttede førstnævnte år udgjorde henved en tredjedel af det samlede elevtal. Alligevel kendes fra perioden 1570-1660 blot navnene på godt 500, der er dimitteret fra skolen (tabel 93), idet intet årti viser mere end ca. 80 studenter i alt. Mange må være gået så kort i skolen, at de ikke har kunnet komme videre, og discipeltallet er derfor måske af mindre interesse.²⁰

De mange latinskoleelever, fra byen og fra oplandet, må have sat deres præg på den forholdsvis lille by. En skatteliste fra 1567 nævner flere huse

Tabel 91. *Adelige latinskoleelever i en række danske købstæder, fordelt på årtier 1530-1650 (+ = uangivet tidsrum).*

Skole	1530erne	1540erne	1550erne	1560erne	1570erne	1580erne	1590erne	1600erne	1610erne	1620erne	1630erne	1640erne	I alt
Ribe			2	4	3		1	4				2	16+ 2
Viborg	3	3	2	1	2		6	1		1	3	2	24+ 1
Ålborg	1	2	1			2	4		2				12
Århus		2	2		8	3	1		1		3		20+ 2
Odense		1			1	1		1	7	1			12+ 1
Roskilde	2	1	2	2	6		3						16+10
Malmø						4	1						5+ 5
Varde		1	1										2
Thisted										1			1
Vejle	1												1
Landskrone												1	1
Randers			1										1
Horsens					1								1
Nykøbing F				1									1
Ystad													+ 1
Slesvig			3										3
I alt	7	10	14	8	21	10	16	6	10	3	6	5	116+23

Kilde: Birte Andersen, 1971, bilag 4, s. 114-19.

»helt fulde af degne«. Og man synes at have haft sammenstød, som det kendes andetsteds fra, mellem borgere og »Per Caudi«, »hale-Per«, borgerenes øgenavn for studenten med den lange, spidse kappe.²¹

Domskoledisciplinens sociale baggrund vil det ikke være muligt nærmere

Tabel 92. *Latinskoleelever (a) og/eller fattige elever, der understøttedes (b) i Ribe Domskole 1594, 1597-1600, 1662-63.*

Klasse	1594 a	1594 b	1597 b	1598 b	1599 b	1600 b	1662	1663
6.	46	3	17	19	19	17	16	18 + 1
5.	34	32	18	18	18	14	7	9 + 2
4.	37	22	13	19	20	15	4	5 + 3
3.	43	12	17	21	11	16	5	9 + 5
2.	47	8	31	21	17	11		
1.	108	25	45	36	51	35	14	14 + 7
I alt	315	102	141	134	136	108	46	55 + 18

Anm.: 1663 er ved + angivet »valedicerede«, elever, der har forladt skolen. 1597 12/12 uddeltes (fattig)tegn til 101 fattige skolebørn (Hegelund).

Kilde: Ribe Katedralskoles arkiv, Liber scholæ Ripensis 1590-1638.

Tabel 93. Antal kendte studenter, dimitteret fra Ribe Domskole 1570-1660.

	Antal	Heraf imm. ved Københavns Univ.
1570erne	9	
1580erne	44	
1590erne	38	
1600erne	66	
1610erne	56	38
1620erne	77	71
1630erne	79	72
1640erne	74	69
1650erne	43	42
1660	16	16
Uangivet	3	—
I alt	505	308

Kilde: Thorup, 1846, s. 119-25; Birket Smith, 1880-90, s. 1-296; Friis-Petersen, 1961.

at angive. Kun i enkelte regnskaber over uddeling af vadmel og lærred til disciple findes spredte oplysninger om forældrenes erhverv. For året 1600 kendes således forældrenes erhverv for 22 af de 108 elever, der modtog en sådan understøttelse (tabel 94).

Tabel 94. Disciple i Ribe Domskole, hvis forældres erhverv kendes 1600.

Sønner af	5. kl.	4. kl.	3. kl.	2. kl.	1. kl.	I alt
Gejstlige		3				3
Købmænd				2		2
Håndværkere						
Bagmænd			1			1
Bartskærere					1	1
Glarmestre					1	1
Hatfiltere	1					1
Skibbyggere	1					1
Slagtere			1			1
Snedkere			1		2	3
Teglmestre	1					1
Tømmermænd					1	1
Embedsmænd						
Stadsbude					2	2
Trommeslagere					1	1
Ufaglærte						
Tærskere	1					1
Bønder			1		1	2
I alt	4	3	4	2	9	22

Kilde: Se tabel 92.

Man bemærker, at der var adskillige børn af forældre med små indtægter; men materialet er ufuldstændigt, og der er tale om netop de elever, der modtog understøttelse. Der synes imidlertid at have været muligheder også for børn i små kår, om end de i 1594 tilsyneladende udgjorde mindre end en tredjedel af discipeltallet. Også senere møder man som studenter håndværkersønner.²²

En del vanskeligheder for de fattige latinskoleelever er blevet mildnet gennem de uddelinger af almisser, lærred og vadmél/sko og træsko, som skolen foretog hvert år ved juletid, bl.a. med hjælp af Gilden. Gennem tildeling af tegn til fattige skolebørn med tilladelse til at tigge har man også givet en del elever mulighed for at sørge for sig selv. I december 1597 fik 101 fattige skolebørn tildelt sådanne tegn.²³ Af betydning har det ligeledes været, at domskolen havde ret til at stille elever som sogneegnede i godt en snes sogne i og omkring Ribe. Om de indtægter, der faldt af til disciple og hørere ved kirketjenesten fortæller høreren Niels Rasmussens almanakoptegnelser fra 1652 til 1658.²⁴

Til drift af domskolen, lærerlønninger og discipelunderstøttelser, idet selve bygningerne vedligeholdtes af Domkirken, var der i 1500årene blevet lagt en del jordegods, tiendeindtægter, jordebogsindtægter m.m., og skolen havde med tiden fået skænket en del kapitaler, som var sat på rente, bl.a. hos adelige; desuden fik den afgifter af Domkirkens prælater og kanniker og af omlandets degne.²⁵

Flere Ribe-drenge kom ikke i byens latinskole, men blev sendt til latinskoler eller gymnasier i udlandet, således Hamborg, Lüneburg, Lybeck, Giessen, hvorfra de siden dimitteredes til universitetet i København, hvis de da ikke kom på universiteter i udlandet, i Tyskland, Nederlandene, Italien.²⁶

Ligesom Ribe-området inden for handelen og i økonomiske forhold havde nærmere forbindelser mod sydvest og syd, mod Holland og Nordtyskland, end mod øst, mod det øvrige Danmark, således havde området det inden for den højere undervisning. I 1500årene var det ikke ualmindeligt, at studenter fra domskolen ligesom slesvigerne drog direkte til Wittenberg, uden først at have gået en tid på universitetet i København.²⁷ Man træffer imidlertid Ribere ved universiteter i flere andre lande, sønner både af præster og borgere, der i mange tilfælde var på studierejser lige så lange som adelsmændenes. Man ser her i 1600årene sikkert det højere, velstående borgerskab kappes med adelen, hvilket en betragtning af rådmandssønners studierejser synes at vise (tabelbilag 65). Et godt eksempel har man i Niels Grisbecks søn Christen Friis og dennes sønner og brorsønner, som man møder ved universiteter i Tyskland, Frankrig, Schweiz og Nederlandene.²⁸

Om landbobørnenes skolegang hører man ikke meget. Formentlig har man på landet ikke haft megen undervisning. Landboernes lave uddannel-

sesniveau kan have medvirket til at give visse byboere, bl.a. gejstlige, den groft nedladende opfattelse af almuen, som man ser udtrykt i et retsindlæg 1660 af en gejstlig, der til modpartens prokurator sagde, at han åbenbart ville søge udflugter, og at han »kunne måske hos en tåbelig bonde også noget udrette; men intet hos den, [som] fornuft haver.«²⁹

14. Privilegerede grupper

De store sociale og økonomiske forskelle, vi i en lang række forhold har set mellem de forskellige befolkningsgrupper, havde væsentligst deres udspring i erhvervsudøvelsen, men var også på flere måder bestemt af traditioner, gamle privilegier og arveforhold, der igen på flere led skabte en række mere eller mindre skarpe sociale skel i befolkningen. Forskellige grupper havde her en mere eller mindre privilegeret stilling.

Manden over for kvinden. Et stort, meget iøjnefaldende skel i befolkningen ser man med de vidt forskellige forhold, samfundet bød mænd og kvinder. Kilderne viser tydeligt, i hvor høj grad der var tale om et mandssamfund. Det er næsten alene mænd, der optræder i kilderne, når vi ser bort fra skattelisternes mange enker og enlige kvinder, fattigregnskabernes talrige understøttede kvinder samt tingbøgernes referater af hekseprocesser, gældssager med kvinder som skyldnere, injuriesager med skældende kvinder og voldssager, hvor kvinder havde sparket eller revet i håret. Ellers er selv kirkebøgerne med deres lange rækker af døbte børn tavse om kvinderne; en kvinde kunne føde 16 børn, uden at kirkebogen noterer hendes navn; kun når barnet var født uden for ægteskab, kommer moderen med; så var barnet hendes, og det tilføjes blot, at det var avlet i skørlevned med den pågældende.

Manden var kvindens hoved. Manden var ikke skabt for kvindens skyld, men kvinden for mandens skyld. Det stod i Bibelen, og den hørte man flittigt citeret i kirken. Og manden var kvindens husbond, og han var hendes værge; selv kunne hun ikke blive myndig, hun gik fra faderens hånd til ægtemandens. Blev en kvinde ikke gift, måtte hun have en værge, der kunne handle for hende i juridiske forhold.¹

Trods kvindens mangel på myndighed ser man hende alligevel adskillige gange selv optræde; det gælder her, at ugifte kvinder eller enker havde visse muligheder for at handle, mens deres retsstilling ændredes afgørende, når de giftede sig.² Der var en del kvinder, der på forskellig måde brød igennem hele dette system og optræder selvstændigt for os i kilderne. Oftest har det været kvinder fra befolkningens øverste lag, ikke blot adelen, hvor de kendes fra litteratur og kunst og som energiske godsbesiddere; men også borgerskabets overklasse. Med den høje dødelighed kom mange kvinder til at sidde alene som enker, og de kunne energisk føre en handelsvirksomhed

videre. De kunne ikke løse borgerskab, ikke én kvinde forekommer i listerne mellem mere end tusinde mænd; men de kunne blive betegnet som borgersker, og man ser dem handle ikke blot i byen, men også på udlandet.³ Man ser også tilfælde, hvor gifte koner og måske enlige kvinder driver en forretning. Men ellers har kvinderne tilsyneladende levet en ret tilbagetrukket tilværelse. Der har ofte været et skel mellem hendes og mandens verden. I Hans Friis' meget omfattende regnskabsmateriale optræder således hans kone Line blot én eneste gang.⁴

Et udtryk for mandssamfundets opfattelse af kvinden var det, at søstre ved arv kun fik halv arvepart sammenlignet med brødre. En enkelt gang ser man vel en holdning, der synes at finde dette forkert; da købmanden Niels Pedersen Terpaper i 1666 skiftede efter sin første kone, bestemte han, at da datteren Dorete Margrete var eneste søster, ville han af faderlig kærlighed forære hende den arvepart, han selv havde arvet efter en afdød datter, således at hun kunne blive lige i arven ved en broder. Men denne holdning har været sjælden; normalt fik en søster blot halv lod mod en bror. Tankegangen må have været den, at kvinden blot skulle giftes, mens manden skulle forsørge en familie. Dette ser man klart udtrykt i forbindelse med et skifte i 1652, hvor den efterladte enke forpligtede sig til at give hvert af de to børn 20 daler ved deres femtende år, »til ham til hjælp at sætte til en ærlig håndværk og pigen til en seng.« Helt svarende hertil anføres i skiftet efter Hans Friis store beløb som brugt til sønnernes uddannelse, bl.a. på studieophold i udlandet, mens der for døtrene anføres noget mindre beløb til udstyr, tøj, sengetøj, møbler. Intet viser tydeligere opfattelsen af mandens og kvindens stilling: døtrene skulle have overladt det udstyr, de skulle bruge, når de skulle afsættes til en mand, sønnerne fik i stedet en uddannelse, så de selv kunne erhverve det, de skulle bruge. Drengene skulle gøre karriere, mens pigerne først og fremmest skulle være mødre. Ikke blot i sønnernes uddannelse, men også i døtrenes medgift lå en forklaring på lagdelingen i samfundet gennem generationer. Alene i borgerstanden kunne døtrenes medgift, beløbet til deres »udredsel«, variere fra 0 til 1.450 sldr.⁵

Mandssamfundets traditionelle opfattelse af manden som hovedperson lyser næsten overalt igennem tidens materiale. Som navn øverst på en kundes konto skrev Hans Friis mandens navn, i et tilfælde til trods for at kontoen blev åbnet af enken. Da han i november 1643 gjorde en konto op med en præstekone, var formuleringen »da blev hun mig skyldig på hendes husbonds vegne af al deres regnskab.« Og næsten overalt, i skattelister, tingbøger, købmandsbøgerne, ser man kvinden betegnet som mandens: Maren Jeppes, Maren Splids, Kirsten Stavnings, Boel Oluf Klokkes, selv mange år efter mandens død.⁶

Kvindens underordnede stilling har givetvis medført mange sociale problemer. Man havde et kvindeoverskud på grund af den højere dødelighed

for mænd, til trods for den høje dødelighed for kvinder i barselsseng. På landet fandtes der beskæftigelse for kvindelige familiemedlemmer, der var ugift eller blev enker. I byen havde kvinderne ingen mulighed for beskæftigelse inden for byerhverv som håndværk, skibsfart og lignende. Kvinder, der var ugift eller enker, havde almindeligvis ikke andre muligheder end at blive tjenestepiger eller arbejdere eller høkersker – hvis de da ikke ville sidde og væve eller spinde.⁷ For kvinden har det da været altafgørende, om hun kunne komme ind i et godt ægteskab. Dette forhold har lagt et socialt og menneskeligt pres på hende, hvilket bl.a. afsløres af en sentens, som eleverne i den fremtrædende Ribe-lærer Peder Trellunds skriveskole i 1590'erne sad og øvede sig i at skrive efter: »En utugtig søn er sin fader en vanære, en fornumstig [fornuftig] datter får vel en mand; men vanartig datter lader man sidde, og hun bedrøver sin fader.«⁸

Adel og gejstlighed. I samfundet var enkelte små befolkningsgrupper stillet langt gunstigere end alle andre. Stænderstrukturen gav den fåtallige adel betydelige fordele med store privilegier på andres bekostning, således som vi har set. Men lovgivningen, regeringens politik, erhvervsmulighederne og gammel sædvane gav endnu enkelte små grupper særlige muligheder. Med sin uddannelse, familieforbindelser og en smule politisk sans kunne man nå vidt inden for gejstligheden, med opnåelse af en af de få stillinger som biskop, professor ved universitetet i København eller ikke-adeligt medlem af et domkapitel, måske også de større sognepræsteembeder i de store købstæder, især stiftsbyerne. Disse gejstlige privilegerede grupper i samfundet har dog været små. Større betydning havde nogle privilegerede grupper inden for borgerstanden: borgmestre og råd, de 24 mænd og købmændene.⁹

Borgmestre og råd havde alene magten i byen. Ganske vist havde kronen også en repræsentant i denne, byfogeden, men han valgtes af rådet, tilhørte samme lag som dette og var indtil 1636 ofte selv medlem af rådet.

I Christian 4.s købstadforordning af 1619 hedder det i §26 at »ingen for rigdom, medhold, slægt og svogerskabs skyld skulle til nogen bestilling navn gives.« Men man kan næppe få nogen mere præcis angivelse af rekrutteringskriterierne til rådet, end de nævnte begreber, og det gælder både før og efter 1619.¹⁰ Spredt rundt om i det rige kildemateriale fra Ribe finder vi så mange oplysninger om borgmestre og råd, deres valg, familie, erhvervsvirk-somhed, tillidshverv, skatteansættelse m.m., at det er muligt at give et ganske godt billede af rådmandskredsen i årene 1545-1660 (tabelbilag 64).¹¹

Borgmestrenes antal var i Ribe altid to, rådmændenes svingede mellem otte og tolv. Når rådmandskredsen ved dødsfald blev mindre, ventede man gerne med nyvalg, indtil der var behov for valg af 2-4 nye medlemmer. Fra

årene 1556-1659 kendes i alt 24 rådsvalg; i fire tilfælde valgte man én rådmænd, i seks to, i otte tre og i seks tilfælde fire rådmænd. Alle fire typer rådmandsvalg forekommer jævnt spredt på perioden; man ser ikke nogen udvikling.¹²

Ifølge købstadloven af 1619 skulle borgmestre og rådmænd vælges af lensmanden; men i Ribe forekommer endnu i 1620, 1633 og 1659 valg af nye rådmænd ved rådet, uden at lensmandens medvirken omtales. Dette understreger, i hvor høj grad rådet rekrutteredes ved selvsupplering. Kun en enkelt gang, i 1575, omtales hér lensmandens medvirken.¹³ Borgmestrene blev med en enkelt undtagelse taget blandt de siddende rådmænd. Beskikkelsen eller indsættelsen blev foretaget af lensmanden som kongens repræsentant, men borgmestre og råd og 24 mænd kunne vistnok medvirke.¹⁴ Ved borgmestervalgene kunne der opstå strid mellem lensmanden og rådmændene. I 1602 trak forhandlingerne om en ny borgmester efter Ib Tornums død længe ud; lensmanden havde flere møder på rådhuset med borgerne; »almuen« ønskede Hans Jessen Søhane, der dog var 70 år gammel, mens lensmanden ønskede Niels Poulsen udnævnt; denne var herretjener, havde fra 1564 i en årrække været slotsfoged på Riberhus og var 1570-1606 herskabsfoged; måske har borgerne været utilfredse med at få to herretjenere som borgmestre, idet også den ældre borgmester, Kjeld Jørgensen, som tidligere slotsfoged, i 1580'erne, var udgået fra denne kreds og ikke fra borgerstanden selv; men det blev Niels Poulsen, der fik posten. I 1606 var det efter dennes død galt igen; der var to borgmesteremner, Bertel Struck og Peder Lambertsen, men lensmanden synes denne gang ikke at have været indblandet.¹⁵

Valgbare til byens råd var i praksis alene købmænd, om end denne middelalderlige regel ikke findes udtrykt i lovgivningen efter 1536. Man ser da også udelukkende købmænd samt enkelte skippere som rådmænd.¹⁶ Den lille kreds, hvorfra borgmestre og rådmænd fortrinsvis hentes, var nært sammenknyttet gennem slægtsskabs- og svogerskabsbånd, og havde også som købmænd ofte fælles økonomiske interesser. Lignende forhold træffes i andre købstæder. I en del tilfælde fik kredsen dog nye personer ind udefra, enten personer, der havde haft tilknytning til lensadministrationen og private godser som fogeder eller skrivere, eller som havde en uddannelse som købmandstjenere. I første tilfælde fik man personer ind med særlig tilknytning og forbindelse til den herskende stand, adelen; i sidste tilfælde personer, der måske var blevet uddannet hos og med tilknytning til fremtrædende købmænd.¹⁷ En del af rådmændene tilhørte særlig fremtrædende Ribe-slægter som Trellund, Svane, Baggese, Hegelund, Friis, Roed. Især familien Baggese spillede en rolle; den var i hele fem generationer, fra ca. 1550 til 1700, repræsenteret i byens råd, og den havde, ligesom Hegelund'erne, repræsentanter i flere jyske byers råd, således Ringkøbing og Ålborg, gen-

Borgmester Karsten Tønnesen (1616-67), slotsskriveren Jørgen Pedersen (-1650) og deres kone Mette Christensdatter (ca. 1604-59).

Jørgen Pedersen var slotsskriver på Riberhus 1639-50 og var i samme tidsrum en god kunde hos købmand Hans Friis. Enken giftede sig med hans efterfølger Karsten Tønnesen, der var slotsskriver 1650-51, blev kgl. tolder 1655 og var rådmand 1655-57, borgmester fra 1657 til sin død.

Epitafiemaleri i Ribe Domkirke (Nationalmuseet foto).

nem mandlige familiemedlemmer eller døtre gift med rådmænd eller borgmestre. Der var altså tale om patricierfamilier, hvis indflydelse ikke var begrænset til én by.¹⁸

I hvert fald syv af rådmedlemmerne, heraf tre borgmestre, var i årene 1545-1660 tidligere slotsskrivere, slotsfogeder, herskabsfogeder (tabel 96). Man må konstatere, at lensmanden i hvert fald i nogen grad har benyttet sig af sin stilling til at få indsat sine skrivere og fogeder i magistraten. Alligevel er det formentlig begrænset, hvor meget han har blandet sig i borgmestre og råds styre. Dog er det ikke usandsynligt, at den nævnte borgmestersag og modsætningsforholdet mellem lensmanden og magistraten i Maren Splids-sagen omkring 1640 ikke er det eneste tilfælde af denne art; byens årlige kostbare gaver til lensmanden tyder på, at man har været interesseret i at stå sig godt med kongens repræsentant.¹⁹

Rådmandskredsens rekruttering og familieforhold i årene 1550-1660 kan belyses ganske godt, takket være det rige kildemateriale (tabelbilag 64).²⁰ Fra perioden kendes i alt 74 rådmænd, hvoraf 19 blev borgmestre, samt yderligere én borger, der blev borgmester uden først at have været rådmand. Af de 75 rådmænd og borgmestre var ikke mindre end 11 sønner af rådmænd eller borgmestre, 28 svigersønner af rådmænd eller borgmestre (tabel 95); de fordeler sig jævnt over perioden, måske med en lille overvægt til 1600årene, men dette kan skyldes, at man her har flere oplysninger. Sammenhængende med disse familieforhold var 35 af de 75 i kredsen sønner af borgere i byen, kun 27 var kommet ind ude fra landet, mens forholdet for 13 er ukendt; selv hvis alle de ukendte skulle være af fremmed oprindelse, er

Rådmand og kgl. tolder Karsten Olufsen (ca. 1599-1659), hans kone Ide Grave (ca. 1611-76) og seks børn, hvoraf de tre angives døde som små.

Karsten Olufsen, der boede i Sortebrødre-gade, blev rådmand 1650 og var 1650-55 kgl. tolder.

Epitafiemaleri i Skt. Katharinæ Kirke (Nationalmuseet foto).

Tabel 95. Rekrutteringen af borgmestre og rådmænd og deres ægtefæller i Ribe 1550-1660.

Udnævnt i	I alt	Heraf			Rådmænd, der er				Ægtefællerne					I alt	
		borger	frem- ukendt	sønner med oprin- delse	sønner af	sviger- sønner	bm	rm	bm	rm	FM	bor- gere	gejst- lige		u- kendt
1530erne	3		1	2											
1540erne	8	2	3	3		1	2		1	2		2	1	2	8
1550erne	5	2		3		1			2			2		2	6
1560erne	4	2	2			1	2		2			1		2	5
1570erne	5	3		2			2		2				1	1	4
1580erne	5	4	1		1	1	2	1	2	1		1		1	5
1590erne	7	2	5			2	1		2	1	3		2	1	9
1600erne	7	3	2	2	1	1	1	1	1	1	2	1		3	8
1610erne	3	2	1			1	1		1					2	3
1620erne	7	4	3			1	1	1	1	1	1			4	7
1630erne	7	5	2			1		4		4	1	1		2	8
1640erne	3	2	1			1		1		1	1		1	1	4
1650erne	11	4	6	1		2	2 ^a	2 ^b	4	3	1			6	14
I alt	75	35	27	13	2	9	11	17	14	18	9	8	5 ^c	27	81

Anm.: a) Desuden 2 g.m. borgmesterdøtre fra Ålborg og én med en borgmesterdatter fra Ringkøbing.

b) Desuden én g.m. en rådmandsdatter fra Varde.

c) Heraf 1 biskop (rådmænd udnævnt i 1540erne), 1 sognepræst (1570-erne), 2 historio-grafer (1590erne), 1 lektor ved Domkirken (1640erne).

Kilde: Tabelbilag 64.

borgersønnerne stærkt overrepræsenteret (jfr. tabelbilag 64). Forholdet synes gældende for hele perioden; af rådmændene fra 1500årene kendes vel kun 41% som borgersønner, mens 1600årene har 53%; men for 1500årene er 27% uoplyst, for 1600årene kun 8%, og der kan skjule sig adskillige borgersønner blandt de ukendte i den ældre periode.

Karakteristisk er det, at mens blot 11 fra rådmandskredsen var sønner af borgmestre eller rådmænd, var hele 28 svigersønner af sådanne. Rådmandskredsens medlemmer har ikke kunnet vælge deres sønner, men de har kunnet vælge deres *svigersønner*.

At der har været nære familieforbindelser mellem medlemmer af råds-kredsen er klart fremgået, ligesom man hurtigt ser det antydnet ved en iagttagelse af kredsen, hvor man møder flere brødre og personer med samme slægtsnavne. Blandt de 75 er der fire brødrepar og en gruppe på tre brødre, og man ser seks medlemmer af slægten Baggesen, foruden fire efter 1660, fire af Lauge Steffensens slægt, tre af Niels Grisbecks slægt foruden én efter 1660, tre af slægten Roed osv. At familieforbindelserne var så nære, som de var, fremgår dog først, når man følger de mange tråde mellem de enkelte medlemmer, deres forældre og svigerforældre og deres børn og svigerbørn. Det viser sig, at der har været tale om et væv af personforbindelser i en forholdsvis lille kreds, der er så sammenfiltret, at det er vanskeligt at udtrykke det grafisk (s. 349). Af de 75 medlemmer af råds-kredsen 1550-1660 er hele 58 bundet sammen i én gruppe med familiemæssige bånd, hvortil kommer yderligere i hvert fald tolv rådmænd og borgmestre udnævnt

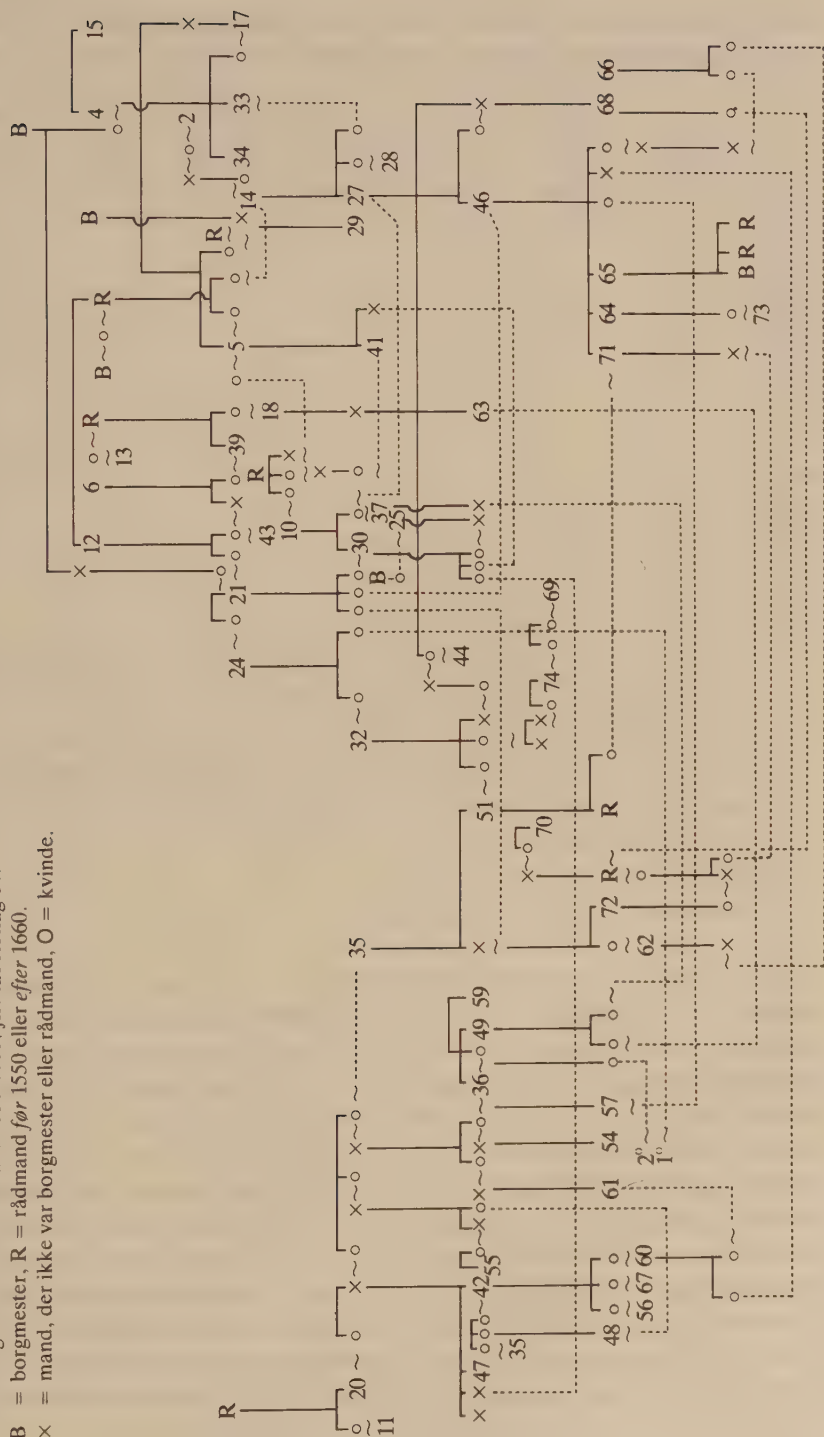
Rådmand Hans Jensen Vandel (ca. 1611-59), hans kone Ane Hansdatter (ca. 1615-59) og seks børn.

Hans Jensen Vandel, der boede i Grønnegade, var tolder for den såkaldte Reviertold 1640-43 og blev rådmand 1650. Han var en god kunde hos Hans Friis, hvor han i årene 1635-50 købte for 350 sldr.

Epitafiemaleri i Ribe Domkirke (Nationalmuseet foto).

Ribe-rådmandskredsens familieforbindelser 1550-1660.

Tal = borgmester eller rådmand 1550-1660, jfr. tabelbilag 64.
 B = borgmester, R = rådmand før 1550 eller efter 1660.
 x = mand, der ikke var borgmester eller rådmand, O = kvinde.

Tabel 96. *Borgmestre og rådmænds hverv i byens og anden tjeneste forud for deres indtræden i rådet 1550-1660.*

Ud- nævnt i	Skat- me- ster	Kæm- ner	Kæm- ner + FM	FM + skat- me- ster	FM + kæm- ner	FM + skm. + kæm- ner	Pen- + ge- me- ster	By- fo- ged	Slots- skri- ver	I alt	Bm og råd i alt	
1540erne				5				1		6	8	
1550erne				1	4					5	5	
1560erne	2			1		1				4	4	
1570erne		1		1	1	1 ^a				4	5	
1580erne					1	1			1 ^b	4	5	
1590erne	1 ^c			4 ^d	1	1 ^e				7	7	
1600erne				1	4 ^f	1				6	7	
1610erne					1 ^h	1	1			3	3	
1620erne				1 ^g	1		4	1		7	7	
1630erne	1 ^j			1	2 ^k		1		1	6	7	
1640erne						1	2 ^l			3	3	
1650erne		1 ^m		2 ⁿ		2	1 ^o		2	8	11	
I alt	4	1	1	17	15	6	13	1	1	4	63	72

Anm.: a) Desuden kirkeværge Skt. Kath. Kirke. b) Desuden tolder og kirkeværge Skt. Kath. Kirke. c) Desuden byfoged, herskabsfoged og slotsskriver (slotsfoged). Én var desuden pengemester og én slotsskriver og tolder. e) Desuden Gildens forstander. f) Én desuden pengemester, én tolder. g) Desuden Gildens forstander. h) Desuden hospitalsforstander. i) Én var desuden kirkeværge Skt. Kath. Kirke. j) Desuden byfoged, herskabsfoged, byskriver og havnekæmner. k) Den ene desuden byfoged. l) Den ene desuden pengemester og hospitalsforstander. m) Desuden pengemester. n) Den ene desuden tolder for Revier-tolden. o) Desuden overformynder og tolder for Revier-tolden.

Kilde: Tabelbilag 64.

i tiden før 1550 og efter 1660. Af de resterende 17 personer er fire sammenknyttet to og to, mens blot 13 står isoleret enkeltvis; måske er flere af disse endda blot tilsyneladende isolerede, idet familieforholdene for de fleste ikke er tilstrækkeligt oplyst. Man får i hvert fald et stærkt indtryk af, at rådmandskredsen har været en lille sammenspist gruppe, et forhold, der kendes ganske tilsvarende fra byer i udlandet.²¹

Af betydning for rådmandsmændenes adgang til kredsen har formentlig været deres tidligere virksomhed i byens tjeneste. Deres familieforbindelser har her kunnet inddrage dem i arbejdet som medlem af de 24 mænd, som skatmestre osv, hvortil også deres uddannelsesmæssige baggrund, bl.a. som købmænd, har gjort dem egnede. Man ser da også, at hele 51 af de 75 rådmænd før deres udnævnelse har virket som medlem af de 24 mænd (tabel 96), og endda er forholdene for dele af perioden kun sparsomt kendt. Af de 51 kendes tillige 15 som skatmestre, 6 som kæmnere og 13 som skatmestre

Tabel 97. *Borgmestre og rådmænd i Ribe 1550-1660: alder ved indtræden, funktionstid og mands og kones alder ved 1. ægteskab: gennemsnit (a) og antal personer som grundlag (b).*

Udnævnt i	Antal i alt	Alder ved indtræden		Funktions- tid i år		Mands alder ved 1. ægteskab		Kvindes alder ved 1. ægteskab	
		a	b	a	b	a	b	a	b
1530erne	3			17	1				
1540erne	8	39	2	27	6	28	1	18	1
1550erne	5	46	1	14	5			17	1
1560erne	4	52	3	24	4	34	1		
1570erne	5	49	2	23	5	32	2	29	1
1580erne	5	36	2	16	5	24	2	18	2
1590erne	7	49	5	19	7	40	4	18	3
1600erne	7	55	4	15	7	27	1		
1610erne	3	38	1	7	3	25	1	21	1
1620erne	7	43	3	18	7	28	2	26	2
1630erne	7	46	4	16	7	25	2	29	2
1640erne	3	47	2	10	3			27	1
1650erne	11	45	9	12	11	27	4	21	7
I alt	75	45	38	17	71	30	20	21	21

Kilde: Tabelbilag 64.

og kæmnere. Rådmandsemnerne fandtes i den lille kreds, der sad og bestemte byens forhold.²²

Om rådmandskredsens status og eksklusivitet vidner også rådmandskonnernes sociale baggrund. Af 56 nærmere kendte rådmandskoner var 14 døtre af borgmestre, 18 af rådmænd, 12 af personer blandt de 24 mænd, fem af embedsmænd. Rådmandskonerne havde altså ofte en god social baggrund, og flere har formået at holde sig på niveauet, også når manden døde.²³

Også rådmandsbørnenes karriere og ægteskabsforbindelser vidner, som vi senere skal se, om kredsens status.

Rådmandskredsen var lille og eksklusiv, og havde mange end gode familieforbindelser, så har de fleste dog måttet vente en rum tid på at finde optagelse i rådet, en tid, hvor de har kunnet kvalificere sig gennem deltagelse i arbejdet for byen, bl.a. som medlem af de 24 mænd. Derfor blev alderen for indtrædelse i rådet forholdsvis høj, nemlig 45 år som helhed for perioden (tabel 97), med udsving fra 33 til 76 år. Sammenhængende hermed blev den ellers livsvarige funktionstid gennemsnitligt på blot 17 år. For indtrædelsesalderens vedkommende er der ingen forskel på 1500'erne og 1600'erne, derimod for funktionstiden, der for de 37 og 38 rådmænd udnævnt før og efter 1600 var henholdsvis 20 og 13 år, hvilket kunne antyde et fald i levetiden.²⁴

Har rådmændene skullet arbejde for at bringe sig i en position som råds-
emner, har dette i hvert fald ikke påvirket deres ægteskabsalder; med et
gennemsnit på 30 år for mændene svarede den til det, der kendes for den
øvrige befolkning, mens rådmandskonernes med 21 år var lavere.

Var rådmandskredsen en sluttet kreds familiemæssigt og økonomisk, var
den det også med hensyn til bopæl. Ikke mindre end 22 af de 75 rådmænd
vides med sikkerhed at have boet i den fornemme gade Storegade, hvortil
kommer 14 på dennes forlængelse Mellemdammen og 11 på Nederdammen;
yderligere 22 vides at have boet i hovedgader, mens tre boede i den mere
uanselige Gråbrødregade, én i Sortebrødregade og to har haft bopæl, der
ikke her har kunnet lokaliseres.²⁵

Borgmestre og råd var byens øvrighed, de skulle tituleres »ærlig og velag-
tet«, »ærlig, forstandig og velfornem«, og de kendte deres magt. Ville frem-
mede slå sig ned i byen, ville en person holde skole osv., skulle det ske med
borgmestre og råds »vilje og minde«. Rattede borgerne sig ikke efter borg-
mestres og råds vilje og minde, blev de stævnet i retten. Her stod i 1638
Klaus Knudsen, anklaget af borgmestre og råd, fordi han i mange år havde
siddet i byen og holdt skole imod disses vilje og minde; hvad anklageren,
borgmester Peder Sørensen Skriver, har sagt, fremgår ikke; men Klaus
Knudsen svarede, at »han ikke skulle så overfalde ham.«²⁶

Arbejdet i rådet for byen gav rådsmedlemmerne lejlighed til en del rejser
på byens regning, dels til København, dels til lokaliteter, hvor kongen op-
holdt sig, Kolding, Viborg, Haderslev, Kronborg, dels til hertugen på Got-
torp, dels til forhandlinger og møder forskellige steder, Kolding, Tønder,
Hamborg osv., herunder stændermøderne og konge- og tronfølgerhyldnin-
ger. Rådsmedlemmerne fik dermed en øget erfaring og viden om omverde-
nens forhold, en viden, som de allerede ved deres stilling som byens førende
købmænd havde lejlighed til at erhverve sig på deres rejser.²⁷

Man kunne forvente, at rådsmedlemmerne ville udnytte deres stilling som
dem, der lignede byens skatter på borgerne, til egen fordel. Tanken lå heller
ikke datiden fjern. Borgerskabet klagede stadig over, at magistraten trods
sin rigdom ofte vægrede sig ved at deltage i byens tyngde. Og købstadforord-
ningen af 1619 taler om, at takserborgere selv skulle blive ved foregående
års takst.²⁸

En vigtig opgave for borgmestre og råd var sammen med de 24 mænd at
revidere og holde kontrol med byens regnskaber, ført af pengemesteren, de
to kæmnere, kranmesteren, fattiguddelerne, Gildens forstander m.m. På
fattigvæsenet, kirkeforholdene og skolevæsenet havde rådet stor indflydel-
se, som den ledende part, dog sammen med en præst eller provst; fra 1636
var det imidlertid forbudt borgmestre og råd at være kirkeværgere. Byens
hele næringsliv havde rådet ret og pligt til at gribe ordnende ind i, hvilket
kunne anvendes til at skaffe dem og deres nærmeste stor fordel.²⁹

Udover position og indflydelse og muligheder for vareleverancer gav borgmester- og rådmandsposterne en del indtægter. Der var ikke tale om egentlig løn; men de havde forskellige indtægter og rettigheder: brugen af visse jorder, for borgmestrene ikke ubetydelige; seglpenge, dvs. betaling for visse arter af dokumenter, udstedt af borgmestre og råd, som søpas, »ægtebreve« om ægte fødsel o.a.; indtægterne af nogle åleruser i åen og fiskeriet i Ørnsø; førlovspenge, dvs. 1/10 af arv, som i byen tilfaldt personer i udlandet; 1/4 af gods, som var konfiskeret for toldsvig; andel i sagefald, især bøderne for ulovlig handel og usædelighed; leje af en bleggård; indtægten af stormklokken; halvdelen af borgerskabspengene; en afgift på 1-2 rdl. af hvert bryllup, der holdtes på rådhuset; lejeindtægten af rådshuskældrene, m.m. Magistratens indtægter var således mange og næppe ubetydelige, i hvert fald ikke indtægterne af engene og borgerskabspengene.³⁰ Om magistratsmedlemmerne virkelig, som Kinch hævder, har været fri for en enkelt årlig skat, er vanskeligt at afgøre; tilsyneladende viser kilderne flere gange, at de har betalt den fulde skat; men med de efterhånden stadig flere udskrevne skatter har en enkelt skat ikke betydet meget.³¹

Som borgmestre og rådmænd har en række købmænd formentlig fået lettere ved at opnå leverancer til byen af bygningsmaterialer, jern, søm, papir osv. Man ser det i kæmnerregnskaberne, men kan også følge en købmands leverancer til byen i Hans Friis' købmandsbøger, hvor kontoer for kæmnere, borgmestre og rådmænd, kranmesteren o.a. fortæller om salg til byen, ligesom til kirker m.m.³²

Borgmester- og rådmandsstillingernes anseelse og position må have givet dem, der beklædte dem, betydelige fordele. De bestemte og disponerede i byens forhold, de dømte i rådstueretten, de lignede skatterne på borgerne, de har haft større kredit og udbredelse af navn og rygte end andre. I kraft af deres stillinger kunne de få gode kontakter, til lensmanden, til indflydelsesrige adelige, til regeringen, til kongen. Under de fjendtlige besættelser under krigene var det også borgmestre og råd, der havde kontakterne til de ny, fremmede magthavere. At forestille sig, at rådmandshvervet generelt skulle have medført begrænsning i en borgers næring, er vistnok naivt. Arbejdet for byen har vel ofte krævet en stor indsats, men netop borgmestre og rådmænd havde råd til at holde købmandstjenere.³³

Borgmestre og råds dominerende økonomiske stilling har medført, at de som byens øvrige velstående købmænd kunne føle sig nødsaget til at komme byen til hjælp med lån, som under svenskernes skatteudpresninger 1644-45. Men man ser dem også dække sig økonomisk. I 1650 havde de af kongen fået bevilget 500 rdl. af byens kasse som deres andel af retsbøderne; revisorerne af pengemesterregnskaberne i 1655 bemærkede hertil, at man syntes, at borgmestre og råd kunne have ladet disse penge stå hos byen, indtil de

efterhånden kunne være blevet udbetalt, således at man kunne have undgået at optage kostbare udenbys lån.³⁴

Flere gange var rådsmedlemmer indblandet i sager, hvor man ser deres muligheder for misbrug af position og navn. I 1630-40'erne var det således stadig gået tilbage for rådmand Hans Lauridsen; i 1643 dukkede en kreditor op med et gældsbevis, Hans Lauridsen havde udstedt i 1625, på ikke mindre end 1.135 sldr., og nu ser man rådmanden foretage mærkelige kneb for at undgå betaling af dette gældsbevis, som han blev sagsøgt ved Ribe byting for; gennem skinspørgsmål fik han flere gange sagen udsat, og først efter trekvart år fik modparten ham dømt til at betale.³⁵ Ikke mindre uheldig er en sag, som borgmesteren Morten Lassen Hillerup i 1640'erne var indblandet i; hans første hustru døde i 1646, og vi kan af det tilfældigt bevarede skifte se boets rigdom, med aktiver på 13.890 sldr., det femte højeste tal i de 219 skifter fra 1646 og 1650-60; men borgmesteren forsøgte at tilvende sig konens øvrige arvingers arv, dels ved uendelige forhalinger og udflugter, som han i kraft af sin stilling som juridisk kyndigt rådsmedlem har været ekspert i, dels ved at få byfogeden og byskriveren, begge hans tidligere købmandskolleger, til at udstede et falsk tingsvidne; det gik galt, og både borgmester, byfoged og byskriver blev afsat.³⁶

Borgmestre og råds ærlighed og handlemåde har man vel i datiden alene i kraft af deres stilling vanskeligt kunnet betvivle. Påfaldene er det således, at to borgmestre og en rådmand foruden slotsskriveren og en købmand i 1642 slap heldigt fra en sag, hvor skipperen Søren Jensen ulovligt havde udført egelast fra Norge til Holland; de nævnte var partsredere i skibet, der blev taget som prise af et af kongens orlogsskibe og ført til København; rederne sendte borgmesteren Morten Lassen Hillerup til hovedstaden for hos den høje øvrighed at give deres undskyldning til kende; de måtte tilbagekøbe skipperens part i skibet; men ellers skete der dem ikke noget, og det blev skipperen, der alene kom til at bøde, med gæld og pant til medrederne i sine to huse, selv om det forekommer ejendommeligt, at medrederne ikke skulle have været vidende om skibets virksomhed. Efter den ene borgmesters beretning var udførselen til Holland foretaget af skipperen, »sig selv til profit, og os til skade«; men trafikken synes at have været almindelig, og kan den have været rederne ubekendt? Skipperen selv mente det ikke. Og hans konto hos medrederen, rådmand, fhv. borgmester Hans Friis synes at vise, at denne ikke kan have været uvidende om skipperens trafik.³⁷

De 24 mænd. I en lang række sager og afgørelser træffer man det organ, der kaldtes de 24 mænd, 24 mænd og borgere, menige almue, menige 24 mænd, 24 af menige almue, 24 almue, 24 tilforordnede (danne)mænd og lignende. Disse 24 mænd optræder i Ribe på en måde, så de næsten halvvejs hører med til magistraten.³⁸ Hvorledes de blev rekrutteret, omtales intetsteds.

Flere steder nævnes »de 24 mænd, som dette år tilforordnet var«; men det kan ikke ses, hvem der tilforordnede dem.³⁹

De 24 mænd kendes fra henimod 30 danske købstæder, heraf mere end halvdelen jyske. De har ofte været betragtet som et demokratisk element, som repræsentanter for borgerskabets brede lag, som et udtryk for borgernes medindflydelse, som »menige almue«. Medvirkende til denne opfattelse kan være selve betegnelsen »menige«. Men af skattelisterne fra Ribe fremgår klart, at de hørte til overklassen, og analyser viser, at de var den gruppe, hvorfra rådmændene rekrutteredes. Var rådmændenes skatteansættelse end ½-2 gange så høj som de 24 mænds, så var disses gennemsnitlige ansættelse 3-5 gange så høj som for skatteborgerne som helhed (tabelbilag 65).⁴⁰

Som anført vides det ikke, hvorledes de 24 mænd blev valgt eller tilforordnet. De synes at have været en noget løs forsamling, i virkeligheden de indtil 24, ja, op til 26-27 tilstedeværende af et panel, hvorfra de ved de enkelte lejligheder tilstedeværende tilsyneladende ret tilfældigt mødte op. Når P. Munch hævder, at det efter 1619 at dømme efter listerne ser ud til, at man mere og mere er kommet ind på at genvælge de afgående, er dette ikke rigtigt. I tiden indtil 1626 er de 24 mænds navne næsten hvert år anført ved slutningen af skatteligningslisterne; derefter forekommer de mere sporadisk, nævnes kun nogle gange tilfældigt eller i andre kilder; derfor kan man efter 1626 slet ikke regelmæssigt over et længere tidsrum følge de 24; men af materialet før denne tid fremgår, at de samme navne går igen år efter år, dog med pauser og tilfældigt alternerende, ligesom sikkert i 1600årene. Ved et tilfælde ser man i to protokoller en del af de 24 mænd optræde på fem mødedage i december 1654; der mødte i alt 22 af de 24 mænd, på de fem dage henholdsvis 13, 16, 15, 15 og 18; af de 22 mødte 7 to gange, 3 tre gange, 6 fire gange og 6 alle fem gange.⁴¹

For det meste af perioden er det muligt at bestemme de 24 mænds erhverv (tabel 98). Købmændene dominerede aldeles, hvilket giver forklaringen på den høje gennemsnitlige skatteansættelse for dette organ. P. Munch har villet mene, at i borgerudvalgene mødtes håndværkere og købmænd, skønt medlemmerne synes at være udtaget blandt de bedste borgere; dette har i hvert fald ikke været gældende for Ribe.⁴² Og når P. Munch vil hævde, at de 24 mænd, så vidt det kan bedømmes, i væsentlig grad erstatter borgerforsamlingerne, skyldes dette formentlig en misforståelse af 1500årenes betegnelse for de 24 mænd, »menige almue«; det var allerede dengang denne lille kreds, man ser optræde i kilderne, ikke »folket«.⁴³

De 24 mænd fungerede ikke blot ved skatteligningen, men også som medudstedere af bestemmelser vedrørende handelsforhold m.m. og som tilhørere ved oplæsningen af byens regnskaber ved de årlige revisioner på rådhuset, altså som revisorer. I 1608 sendte de et pergamentsbrev med deres underskrifter til hyldningen af tronfølgeren prins Christian i København.⁴⁴

Tabel 98. *De 24 mænds erhverv 1544 ... 1654.*

Erhverv	1544	1570	1590	1608	1620	1629	1646	1654	I alt
Købmænd	13	22	14	17	16	20	20	18	134
Guldsmede		1		1					2
Skipper			1	1	2	2	3	2	11
Håndværkere									
bagere								1	1
kimmere								1	1
notlere					1				1
skomagere		1	1		1	1			4
skræddere				1	1				3
bartskærere		1							1
Embedsmænd									
byfoged					1				1
fhv. byskriver							1		1
Uangivet	11		8	4	2	1			32
I alt	24	25	24	24	24	24	24	22	191
Heraf senere bm eller rådmænd	7	5	5	6	2	3	5	4	37

Kilde: 1544: rådstb 1527-76, bl. 13v; øvrige: *skil*.

Købmændene. Som gruppe har købstadens købmænd på flere måder indtaget en særstilling; de havde eneret på handelen, og i kraft af deres evner og erhverv, med større fortjenstmuligheder, har de haft mulighed for at skaffe sig sådanne indtægter, at gruppen som helhed blev den mest velstillede blandt borgerne. En del klarede sig vel ikke godt økonomisk, mens andre klarede sig så meget bedre. »At vinde og tabe er købmænds brug«, sagde et gammelt ordsprog, og det fik mange lov at sande.⁴⁵

Gennem deres handelsvirksomhed erhvervede købmændene sig en god del af værdierne i samfundet. På handelen med overklassen, adelen, en del af gejstligheden og borgerskabets øverste lag, har der været en god fortjeneste at hente, og selv handelen med den store mindrebemidlede underklasse og med bondestanden har rummet fortjenstmuligheder. Den store handel har dog været den vigtigste, og her har man kunnet komme i konflikt med hensynet til den jævne befolkning. Regeringen i København synes i mange tilfælde at have været opmærksom på problemet; i forbindelse med dårlige høstår eller ligefrem misvækstår blev der ofte udstedt udførselsforbud for korn, for at mindske prisstigningerne og hindre, at den store ubemidlede del af befolkningen skulle blive endnu ringere stillet. Der var dog ofte diskussion i rigsrådet om nødvendigheden af at udstede udførselsforbud, idet flere rigsråder stillede hensynet til egne afsætnings- og fortjenstmuligheder over hensynet til den brede befolkning. Der synes også at have været talrige brud på givne udførselsforbud, idet købmændene ikke var meget villige til at give

afkald på deres fortjenester. Sådanne overtrædelser af udførselsforbud kendes også fra Ribe; i november 1595 havde borgmestre og råd udstedt forbud mod udførsel af korn, idet den menige mand ikke kunne bekomme sit brødkorn; forbudet blev ophævet allerede i januar 1596; men blot 10 dage efter udstedelsen havde en Ribe-skipper fragtet et skib med korn til Holland for en hollænder, der lå i logi hos en borgmesterenke; på spørgsmålet, om ikke medrederen, en købmand, ikke vidste om det, svarede skipperen, at han vidste det vel.⁴⁶

Som vi har set, var det de større købmænd og især rådmændene, der udnyttede byens oprindeligt fælles marker og enge, og det samme har været tilfældet for kirkejorder. Og man vågede nøje over de vundne fordele. Således havde den senere rådmand Peder Baggesens familie i 70 år haft fordelene af at leje Skt. Katharinæ Kirkes eng Skt. Peders Holm nord for byen, da der i 1639 opstod strid. Kirkeværgen Oluf Hansen Roager blev sammen med seks af tinget udmeldte vurderingsmænd stævnet i retten, anklaget for at have takseret kirkens enge for højt. Anklagerne var brugerne af kirkens enge, fire købmænd, heraf en rådmandssøn og dennes svoger og to senere rådmænd, hvoraf Peder Baggesen var den ene. Kirkeværgen forsvarede lejeafgifternes højde med en henvisning til Skt. Katharinæ Kirkes bygfældighed og dens økonomi, der var ganske elendig på grund af et kostbart tårnbyggeri 1617-18. Han tilbød endda i retten selv at ville give 20 rdl. årligt af Skt. Peders Holm, men hertil svarede Peder Baggesen flabet, at han havde ingen enge at sælge.⁴⁷

Når sagen blev rejst netop da, må det skyldes, at kongen ved brev samme år havde bestemt, at da Skt. Katharinæ Kirke kun havde en ringe indtægt af sine enge – afgiften var fastsat i ældre tid – skulle brugerne foruden den sædvanlige afgift svare 1 rigsort af hvert læs hø. I retten havde man vidner, der kunne huske op til 40 år bagud i tiden, og de hævdede, at Skt. Peders Holm aldrig havde givet mere end 20-26 læs hø. Når kirkeværgen tilbød at give 20 rdl. årligt af denne eng, har han altså villet betale for henimod 80 læs hø. Men nogle måneder senere havde Peder Baggesen selv haft de af retten udmeldte seks vurderingsmænd ude at taksere, og nu hævdede de, at engen skulle takseres til 22 læs hø. Igen tilbød kirkeværgen at ville give 20 rdl., »efterdi kirken havde det så storligen behov«, men Peder Baggesen svarede, at han ville ikke afstå engen, for den havde fulgt hans forfædre i 70 år ulæst og ukæret. Privilegier afstås ikke gerne.⁴⁸

Allerede i 1595 havde der været en sag oppe om brugen af Skt. Katharinæ Kirkes jorder og enge, idet en ansøgning til kongen anmodede om, at lensmanden med kapitlet, borgmestre og råd måtte undersøge, med hvilken ret nogle personer i byen havde størstedelen af kirkens jorder i arveligt værge for en ganske ringe afgift. Der kom dengang intet ud af sagen; men en udløber fik man i 1640'erne: Da ansøgte Hans Friis kongen om at måtte få en

af Skt. Katharinæ Kirkes enge nord for byen, De Roders Toft, for billig og årlig afgift, og han ville da give 1.000 sldr. til kirkens reparation. Gjorde Hans Friis dette af idealisme, for kirkens skyld, for sin sjælefreds skyld – eller var der virkelig meget store gevinster at hente i kirkens og byens jorder? Tilsyneladende var det ham meget om, at gøre at erhverve brugsretten til dette stykke jord. Kongen havde anmodet adelige kommissærer om at undersøge sagen, men intet synes sket, og i maj 1650 sendte Hans Friis ved sine to sønner Niels og Kjeld en ny ansøgning til lensmanden på Ribershus. Brevet er meget krybende: over for lensmanden, som de anmoder om at være deres gamle – først stod »fattige«, men det har de alligevel taget sig i! – behjælpelig med et favorabelt svar på ansøgningen til Danmarks riges råd sommeren 1649 om fæste af Skt. Katharinæ Kirkes jord og henviser særlig til en gennemgang af de gamle og nye breve, deres modpart beråber sig på, om de lyder på de steder jord og ejendomme, som foregives – de har vel håbet, at der kunne findes et hul et sted. Fæstemålet til jorden besad nogle udenbys arvinger efter en Ribe-borger; de havde udlejet jorden til en bror til Hans Friis' svigersøn Bagge Baggesen, den førnævnte Peder Baggesen. Det synes, at man har kæmpet om samfundets goder selv inden for familien.⁴⁹

Med sine privilegier på handel havde den del af købstadborgerne, der forstod at udnytte dem, en stor fordel frem for den øvrige befolkning, og som vi har set, var der en mindre gruppe, der virkelig forstod at udnytte denne fordel. Man fik en lille velstående borgergruppe, der med tiden blev sig politisk og socialt bevidst i sit forhold til den gamle mestprivilegerede og politisk enerådende adelsstand. Netop i perioden ca. 1560-1660 skete der hér en betydningsfuld udvikling, der måske afspejler sig bedst i to udtalelser, som borgerstanden fremsatte med næsten hundrede års mellemrum: i 1560 betegnede borgerstanden sig som »fattige lemmer under Eders majestæts og Danmarks adel«, i 1658 fremsatte det københavnske patriciat krav om »lige adgang til officia (embeder) og honores (æresbevisninger) med adelen.«⁵⁰

Hele denne udvikling har formentlig især taget fart fra 1620erne, med ulykkerne på grund af Christian 4.s deltagelse i Trediveårskrigen, borgernes skuffelse over adelens militære svigten og flugt til sikre områder, borgermødet i Ry i 1629 osv. I 1632 hævdede borgmester Hans Sørensen i Ålborg, at fordi adelen mente, at borgerskabet skulle have begæret mere, end det var passende for deres privilegier og stand, voksede der et forgiftigt had mellem adelen og borgerskabet, og det tog dagligt mere og mere overhånd.⁵¹

I deres forretningsvirksomhed har de velstående borgere haft rig lejlighed til at iagttage, at en stor del af adelen økonomisk langt fra levede op til det, den stod for. Den levede over evne, og merforbruget blev i nogen udstrækning betalt gennem købmændenes kreditgivning. Takket være adelens privi-

legier på adelsjorden var der ikke nogen mulighed for en økonomisk udligning. Hertil kom, at adelens skatteprivilegier, forrettighederne ved øksnestaldning m.m. måtte blive til stor skade for borgerne, og at 1600årenes krige kom til at afsløre, at adelen, med det gamle adelsrytteri, havde udspillet sin militære rolle, det oprindelige grundlag for dens magt og dens økonomiske og sociale privilegier. Der rejste sig i borgerskabet en udbredt uvilje mod adelen. Den ses allerede i begyndelsen af 1620'erne, men kom klart til udtryk på det borgermøde, som en jysk borgerbevægelse i 1629 afholdt i Ry. Her spillede en af Ribes borgmestre, Morten Madsen Lime, en hovedrolle, sammen med to andre borgmestre, fra Ålborg og Viborg.⁵²

Den netop afsluttede Kejserkrig havde medført store tab og skatteudskrivninger også for borgerstanden. Den jyske borgerbevægelse krævede hjælp til atter at komme på fode, men gik videre endnu; man genoptog de gamle klager over adelens indgreb i borgernes rettigheder. Stemningen mod adelen antydes af, at man betegner sig selv som »de nedrige stænder, som ufri kaldes.« Man klager over adelens privilegium på jord, der medfører, at købmændene lider store tab, når de som betaling må modtage adelsjord, der skal sælges igen inden år og dag til adelige; i denne forbindelse anmoder man om, at de fattige gemene stænder ikke mindre end andre må nyde lands love.⁵³

Borgerstandens hele syn på dens egen stilling fremgår klart af resolutionen, der blev vedtaget i Ry i oktober 1629: Man fremhævede kongens og kronens undersåtters besværinger, hvorved kronen forringedes og aftog, mens adelsstanden voksede og tiltog, kongen til forklejning og landet til endelig fordærvelse; disse besværinger forstod mange fattige folk, som mødte kongen og deres fædreland med tro og offentligt ville bekende det; men man følte sig så hårdt bundet med autoritetiske liner og strikker, at man ikke kunne eller turde rømme sig.⁵⁴

Også for bøndernes interesser talte borgerne ved Ry-mødet, og man møder ligeledes hér en klar opfattelse af standsmodsatningen; man afviste således adelens klage til kongen over, at almuen i Jylland ikke skulle være de kongelige embedsmænd og adelen lydig, og tilføjede: »men muligt er, samvittigheden giver nogen rørelse og frygt hos dem, som tilforn ilde haver handlet med sine underhavende.« En skarpere opfattelse af forholdene kan man næppe forlange.⁵⁵

Man ser siden flere borgerklager og krav om, at byrderne skulle bæres af alle stænder, således i 1638 og 1645. Endnu skarpere var borgerskabets holdning til adelen i årene op imod statsomvæltningen i 1660. En svensk resident beretter i 1655, at borgerskabet er overmåde misfornøjet med adelen, fordi den altid er det i vejen, så ingen handel og vandel kan stiftes i landet. Adelen tror, at hvis købstæderne tiltog i rigdom, gik det fra adelen, og at borgerskabets og kongens magt derved blev større. Som det skulle vise

sig, var denne antagelse ikke helt ved siden af, om end borgerskabet formentlig glemte, at det netop for en stor del levede af handelen med adelen.⁵⁶

De offentlige hverv, som købmandsgruppen påtog sig, som borgmester- og rådmandsposterne, pengemester- og kærnerembederne, funktionerne som skatmestre, de 24 mænd osv., har naturligvis i almindelighed betydet større eller mindre arbejdsbyrder. Men de har også på flere måder medført fordele for dem, der havde disse stillinger. Borgmestre og råd var byens øvrighed og kunne udstede bestemmelser og træffe afgørelser; der var visse indtægter forbundet med embederne; og disse gav også muligheder for fortjeneste ved leverancer af materialer o.a. til byen. Regnskabsførerstillingerne har i flere tilfælde givet indehaverne rådighed over større pengesummer og dermed øget likviditet uden renteudgifter. De 24 mænd kontrollerede beskatningen, bl.a. den lave beskatning af overklassen. Alle stillingerne har på flere måder givet mulighed for at forvalte til egen fordel.⁵⁷ Med deres uddannelse og kontakterne fra handelsvirksomheden har medlemmerne af den privilegerede købmandsoverklasse haft gode muligheder for at udnytte en række forhold i samfundet, herunder også som lejere og brugere af byens enge og marker, pramme, vægthus, kran, skibbro og sømærkevæsen.

Borgmestre og råd og de 24 mænd og en mindre gruppe købmænds samt embedsmænds dominerende stilling i byens liv er ganske tydelig. Det kan ikke gælde for Ribe, når P. Munch hævder, at i bylivet i årene forud for 1657 var det ikke i sporene fra middelalderen, der fortsattes; tværtimod, mener han, det middelalderlige fåmandsstyre skulle være indskrænket til fordel for den ny tids magter: statsmagten og befolkningens brede lag. Statsmagten vandt frem; det mærkede befolkningen bl.a. gennem skatteudskrivningen. Men det brede folk havde ingen stor rolle at spille.⁵⁸

Overklassens stilling. Den lille overklasse, dens position og dens sammenhæng ser man på en meget illustrerende måde afspejlet i de almanakoptegnelser, biskop Peder Hegelund har efterladt sig. De begynder i 1565, da han vel blot var student; men han blev snart rektor (fra 1569), lektor ved domkapitlet (fra 1580), sognepræst ved Domkirken (fra 1588) og tilsidst biskop (fra 1595), han var borgmestersøn, og fra begyndelsen var hans synsfelt overklassen, som han selv tilhørte, og hvori han som biskop skulle placere sig centralt, også gennem sine ægteskaber og gennem sine sønner og svigersønner. Derfor er hans almanakker fyldt med oplysninger om personlige forhold hos medlemmer af overklassen: bryllupper, fødsler og begravelser, udnævnelser til embeder, forretningsrejser, arvesager, rigsrådsmøder, adelsmøder m.m. Han noterede om kongehuset og udenlandske fyrstehuse, store borgere, især fra rådmandskredse, og gejstlige og adelige. Borgerne var ikke blot dem i Ribe, men også fra en række andre fremtrædende byer, hvilket antyder, at der var nærmere forbindelser mellem overklassen fra by

Biskop Peder Jensen Hegelund (1542-1614).

Med sine almanakker fra årene 1565-1613 har Peder Hegelund efterladt sig et enestående materiale til belysning af personforhold, begivenheder og dagligdagens små forhold i dette tidsrum.

Maleri i Ribe Domkirke (Nationalmuseet foto).

til by, end mellem de forskellige lag i den samme by. De gejstlige var ikke blot stiftets, men også en del fra Fyn og Sjælland, især København. Og de adelige var ikke blot det nærmeste oplands, men også fynske, sjællandske og skånske. Man kan undre sig over, hvordan Peder Hegelund har fået disse oplysninger om hundredvis af adelige bryllupper, fødsler og begravelser fra hele landet. De må imidlertid vidne om de fælles interesser og om kontakterne. Interessen for de lavere klasser er langt mindre og viser sig især i forbindelse med forbrydelser, drab, retssager, skyldnerforhold. På mange måder var der vel forbindelser mellem den lille overklasse og den store brede befolkning, men økonomiske mere end sociale og politiske, om end der har været undtagelser og glidende overgange. Også i overklassen har der været skel og forskelle. Men som helhed stod en lille overklasse, adelige, en del gejstlige og en del borgere, over for den store brede befolkning, økonomisk, socialt, politisk og kulturelt.

15. De ubemidlede

De fattige i samfundet omfattede en række grupper: købmænd, der aldrig fik så stor en omsætning, at de virkelig kunne leve af det, eller som ved fejlslagne forretninger eller spekulationer havde mistet deres midler; håndværkere, der i mange fag fik en ussel dagløn eller arbejdede i så hård konkurrence, at deres omsætning var for lille; små embeds- og bestillingsmænd, der fik en ringe årsløn; daglejere og arbejdsmænd, der var meget lavt lønnet; ligesom tjenestefolk, tyende, af enhver art; forældreløse børn; gamle mænd, der på grund af alder eller sygdom måtte opgive deres erhvervsvirksomhed; enlige og gamle kvinder og enker; krøblinge, blinde og døve; personer, der på grund af stormflod, ildebrand eller krig havde mistet deres erhvervsmidler. Mulighederne var talløse, og faren for at blive fattig lå for de fleste altid og lurede, hvis de da ikke som størsteparten af bybefolkningen allerede var det. Vejen fra velstand eller tålelige vilkår til elendig fattigdom var kort. Det ser man gang på gang: købmanden, der synker fra 64 til 8 sk. i skat, den oprindeligt rige købmand, der efterlader sig et bo, hvor aktiverne ikke kan opveje passiverne, idet han vel selv så nogenlunde har kunnet opretholde levestandarden, men efterlader familien i dårlige kår. Købmændene havde mest at tabe. Men også håndværkere kunne det gå galt, som guldsmeden, der i 1650'erne lavede fornemt altersølv til Domkirken, men ved sin død under pesten i 1659 efterlod sig hustru og syv små børn »foruden nogen middel uden en ringe ting sengeklæder og boskab, som hun siden udi de dyre åringer 1661 og 1662 havde ladet sælge til hendes og hendes små børns underholdning«; enken kom i bundløs gæld, og byen tilstod hende et ugentligt beløb i fattighjælp.¹

Et godt indtryk af de fattiges levevilkår får man af skifterne fra 1650-60. I alt 27 anfører værdier, der ligger under 50 sldr., 15 værdier under 25 sldr. Det har ikke været lystigt at komme i sådanne boer; de fire personer, byfogeden, byskriveren, toldskriveren og en ikke særlig velstående skipper, der 5/3 1653 registrerede og vurderede boet efter en afdød, trøstede sig da også med i indledningen til skifteregistreringen at skrive, at de havde optegnet det, »som fandtes efter salig Jørgen Pedersen Fjærsted, efter som han imellem den 4. og 5. marti om natten ved døden er bortkaldet fra denne elendige verden til sit evige riges glæde og herlighed;« opgørelsen viste aktiver på næsten ni sldr. Et held, at man kunne mene, der ventede Jørgen Fjærsted en bedre tilværelse andetsteds.²

I ikke så få tilfælde ser man i 1600årene arvinger gå fra arv og gæld, når de har været vidende om, at passiverne ville overstige aktiverne. Man ser også arvinger rent bogstaveligt tage deres tøj og gå, eventuelt før registreringer fandt sted, som da Christen Jepsen Notlers enke og søn i 1653 forlod deres gamle hjem med deres klæder o.a.; over for aktiver på 131 sldr. stod passiver på ikke mindre end 333 sldr., og som i andre lignende skifter blev der kun en vis procentdel til kreditorerne.³

Tabel 99. *Personer, der fik fattigunderstøttelse i Ribe 1640-41, fordelt efter skatteansættelse.*

Fjerding:	0 sk.		2 sk.		4 sk.		?i skat- teliste		ikke i skatte- liste		I alt		
	1+4	2-3	1+4	2-3	1+4	2-3	1+4	2-3	1+4	2-3	1+4	2-3	1-4
Mænd	3	6	2	1			3	1	6	1	14	9	23
Kvinder	6	6	1	1			5	4	26	32	38	43	81
Børn, hvis far er i skatteliste	2	4	2	2	2	1	3	1			9	8	17
Børn, hvis mor er i skatteliste	2										2		2
Børn, hvis far ikke er i skatteliste									10	10	10	10	20
Børn, hvis mor ikke er i skatteliste									6	1	6	1	7
Personer i alt	13	16	5	4	2	1	11	6	48	44	79	71	150

Anm.: 27 »børneflokke« er medtalt under børn som enkelte børn, hvorfor tallet af børn faktisk har været højere; for »Personer i alt« udgør »børneflokke« i de 13 kolonner følgende: 3, 4, 1, 2, 0, 0, 2, 1, 10, 4, 16, 11 og 27.

Kilde: *Fattigrsk 1597-1659*, regnskaber for ugepengeuddelere 1. og 4. fjdg. 1640 og 2.-3. fjdg. 1641.

En del fattige ser man mere eller mindre tydeligt optræde i skattelisterne, hvor de kan være sat til 0 eller 2 sk., i enkelte tilfælde 4 sk. (jfr. tabel 99): Niels Skrædder med krykken, 3 stakkels kvinder i en bod, ikke sjældent på række et helt fattigkvarter: gammel Anne, Morten Stodderkonge, Jens Sørensen, »er fattig og haver tegn«, Mette Christens, »meget fattig«, Blinde Andersens børn, Mette, »et meget fattigt menneske«, Anne Ågesdatter, »og sagde hendes naboer, at hun haver taget en kvinde ind til sig med to små børn,« Las Bojsen, »syg og fattig,« kong Jep Fager. Og et mandtal på borgerskabet fra omkring 1660 lader os lidt mere detaljeret ane en række fattiges situation. Om Niels Bennedsen siges det, at han er en fattig lam bødker; om Søren Felbereder, at han er en gammel svag mand, som ikke bruger håndværket; om Niels Præst, at han er en gammel fattig arbejdsкар,

Th. Jørgensen Jørgensen fra Duns & Jani
atij or til Duns 28 December nr
52 Hjør om Hjør 20 fl Løber sig
franger — 8 Daller 8 fl

Th. Jørgensen Jørgensen fra Duns
& Jani atij or til Duns 28 Decr,
nr 52 Hjør om Hjør 6 fl
Løber sig franger — 4 Daller 3 fl 8 fl

Th. Jørgensen Jørgensen fra Duns & Jani
atij or til Duns 28 December nr 52 Hjør om Hjør
20 fl Løber sig franger — 8 Daller 8 fl

Th. Jørgensen Jørgensen fra Duns & Jani
atij or til Duns 28 December nr 52 Hjør om Hjør
8 fl Løber sig franger — 6 Daller 8 fl

Th. Jørgensen Jørgensen fra Duns
& Jani atij or til Duns 28 Decr
nr 52 Hjør om Hjør 4 fl Løber
sig franger — 3 Daller 8 fl

Th. Jørgensen Jørgensen fra Duns
& Jani atij or til Duns 28 Decr
nr 52 Hjør om Hjør 4 fl
Løber sig franger — 3 Daller 8 fl

Th. Jørgensen Jørgensen fra Duns
& Jani atij or til Duns 28 Decr
nr 52 Hjør om Hjør — 6 fl Løber
sig franger — 4 Daller 3 fl 8 fl

Th. Jørgensen Jørgensen fra Duns
& Jani atij or til Duns 28 Decr
nr 52 Hjør om Hjør 8 fl Løber
sig franger — 4 Daller 3 fl 8 fl

Udsnit af dobbeltside af fattigfogeden Hans Ditlevsens ugepengeregnskab for Første og Sidste fjerding 1639.

For den enkelte understøttede anfører Hans Ditlevsen, der var søn af rådmand Ditlev Hansen Guldsmid, navn, støtteperiode og ugentligt understøttelsesbeløb, der for de anførte udgjorde fra 4 til 10 sk.

der længe har været syg; om Jep Bøvl og Niels Gasse, at de har været vognmænd, men formedelst armod ingen heste og vogn kan holde; om Oluf Roagers kone, at hun er en fattig enke, der har mange børn og megen gæld; om Morten Sindetsen, at han er en gammel udlevet murmester, som efterdags ingen skat kan give. Vi ser her lidt af situationen for de mange, der i selve fattiglisterne blot er navne: mennesker, der ikke kunne klare sig i

tilværelsen, i hvert fald ikke, når de blev ældre; mennesker, der måske aldrig havde kunnet erhverve så meget, at de kunne investere og skabe sig et grundlag for en indtægt og en eksistens.⁴

Et indtryk af de fattiges talrige skare giver her også selve fattigregnskabene, der nævner personer som Anne Alsens med fire nøgne børn, Anne Hjeressedatter, der kaldes Anne Hompel til hus, Boel Søren Smålyses med tre børn, Bertel Luksus, Abelone Hansdatter, »en fattig vattersotig og vanfør, hvis skulderblad er udrunden,« Mette, som Jakob Mikkelsen lokkede (dvs. forførte), Volle Godnat, Mette Krøbbelpige. Elendigheden lyser ud af regnskab efter regnskab.

Til trods for, at man havde et meget betydeligt antal fattige, byggede fattigvæsenet på godgørenhed. Understøttelse ydedes dels i penge, lejlighedsvis i lærred, vadmel, træsko m.m., dels ved tildeling af en fribolig.⁵ Midlerne til understøttelse af de fattige stammede fra byens to fattigkasser – fattigbøsserne eller blokkene i byens to kirker og Gilden – fra legater og fra forskellige tilfældige småindtægter, fra en stort anlagt frivillig bidragsordning i årene 1630-43, fra Hospitalets indtægter, eller fra den ret til at tigge, som tildeltes værdigt trængende.

Pengene i kirkebøsserne omfattede årlige beløb for de to kirker svingende henholdsvis mellem ca. 46 og 158 sldr. og 77 og 96 sldr. (tabelbilag 67). Et tilfældigt bevaret regnskab over beløbene i Domkirkens bøsse de fleste kirkedage 1626-27 viser fordelingen over året; 1. juledag, påskedag og Kristi himmelfartsdag gav de høje beløb, mens gennemsnittet dette år lå på 37 sk.⁶

Gilden var dannet ved sammenlægning af de indtil reformationen eksisterende 19 gilder, sammenslutninger til støtte for medlemmerne, og rådede over en række kapitaler og ejendomme, der forøgedes noget med årene, idet kapitaler og ejendomme, der blev skænket til de fattige, blev lagt under Gilden, hvis ikke der var fastsat andre bestemmelser. Gildens hovedindtægter stammede fra jordskyld af en del grunde i byen; leje af huse og jordstykker, af en del enge ved byen og i oplandet og af nogle brygger- og brændevinspander, der var blevet skænket til Gilden; samt renter af legatkapitaler (tabelbilag 68).⁷

Af legater var der få; det var kun ganske enkelte af samfundets velstående, der havde skænket store kapitaler til fattiges underhold; og motivet var næppe altid *alene* forståelse for de fattiges situation, således som det fremgår af indledningen til en rådmands legattekst, der i et glimt giver de velståendes holdning og de fattiges stilling: Magnus Grave og hans hustru »haver i vores levende live og velmagt, Gud almægtigste fornemmelig til ære, mange fattige vedtørvende og hjælpeløse husarme stakler her udi Ribe, som blues ved at gå for hver mands dør at trygle, til synderlig trøst, gavn og gode, og os selv, næst Guds hjælp, til en evig og hæderlig amindelse funderet ... 1.000 sldr.« Af tilfældige småindtægter til de fattige var der adskillige, men til

gengæld små, bl.a. mindre beløb, som folk forærede i forbindelse med hussalg, ved regnskabsopgørelser, ved bryllupper og lignende. Ved særlige lejligheder huskede man de dårligt stillede.⁸

Den frivillige fattigbidragsordning 1630-43 kom i stand i juli 1630 ved et møde på rådhuset mellem lensmanden, bispens, de i byen boende medlemmer af domkapitlet og byens præster og borgmestre og råd og 24 mænd og vistnok det menige borgerskab. Man havde fundet, at der havde været »stor uskikkelighed med betlere og stoddere«; man ønskede at komme tiggeriet til livs og havde fået udarbejdet et register over alle »vedtørvende« stakler og skolebørn, der hver lørdag skulle have ugepenge, hvorefter ingen mere måtte gå rundt og tigge. Midlerne til ugepengeudbetalingerne skulle komme fra Gilden, blokpengene, stodderkongens tiggeri ved besøg hos fremmede, for at de kunne blive fri for overløb, folks gaver før rejser, under sygdom og lignende, renter af kapitaler givet til de fattige og, som noget nyt, de årlige indbetalinger, som netop blev optegnet af indbyggere i byen, og som skulle betales i fire årlige terminer.⁹

De årlige bidag, som tegnede til den nye ordning, udgjorde tilsammen 1.570 sldr., tegnet af 229 bidragsydere (jfr. tabelbilag 69-70, 72). Blandt bidragsyderne dominerede helt købmændene og de gejstlige med 77 og 11 personer mod håndværkernes 64, idet dog 45 bidragsydere er ukendt med hensyn til erhverv. Alligevel har håndværkerne, ligesom ukendte, været spændt alt for hårdt for, hvilket ses ved en sammenligning mellem personerne, der i 1630 tegnede sig for bidrag, og dem, der var tilbage af disse i 1640; af købmændene ser man da endnu 70%, af håndværkerne blot 31%, af uangivne 11%; men i de fåtallige embeds- og bestillingsmænd og gejstlige er det dog også svundet svært ind, til 25 og 27%. Så meget mere bemærkelsesværdig er købmandsgruppens stabilitet. Håndværkerne og ikke mindst enlige kvinder og enker var dem, der skulle nyde godt af fattigunderstøttelserne (tabel 100).

Hospitalets indtægter stammede fra omfattende jordbesiddelser, der var spredt ud over henvend en snes herreder i Ribe stift, fra kålgårdsleje, jordskyld, pengeafgifter, lejeindtægt af boder i byen og af enge samt renteindtægt af gældsbreve.¹⁰

Endelig var der en let måde for samfundet at skaffe de fattige indtægter på: man kunne tildele dem fattigtegn, hvorefter de havde tilladelse til at gå omkring og tigge, på gaden, ved folks døre og i husene. I december 1629 uddelte man på rådhuset fattigtegn til 50 personer, efter at man i samme måned havde fået fremstillet 180 tegn til stakler hos en guldsmed. I april 1647 fik borgmestre og råd fremstillet 200 tegn til fattige folk.¹¹

Understøttelsen af de fattige omfattede dels uddeling af pengebeløb juleaften, af engangsbeløb til tilfældige fremmede personer, af ugentlige pengebeløb til byens fattige og lejlighedsvis uddeling af lærred, vadmæl, træsko

m.m., dels tildeling af friboliger i Almisseboderne og Gæsteboderne eller plads i Hospitalet. Uddelingerne af pengebeløb juleaften beløber sig i de bevarede regnskaber til mellem 12 og 81 sldr., med uddeling af gennemsnitligt 29 sldr. til 78 personer. Højdepunkter i disse uddelinger har man i 1629 og igen i 1650'erne, hvilket kan være begrundelsen for og begrundet i fattigordningen 1630-43 og dennes sammenbrud og måske viser det store behov for hjælp. Uddeling af pengebeløb til tilfældige fremmede foretoges af pengemesteren, ofte efter befaling fra en af borgmestrene. Det drejer sig om skibbrudne, brandlidte, personer, der havde været i tyrkisk fangenskab eller af krigen i Europa var blevet fordrevet fra hus og hjem. Regnskaberne giver et broget billede af den store skare fremmede, der drev rundt på landevejene, tyskere, franskmænd, spaniere, grækere osv. Uddelingen af de ugentlige understøttelser til de fattige foretoges af to fattigforstandere, der udnævntes af magistraten; gennem en af borgmestrene fik de penge fra kirkeblokkene, gennem de to yngste rådmænd eller to andre udnævnt af borgmestre og råd fik de pengene fra den frivillige bidragsordning 1630-43.¹²

Antallet af personer, der fik ugentlig understøttelse var ret betydeligt (tabel 99), og man ser en væsentlig udvidelse af kredsen af understøttede med indførelsen af den frivillige bidragsordning 1630, hvilket må vidne om, at der tidligere havde været et stort behov, som ikke var blevet dækket. Med krigen og besættelsen 1627-29 og de forøgede skatteudskrivninger er forholdene yderligere blevet forværret, hvilket også begivenheder i andre danske byer synes at antyde.¹³

De ugentlige understøttelser var i årene før 1630 2-4 sk., derefter en tid op til 24 sk. i enkelte tilfælde, almindeligvis 6-8 sk. Man kan i registrene følge de ugentlige udbetalinger af de faste beløb for de enkelte understøttede. I de enkelte regnskaber kommer en del nye understøttede til i årets løb, mens andre glider ud; om 12 af de 28 fattige, der kun fik understøttelse en del af året 1628, hører man, hvorfor understøttelsen blev afbrudt: 6 døde, 4 kom i Klosteret eller Hospitalet, én fik sin førlighed igen og én drog af byen.

Uddeling af lærred, vadmél, træsko m.m. ser man flere gange for byens regning, regelmæssigt for Gildens. I 1577 indkøbtes af byens kasse 156 al. lærred, 8 al. vadmél og 85 par træsko til uddeling, formentlig i samarbejde med Gilden, der ellers foretog disse uddelinger; således uddelte den i 1602 638 al. lærred og 214 al. vadmél. Uddelingerne af lærred og vadmél (og penge) kunne være meget omfattende; et register over uddelingen til fattige stakler og husarme før jul 1598 rummer navnene på 60 mænd, 119 enker, 65 enlige kvinder, 87 børn og 12 børneflokké, i alt mindst 360 personer, et tal, der må vidne om udbredt nød.¹⁴

Tildeling af fribolig til fattige kunne foretages i en vis udstrækning, idet byen to steder havde en række boliger til husarme fattige. I Klostergades nordlige del lå på vestsiden syv boder, kaldet Almisseboderne, der blev

Tabel 100. *Personer, der fik fattigunderstøttelse 1640-41, fordelt efter erhverv.*

	Mænd	Kvinder/Enker, hvis (af-døde) mands erhverv kendes	Børn/børneflokk hvis fædres erhverv kendes	I alt
Købmænd	22			22
Skipper og skudemænd			2	2
Håndværkere	10	10	7	27
bagere			1	1
bartskærere		1		1
blytækkere		1		1
brølæggere		1		1
dønnikere	1			1
hjulere	1			1
klejnsmede	21		1	2
knivsmede		1		1
murmænd, murmestre	1	2		3
notlere		1		1
rebslære	1			1
skomagere		1	1	2
skræddere	5		2	7
smede		1		1
snedkere			1	1
tømmermænd		1	1	2
Andre	3	6	5	14
blegmænd	1		1	2
gartnere		1		1
hjordkvinder		1		1
karle	21	21		22
klokkere		1		1
ridefogeder			1	1
stadsbude		1		1
stodderkonger		1		1
stolmænd (?svarver)	1			1
vognmænd			1	1
vævere			2	2
I alt	15	16	14	45
Ukendt (?intet)	8	65	32	105
Understøttede i alt	23	81	46	150

Kilde: Se tabel 99.

Tabel 101. Personer, der fik fattigunderstøttelse i Ribe 1606, 1628, 1633, 1634, 1640-41 og 1656, fordelt på mænd/kvinder/-børn.

År	Understøttelse i	uang	2	4	6	8	10	12	14	16	18	20	24	Mænd	Kvinder	Børn	I alt
1606			3/29/0	4/8/2	1/0/0									8	37	2	47
1628	52 uger mindre		16 10	30 18													46 28
1633				21	37	51	6	22	3	15	1	2	6				164
1634														27		73	178
1640-41	52 uger mindre	14	1	15 10	40 6	33 3	9 4	8 1	4 1			1		23	78 81	46	110 40
1656			0/1/0	1/6/5	1/20/11	4/38/1	1/9/0				0/1/0			7	75	17	99

Anm.: 1606 fik 37 personer understøttelse hele året (52 uger), 1633 127, 1656 12, mens 47 personer da fik i 30 uger. Af de 73 børn i 1634 er 16 i virkeligheden »børneflokke«.

Kilde: *Fattigregnsk 1597-1659*.

skænket til de fattige i 1602 af rådmand Bertel Struck og hustru. Og i Bredeslippe lå Gæsteboderne, bygget omkring 1500 af borgmester Iver Nielsen som friboliger for fattige folk; almindeligvis opgives deres tal til 39, selv om man har vanskeligt ved at forstå, at der på sydsiden af Bredeslippe har kunnet ligge så mange boliger, idet slippens hele længde blot er 50 m. Hvor mange fattige der boede i disse boliger, kan næppe angives. En del af beboerne findes vel blandt de personer, der fik ugentlig fattigunderstøttelse.¹⁵ Bolig for et større antal fattige havde man også i Hospitalet, det gamle Sortebrødrekloster, der i 1543 fik fundatts som almindeligt hospital og fungerede som plejehjem for fattige og syge. Ifølge en instruks for spisemesteren fra 1652 skulle der da bespises 80 fattige i Hospitalet.¹⁶

Forældreløse børns stilling kunne være yderst vanskelig, idet man hér lige så lidt som for de fattige havde nogen mere omfattende forsorg. Med datidens høje dødelighed har forældreløse børn været et ret hyppigt forekommende fænomen. En stor ægteskabstilbøjelighed for efterladte ægtefæller har vel skabt kontinuitet i mange tilfælde; men var begge forældre døde, stod børnene alene. I de fleste dødsboer har der ikke (jfr. tabelbilag 32) været så stort et overskud, at der har været til børnenes underhold i længere tidsrum.¹⁷

En delvis løsning på problemet med de fattige børn fik man i 1621, da Christian 4. oprettede Børnehuset på Christianshavn, ved en udskillelse af denne institution fra det i 1605 oprettede Tugt- og Børnehus. I Børnehuset skulle optages forældreløse børn og tiggerbørn, og forældre kunne få anbragt børn, som de ikke selv kunne styre. Børnene fik vel nogen undervisning; men hovedmålet var at oplære dem til håndværkere og industriarbejdere. I maj 1620 udgik skrivelse til lensmændene i Nørrejylland om snarest muligt i købstæder og landsbyer at lade opsøge alle unge drenge og piger i 12-14 års alderen, som løb omkring og betlede og intet havde at leve af, og sende dem til Århus, hvorfra de med skib skulle sendes til København og leveres til pålidelige folk i Tugthuset. I foråret 1623 blev der da også fra Ribe med vognmænd afsendt 18 drenge og 11 piger til »kongelig majestæts værkhus«. Af disse børn synes fem at have været børn af enlige mødre, andre var børn af vægttere, stadsbude osv.; man får oplysninger nok til tydeligt at se, at der er tale om børn fra samfundets nederste lag, som man på denne måde bekvemt skaffede sig af med.¹⁸

En mulighed for yngre fattige mænd til at slippe ud af de vanskeligheder, der fulgte med arbejdsløshed og lave lønninger, har været at lade sig hverve som soldat. Dermed fik de en fast månedlig sold; men det kunne være en hård og risikabel udvej. Trods militærlivets usikkerhed og risiko ser man alligevel mange mænd tage tjeneste bl.a. som bådsmand, dvs. matroser, i den kongelige marine. I vinteren 1641 lod 24 mænd fra Ribe sig antage som bådsmand.¹⁹

For de mindrebedemlede kvinder har der sandsynligvis været en mulighed for indtægter ved prostitution. En sådan virksomhed så datiden på med strenge øjne, og prostitution synes sjældent direkte at være omtalt i tidens kildemateriale. Alligevel finder man antydninger.²⁰

Var der mange fattige i byen, så møder man også mange på landevejene, det fattige omvandrende, hvileløse proletariat. Man havde vel på landet samme bestemmelse som i byen, at gamle og uarbejdsdygtige, der havde fået tildelt tegn, måtte tigge i sognet, eventuelt i herredet, om der var mange tiggere i sognet. Men alligevel ser man disse tiggere på de store veje, og det synes ikke at have været muligt for myndighederne at standse de omvandrende tiggere.²¹

De omvandrende fattige, der på deres vej kom gennem byen, har åbenbart ofte været i en elendig tilstand. I 1595 betalte byen mestermænd 1 mk., fordi han tog et tysk afsindigt menneske, som lå på gaden, ind til varme og mad; man har ikke kunnet få andre end møstermanden, byens udsbud, til at tage sig af den sag. Dyrere blev det, at man i 1627 fandt en fattig syg fremmed kvinde, der lå på gaden; hun blev båret ind i Hospitalet, Klosteret, men døde dagen efter, og Gilden måtte ofre 6 mk. på en ligkiste.²²

Til at holde en by eller et sogn fri for omstrejfende fremmede tiggere udnævnte man ofte en af byens eller sognets fattige til stodderkonge eller fattigfoged. Derfor ser man i skattelisterne fra 1640'erne, at Kong Hans var borger i Ribe – stodderkonge. Han fik ligefrem ugeløn udbetalt af Gilden, 1 mk. Formentlig har han været større og stærkere end de andre tiggere.²³ Men *kom* der fattige til byen, søgte øvrigheden så hurtigt som muligt at få dem transporteret ud igen, ind i næste sogn, så var man fri for dem. Kæmnerregnskaberne vrimer med udgifter til bortkørsel af fattige, tiggere, vanføre. For året 1598 anfører således det ene af kæmnerregnskaberne udgifter til bortkørsel af 12 krøblinge, heraf en kvinde med børn og én med en pige, desuden en kone med en dreng samt »en liden pige, som lå og krøb på gaden.« Også andre dårligt stillede elementer var uønskede, og man kunne uden nåde jage dem af byen. En skatteliste tilføjer om en kvinde »nys kommen og lokket, skal af by«; i en anden tilføjes »giver hun ikke skat, skal hun af by«; og man vogtede over fattigfolks levned, hvilket klart ses af en skattelistes bemærkning ved en borger »er sagt af by for et ondt levned.«²⁴

16. Social rang og mobilitet

Alene i tidens brug af tiltaleformer har man et tydeligt udtryk for lagdelingen i samfundet, ikke blot i stænderne, men også i mindre klasser: Alle adelige var ærlige og velbyrdige; gejstlige var hæderlige og vellærde, eventuelt højlærde, hvis vedkommende var biskop, kannik eller sognepræst ved en større bykirke; borgmestre og rådmænd var ærlige, forstandige (eller velvisse), (vel)agtede og velfornemme; en byfoged var ærlig og velforstandig, en byskriver forstandig; en købmand kunne være ærlig og (vel)forstandig, eller velfornem, hvis han f.eks. var udlænding. Men formentlig 90% af befolkningen var almindeligvis ikke noget som helst, om end man kan se en ugift kvinde af det bedre lag betegnet ærlig og gudfrygtig pige, en borgmesterkone hæderlig og gudfrygtig dannekvinde, en bonde ærlig og velagtet.¹

I renæssancetidens danske samfund ser man tydeligt en række skarpe skel, dels mellem adelige, frie, og ikke-adelige, ufrie, dels mellem overklasse og underklasse, dels mellem de højere placerede og bønderne og dels mellem de fastboende og det omvandrende proletariat.

De adelige havde store privilegier, og meget få ikke-adelige nåede i årtierne før 1660 gennem adling op i adelens rækker. Adelens privilegier kunne så godt som ingen andre få del i.²

Overklassen omfattede dog ikke blot den fåtallige adel, men også en del højere gejstlige: bisper, universitetets professorer, medlemmer af domkapitlerne og sognepræster i større kald i købstæderne, en del højere civile og militære embedsmænd samt et lag af velstående borgere, større købmænd, især rådmænd og borgmestre, guldsmede o.a. Som vi skal se, var der mulighed for en vis mobilitet mellem denne lille overklasse, når bortses fra adelen, og den langt større underklasse.

Overklassen og nogle lag under denne, mindre købstadpræster, landsbypræster, lavere embedsmænd, småkøbmænd, håndværkere o.a. stod igen over den store stand af bønder, der i almindelighed næppe var meget ansete af de højere lag. Også her var der mulighed for en vis mobilitet.

Det store flertal, den fastboende befolkning, stod igen over for et lille, men ikke ubetydeligt mindretal, det omvandrende proletariat. Af mange årsager kunne mennesker, på grund af manglende uddannelse, uheld i forretning eller håndværksproduktion eller anden næring, krigsbegivenheder, ildebrand, skibsførliis, sygdom, alderdom, måske uægte fødsel m.m., falde ud af samfundet og havne i det hvileløse proletariat. En mellemform ser

man allerede i købstæderne, hvor fattige mennesker ofte flyttede fra bolig til bolig, i skarp kontrast til de velstående, der kunne bo årti efter årti i deres velbyggede, godt placerede huse.

»Lige børn leger bedst«. Således lyder et ordsprog i den senere Ribekannik Anders Sørensen Vedels Saxo-oversættelse fra 1575. Og man synes da også i samfundet i 1600årene at kunne iagttage indbyrdes familieforbindelser inden for de enkelte lag i befolkningen og i mindre grad imellem disse lag.³

Helt isoleret stod adelen; ganske enkelte personer i dens nederste lag sank vel ned i bondestanden og giftede sig med »ufri«; men som helhed giftede adelige sig til omkring 1660 blot med adelige. At bispesønnen Johan Monrad fra Ribe 1682 blev gift med adelsdamen Mette Sofie Krabbe var endnu lidt af en undtagelse, ligesom præstesønnen, kgl. ridefoged Anders Nielsens ægteskab med den fattige, næsten 30 år gamle adelsfrøken Hedevig Elisabet Hvas ca. 1670, kort efter at han havde købt herregården Søviggård af hendes mor.⁴

I købstadens befolkning dannede gejstligheden og de velstående købmænd et overlag, hvor man ser adskillige familieforbindelser mellem de enkelte medlemmer; sammenhængen mellem de to grupper ses også i uddannelsessystemet, hvor mange større købmænds sønner blev købmænd eller præster, mange præstesønner præster eller købmænd.

Disse forhold kan iagttages temmelig tydeligt inden for gejstligheden og inden for rådmandskredsen i Ribe, hvorfra man har mange oplysninger om ægteskabsforbindelserne og familierne.

Rådmandskredsens rekruttering er tidligere berørt, og det er vist, at 77% af rådsmedlemmerne udnævnt 1550-1660 af familiemæssige bånd var knyttet sammen i én stor gruppe. Man ser de kommende rådsmedlemmer i årene forud for udnævnelsen virke i byens tjeneste, som skatmestre, medlem af de 24 mænd osv., og der er formentlig en sammenhæng hermed. Baggrunden var, at de tilhørte byens herskende lag. Dette hævdede sin magt i kraft af sin uddannelse, sin økonomiske stilling og sine forbindelser til den dominerende stand, adelen, knyttet gennem forretningsforbindelser og tidligere eller aktuelle tjenesteforhold, som slotsskrivere, herskabsfogeder, byfogeder osv. Uddannelse, forretningsforbindelser, økonomisk stilling og familieforbindelser bandt byens overklasse sammen, og positionen gik naturligt i arv til børn og svigerbørn. Ganske stille gled disse ind i fædrenes og svigerfædrenes virksomhed, ikke blot i forretningen, men også i byens styre.

Betragter man tidsforholdene omkring fædre/sønner og svigerfædre/svigersønner, der var medlemmer af rådet, vil man finde, at fædre og svigerfædre i de fleste tilfælde var døde ofte længe før, deres sønner og svigersønner blev medlemmer af rådet. Således måtte det blive i et samfund, hvor

gennemsnitslevealderen selv for rådmænd næppe var mere end ca. 65 år, hvor ægteskabsalderen var ca. 30 år, og hvor gennemsnitsalderen for indtrædelse i rådet var 46 år. Den familiemæssige sammenhæng i rådet må være etableret ved, at rådsmedlemmer inddrog unge sønner og (kommende) svigersønner i arbejdet i byens styre, ligesom gennem sammenhængen i den økonomisk velstillede lille overklasse. Sammenhængen kan her have betydning mere end det rent økonomiske. For var råds kredsen end som helhed økonomisk langt bedre stillet end den øvrige befolkning, hvilket fremgår af skattelisterne, så finder man dog enkelte rådsmedlemmer, der økonomisk ikke var særlig fremtrædende. Allerede Kinch har her set, at en række rådsmedlemmer ikke var særlig velhavende, og flere kunne føjes til. Dette forhold er af en vis interesse og af en anden karakter end det, der gør sig gældende for enkelte rådmænd, der vel døde i dårlige omstændigheder, men dog tidligere *havde* hørt til blandt byens mest velhavende. Der må altså for de aldrig højttakserede have været andre grunde end den økonomiske placering til deres placering i rådet. Der kan være tale om, at de har haft særlige evner, som vi i dag meget vanskeligt vil kunne bestemme. Af betydning for et par rådmænd kan også fortiden som slotsskrivere have været. Man må dog også være opmærksom på, at der for flere rådmænd er sket en betydelig nedgang i deres skatteansættelse overhovedet før de indtrådte i rådet, idet de måske med alderen har nedtrappet deres handelsvirksomhed. For de 57 rådmænd, vi kan følge både før de blev udnævnt og i stillingen, ser man, at de 26 havde toppet i skatteansættelsen, før de blev rådmænd, mens 28 steg og tre holdt det samme niveau (tabelbilag 66).⁵

Familieforbindelsernes betydning fremgår flere gange ganske tydeligt. Man ser i fire tilfælde en bror følge en afdød bror på rådmandsposten og i et femte tilfælde tre brødre følge hinanden, således at der ligefrem må have været tale om familiepladser. Det er et spørgsmål, om ikke et sådant arveprincip på andre måder har været gældende ved besættelsen af borgmester- og rådmandsposter. Med den familiemæssige sammenfiltring af råds kredsen kunne det også let gå således. Derfor måtte også svogerskabsforbindelser blive af betydning. Der har været god mulighed for rådmænd for at få svogre ind i rådet, og man ser talrige svogerskabsforbindelser.

En betragtning af rådmandsbørnene og svigerbørnenes erhverv og status vidner tydeligt om rådmandskredsens status og dens medlemmers muligheder. For 69 af de 75 rådmænd synes man at have ret fuldstændige oplysninger. Fem var barnløse, efter de øvrige 64 kendes i alt 383 børn, nemlig 185 sønner og 198 døtre (tabel 102). Af sønnerne blev en forholdsvis stor andel borgmestre og rådmænd eller sognepræster og verdslige embedsmænd, nemlig mindst 12 og 25%, ligesom en forholdsvis stor andel blev gift med borgmester- eller rådmandsdøtre, nemlig 14%. På samme måde blev mindst 23% af døtrene gift med borgmestre eller rådmænd, 10% med sognepræ-

ster. Rådmandskredsens sønner har altså spillet en dominerende rolle både i det verdslige og åndelige liv, de har siddet på en lang række nøgleposter, og ligesom kredsen forstod at få sønnerne godt placeret i samfundet, fik den også anbragt døtrene.⁶

De mange ægteskabsforbindelser inden for rådmandskredsen og især mellem denne og rådmænd i andre købstæder (tabel 102, anm.), må vise, at man i stor udstrækning har sigtet mod sådanne forbindelser. Kinch har tidligere gjort opmærksom på Baggesen-familiens ægteskabspolitik, »den mærkelige, vistnok noget planmæssige måde, hvorpå den ved giftemålsforbindelser knyttede et antal mænd af den højere borgerstand i flere danske byer sammen.« Man møder hér, i seks slægtled, fra Bagge Jensen (1511-78) til generationen født i 1680-90'erne, foruden ni mænd, der var rådmænd i Ribe, og én, der var borgmester i Varde, tre kvinder, der var gift med borgmestre og fire med rådmænd i Ribe, to, der var gift med borgmestre, og fem med rådmænd i andre købstæder, og niveauet understreges af, at yderligere to kvinder var gift med bisper, to med sognepræster ved Ribe Domkirke og én med en lektor i Ribe. Tydeligst ser man den målbevidste politik ved Peder Baggesens ægteskab i 1572 med Dorete Sørensdatter Stage; de to unges fædre var uden sammenligning byens rigeste mænd, i 1569 sat til henholdsvis 288 og 304 sk., med den næste i rækken, Laurids Tøgersen, senere borgmester, sat til 128 sk. og et gennemsnit for samtlige skatteborgere på 5,7 sk. Man har altså ønsket at få en alliance mellem de to familier og dermed de to familieformuer. Og det endda noget forceret; de to unge blev trolovet 15/10 1571, men det kom til at trække usædvanlig længe ud med brylluppet, sikkert på grund af brudens alder; de blev gift 30/11 1572 – og bruden var da ca. 14 år. Brudgommen, der var 26 år gammel, skulle ikke gøre forventningerne til skamme; allerede i 1585 var han ansat til 480 sk. i skat, det højeste beløb overhovedet før 1660, kun at sammenligne med svigerfaderens 480 sk. i 1565. Svigersønnen var med 416 sk. i 1590 alene sat så højt som 356 af de lavesttakserede tilsammen; han alene kunne veje 45% af byens skatteborgere op og tegnede sig for 8% af det samlede ligningsbeløb, til trods for, at ligningen hvilede langt tungest på de mindste.⁷

Heller ikke de mange ægteskabsforbindelser mellem Ribes rådmænd og købmænd og deres døtre og fremmede rådmænd og købmænd og disses døtre har været tilfældige. I øksnepengeregnskaberne og Revier-toldregnskaberne møder vi som eksportører i hvert fald en halv snes af de fremmede, der i købmændsgårdene i byen har truffet Riberne og deres døtre og gennem ægteskaber har fået formaliseret handelsforbindelser og sikret sig repræsentanter i byen, på samme måde som Riberne fik det i byer som Varde, Ringkøbing, Vejle, Horsens, Ålborg, Middelfart, Bogen, Odense.⁸

Et mellemlag i befolkningen dannede de mindre købmænd og de bedre-

stillede håndværkere; mellem de to grupper synes dog ikke at forekomme mange familieforbindelser. Sammenhængen inden for de to grupper hver for sig synes dog tydelig nok.

Familieforbindelserne inden for de lavere befolkningslag vil det være vanskeligere at følge, idet oplysningerne er sparsomme på dette område for mindre håndværkere og mindre embedsmænd, vogtmænd, gartnere, vævere m.fl., daglejere, arbejdsmænd og tjenestefolk. Det samme gælder forholdene inden for bondestanden, hvor forbindelserne vel ofte holdt sig inden for selve standen og ofte ikke strakte sig ud over de nærmeste sogne, men hvor der formentlig alligevel er tale om en lagdeling, som det imidlertid kan være vanskeligt at følge.

De enkelte befolkningslags sociale position kommer på en ejendommelig måde til udtryk i en institution, man havde i forbindelse med barnedåben: fadderne. De mellem to og 10-12 personer, der var med ved barnets dåb, var dels vidner om dåben, dels særligt forpligtet over for barnet, hvis forældrene døde. På grund af skikken med at give faddergaver til den nydøbte, kom fadderinstitutionen til at spille en vigtig rolle i 1500-1600årenes sociale liv. Det blev forældrenes ambition at give deres børn så mange fornemme faddere som muligt. Man ser da adelige og borgmestre og rådmænd og højere gejstlige som faddere ved adelsbørns og højere gejstliges børns dåb; og man ser borgmestre og rådmænd og større købmænd ved det lavere borgerskabs barnedåb samt nu og da ved fattiges eller byens meget lavtstillede embedsmænds barnedåb. Ved håndværkerbørns dåb ser man ofte også flere faddere med samme håndværk som faderen. Men ét led i kæden mangler: man ser kun i enkelte tilfælde adelige ved borgmestres og rådmænds og større købmænds barnedåb, ellers blot kolleger eller højere gejstlige. Dette må vidne om det højere borgerskabs selvfølelse. Har man mon ikke ønsket som faddere at have personer, hvis privilegier man var begyndt at anfægte, og hvis sande økonomiske position man kendte så godt fra købmandsbøjerne?⁹

På landet ser man end ikke for den lavere adels børn andre end adelige som faddere. Derimod kunne adelige stå faddere til præste- og bondebørn.¹⁰

Varierede tallet af faddere fra to til tolv personer, så var der dog et vist mønster i praksis. Adelige kunne have op til tolv; men ellers havde større borgere to-tre, mindre eller små borgere gerne seks, idet de sidste ofte nok kunne have en solid støtte behov.

I rang stod selv borgmestre og rådmænd tilbage også for adelige kvindelige faddere, idet de nævnes *efter* disse, selv om de kvindelige faddere ellers normalt anføres til sidst; til gengæld nævnes selv bispens kone *efter* en borgmester og rådmænd.¹¹

Også ved menighedens placering i kirken viste den sociale rangordning sig. I Domkirken stod lensmandens og lensmandsfruens stole øverst, nær-

Rektor og ærkedegn, magister Anders Romdrup (ca. 1605-49), medikus, dr.med. Ludvig Pouch (1620-81) og deres kone Dorete Sørensdatter Vedel (ca. 1621-73).

Som rektor og medikus havde de to mænd en position i byen, og de var gift med en datter af den fremtrædende gejstlige, kgl. historiograf Anders Sørensen Vedel. Anders Romdrup var i årene 1633-50 kunde hos Hans Friis, dog ikke med et stort forbrug.

Epitafiemaleri i Ribe Domkirke (Nationalmuseet foto).

mest alteret; man havde endvidere bestemte stole for kannikerne og kapitelskvinderne, borgmestrene og borgmesterfruerne, rådmændene og rådmandskvinderne, og magistraten var forpligtet til at sidde i de pågældende stole. For menigheden som helhed var stolene fordelt på husene, således at en stolestand kunne følge et hus også ved salg. Med den sociale struktur i boligforholdene har en sådan ordning medført en social lagdeling i kirken.¹²

Selv en redegørelse i grove hovedtræk for rekrutteringen til gejstlighedens og borgerstandens erhvervsgrupper tillader materialet ikke. Det er dog muligt at gøre visse spredte iagttagelser.

Præsterne rekrutteredes sandsynligvis i betydelig grad fra præstehjem.

Skolegangen i Domszkolen var normalt begyndelsen til en gejstlig uddannelse, og blandt de kendte studenter fra Ribe 1570-1660 finder man mange med et patronymikon, et sen-navn, og et tilnavn ud fra et stednavn, der med en vis sandsynlighed kan føre dem tilbage til en præstegård på landet eller i en købstad. Betegnende er det, at præste- (og købmands)familien Hegelund 1581-1660 havde 17 medlemmer, der udgik som studenter af Ribe Domszkole, præstefamilien Vedel 1604-55 12. En del præster stammede også fra købmandshjem, og selv håndværkerhjem, væverhjem o.a. har været udgangspunkt for flere præster.¹³

En særlig rekrutteringsgruppe for sognepræster havde man i de gejstligt uddannede, der sad rundt om på herregårdene som huslærere. Mange adelige havde kaldsret, jus patronatus, til deres sognekirke eller andre kirker, og de har da selv kunnet indsætte sognepræsten. Denne havde som sognets præst en ganske betydningsfuld stilling, som repræsentanten for den åndelige kultur, som talerør for regeringens og de herskendes mening gennem meddelelser fra prædikestolen eller på sognestævnet, menighedens møde ved kirken efter gudstjenesten. Kunne sognets herremand bestemme, hvem der sad på denne post, har han kunnet sikre sig, at det blev en person med den rette mening.¹⁴

Man ser ikke så få gange, at håndværkersønner og købmandssønner blev præster; men der var også en bevægelse i modsat retning. Om 15 af de 1.102, der kendes som borgerskabstagere i Ribe 1587-1660, vides det, at de var sønner af præster.

Om rekrutteringen af en del købmænd får vi underretning gennem borgerskabsprotokollen, der i en del tilfælde oplyser, hos hvem vedkommende stod i lære, »tjente«, før han tog borgerskab. Forretninger, der ejedes af borgmestre og rådmænd, altså de større handelsvirksomheder, dominerer helt (tabel 103, jfr. tabelbilag 73); dette kan vel have en del af sin forklaring i, at disse købmænd har været de mest kendte og omtalte i byen, men det samme forhold viser sig i det supplerende materiale, hentet fra tingbøger fra 1640'erne og fra svendeskattelister 1639 og 1649-50.

Borgmester- og rådmandsvirksomhedernes betydning som lærepladser viser sig også deri, at adskillige af lærlingene eller svendene fra disse senere blev rådmænd, medlem af 24 mænd eller skatmestre. Kun Riberhus synes her ligeledes at spille en rolle, idet flere senere borgmestre og rådmænd eller medlemmer af 24 mænd havde en fortid som slotsskriver, slotsfoged eller ladefoged på slottet.

Følger man i skattelisterne de borgerskabstagere, der havde lært og tjent hos en borgmester eller rådmand, vil man finde, at de fleste opnåede at blive takseret i skat væsentligt over gennemsnittet, hvilket antydes allerede deraf, at så mange af dem blev medlem af magistraten eller 24 mænd.

Håndværkere synes ofte at have været sønner af håndværkere i samme

Tabel 102. *Ribe-rådmandskredsens børn 1550-1660 fordelt efter social placering.*

Erhverv/social placering	Sønner blev	Sønner g.m. døtre af	Døtre g.m.
Borgmestre	8 ^a	14 ^c	16 ^e
Rådmænd	14 ^b	12 ^d	30 ^f
Medlemmer af 24 mænd	5	3	23
Borgere i Ribe	6	3	8
Borgere andetsteds	2	1	6
Købmænd	8	1	7
Bisper	2	3	7
Kgl. historiografer		2	2
Ærkedegne			1
Sognepræster	25	4	20
Kapellaner	1		2
Rektorer	3		2
Hørere	1		
Lektorer ved Domkirken	1	1	2
Skoleholdere	2		1
Kgl. livlæger			1
Medikus	2	1	1
Doktorer		3	
Byfogeder	3		2
Byskriver			1
Toldere	2		1
Toldskrivere	1		
Lagmænd (Norge)	1		
Slotsskrivere	1		
Amtsskrivere			1
Renteskrivere	1		
Fetaljeskrivere	1		
Provstiskrivere			1
Provstiforvaltere			1
Fogeder	1		
Assessorer	1		
Godsejere		1	
Forpagtere	1		
Adelstjenere	2		
Studenter	1		
Døde unge	30		
Ukendt	59		
Antal personer	185	43	115
Antal ægteskaber		49 ^g	136 ^h
Hertil ugifte		2	5
Døde unge		30	28
Ægteskab uangivet for		110	50
Personer i alt		185	198

Anm.: a) I Ribe (4), Horsens, Bogen, Kalundborg og København. b) I Ribe (13) og Flensborg. c) I Ribe (6), Varde, Ringkøbing, Vejle, Horsens, Århus, Middelfart, Holbæk og Malmø. d) I Ribe (10), Ålborg og Flensborg. e) I Ribe (10), Varde, Haderslev, Vejle, Horsens og Ålborg (2). f) I Ribe (19), Varde (3), Ringkøbing (2), Horsens og Ålborg (5). g) Idet 6 var gift to gange. h) 20 gift to gange, én tre gange.

Kilde: Tabelbilag 64.

fag; håndværkerdøtre kunne blive gift med mænd, der havde samme håndværk som faderen, og brødre kunne have samme håndværk.¹⁵

Embedsmændene udgik, som det er vist, i en del af tilfældene fra købmændenes rækker; hér fandtes mange skrivekyndige, og gik det en købmand dårligt med handelen, kunne han være heldig gennem et embede at skaffe sig en vel mindre, men til gengæld sikker indtægt, som byfoged, byskriver, havnekæmner, pengemester. I en årrække lige efter reformationen synes dog flere af byens skrivekyndige embedsmænd at have haft en gejstlig eller lærd uddannelse. Skriveren, der skrev byens skattelister omkring 1560 kunne latin, og han er i disse år så lærd, at han hyppigt slår over i dette sprog.¹⁶

Ved rekrutteringen til embedsstillinger, som sognepræst, rektor, lektor ved Domkirken, pengemester, kgl. tolder osv., ser man familieforbindelser spille en betydelig rolle. Da Ribe-rektoren, mag. Mads Andersen Pors i 1592 skulle have rektorembetet i Bogen, har det således hjulpet ham, at han stod overfor at skulle giftes med en datter af den året før afdøde rige rådmand Peder Baggesen i Ribe, for hans tilkommendes faster var gift med biskoppen i Odense, mag. Jakob Madsen Vejle; og da sognepræsteembedet ved Domkirken i 1595 var blevet ledigt, benyttede mag. Mads' mange svogre og venner i byens råd lejligheden til at vælge ham til denne stilling, endda til trods for, at en anden havde kongens brev på at få den. Og således gik det ofte. Alene en betragtning af rektorrækken ved domskolen viser sammenhængen; der er ingen tvivl om, hvilket lag det var, der beklædte et embede som rektoratet, og lignende familieforbindelser og sammenhænge ser man i andre embeder.¹⁷

De stores muligheder ved placeringen af familiemedlemmer og vel også personlige bekendte i ledige embeder fremgår flere gange klart af Peder Hegelunds almanakker. Som biskop fik han placeret sønnen Jørgen som rektor ved Domskolen; i 1600 indsatte han svigersønnen, borgmestersønnen Jakob Bonum som sognepræst i Darum; i marts 1611 forsøgte han at få sin bror Hans placeret som herskabsfoged; i almanakken skriver han på latin: Jeg fik afslag hos lensmanden Albret Skeel på min brors vegne, og fortsætter: »Og Hans Lassen (Lime) blev kongens foged«. Helt uden fordel for bispens har dog heller ikke denne udnævnelse været, for hans datter Sara var gift med Hans Lime; og fem år senere, da Hans Lime var død, fik Hans Hegelund stillingen; han har med sin baggrund ikke været nem at komme uden om.¹⁸

Familieforbindelsernes betydning for placeringen i byens liv ses ikke blot i forbindelse med rådmandskredsen, men på andre planer. Mange af rådmandskredsens sønner og svigersønner, der ikke selv nåede helt op på rådmandsniveauet, ser man virke som medlemmer af de 24 mænd, og der har for denne gruppe været tale om et lag, der på mange måder hang

Tabel 103. *Lærepladser med kendte lærlinge i Ribe 1580-1660.*

Læreplads/tjeneste- plads hos	Antal lærepladser, hvor lærlinge/ svendes ses omtalt	heraf lære- pladser, hvor lærlin- ges navne er anført	Antal navn- givne lær- linge	Heraf senere kendt som: borg- eller mestre 24 og råd- mænd	eller skat- mestre	eller skat- mestre
Borgm. og rådm.	27	23	42	3	10	4
Øvrige købmænd	12	5	5		1	1
Adelige: lensmanden på Riberhus med ladegården	1	1	8	1	2	1
Korsbrødregård	1	1	2			1
Oplandet	3	3	3		1	
Gejstlige	9	9	9			
I alt	53	42	69	4	14	7

Kilde: *Bprot*; *sktl* 1600-60; *LR* Riberhus 1630-40erne, skattelister over svendeskate.

sammen, ikke blot i henseende til erhverv, som købmænd, men også familiemæssigt.¹⁹

Om rekrutteringen af befolkningens store nedre lag, de mindste købmænd og småhåndværkere, ubemidlede daglejere og arbejdsmænd, vides ikke meget. Men daglejerne og arbejdsmændene blev sikkert i betydeligt omfang rekrutteret fra ikke-uddannede tilvandrere fra landet, analfabeter, der ikke havde andre muligheder end arbejdsmandens.²⁰

Man ser vel i flere tilfælde den højeste overklasse fastholde sin position gennem flere generationer; således havde Baggesen-familien repræsentanter i byens råd i hvert fald gennem fem generationer, og lignende kan iagttages, dog vel i mindre omfang, for flere af byens fremtrædende familier. Muligheden for økonomisk og social tilbagegang var dog altid til stede. Rådmanden Niels Grisbecks søn Hans Friis blev vel gift med en borgmesterdatter og blev selv borgmester, men kun én af hans fem sønner blev rådmand, og da denne døde i 1668, kunne aktiverne i hans bo ikke opveje passiverne, ligesom arvingerne efter en anden af sønnerne i 1658 gik fra arv og gæld.²¹

For rådmand Niels Grisbeck og hans to sønners, to stedsønners og to steddøtres vedkommende kan man mere detaljeret iagttage mobiliteten i en familie gennem syv generationer. Niels Grisbeck selv var som bondedreng fra gården Grisbæk i Vejrup sogn, ca. 20 km nord for Ribe, omkring 1570 kommet til byen; han kom i lære som købsvend hos den fremtrædende købmand Laurids Tøgersen, der var rådmand og senere blev borgmester. I 1580 tog han selv borgerskab, i 1583 giftede han sig med en købmandsenke, og i 1595 blev han rådmand. Af de 106 efterkommere, der i de første seks

generationer er kendt efter ham og hans kone, heraf en del efter børnene af hendes første ægteskab, kendes erhvervsbetegnelsen for et betydeligt antal mænd og indgifte mænd (tabel 104). Præster, købmænd og civile embedsmænd dominerer helt. Men alligevel synes familien ikke at have kunnet fastholde status: de seks borgmestre og rådmænd tilhørte de to første generationer.

Tabel 104. *Erhvervsfordelingen for seks generationer af efterkommere efter Ribe-rådmanden Niels Grisbeck (1549-1618) og hans kone Kirsten Christensdatter (1546-1618).*

Generation:	1.	2.	3.	4.	5.	6.	I alt
<i>Mænd</i>							
(Sogne)præster	1	1	4	13			19
Degne					2		2
Studenter		3	1	3	1		8
Militære				1	1	1	3
Købmænd	1	3		1			5
<i>borgm. og rådm.</i>	1	2					3
Civile embedsmænd	2	1	1	2	1		7
<i>slotsskrivere</i>	1						1
<i>renteskrivere</i>	1						1
<i>lagmænd</i>		1					1
<i>byfogeder</i>			1				1
<i>ridefogeder</i>				1			1
<i>kancelliassessorer</i>				1			1
<i>stadsfysikus</i>					1		1
Forpagtere			1				1
Ukendte		5	1	7	4		17
Mænd i alt	4	13	8	27	9	1	62
<i>Kvinder gift med</i>							
Sognepræster	1	5	2	4			12
Militære (majorer)					1	1	2
Købmænd	3	4		1	1	1	10
<i>borgm. og rådm.</i>	1	2					3
Guldmede				1			1
Civile embedsmænd		3	1	1			5
<i>amtsskrivere</i>			1				1
<i>slotsskrivere</i>		1					1
<i>ridefogeder</i>		1		1			2
<i>forv. v. Ostind. K.</i>		1					1
Forpagtere					1		1
Ukendte		3	2	4	9		18
Kvinder i alt	2^a	12^b	5	11	12	2	44^{ab}
Kendte efterkommere i alt	6	25	13	38	21	3	106

Anm.: a) Idet de to kvinder begge var gift to gange. b) Idet der kendes 15 ægteskaber for de 12 kvinder.

Kilde: Friis-Petersen, 1949.

17. Social uro

Renæssancesamfundet var, som vi har set, et samfund med store sociale forskelle. En lille, meget velstående overklasse stod over for store, ofte meget dårligt stillede grupper, og man kan undre sig over, hvad der holdt et sådant samfund i balance. Johan Hvidtfeldt har i en artikel fra 1945 understreget det middelalderlige samfunds stærke sociale opdeling og den tilsyneladende ro og ligevægt. Han mener at finde en forklaring i vores mangel på viden om fortiden. Historikerne »har i altfor ringe grad søgt at lodde dybden i fortidens samfund og at forstå datidens mennesker og deres åndelige og økonomiske problemer, at lære hele det brede folk at kende, som var med til at skabe det samfund, der var datidens Danmark.«¹

Middelaldersamfundets og renæssancesamfundets store økonomiske og sociale skel er analyseret for bysamfund i udlandet, således i Nordtyskland og Nederlandene, i forsøg på at finde baggrunden for sociale, politiske og religiøse stridigheder. Men også danske forhold kan undersøges.²

For Ribe-området skulle det på baggrund af det foregående være muligt at se perspektivet i en række træk og fænomener, der måske ved første blik kunne synes uforståelige. I virkeligheden ser man i kildematerialet talrige eksempler på sociale spændinger, aggressioner og social uro. Det gælder i forholdet mellem fattige og velstående og mellem de fattige indbyrdes, i forholdet mellem magistraten og borgerskabet, og i forholdet mellem borgerskabets øverste lag og adelen.

De store økonomiske og sociale forskelle har i høj grad været samtiden bevidst, og man ser flere skarpe udtryk herfor. En klar, noget bitter forståelse af klassemodsætningerne har man i den tale, som medikus Joakim Timmermann holdt i Ribe Domkirkes kor dagen efter Riberhus' overgivelse 30/8 1644. Hans tilhørere var »Høje og velbårne hr. generalkrigskommissarius Christian Rantzau, velbårne, velfornemme og tapre herrer, højærværdige, velærværdige, berømte, agtbare mænd«, og de fik et og andet at høre, som de måske ikke havde hørt før. Da talen var på latin, er det dog sikkert begrænset, hvad de fleste af tilhørerne fik ud af den.³ Timmermann nævner de rige, der ved den fjendtlige besættelse af byen blot kunne flygte. »Og ingen havde været ivrigere i at frelse sig end de, for hvem faren var mindst, og de, som skyldte fædrelandet mest, fordi de var de rigeste.« Han skildrer deres situation: »Efter min mening fik man da først ret at se, hvor ulykkelige de rige er; thi vel er deres møje og besvær stor i freden under sammenskra-

belsen af deres rigdomme; men endnu langt større er dog deres sorger under fare og forvirring.« Han nævner dog også bønderne, for hvem det i årene forud for krigen ikke var usædvanligt at tage til byen for at købe korn eller klage over mangel.⁴

Der er næppe tvivl om, at mange mindrebemidlede har stået i en overordentlig vanskelig og presset situation. Måske skal man se i hvert fald en del af de talrige tilfælde af alvorlige aggressioner på denne baggrund.

Når man i Ribe i tiåret 1557-66 oplevede mindst 21 drab, hvortil kom, at 68 personer måtte dømmes for sårsmål, tre for overlagt overfald og 36 for slagsmål, må man sikkert søge baggrunden i økonomiske og sociale forhold. Dog finder man også hos overklassen en voldsom adfærd; Anders Sørensen Klyne, der blev rådmand i 1588, havde som ung i 1573 dræbt en rådmands-søn; i 1598 blev han selv dræbt af en herredsfoged, og to af hans sønner blev henrettet for drab, mens en tredje blev dræbt i et værtshus i Hamborg; Hans Jessen Søhane, der blev rådmand i 1575, blev i 1604 dræbt af sin svigersøn, en af de nævnte Klyner; Ditlev Hansen Guldsmid, der blev rådmand i 1621, overfaldt som ung i 1593 byens vagt med draget sværd, og hans søn dræbte i 1610 en skolepebling.⁵

Men oftest var det vel personer fra de lavere og jo også langt talrigere klasser, der indblandedes i slagsmål. Tingbøgerne er fyldt med voldsager, og tre protokoller i rådstuearkivet er særligt benyttet til indførsel af forpligtelser, hvor personer, eventuelt med kautionister, lovede ikke mere at overfalde hinanden.⁶

Man ser her ikke blot velstående komme i slagsmål med velstående, men også mindrebemidlede overfalde velstående og mindrebemidlede begå aggressioner mod ligestillede, nabo mod nabo, mand mod hustru, hustru mod mand osv. Således overfaldt Oluf Lauridsen i januar 1619 i drukkenskab rådmanden Magnus Grave og hans kone Gunder, slog dem og truede og undsagde dem. I juli 1639 gik Søren Guldsmid, sat til 4 sk. i skat, ind til sin nabos nabo, Herman Skrædder, ligeledes sat til 4 sk. i skat, truede ham og slog nogle ruder ud i dørnset, idet han sagde »Det er for dig, din skælm.«⁷

Som regel drejer sagen sig om enkeltepisoder. Men nu og da kan der f.eks. være tale om rudeknuseri i større stil. Eller om personer, der åbenbart helt har været på kant med samfundet, som Herman Baltzersen bøsse-ster, der i 1643 blev dømt i kongens unåde for mange slemme modvillige og grove forseelser, begået imod hustru, børn o.a. medborgere; han havde tidligere været i byens fængsel og udgivet forpligtelser, som han dog ikke havde agtet, lige så lidt som præstens gode formaning; idelig var der tale om drukkenskab, parlamente, usamdrægtighed; men atter lovede han at leve et stille, ærligt og gudfrygtigt levned, hvis øvrigheden endnu en gang ville have medlidenhed med ham; det ville den; men brød han igen sin forpligtelse, skulle han uden al undskyldning føres i jern til Bremerholm. Herman bøsse-

mester, der var sat til 2 sk. i skat, har tydeligvis været en af samfundets tabere. Han kan stå som repræsentant for talløse, som ikke fik mange chancer i tilværelsen. De var tabere, og gik det helt galt, havde samfundet ikke andet at tilbyde end tvangsarbejde i jernlænker på Bremerholm.⁸

Måske vil mange andre episoder og forhold kunne tolkes som udslag af sociale spændinger og underklassens dårlige forhold. Men mange gange er forholdene dunkelt eller ufuldstændigt oplyst i kilderne.⁹

Ribe er sørgeligt berømt for sine mange hekseprocesser. Sognepræsten David Grønlunds bemærkelsesværdige bog fra 1780 om de i byen for hekseri forfulgte og brændte mennesker, starter med en proces i 1572 og kan behandle hele 11 processer i tiden indtil 1652.¹⁰ Man kunne få den tanke, at disse højst ejendommelige forestillinger var et udslag af social uro. Man må hér nøje forsøge at forstå, hvad en hekseproces var. I hovedtræk synes den at kunne analyseres i følgende elementer: en person anklages for forbrydelser, heksekunster, rettet mod en eller flere personer, der gerne har særlige motiver og støttes af en gruppe personer, mens heksen igen støttes af en anden gruppe personer. Man må altså koncentrere opmærksomheden om 1) den anklagede og 2) anklagerne, 3) deres motiver, 4) deres anklager og de personer, forbrydelserne skulle være rettet imod, 5) anklagernes forsvarere og 6) heksens forsvarere. Gør man dette, i stedet for at lade sig forvirre af de mærkelige kunster og gerninger, anklagerne tillagde heksene, forstår man, hvad disse hekseprocesser i virkeligheden var udtryk for.¹¹

Dette kan i en sag som den mod Maren Splids, der blev brændt i november 1641, være så meget mere nødvendigt, som den formentlig er en af de mest langvarige og komplicerede retssager i Ribe i tiden indtil 1660. Med udløberne blev sagen behandlet 1637 og 1640-43 ved bytinget på i alt 51 tingdage og medførte 105 tingbogsindførsler, omfattende flere hundrede sider, mens den ved rådstueretten optog mindst fem tingdage, med seks tingbogsindførsler.¹²

Den anklagede i Maren Splids-sagen, Maren Thomasdatter Splids, var født i Grimstrup sogn, ca. 20 km nord for Ribe. Hun var gift med skrædderen Laurids Sørensen Splid(sen), boende i Sønderportsgade, og sad i ganske gode kår, sandsynligvis fordi manden også var værtshusholder; i 1635 var han ansat til 24 sk. i skat, 1637-38 til 32 sk., altså langt over gennemsnittet, 1640 til 24, 1644 til 14, 1650 til 10 sk.¹³

I 1637 blev Maren Splids første gang anklaget for trolddom. Anklageren var oprindelig Dirich Hermansen (slots)skrædder, der boede i Sviegade; han var født i Jeveren i grevskabet Oldenburg og tog i 1623 borgerskab i Ribe; han var i 1640 ansat til 0 sk. i skat, men det kan være, fordi han var eller havde været slotsskrædder, skrædder på Riberhus; i 1641 fik hans børn dog fattighjælp. I hvert fald i 1630erne var han blevet ramt af sygdom.¹⁴

Til Dirich Skrædder sluttede sig i 1640 seks personer som nye anklagere:

Peder Stavning, ved Sønderport, muligvis vognmand, død ca. 1640 (enken sat til 2 sk. i skat); Lauge Hansen skrædder i Puggårdsgade (0 sk. i skat, fik fattighjælp); Margrete, en rytterkone; Margrete Lauridsdatter, der betegnede sig selv som en fattig lam og vanfør faderløs og moderløs pige; sandsynligvis boede hun i Hundegade (da ansat til 2 sk.); Knud Espensen vægter, i Vægtergade (0 sk. i skat, en vægter var skattefri), der som vægter hørte til byens lavest lønnede embedsmænd; og korporal Erdmann Møllendorph, vel fra den kongelige garnison i byen.¹⁵

Dirich Skrædders motiv til anklagen mod Maren Splids var hans sygdom, hvoraf han havde et alvorligt anfald 10/3 1637, kombineret med det forhold, at Maren 13 år tidligere havde lovet ham en ulykke, en skædeform, der i tiden var overordentlig almindelig, således som det fremgår af tingbøgernes referater, men som i dette tilfælde skulle blive skæbnsvanger. Dirichs anklager mod Maren synes startet som rene rygter, idet han var blevet bestyrket i sin tro på at være blevet forgivet gennem gejstlighedens nedennævnte betænkning af 11/3 1637. Rygterne kom Maren Splids for øre; hun gik til bispemænd og præsterne og beklagede sig over Dirich, der så skammeligt havde beskyldt hende, hvilket han igen tog som et bevis imod hende. Dirich var dog i begyndelsen vaklende; 27/3 havde Niels Pedersen Kastbjerg og Jørgen Jakobsen Harbo efter Laurids Splids anmodning opsøgt Dirich og hørt ham benægte, at han havde udlagt Maren Splids som årsag til sin sygdom; han havde intetsteds beskyldt hende, til trods for, at han havde været i mange huse, hvor folk tilskyndede ham til at beskyldte både en og anden; men 29/3 havde Dirich besøg af kapellanen Jens Tausen, til hvem han fortalte om sin mistanke mod Maren; 24/5 forsøgte han gennem en tjenestepige at få bud med til Maren, om at hun skulle fly ham bedre, inden lensmanden kom hjem, ellers ville han klage; og 14/6 beskyldte han så på forespørgsel af Laurids Splid i retten Maren for at være skyld i sygdommen. At der bag hele sagen lå et socialt motiv, bestyrkes af, at da kapellanen Jens Tausen efter besøget hos Dirich 29/3 gik ud af døren, gik Dirichs kone til døren med ham og bad ham, dersom han skulle komme i tale med Maren Splids, at bede hende betænke dem noget i deres fattighed, de ville nok være i stilhed.¹⁶

Det sociale motiv understreges yderligere med de nye anklageres beskyldninger i 1640. Således havde Lauge Hansen skrædder været syg en hel sommer, så at næring og bjering slog ham ganske fra. Og Margrete Lauridsdatter var lam og vanfør og havde smerter i benene, hvilket hun satte i forbindelse med, at hun i slutningen af 1620'erne havde en kontrovers med Maren Splids om en guldring, som hun havde sat i pant hos hende; ringen havde Margrete fået af en kejserlig soldat under Kejserkrigen, vel for prostitution. Et økonomisk mellemværende havde også Knud Espensen vægter, der i sommeren havde udført arbejde for Laurids Splid; da han krævede sin løn for to markskifter, gav Maren ham pengene og sagde: »Det er lige så

stor almisse at give eder løn, som eders hustru lod vore folk igennem ledet med et læs hø«; vægteren forsvarede sig, men Maren svarede, »det var almisse, at eders hustru skulle få skam på hendes næse derfor«; vægterens kone blev virkelig syg, og det blev værre med hende hver dag.¹⁷

Anklagerne, der blev fremsat mod Maren Splids, var flere gange noget fantasifulde. Dirich Skrædder påstod, at Maren 13 år tidligere skulle have lovet ham en ulykke, og at han mente at have set hende om nattetide under sin sygdom; flere gange havde der været nogle kvinder hos ham og forstyrret ham i hans seng og draget klæder af ham, og den 10. eller 11. nat havde der været tre kvinder, hvoraf de to holdt ham, mens den tredje blæste ham ind i munden, og det tykte han havde været Maren Splids, enten hende eller djævelen i hendes lignelse. Peder Stavning havde i slutningen af året 1639 været i Laurids Splids hus og drak en kande øl derinde med gode venner, og han fik da et sting i siden, men vidste ikke, hvem der gjorde det. Lauge Hansen skrædder havde mistet det meste arbejde, da han en hel sommer havde været syg; han vidste ikke, hvem der havde gjort det; men Laurids Splid havde lavet en kappe for Terkel Sørensen, og denne klagede hos Lauge Hansen, der var oldermænd for lavet, som tildømte Laurids Splid kappen, hvorefter Laurids sagde til Lauge Hansen: »I får vel eders betaling i sin tid.« Margrete, rytterkonen, havde i januar 1640 overnattet med sin mand i Hellevad, og da kom Maren Splids over hende. Margrete Lauridsdatter skyldte ingen anden end Maren Splids for, at hun var lam og vanfør, det havde Maren gjort med trolddomskunster. Og Knud Espensen hævdede, at hans kone var blevet syg, efter at Maren havde udtalt, at hun skulle få skam på sin næse. I alle disse anklager ser man i virkeligheden nød og elendighed og forurettelser, der bliver vendt mod Maren Splids, der netop var kommet i dårlig ry i byen.¹⁸

For Dirich Skrædders sag arbejdede dels enkeltpersoner, dels grupper af personer. Peder Jensen skomager i Hundegade (1640 2 sk. i skat), nabokonerne i Sviegade: Anne, Bendet Pedersen skomagers (4 sk.), Maren, Jørgen Mørks (2 sk.), Anne Olufs (÷ sk.) og Maren Peders (2 sk.), Niels Sørensen sadelmager (÷ sk.), Mads Hansen Hede skrædder (2 sk.) og Henrik Diriksen skomager (2 sk.), de to sidstnævnte i Stenbogade, vidnede til fordel for Dirich. Som støtte for ham kom også til at stå en gruppe gejstlige, bispens Johan Borchertsen, sognepræsterne Søren Andersen Vedel og Lauge Andersen Vedel, kapellanerne Jens Tausen og David Lauridsen Foss samt den teologiske lektor Christen Friis; men det har formentlig været imod deres vilje; de var 11/3 1637 blevet tilkaldt for at vidne om den materie, som Dirich Skrædder havde brækket op, og nåede i en betænkning samme dag til det resultat, at der ikke var tale om en naturlig sygdom, men et veneficium, dvs. giftmord, og at onde mennesker ved Satans forarbejdelse skulle have dermed at bestille. Man kan her med Grønlund undre sig over, at man ikke

formente, at dette stokkenævn var videre og bedre skrevet, end det var blevet samtykt af de 24 mænd, beskyldte altså byskriveren, måske også byfogeden, for dokumentfalsk. Men stævnet var også de otte dannemænd, som havde givet Maren Splids stokkenævnet, og de syv, der var fremmødt, vidnede, at stokkenævnet var gået således på tinge, som det lød. Ydermere var 14 af de 24 mænd fra 1637 mødt, og de fremgik og vedgik Maren Splids stokkenævn i alle måder og bekendte yderligere, at de vidste for deres person ikke at beskyldte Maren for andet end godt.²⁰

Maren Splids forfølgere fik dog deres sag igennem, da 15 nævninge som omtalt svor hende en fuld trolddomssag over. Ganske vist dømte rådstueretten 19/6 alle vidner og beskyldninger kraftesløse og dermed også nævningeeden, men lensmanden Gregers Krabbe lod sig ikke nøje hermed; han indstævnede rådstuerettens dom for herredagen i København, rejste selv derover og fik Maren sat i Blåstårn. Ved et forhør fik man hende til at tilstå, at hun havde befattet sig med trolddom, og 9/10 dømte rigsrådet, at da Maren Splids selv havde vedgået at have befattet sig med trolddom, skulle rådstuerettens dom ikke befri hende, men nævningeeden stå ved magt.

Maren Splids havde mange støtter i sin sag, dels enkeltpersoner, dels grupper af personer, der udtalte sig i vidnebreve. Fra begyndelsen ser man købmanden Niels Pedersen Kastbjerg i Sortebrødregade (1640 ansat til 16 sk. i skat) utrætteligt virke som Marens prokurator. For hendes sag arbejdede også Jørgen Jakobsen Harbo i Søndergade (6 sk. i skat), der 21/6 1637 i retten sagde til Dirich Skrædder, at det var gøgleri, han fór med, og det var værd, at han skulle hænges op (i fødderne), fordi han gik fra sin tidligere benægtelse af at have udlagt Maren; dette var en udtalelse, han senere måtte fortryde og beklage som hastig. Mandens broder, Poul Sørensen Splidsen (død 1640) og dennes hustru Jeng (1640 sat til 4 sk. i skat) forsøgte at skaffe vidner imod Dirich Skrædder og blev beskyldt for at forsøge at påvirke et vidne. Og købmanden Jørgen Jensen Lustrup i Sønderportsgade (24 sk. i skat) havde i 1640 et skænderi i retten med Dirich.²¹

Grupperne, der støttede Maren, optræder i skudsmål og sognevidner, hun lod udfærdige i stokkenævn som beviser på hendes kristelige, ærlige og skikkelige levned. Der var her tale om et sognevidne udstedt i Grimstrup Kirke 1637, et stokkenævn af Skast herredsting 21/3 1637 om vidne af 24 mænd samt menige almue, stokkenævn af Ribe byting af 22/4 og 25/4 1637 om vidne af 24 mænd og et sognevidne af 24 mænd i Skt. Katharinæ Kirke 6/4 1640; og 16/9 1637 havde 15 personer i Skt. Katharinæ sogn stillet sig til rådighed som nævninge (nævn i kirkesogn), men de blev ikke opnævnt af byfogeden Mads Lassen Lime, hvilket skulle blive skæbnsvangert; det gav mulighed for genoptagelse af sagen i 1640, efter Dirich Skrædders henvendelse til kongen og dennes befaling til lensmanden, med henvisning til, at Maren Splids ikke havde forsvaret sig, og de 15 nævninge, der da blev

udnævnt og 21/4 1640 afgav deres betænkning, svor som før nævnt Maren en fuld trolddomssag over og udtalte, at hun burde lide som en vitterlig troldkone; tre af de 15 genfindes som deltagere i Margrete Lauridsdatters skudsmål.²²

Til støtte for Maren Splids virkede også byens to borgmestre, Peder Sørensen Skriver og Morten Lassen Hillerup, der i foråret 1640 en tid hindrede, at hun kom i fængsel på Riberhus og i stedet i byens finkebur. Og da de 15 nævninge 21/4 1640 havde svoret Maren en fuld trolddomssag over, dømte rådstueretten, med borgmestre og rådmænd som dommere, som nævnt 19/6 alle vidner og beskyldninger kraftesløse og dermed også de 15 nævninges ed. Men det skulle være forgæves. Sagen gik videre, og Maren blev brændt 10/11 1641.

Maren Splids-sagen gav anledning til en længere række processer mod en del personer, der blev trukket med gennem Marens beskyldninger. Dagen efter, at herredagens dom af 9/10 1641 var faldet, blev hun lagt på pinebænken i Blåtårn, og det var ikke småting, hun nu kunne fortælle. Hun angav navnene på seks kvinder, som hun havde været i kompagni med, og da disse senere blev fængslet i Ribe og forhørt, kunne de igen fortælle en del og atter angive nye personer. Man får yderligere et materiale, hvorigennem de sociale forhold kan iagttages.

En enkelt af de nye anklagede, Anne Thomasdatter, blev brændt 14/12 1641, mens 13 andre, hvoraf mindst fem sad fængslet mellem fem og 45 uger, blev reddet, idet man omsider fik sat ind på at få standset den omsiggribende galskab.²³

Maren Splids handlemåde kan være vanskelig at forstå, om end det snarest er tortureringen af hende efter dødsdommen, man kan undre sig over. Måske har ønsket om hævn været et motiv, den samme hævnfølelse, den som heks forfulgte Maren Jelles gav udtryk for, da hun i juni 1642 sagde: »Skulle hun lide, da skulle andre svide. Og de andre måtte få deres straf lige så vel som hun.«

De nye anklagede personer var Anne Thomasdatter i Gæsteboderne, kaldet Krøbbel-Anna, født i Tiset (ikke i skattelisten 1640); Anna Gellerups i Gæsteboderne (÷ skat), men flygtet til sin søn, hr. Søren, sognepræst syd for byen; Maren Jelles, født i Hygum, gift med Jerlev Andersen skrædder i Hundegade (16 sk. i skat); Anna, Anders Murmesters kone ved Graven (÷ skat); Anna Nielsdatter i Gredsted, en huggerkone i et gadehus; Bodil Nielskone, en husmandskone i Farup; Maren Matthieses i Tasken (÷ skat); Gertrud, gift med Christen Madsen kranmester på Skibbroen (0 sk., skattefri); Anna Jensdatter, kaldet Anne Ebbes, og hendes mand, byfogeden Peder Pedersen Hjerting i Storegade (skattefri); Niels Holdensen portner på Nørreport (1650 4 sk. i skat); Margrete Skibelunds i Badstuegade (0 sk. i skat); Karen Anderskone i Gæsteboderne, tidligere tjenestepige på Riber-

hus (÷ skat); Anne Nielskone ved Sønderporten (?4 sk. i skat); Karen Trillers ved Graven (÷ skat); Johanne Bertels (÷ skat); og Anne Hansdatter (÷ skat), en søsterdatter til Maren Splids. Det fremgår at der var tale om et stort antal personer fra befolkningens laveste lag; tre var fra fattigboligerne Gæsteboderne, mange var lavtbeskattede eller slet ikke opført i skattelisten, de to udenbys var en huggerkone og en husmandskone. Men tre af de angivne har hørt til de bedrestillede: skrædderen Jerlev Andersens kone, kranmesteren Christen Madsens kone og byfogeden Peder Pedersen Hjertings kone. De var vel alle tre blevet angivet af den fattige Anna Thomasdatter, men Maren Splids havde først angivet Maren Jelles og hun angav dagen efter Anna Thomasdatters angivelse også byfogedens kone.²⁴

Af anklagerne gik enkelte igen fra Maren Splidssagen, som Dirich Skrædder, lensmanden Gregers Krabbe og, vel sammenhængende hermed, slotskriveren Jørgen Pedersen; men flere nye er kommet til, hér som den mest fremtrædende den om lidt omtalte købmand Villum Hansen. For den nye gruppe anklagede var der ikke alene tale om andres anklager, men også om deltagernes »tilståelser«, under pinligt forhør, af forskellige handlinger og dermed anklage af andre personer som deltagere i disse. Således udlagde ikke blot Maren Splids otte andre personer, men Anna Thomasdatter udlagde ti.²⁵

I hvilken udstrækning personer, der var vidner til de pinlige forhør, selv var anklagere af de forhørte, kan være vanskeligt at afgøre. Ved forhøret af Anna Thomasdatter på Riberhus 8/11 1641 var til stede adelsmændene Thomas Juel og Manderup Abildgård, magister Lauge Andersen Vedel, magister David Foss, herskabsfogeden Laurids Struck og købmanden Villum Hansen. Den sidstnævnte er kendt som en ivrig hekseforfølger, der optræder ved flere forhør; de gejstliges tilstedeværelse kan forklares af, at der var tale om en hekseproces, med djævlé, trolddom osv.; herskabsfogeden har været til stede i embeds medfór; men hvad var de to adelsmænds stilling? Ved tortureringen af Anna Thomasdatter på Riberhus 11/12 1641 stod som tilhørere foruden herskabsfogeden og byskriveren og den førnævnte Villum Hansen rådmændene Peder Olufsen Roed og Jens Jonsen Trellelund, men her skal lensmanden have inviteret tilhørerne.²⁶

Også i sagerne med de mange personer, der blev anklaget efter Maren Splids' henrettelse, og de mange personer, disses heksekunster ifølge anklager eller deres egne »tilståelser« var rettet imod, synes man at kunne se sociale modsætninger. Flere gange ser man hævnfølelse mod bedrestillede eller heldigere stillede mennesker spille en rolle. Maren Jelles udtalelse om de andre, der skulle svide, vidner også om dette motiv.

Den hæmningsløse heksejæger Villum Hansens optræden kan måske ses som et udslag af hævnfølelse efter økonomisk tilbagegang. Han var af god Ribefamilie, søn af købmanden Hans Lambertsen, og havde omkring 1614

været slotsskriver på Riberhus; i årene 1622-32 havde han været sat til 40 sk. i skat, 1635 til 36, 1637-38 til 16 og 1640 til 8 sk. I 1638 måtte han sælge eller pantsætte en del af sine ejendomme i byen, og på denne tid flyttede han fra sit adelhus på Nederdammens sydside til en gård i Tanderup, han havde i fæste af kongen. Senere ser man ham plaget af gæld. Alt dette kan have præget Villum Hansens optræden i sagen med forfølgelsen af byfogeden Peder Pedersen Hjertings kone Anne Jensdatter, hvor han var yderst grov. Hun, der var blevet udlagt første gang af Anne Thomasdatter på Riberhus 8/11 1641, var datter af biskop Hans Laugesens bror, rådmand Jens Laugesen, var første gang blevet gift i 1602 med en velhavende købmand, død i 1617, og anden gang i 1621 med Peder Pedersen Hjerting, der i et par år havde været i hendes tjeneste; han var uddannet som købmand hos rådmand Niels Grisbeck og havde 1622-29 været ansat til 40 sk. i skat, 1632 til 32, 1635-38 24 sk.; det var gået tilbage med hans handel, og i 1639 havde han ladet sig udnævne til byfoged. Han tilhørte imidlertid overklassen, hvilket fremgår ikke blot af hans kones familieforhold, men også af hans egne: han var søn af en velhavende købmand, der var medlem af 24 mænd 1590-1600, var yderligere en stedsøn af borgmester Morten Madsen Lime (borgmester 1617-38), og hans fire søstre var gift med henholdsvis en borgmestersøn, en kapellan ved Domkirken og sognepræsterne ved byens to kirker. Om Anne Jensdatter og Peder Hjertings ægteskab tillod Villum Hansen sig i retten at sige, at Anne efter den første mands død »letfærdigen ved ukysk levned havde ladet sig bedrage af en kræmmerdreng eller svend, som hun siden havde taget til ægte, ved navn Peder Pedersen Hjerting, som nu er gjort til en byfoged i Ribe.« Senere forlangte Villum Hansen Anne Jensdatter fængslet, og da hun var flygtet, forlangte han 28/2 1642 på bytinget efterlysning af hende på herredsting i Jylland og Holsten; hertil svarede byfogeden, Peder Pedersen Hjerting selv, at da det gjaldt en sag om hæder og ære, og da han intet varsel havde fået, forbød han Villum Hansen at få efterlysningen påskrevet; men da tog denne selv en pen og skrev på den og sagde: »Nu skal jeg tage den og lade den opslå på kirke- og rådhusdøre«; resigneret svarede byfogeden: »Da haver I gjort så meget andet tilforn« og de »sagde du til hverandre«.²⁷

Med de mange »tilståelser« og beretningerne fremtvunget ved tortur bliver motiverne noget mere plumrede. Man kan gå ud fra og ser det også af referaterne, at bestemte forhold i form af spørgsmål er blevet forelagt de forhørte personer.

Man bemærker hér især en tilståelse aflagt af Anna Thomasdatter på Riberhus 4/12 1641 og underskrevet af Mads Lassen Lime og Villum Hansen. Anna berettede bl.a. om forgørelse af Mads Lassens datter og fjernelse af penge fra hans toldkiste, om rejsningen af det stormvejr, hvori Christen Lambertsen døde, og om forgørelse af Hans Friis' kone Line. De to under-

skrivere har begge haft interesse i de nævnte begivenheder: Mads Lassen Lime var tolder, og ved hans død i 1643 konstateredes i toldkisten en betydelig kasseangel, som enken søgte om eftergivelse for på grund af hekses tyveri! Og Villum Hansen var i familie med både Christen Lambertsen og Hans Friis, idet hans søster var gift med førstnævnte, hvis far var gift med Hans Friis' moster.²⁸

Med de mange »tilståelser«, man fik af Maren Splids efter hendes domfældelse, og af de personer, hun udlagde, bliver anklagerne mod heksene så mange og komplicerede, at de ikke kan refereres hér. Med kvindernes beretninger får man de fantasifulde historier, der i almindelighed sættes i forbindelse med hekse: ikke blot forgørelse og skadevolden, som vi så i de første anklager mod Maren, men også heksedans, i forskellige menneskers stuer, ved Skt. Peders Kirke og andre steder, med musiceren af en trommeslager, der slog på en glartromme med to rævehaler; endvidere oprejsning af stormvejr, indlæggelse af »levende ting« i dyner, deltagelse af Fanden i en skrukhønes skikkelse, med to lådne fødder eller lignende, og f.eks. sugende blod af en arm. Man ser hér den heksetro og mysticisme, der også fik kæmneren til at betegne heksebålet, hvortil han anførte byens udgifter, som heksens »brudeseng«.²⁹

Her skal af de mange gerninger, de omtalte personer blev anklaget for eller »tilstod«, blot kort nævnes: dans på Skibbroen hos kranmesteren Christen Madsen (skattefri som embedsmand), hvis kone var mellem de anklagede; forsøg på at tage lykken fra købmanden Andreis Verlohren Friskuster (1640 sat til 24 sk. i skat) og give den til Thomas Brun Skrædder i Stenbogaade (1640 sat til 2 sk. i skat); anslag mod skipperen Laurids Nielsen Ballumers skib (4 sk. i skat); forgørelse af Jakob Kandegydes datter i Søndergade (4 sk. i skat), af Hans Jensen Malers kone på Skibbroen (14 sk.), af Mads Sørensen skomagers drengebarn på Nederdammen (8 sk.), af rådmandssønnen, skolemester Anders Lydiksens drengebarn i Grønnegade (skattefri) og af tolderen Mads Lassen Limes datter Maren (død i sommeren 1641); heksekunster mod Mads Lassen Lime (skattefri), fjernelse af penge fra hans toldkiste og forsøg på at tage lykken fra ham; dans i stuen hos borgmester Hans Friis (88 sk. i skat), hvorved hans kone Line blev forgjort og døde (hun døde 1636); oprejsning af den store storm og vandflod Allehelgens dag (1/11) 1638, da købmanden Christen Lambertsen druknede (1638 6 sk. i skat).

Som i Maren Splids-sagen møder man lensmanden som støtte for heksenes anklagere, ligeledes Villum Hansen, der var utrættelig i sin forfølgelse især af Peder Hjertings kone; til fordel for de anklagende vidnede bl.a. flere af dem, der skulle være ramt af heksekunsterne, Anders Lydiksens kone Kirsten, hvis drengebarn var blevet sygt, enken efter Christen Lambertsen, der var druknet, og flere andre.³⁰

I hvert fald de mere velstående af den store gruppe anklagede 1641-42 synes at have haft støtter i deres vanskelige situation. Da byfogeden Peder Hjerting i foråret 1642 var blevet fængslet på Riberhus, fordi han havde givet sin af Villum Hansen forfulgte kone lejlighed til at flygte, stillede rådmand, senere borgmester Anders Svane og senere rådmand Jens Jonsen Trellund borgen for ham, så han kom på fri fod og kunne lede efter konen. I marts 1642 vidnede rådmand Las Jensen Bonum, købmanden Jørgen Nielsen og Mads Nielsen (Fridsch) i retten, at de 27/10 1641 hørte Dirich Skrædder sige, at han ikke vidste at beskyldte Maren Jelle skrædders for nogen uærlige sager, hvilket Dirich dog benægtede, hvorefter han fire dage senere i retten sigtede hende for trolddom. Og borgmestre og råd gjorde en betydelig indsats for at standse den omsiggribende heksegalskab og redde de anklagede. Ved dom af 20/5 1642 kendte de Maren Splids og Anna Thomasdatters bekendelser magtesløse, hvilket fik betydning for nævningene, og de standsede Villum Hansens beretning imod Peder Hjertings kone før dommen, med henvisning til, at den ikke vedkom sagen. Den nævningekendelse af 18/6 1642, hvorved Niels Holdensen blev oversvoret fuldt stokkenævn, blev underkendt af borgmestre og råd. Selv kongen kom til at stå som støtte for en af de anklagede, Peder Hjertings kone, der i foråret 1642 i København fik kongens beskærmelsesbrev, så hun kunne bevise sin uskyldighed.³¹

Af grupper ser man i juni 1642 nævningene støtte Peder Hjertings kone; i deres ed fremhævede de, at de to udædiske mennesker Maren Splids og Anna Thomasdatters bekendelse efter recessen var kasseret, de fandt, at Villum Hansens beskyldning på Christen Lambertsens vegne ikke var så lovlig bevist, som den burde, og de mente, at Anne ikke var bortrømt, det viste kongens beskærmelsesbrev; Anne havde et godt navn ifølge sognevidne, og derfor blev hun ikke oversvoret hverken (at rense sig ved) kirkenævn eller trolddomssag.

Af den store gruppe på 16 sigtede 1641-42 blev som nævnt en enkelt, Anna Thomasdatter, brændt på Galgebjergene 14/12 1641, mens flere af de øvrige sad fængslet i længere eller kortere tid. Nogle flygtede en tid fra byen. For byfogeden Peder Hjerting blev sagen ødelæggende, selv om hans kone blev frikendt; i januar 1642 var hans bo blevet registreret, han sad en tid i fængsel, blev afløst som byfoged af en sættemdommer i 1642-43 og måtte sidstnævnte år fratræde, på grund af sit dårlige forhold til lensmanden efter processen og en sikkert allerede længe truende økonomisk ruin.³²

Man ser i hele Maren Splids-sagen og dens udløbere et tydeligt modsætningsforhold mellem overklasse og underklasse: Maren Splids selv tilhørte overklassen, om end hendes mand som skrædder havde et erhverv, hvis medlemmer sjældent tilhørte denne; men tilfældet kan sikkert forklares ud fra den samtidige virksomhed som værtshusholder. Maren Splids støtter

tilhørte overklassen; og hendes anklagere tilhørte underklassen; de var fattige eller syge og dårligt stillede, eller de var personer, det var gået tilbage for; den oprindelige anklager, Dirich Skrædder, var endda udlænding, hvilket blev fremhævet både af Jørgen Jakobsen Harbo, da han blev anklaget for trusler mod Dirich: »Den ene borger skulle ikke så forfølge den anden og holde med en fremmed«, og af Laurids Splid, der slog på, at Dirich var »en udlænder.«³³

At Maren Splids havde gode støtter, var ikke upåagtet af hendes anklagere; Margrete Lauridsdatter så og udtrykte det klart: »Hun haver mange gode venner og stort medhold, som jeg højlig klager, og jeg fattige pige haver ingen, som mig udi denne sag imod hende kan forhjælpe.«³⁴ Disse bitre ord og hele modsætningsforholdet i de behandlede hekseprocesser understreges ved en betragtning af den økonomiske og sociale baggrund for de grupper, som man ser tage stilling i processerne gennem støtte til parterne i skudsmål og domfældelse eller frifindelse i nævningeeder (tabel 105).

Den velhavende Maren Splids fik i april 1637 et positivt skudsmål i et sognevidne af 24 mænd, hvis gennemsnitlige skatteansættelse var 14 sk.; den fattige Margrete Lauridsdatter fik i april 1640 et positivt skudsmål af 24 mænd, hvis gennemsnitlige skatteansættelse blot var 5 sk.; og Villum Hansen, overklasseborgeren i vanskeligheder, fik i marts 1642 et positivt skudsmål af 24 mænd, hvis gennemsnitlige skatteansættelse var 12 sk. Svarende hertil var der blandt Maren Splids og Villum Hansens vidner henholdsvis 8 og 15 købmænd, guldsmede eller skippere, blot 8 og 7 håndværkere, mens Margrete Lauridsdatters vidner omfattede 2 købmænd og skippere og 17 håndværkere; og svarende hertil boede 14 og 19 af de to førstnævntes vidner i byens fornemme gader, hovedgaderne, kun henholdsvis 9 og 5 i baggaderne, mens tallene for Margrete Lauridsdatters vidner var 4 i hovedgaderne, 20 i baggaderne (tabel 106).

Helt så klart synes billedet ikke at tegne sig for nævningene. Den gennemsnitlige skatteansættelse for de 15 nævninge, der i april 1640 svor Maren Splids en trolddomssag over, var 13 sk., for de 15, der dømte Anna Thomasdatter i november 1641 blot 9 sk. For de to, der af nævningene blev frifundet for trolddomssag, Peder Hjertings kone i juni 1642 og Maren Matthises i samme måned, var de gennemsnitlige skatteansættelser for nævningene henholdsvis 8 og 13 sk. For de to, der i juni 1642 blev svoret kirkenævn over, den fattige Niels Holdensen portner og den velstående Maren Jelles, var skattetallene for nævningene henholdsvis 12 og 6. Her kunne der synes at være en mening i tallene; men formentlig bliver forholdene noget sløret af, at flere personer har været inkonsekvente i deres holdning, hvilket dog ikke gælder flertallet. Dette kan iagttages ved en samlet betragtning af de personer, der optræder ved de tre skudsmål og de seks nævningeeder.

I de ni sager skulle optræde i alt 162 personer, men 34 optræder to gange,

5 tre gange, således at der i alt blot bliver 118 personer. Af disse er det de 39, der optræder flere gange, der er af interesse. Man kan her iagttage 19 som hekseforfølgere, idet de samtidig i et skudsmål går ind for en hekseforfølger (Villum Hansen eller Margrete Lauridsdatter) og i en nævningeed imod en eller to hekse (Maren Splids, Anna Thømasdatter, Maren Jelles, Niels Holdensen (jfr. tabelbilag 74); 12 kan betragtes som heksebeskyttere, idet de i skudsmål går ind for en eller to hekse (Maren Splids, Peder Hjerthings kone, Maren Matthises) og i en nævningeed imod hekseforfølgeren Villum Hansen; de resterende otte er inkonsekvente, vaklende, går ind for både hekseforfølgere og heks eller både for og imod hekse, to endda både for og imod den samme heks, Maren Splids. Den gennemsnitlige skatteansættelse for denne lille gruppe er 7 sk.; men mere sigende er det vistnok, at tallet for de 19 hekseforfølgere er 9 sk., mens det for de 12 heksebeskyttere er 15 sk. Der synes at være tale om en modsætning mellem dårligt stillede og mere velstillede, måske også dårligt uddannede og uoplyste og bedre uddannede og oplyste.

Hårde økonomiske realiteter kan have ligget bag hekseprocesserne eller i hvert fald den sociale uro, disse er udtryk for. Men uroen gav sig udslag i de ejendommeligste trolddomsanklager og forestillinger om mærkelige, unaturlige ting. Overtroen blomstrede, og andet kunne man vel heller ikke forvente i en befolkning, hvor oplysningsniveauet for de fleste var, som det var. Kirken var vejlederen, og det mærkes i sprogbrugen. Den lamme og vanføre Margrete Lauridsdatter, der hverken kunne læse eller skrive, var sikker i troen og i sin sag: hun skyldte Maren Splids for med trolddomskunster at have gjort hende lam og vanfør, »da bør alle kristne mennesker mere at tro på mig på min helligånds ed, end den, der er for nogle år siden berygtet for trolddom og ikke haver forsvaret sig for den sag; thi troldfolk deres sjæle haver djævelen jo udi sin pant, og dersom kristen øvrighed vil ikke straffe det, da vil jeg klage dennem først for den øverste dommer, som haver skabt himmel og jord, og give hende hendes fortjente løn.«³⁵

Mulighederne for hekseforfølgelser blev i høj grad fremmet af tidens skik ved skænderier at love modparten alle mulige ulykker. Man ser Maren Splids udtale sådanne forbandelser flere gange, og da den allerede hekseforfulgte portner Niels Holdensen en majdag i 1643 kom gående over Møllebroen sammen med sin kone efter et besøg hos borgmester Peder Sørensen, fik han øje på Hans Jespersen kældersvend fra Riberhus, der stod og snakke med Jørgen Jørgensen møller og en karl uden for møllerens dør. Han greb efter kældersvenden og sagde »Ret nu skal der fare en djævel i dig, jeg skal drille med dig;« der blev et skænderi, og kældersvenden svarede: »Du skal få betaling derfor, din troldmand.«³⁶

Disse forbandelser affødtes af samme temperament som det, der fik Maren Splids til i retten at udtale til sin anklager Dirich Skrædder, at var

Tabel 105. *Skudsmålsgivere og nævninge i hekseprocesserne i Ribe 1637-42, fordelt på erhvervsgrupper.*

- 1) Maren Splids, positivt skudsmål i stokkenævn 1637 22/4
- 2) Margrete Lauridsdatter, positivt skudsmål 1640 14/4
- 3) Maren Splids svoret trolddomssag over 1640 21/4
- 4) Anne Thomasdatter svoret trolddomssag over 1641 27/11
- 5) Villum Hansen, positivt skudsmål 1642 9/3
- 6) Anne Ebbes, frikendt for trolddomssag 1642 7/6
- 7) Niels Holdensen portner svoret kirkenævn over 1642 18/6
- 8) Maren Jelles svoret kirkenævn over 1642 18/6
- 9) Maren Mathises frikendt for trolddomssag 1642 25/6.

Vidners/nævninges erhverv	1)	2)	3)	4)	5)	6)	7)	8)	9)
Købmænd	7	1	2	2	7	6	6		7
<i>sen. bm og råd</i>	1				1	1			1
Guldsmede				1	5	1			1
Skipper	1	1	1	4	3	3	1		2
Håndværkere	8	17	8	5	8	5	4	9	4
<i>skomagere</i>	3	9	1	1	4	2	3	2	1
<i>skræddere</i>	1	2	2	1		1		1	1
Øvrige	2	3	1	2	1		1	1	
Uangivet	6	2	3	1				5	1
I alt	24	24	15	15	24	15	15	15	15
gnstl. skat 1640 sk.	14	5	13	9	12	8	12	6	13
skudsmålstager/dømte selv skat 1640 sk.	24	2	24	÷	8	fri	4	16	?

4^{nm.}: Under 1) er en skattefri kranmester ikke medregnet i skattegennemsnittet; under 3) er en skattefri stadskaptajn ikke medregnet; skattetallet for den dømte under 7) er fra 1650.

Håndværkerne var foruden skomagere og skræddere bagmænd (3 gange), bartskår (1 gang), buntmagere (6), bøsselestre (1), felberedere (1), hjulere (1), kedelsmede (1), malere (8), murmestrel (1), remsnidere (1), slagtere (5), snedkere (1), svarvere (1), tømmermænd (2). Øvrige var fiskere (2), kranmester (1), købmandstjenere (1), kuske (2), møllere (1), stadskaptajn (1), vognmænd (1), vævere (2).

Kilde: Tb, de anførte datoer, og sktl, jfr. tabelbilag 95.

hendes klæder skåret som hans – dvs. havde hun været en mand – ville hun dræbe ham med hendes egen hånd. Eller som det temperament, der fik Maren, Jelle Skrædders til i retten at rykke hår af hovedet på hendes hadske anklager, den samme Dirich, der havde sendt Maren Splids på bålet.³⁷

Med den altdominerende stilling, rådmandskredsen indtog i byens økonomiske, sociale og politiske liv, kan det ikke undre, at der måtte opstå uro i forholdet mellem magistraten og byens øvrige befolkning. Man ser det i en lang række andre købstæder; i 1547 havde et kongebrev til alle lensmænd i landet omtalt, at der i mange byer rådede uenighed mellem borgmestrel og råd på den ene side og borgerskabet på den anden, således at kongens

Tabel 106. *Skudsmålsgivere og nævninge i hekseprocesserne i Ribe 1637-42, fordelt efter bopæl i hovedgader og baggader.*

1)-9) se tabel 105.

	1)	2)	3).	4)	5)	6)	7)	8)	9)
<i>Hovedgader</i>	14	4	7	15	19	11	14	0	11
Fiskergade						2			1
Grønnegade				15	8	1			1
Mellemdammen	1				1	2	1		1
Nederdammen	1				6		13		
Skibbroen	1		1			2			3
Stenbogade	1								
Storegade	1					4			5
Sønderportsgade	3	3	6		4				
Sønderport, ved	4	1							
<i>Baggader</i>	9	20	8	0	5	4	1	15	4
Badstuegade		1	2					3	
Bispegårdsgade			1						
Graven, ved		2							
Gråbrødregade					3				
Horsfold	1								
Hundegade	5	10	4			1	1	12	1
Klostergade	1	2							
Korsbrødregade		1							
Peder Dovnsgade		1							
Præstegade					1				
Puggårdsgade	1								
Sortebrødregade	1	2	1		1	3			3
Sviegade		1							
Ukendt	1								
I alt	24	24	15	15	24	15	15	15	15
Heraf:									
i 1. fjerding	5	11	6		3	8	6	10	9
i 2. fjerding	12	11	9		4			5	
i 3. fjerding	3	1		7	10				
i 4. fjerding	4	1		8	7	7	9		6
Skudsmålstager/ dømte selv i:	2.	1.	2.	4.	ud.- bys	4.	3.	2.	?

Kilde: Se tabel 105.

indtægter fra byerne truede med at skulle mindskes – det må være skatteudskrivningen, der her tænkes på; og i 1565 var det generelt blevet nævnt, at der indløb mange klager fra købstæderne over uenighed blandt borgerskabet.³⁸

Også i Ribe ser man sådanne uroligheder og modsætningen mellem magistrat og borgerskab, i hvert fald i 1514, 1583 og 1652. I 1514 havde dronning Kristine stiftet forlig mellem magistraten og borgerskabet, hvorved bl.a. magistraten bekræftedes i sin brug af dele af byens jorder og enge. I 1582-83

var der en heftig strid mellem magistrat og borgerskab, idet borgerskabet holdt forsamlinger og derefter indgav et bønsskrift og en klage til kongen over, at magistraten nød en række indtægter for medlemmernes virke i byens styre og rådstueret. Borgmestre og råd gendrev i syv punkter klagerne, der drejede sig om deres indtægter af borgerskabspenge, nybyggede skibe, byens enge og marker, byens seglpenge, ålesæt i åen og afgifter af udarv (arv til udenbys), deres fritagelse for byens arbejde m.m.; og de stillede derefter tingene skarpt op, idet de spurgte, om deres modstandere ikke burde dømmes skyldige i »oprejsning og samling«, fordi de ikke først havde klaget over magistraten ved deres værneting, men havde forbundet sig imod den med brev og segl; hermed havde de formentlig brudt deres ed og borgerpligt og den lydighed, som de havde svoret borgmestre og råd på kongens og byens vegne; borgmestre og råd følte sig holdt for »spot og vidunder« af dem, som skulle være dem lydige, og de kunne ikke i påkommende tilfælde gøre kongen den tjeneste af byen, som de burde, eller holde et ordentligt »regimente og politisk skik«. Kongen fik dog på et møde med ti rigsråder i Viborg i januar 1583 parterne forligt, på en sådan måde, at borgmestre og råd i virkeligheden fik ret i alle de omstridte punkter. Al uenighed skulle være bilagt; magistraten skulle nyde alle de indtægter, som tilkom den efter kongelige breve eller sædvane, og borgerne skulle være borgmestre og råd lydige; klager skulle forebringes for lensmanden, og de måtte under livs og gods' fortabelse ikke opvække nogen samling eller noget oprør mod borgmestre og råd; til gengæld skulle disse holde borgerne ved deres gamle friheder, hjælpe enhver i hans retfærdige sager og holde tilsyn med, at ingen beskattedes over evne.³⁹

Hvis man tror, at man hér ser den menige befolkning gøre oprør, tror man fejl; fra forliget i Viborg kendes navnene på de 59 borgere, der havde været i København for at klage; Kinch har bemærket, at der blandt disse var mange mere ansete mænd, »så at misfornøjelsen med borgmestre og råd synes at have været temmelig almindelig.« Det kan den have været; vi ser den imidlertid kun udtrykt i det øverste lag, af dem, der havde mulighed for at få del i privilegierne, men blot ikke havde fået det. Analyserer man de 59 mænds sociale baggrund, vil man finde, at hele 39 senere optræder som medlem af 24 mænd, og fire af disse blev senere medlemmer af magistraten, heraf én som borgmester; af de resterende 20 kendes fem som skatmestre. Svarende hertil var den gennemsnitlige skatteansættelse for de 59 i skattelisten fra 1581 19,6 sk., idet ansættelsen for byen som helhed var 6,1 sk. Hele baggrunden for striden har magistraten sikkert også selv set, når den hævdede, at Bertel Nielsen Skrædder, en meget velstående købmand, var anstifter af hele striden af fortrydelse over, at han i 1565 var gået glip af rådmandsværdigheden og ikke senere var blevet indvalgt, hvorfor han havde skaffet sig et vist tilhæng; tilsidst havde han på store forsamlinger i kirker, huse og

andetsteds fået menigheden til at underskrive nogle artikler, som han derefter i lensmandens nærværelse havde overrakt borgmestre og råd på rådhuset; magistraten havde lovet at give et skriftligt svar, og dette var også blevet afleveret på et nyt møde; men det var ikke kommet ind på de enkelte klageposter; man fik derfor nye forsamlinger òg dernæst klagen til kongen. Hvad vi overværer, er de velståendes kamp om goderne.⁴⁰

Men uroen og utilfredsheden i byerne havde som udgangspunkt ofte skatteligningen, og her kom menigmand også med i billedet. Dette viste sig ved uroen i 1655.⁴¹

I august 1655 havde ét af stadsbudene efter borgmestre og råds befaling været hos Claus Frandsen possementmager for at hente ham til rådhuset. Han svarede »nej, han havde intet på rådstuen at bestille,« og anden gang sagde han: »Dersom de vil have noget til skat af mig, da ligger dér en bog, og hér står en bøsse, da tager det til pant, thi han var ikke ved penge.« Stadsbudet hævdede, at han ikke var udsendt af øvrigheden til ham om nogen skat; men at han ikkun skulle gå op på rådhuset til dem; men Claus possementmager svarede, »at han ikke ville gå på rådstuen til dem og skændes med dem, for de hundredage havde ikke ende.«⁴²

Få dage senere forekom en ny episode. Da stadsbudet var hos Johannes Hauch guldsmed efter skat, sendte denne i stedet borgmestre og råd en seddel; magistraten betragtede sedlen som en utilbørlig seddel og paskvil, som de fandt det utilbørligt og uforsvarligt at tilskikke sin øvrighed. Man synes at være blevet bange og at have vejret opsætsighed. Sedlen var vel noget kryptisk; men der har snarest været tale om et lidt ubehjælpsomt digt, der ganske godt giver menigmands opfattelse af konge og retfærdighed. Digtet lød:

Udi kongens hånd processen står;
så snart vi derpå dommen får;
efter sentensen jeg frem går,
med udlæg, hvad retten formår;
kongens segl skal bevises ære,
mens kongens hånd vi lydagtig skal være;
derfor lover jeg mig at vil indstille,
når jeg får kongens dom og vilje,
vist håbendes, den med posten skal komme,
som jeg udi skrivelsen haver fornummet,
at kongebrevet ret skal eksponeres,
så Hans Majestæt nådigst offereres.
Gud give hannem nåde og visdoms ånd,
at sandhed og retten får overhånd,
til glæde og trøst vores riger og lande,
skam og skændsel den krumme hånd.
EXPLICATIO Sine hil attuleris ibis,
Hans Jessen Foras. Johannes Hauch, egen hand.⁴³

I retten forklarede Johannes Hauch, at han havde sendt sedlen op til borgmestre og råd for på den måde at få nogen respit. Men der blev gjort en stor sag ud af dette. Øvrigheden synes at have været nervøs, og den følte sig i hvert fald dybt krænket i sin magtfuldkommenhed. Johannes måtte forklare teksten: med den »krumme hånd« havde han ikke ment borgmestre og råd, heller ikke lensmanden, men alle dem, som ville forhindre fattige folks ret – når hånden var krum, lukket, var det for at kunne bevare mammon.

Johannes guldsmed havde ikke selv skrevet sedlen, hævdede han, det havde en fremmed karl, »efterdi min skrift falder på tysk og er ulæselig.« Men han blev dømt af byfogeden: »Eftersom slige sedler og opsætsighed befindes at stride tvært imod hans borgerlig ed og den pligt og lydighed, han er hans øvrighed skyldig, da véd jeg ikke rettere herpå at kende, end som forskrevne Johannes guldsmed jo sig herudi haver forset og derfor bør at have det i minde eller og derfor at stande til rette og lide som en meneder og ulydig borger.«⁴⁴

En lignende dom fik Claus possementmager. Når øvrigheden gik så hårdt til værks i disse sager mod to små borgere – possementmageren var sat til 6 sk. i skat, guldsmeden til 4 – må det have været, fordi man følte sig trængt og truet. Folk med en større horisont har dog grebet ind; i marts 1656 afgav fire adelige kommissærer, alle rigsråder, en erklæring, der blev påført hver af dommene: »Denne dom haver borgmestre og råd efter vores begæring afstanden; dog han skal forholde sig skikkelig, som han bør mod sin øvrighed.«⁴⁵

Magistratens reaktion har givetvis været præget af en stor sag, der netop verserede. Byen var siden Torstenssonkrigen kommet i en betydelig gæld, idet man endnu 1653 havde udestående skatterestancer på 3.354 sldr., hvorfor magistraten samme år havde optaget lån på tilsammen 4.500 sldr. i Tønder og Flensborg. De dårlige finanser skabte tillige med formodede mangler ved regnskaberne stor misfornøjelse hos borgerskabet. Sammen med borgerne udnævnte lensmanden i juni 1655 fire mænd, der skulle gennemse byens regnskaber, og man fik udarbejdet omfattende antegnelseslister til pengemesterregnskaberne 1632-54, borgmester Anders Svanes regnskaber 1648-52 og regnskaber over småtolden 1639-54. På samme tid vægrede borgerne sig ved at betale skat, og deres anfører var netop den Hans Jessen (Kærgård), der var medunderskriver af Johannes guldsmeds famøse seddel. Borgmestre og råd gik resolut til værks. I april havde de 14 borgere stævnet i rådstueretten, hvor de blev spurgt, om der var nogen af dem, der var interesseret med Hans Jessen Kærgård i den skriftlige beskyldning, han havde indleveret til lensmanden. De skulle svare hver for sig, og hver enkelt benægtede, at han udi ringeste måde vidste af Hans Jessens dont at sige, »ej heller ville have med hannem imod borgmestre og råd at bestille i nogen måde.« Effektivt fik magistraten ordnet oppositionen. Men hvorfor man

havde indkaldt netop de pågældende 14, fremgår ikke. De var alle blandt de højt takserede i skat, omkring 1655 ansat fra 8 til 52 sk., med et gennemsnit på 22 sk.; hele 10, måske 11 af dem var da også købmænd, to var skippere, én kimmer; én af dem blev senere rådmand, en anden byfoged, og i hvert fald 12 ses som medlemmer af de 24 mænd. Der var altså tale om en gruppe af overklassen.⁴⁶

Fra kongen udgik der i juli 1655 brev til borgerskabet med streng befaling til at betale den i 1654 påbudte skat. Og to uger senere besluttede borgmestre og råd, at alle de borgere, der ikke betalte deres skat efter kongens befaling, skulle sættes i arrest på rådhuset, indtil de betalte. Herefter indgav Hans Jessen Kærgård 2/8 på borgernes vegne en klage til kongen over, at magistraten opkrævede bidrag af borgerne til betaling af kongelige skatter, hvortil de allerede én gang havde betalt. Derefter var det, at kongen i august samme år nedsatte en kommission af fire rigsråder til undersøgelse af striden mellem magistraten og borgerskabet og til at forlige parterne eller dømme imellem dem.⁴⁷

Revisionskommissionens antegnelser vedrørte især manglende poster i pengemesterregnskaberne, fundet ved sammenligning med andre regnskaber; men man hæftede sig også f.eks. ved, at 10 td. østers og to td. fisk var ført til pengemesterregnskabet for 1652 som foræringer i København; hertil kunne blot svares, at de nævnte gaver var foræret til to fornemme venner i hovedstaden, som forlangte det, og man får endnu et lille indblik i tidens omfattende bestikkelsessystem.

Revisionen af regnskaberne var afsluttet i efteråret 1655, og de fire adelige kommissærer stævnedes de stridende parter til møde på rådhuset i december. Hvad udgangen på sagen er blevet, kan ikke ses; men kommissærerne synes at have fået gennemført flere reformer til fordel for det menige borgerskab. Og deres bemærkninger synes at antyde, at ikke alt havde været, som det skulle; de finder det således forkert, at et medlem af rådet havde været pengemester, eftersom rådmændene selv var dem, der skulle revidere dennes regnskab; de finder det forkert, at betydelige beløb var forvaltet af flere rådsmedlemmer uden om den centrale pengeforvaltning, pengemesterens; de klager over, at der ikke findes ordentlige restancelister over skatterne, og at skattesagen ikke var blevet afsluttet lige efter krigen; og de ser rådets uheldige styre som årsag til, at byen var kommet i så stor gæld.⁴⁸

Formodentlig har modsætningen mellem borgmestre og råd, den lille overklasse og disses familie og støtter på den ene side og den øvrige befolkning på den anden ofte ligget latent. Det viser sig i små episoder. Da Knud Espensen vægter og Boel Jens Bjørnsens dagen efter Skt. Hans 1640 kom gående gennem Sortebrødregade efter et besøg hos borgmesteren (på Mellemdammen eller, snarere, i Storegade), blev Boel tiltalt af Ellen, Niels Hansen vægters kone, der stod uden for købmand Dirich Knipers dør: »Du

løber så længe til borgmesters, du skiller min og andre flere ved deres liv.« Baggrunden for udtalelsen kan ikke ses, men frygten for øvrigheden fremgår tydeligt.⁴⁹

Menigmands syn på øvrigheden, eller overklassen, ses også af en episode under Riber marked i september 1639. Jakob Stadsbud skulle sammen med to daglejere hente nogen østers – der var meget kostbare – til borgmester Peder Sørensen; de mødte den fattige skrædder Hans Christensen, der ålede Jakob Stadsbud for hans virksomhed i byens tjeneste og sluttede hånligt med ordene: »Og sig borgmester Peder Sørensen en god aften, og lad han-nem nu sluge disse østerling i sig i aften, i morgen skal han få flere.«⁵⁰

Et udtryk for sociale spændinger inden for selve rådmandskredsen synes at forekomme i 1640'erne. Borgmester Peder Sørensen Skriver beskyldte brødrene Peder og Laurids Baggesen for handel med de svenske besættelsesstyrker, for transport af svensk gods i deres eget navn, for at det ikke skulle blive opdaget af danske krigsskibe, for at have forrådt et dansk skib til svenskerne m.m., beskyldninger, som også blev fremført af andre. De to Baggesønner kunne dog under retssagen i 1646 få en lang række personer til at vidne for sig, og sagen synes ganske stille at være løbet ud; Peder Sørensen kunne intet bevise. Men når vi ser ham optræde på denne måde, kan det skyldes, at det økonomisk var gået betydeligt tilbage for ham; i 1632 havde han været ansat til 28 sk. i skat, siden 1635 kun til 16 sk.; i september 1644 fik han af kongen bevilling til at flytte til Glückstadt med hustru og børn, korn, kvæg o.a., men han er ikke kommet af sted; i oktober 1646 døde han, og enken gik fra arv og gæld. Peder Baggesen derimod fortsatte som rådmand til sin død i 1650, samme år blev broderen Laurids rådmand, tillige med et af vidnerne fra sagen i 1646, og 1655 blev broderen Bagge rådmand. På en ejendommelig måde synes Peder Sørensen i virkeligheden at have stået i et modsætningsforhold til hele rådet; i 1650 opdagede man, at han 1/3 1643 i borgmestre og råds navn havde indgået kontrakt med rigshofmester Corfitz Ulfeldt om forpagtning i tre år af byens malttold og akcise af øl, mjød, brændevin m.m., uden det øvrige råds vidende; han havde selv det første år oppebåret en del af indtægten; men derefter var denne ophørt på grund af krigen. At det øvrige råd ikke var bekendt med borgmesterens transaktion, kan virke forbavsende, for allerede 1640-41 og 1641-42 havde han forpagtet disse afgifter. Var der tale om en dybtgående splittelse i rådet på grund af økonomiske modsætninger, eller søgte rådet at dække sig bag en død mand?⁵¹

Når man betragter de meget betydelige sociale og økonomiske forskelle i datidens Ribe-samfund, med en lille kreds af velstående borgere overfor et stort mindrebemidlet flertal, kan man gøre sine forestillinger om, hvad der

holdt dette samfund i balance. Hvad hindrede de mange små i at begå overgreb mod de få store?

Hér har byens politikorps, bestående af fire vægttere og to stadsbude, næppe kunnet gøre megen nytte i en tilspidset situation. Man skal sikkert snarere tænke på borgervæbningen, der formået skulle være et værn mod udefra kommende fjender, men reelt også måtte kunne anvendes indadtil i byen. Når personer tegnede borgerskab for at kunne drive borgerlig næring, måtte de siden 1610 samtidig forpligte sig til at holde bestemte våben, i almindelighed lang bøsse, stormhat og kårde, degen, idet dog også harnisk, musket, fyrrør o.a. nævnes.⁵² Ved visse lejligheder er borgervæbningen blevet mønstret, så man kunne få et overblik over styrken og dens bevæbning. Mønstringsruller for de fire fjerdinge fra juni 1657 er bevaret, opstillet på grundlag af en registrering hus for hus. Ved hjælp af den nærmestliggende skatteliste, fra 7/9 1657, kan man se, om det er bestemte lag, der var bevæbnet.

Hér er materialet for 1. og 2. fjerding bearbejdet. Hver af de fire fjerdinge havde en sergent, en korporal samt fem gefreitere; 1. fjerding mønstrer 108 mand, 2. fjerding 115 mand (tabel 107-08), 3. fjerding 122 mand, mens listen for 4. fjerding er af en anden karakter og kun opregner 32 »unge karle.« Der er stor forskel på strukturen i de to første fjerdinge. I 1. fjerding er registreret forholdsvis flere af skatteborgerne; men kun en del af de registrerede mænd, under halvdelen, angives at have våben; kun musketter og fyrrør forekommer; hver syvende af de registrerede mænd har en musket, hver tredje et fyrrør; det fremgår, at de velstående har musket, de lidt mindre velstående fyrrør, mens de våbenløse i gennemsnit er takseret

Tabel 107. *Skatteborgere med og uden våben i 1. fjerding 1657.*

Skatteborgere	antal	gnstl. ligning i sk.
med musket	14	10,1
med fyrrør	31	8,8
uden våben (rådmænd og borgmestre ikke medregnet)	50	4,2
uden våben (rådmænd og borgmestre samt byfoged, sergent og vagtmester	9	36,9
uden våben, enlige kvinder og enker	36	5,4
skatteydere ikke i mønstringsrullen	16	2,8
mønstringsrullens personer ikke i skattemlisten	15	—
mønstrede mænd	104	
heraf væbnede	45	
skatteydere	156	7,8

Kilde: *Borgervæbningssager 1657-1824*, mønstringsrulle fra juni 1657, og skt 7/9 1657.

Tabel 108. *Skatteborgere med og uden våben i 2. fjerding 1657.*

Skatteborgere	antal	gnstl. ligning i sk.
med musket og degen	4	8,0
med bøsse og degen	83 ^a	6,7
med pike	16	2,0
med pike og degen	5	5,6
med slagsværd	1	2,0
med økse	2	4,0
uden våben (ikke sergent og gefreitere)	3	7,3
uden våben, sergent og gefreitere	3	18,0
uden våben, enlige kvinder og enker	4	10,5
skatteydere ikke i mønstringsrullen	44	2,6
mønstringsrullens personer ikke i skatlisten	1	—
mønstrede mænd	117	
heraf væbnede	111	
Skatteydere	164	5,5

Anm.: a) En person, der ikke er vedføjet ligningstal i skatlisten, er udeladt ved beregningen.

Kilde: Se tabel 107.

halv så højt i skat som de væbnede. De rigeste, en borgmester, fem rådmænd, byfogeden, en sergent og en vagtmester, har dog ingen våben. I 2. fjerding er næsten udelukkende registreret væbnede personer; her forekommer forskellige kombinationer af våben; fire have musket og degen, mens to tredjedele af de registrerede havde bøsse og degen; de to grupper var gennemsnitligt sat i skat til næsten det firedobbelte af det, de øvrige væbnede var sat til. De få ikke-væbnede, heriblandt en sergent og to gefreitere, var dog sat forholdsvis højt. Men inddrages de øvrige skatteydere, får man et billede, der nogenlunde svarer til det for 1. fjerding. De, der var væbnet med musket og degen eller bøsse og degen var takseret til 8 og 6,7 sk. i gennemsnit, mens de, der blot havde pike, var ansat til 2 sk.; i alt stod dog 111 væbnede overfor 55 ikke væbnede, idet skatteansættelsen for de to grupper var henholdsvis 5,9 og 4,3 sk. Hér må det bemærkes, at ansættelsen for de 87 bedstbevæbnede alene var 6,8 sk.

Der har altså været en væsentlig forskel i skatteansættelsen for de personer, der havde våben og deltog i borgervæbningen, og for de våbenløse. Forklaringen kan være, at de fattige og mindrebemidlede ikke havde råd til at erhverve våben, og da de ofte ikke havde løst borgerskab, har de heller ikke været forpligtet til at holde våben. Resultatet har været, at et væbnet borgerskab stod over for dem, der stod udenfor.

I forholdet mellem borgerskabets øverste lag og adelen havde købmændene

længe indtaget en underordnet stilling over for rigets fornemste stand. De større købmænd aftog de landbrugsprodukter, som de adelige godsejere ikke solgte direkte til fremmede købmænd, og de leverede de importvarer, som adelen efterspurgte i takt med den forøgede levestandard. Men da landbrugets højkonjunktur, der var sat ind omkring 1500-årenes midte, et stykke ind i 1600-årene ebbede ud, ændredes forholdene helt. Adelen fik et stigende lånebehov til støtte for driften og dækning af det tilvante forbrug, og som vi har set, kom adskillige mindre velstillede adelsmænd i et afhængighedsforhold til borgerlige købmænd og kreditorer om end borgerlige långivere som helhed fortsat spillede en mindre rolle sammenlignet med adelige standsfæller. Den reelle baggrund for de gamle adelsprivilegier var på flere måder ændret. Borgerstanden voksede i selvbevidsthed, og dens opfattelse af sig selv ændredes fra en placering under kongen og adelen i 1560 til krav om lige adgang til embeder og æresbevisninger med adelen i 1658. Adskillige borgerlige kunne da, som vi har set, i rigdom måle sig med manges adelige, og heller ikke kulturelt var der længere noget stort skel. Der måtte opstå social uro i forholdet mellem borgerskab og adel; denne blev udslagsgivende under statsomvæltningen i 1660; men den havde vist sig allerede tidligere, således på borgermødet i Ry i 1629, hvor netop en af Ribes borgmestre var ledende i den borgerbevægelse, der klagede over adelen og dens privilegier.⁵³

Med det nære forhold mellem borgerskabets øverste lag og gejstligheden kan det ikke undre, at man også hos studenterne møder opposition mod adelen. Et eksempel blandt flere har nær tilknytning til Ribe. Omkring 1. oktober 1645 sad Ribe-studenten Frederik Feddersen Oswald fængslet ved Københavns Universitet, hvor han på konsistorium blev anklaget og dømt for i nogle breve at have skrevet meget utilbørligt, oprørske og løgnagtigt imod adelsstanden. I breve til svogeren eller svigerfaderen, borgmester Peder Sørensen Skriver i Ribe og til moderen sammesteds, begge fra 3. juli 1645, havde han skrevet, at der vel taltes om fred, efter Torstenssonkrigen, men at det ikke så ud til fred, for den danske adel tænkte blot på at få kongen drevet ud af landet, så den kunne blive herre, som adelen i Sverige og de hollandske herrer. Sådan gik rygten blandt borgerne, ligesom det hed sig, at adelen ville fordærve borgere og bønder og tilegne sig den liden rigdom, som disse endnu måtte besidde. På konsistorium forsikrede Frederik Oswald, at han ikke havde villet anstifte oprør, men blev alligevel ved en dårligt begrundet kendelse idømt den højeste straf: udelukkelse fra alle akademiske rettigheder og bortvisning for bestandig fra universitetet. Hans tanker har gjort magthaverne meget urolige.⁵⁴

4. del

Konjunkturerne: økonomiske, sociale og befolkningsmæssige bevægelser

Fugleperspektiv af Ribe ca. 1675.

Udsnit af stik fra atlas-manuskript af Peder Hansen Resen (1625-88), med Domkirken (nr. 1) med Lindegården (4), Skt. Katharinæ Kirke (20), materialgården i den gamle Skt. Peders Kirke (11) og Torvet (7). Borgerhusene må i det væsentlige opfattes som signaturer, gadenettet er noget fortegnet, og bebyggelsen ved Domkirkens østende er »fjernet«, således at man bedre kan se kirken. Manuskript i Det kgl. Bibliotek.

18. Økonomisk bestemmende faktorer

Den sociale struktur i Ribe-området renæssancesamfund har i tiden mellem 1500årenes midte og enevældens indførelse i 1660 været ude for en stærk påvirkning udefra, af konjunkturerne i bred forstand. Ikke blot stormfloder, sandflugt og ildebrande og klimaforholdene ramte befolkningen, men også pris- og lønudviklingen, tre krige og indirekte yderligere to samt stigende skatter. Resultaterne kan aflæses i befolkningsforholdene og i økonomiske svingninger.

18.1. Stormfloder, sandflugt og ildebrande

Ribe-områdets placering ved den jyske vestkyst, på et af de få steder, hvor den barske kyststrækning frembød havnemuligheder, og beliggenheden nær ved handelsruterne mellem Nordvesteuropa og Norge og Østersøområdet, var fra gammel tid af stor betydning for byen. Men placeringen i det flade marskland kostede dyrt: med jævne mellemrum oversvømmedes byen og dens opland af ødelæggende stormfloder, lige indtil man i 1912 fik det store havdige langs kysten.

De mange stormfloder har været ødelæggende for byens bygninger, veje og dæmninger og for oplandets gårde, enge og marker, og det kan ikke undre, at de spiller en stor rolle i tingbøger, lensregnskaber, kærnerregnskaber og private optegnelser. Endnu i 1600årene noteredes i optegnelsesbøger en stor stormflodskatastrofe i 1362: men ellers er det 1500-1600årenes stormfloder, man ser omtalt i kilderne, 1513, 1532, 1549 og fra 1570 til 1661 ikke mindre end 43.¹

I november 1833 overværede Ribe-historikeren, lærer ved Katedralskolen Peter Adler »det interessante skuespil af en høj flod«, som han skildrede i et brev: »Et ophøjet syn er virkelig den uhyre vandmasse, der med svære bølger oversvømmer enge, marker, ja, endog landevejene.« Endda var denne stormflod på ingen måde af de højeste; byen var vel omflydt og samfærdselen afbrudt; men i byen stod kun gaderne ved åen under vand. Ganske anderledes hårdt ramte flere af de stormfloder, man oplevede så mange af i 1620erne og 1630erne, ihvert fald 13.

De materielle ødelæggelser fremgår med al tydelighed af tingbøgerne, af

Ditlev Hansen Guldsmeds optegnelser, der gang efter gang omtaler skader på huse, kældre, diger og damme (dæmninger), enge, broer og planker (plankeværker), og af kænnerregnskabernes udgifter til reparationer af byens huse, dæmningerne, broerne, vandmøllerne, til afhentning af byens pramme, broplanker m.m., der kunne være flødt vidt omkring i området. Alene i 1625 var byens reparationsudgifter 697 sldr. Flere gange blev byen da også fritaget for skat til kongen med begrundelse i stormfloder, således i 1593 for to år, i 1635 for tre år; til gengæld måtte man udskrive så meget større skatter til byens behov, således både i 1624 og 1625 tolvdobbelte skatter.²

Også af lensregnskaberne fremgår ødelæggelserne, idet man afholder udgifter til reparationer af Riberhus, af ladegården, som af uvej og stormfloder var nederblæst eller borttaget af den store gudsjammerlige vandflod, af slottets boder, af plankeværket om slottets kálhave, »som af Guds vej og vande var hedenflydt« osv.³

En samlet opgørelse over skaderne ved stormfloden i januar 1661 giver et indtryk af, hvordan byen kunne blive ramt, når storme drev havet ind over det flade land; en del af skaderne stammede vel fra Svenskekrigene; men en del må efter deres art stamme fra stormfloden: Sønderporten og broen var meget brøstfældig, teglgården øde og ruineret, to gangbroer mellem byen og Ribe mark var øde, Skibbroen var ond og brøstfældig, de tre møllebroer var brøstfældige og dæmningen fra Stampemøllen til Lustrup og Nybro uden for Nørreport med jordbro i begge ender var ødelagt; overslaget over reparationsudgifterne lød på ikke mindre end 8.800 sldr.⁴

En stadig udgift i forbindelse med beliggenheden i den lave marsk havde man ved vedligeholdelsen af dæmningen, dammen, der fandtes på den udvendige side af den arm af åen, der løber syd for byen. Fra 1571 var vedligeholdelsen af et stykke af denne dæmning pålignet ethvert af de huse, der havde en huseng, med undtagelse af en snes. De 226 damskifter, 41 fra Stampemølle til Sønderport, 185 fra Sønderport mod øst til dæmningens afslutning, omfattede en strækning på i alt ca. 1,5 km. Ikke mindst ved dæmningen viste stormfloderne deres vældige kraft. I 1631 blev der således slået et stort hul, som byen måtte lade sine vognmænd og egnens bønder med deres vogne fylde med jord. I flere måneder kørte dagligt mellem 5 og 38 vogne i alt ca. 10.000 læs jord på, for en samlet bekostning af mere end 300 sldr.⁵

Også ødelæggelserne i oplandet var store; kvæget druknede, marker og enge ødelagdes. Efter stormfloden i oktober 1634, hvor man nåede 6 m over daglig vande, måtte kronen eftergive eller nedsætte landgilden i tre år for henimod hundrede bønder i Riberhus len. Efter stormfloden i sommeren 1642 måtte Domkirken eftergive landgilde for sine bønder, og efter samme

stormflod eftergav kronen en del af landgilden for 166 bønder i Riberhus len, i Gørding, Skast, Kalvslund og Hvidding herreder.⁶

Til de økonomiske ødelæggelser ved stormfloderne kom, at også mange menneskeliv gik tabt. Langt fra alle var så heldigt stillede, at de som Ditlev Hansen Guldsmid og hans familie under stormfloden i november 1615 kunne forlade deres hus i en båd. De private optegnelser kan da også nævne navnene på adskillige, der druknede i stormfloder, og enkelte anfører samlede tal. Høreren Anders Andersen Spandet oplyser således, at i stormfloden i oktober 1634 druknede »mange tusinde«, mens borgmester Hans Friis fortæller, at man havde beregnet, at der da langs kysten i Holsten, Ditmarsken, Strand og Ejdersted druknede over 22.000 mennesker, i Farup sogn ved Ribe 295. Lad være, at disse tal kan være sat vel højt. Efter stormfloden i 1634 opregner Ribe Domkirkes regnskaber dog indtægter fra begravelse af en halv snes personer, der var druknet i den store flod.⁷

Også når det gjaldt stormfloderne, har de bedrestillede været bedst stillet; de boede i to- eller treetages huse, der var solidt bygget, og ikke blev skyllet bort som de fattiges elendige boder.⁸

Vestenstormen jog ikke blot ved særlige lejligheder havet langt ind over det flade land. Ved stormens stadige virksomhed førtes i vestkystområderne store mængder sand ind over landet. Ved uforstand var kystens klitbevoksning blevet flået, ved at man lod nøjsomme husdyr gå i klitten, og ved at man trak klittag til tækning af huse og til ilding. Der blev frit spil for vinden, der ødelæggende blæste sandet ind over marker og bebyggelser. Inden enevælden var et bælte på 3-7 kms bredde gjort øde langs hele vestkysten.⁹

Tabel 109. *Branden i Ribe 1580: ødelagte gader og huse.*

	Ødelagte huse
Storegade, fra Torvet til Skibbroen	23
Stenbogade (?kun østlige del; Porsborg = 2)	6
Peder Dovensgade	16
Sortebrødregade (da: Kathrinegade)	25
Vægtergade (da: Mag. Mads Højnesgade)	12
Badstuegade	35
Klostergade	35
Hundegade (og Kobberruegade) østside	29
vestside	23
Bøddelgade	? 4
Fiskergade (del) med tinggangen bag rådhuset	? 6
	214

Kilde: Kort bd. 2, bagest og *Degn*, 1971, s. 98, 100, 101-02, 103, 106, 147, 190, 204, jfr. s. 37.

Omfanget af storbranden i Ribe 3.-4. september 1580.

I alt 214 huse og boder i ti af byens gader blev flammernes bytte i det område, der her er skraveret. Branden opstod i købmanden Christen Borgs hus, hvis placering er mærket med et +.

Sammenlignet med stormfloderne og sandflugten var ildebrandene af mindre betydning for samfundet som helhed, om end branden i 1580 var alvorlig nok. De store bybrande lå bagude i tiden, men huskedes i de private optegnelser. Den sidste i rækken var branden 1580, da 11 gader med 214 huse blev ødelagt (tabel 109 og kortet). Byen blev fritaget for al kongelig skat og tynge i syv år, for at de ødelagte huse kunne blive genopbygget, og det blev efter borgmestre og råds ønske påbudt, at alle ny huse skulle tækkes med sten og alle ældre stråtage inden syv år ombyttes med tegltage. Måske derfor fik senere brande ikke noget større omfang, om end de var ødelæggende nok, for dem de ramte, ligesom de enkelte, spredte gårdbrande på landet, da man ikke kendte forsikring.¹⁰

18.2. Klimaforhold og høstudbytte

I forsøgene på at finde frem til bagvedliggende, mere generelle årsager til de økonomiske forhold, man har betegnet som Det 17. århundredes krise, har man peget på klimaforholdene. Der har været fremsat teorier om en almindelig klimaforværring; men de er blevet afvist, bl.a. med henvisning til vanskelighederne ved at opstille overbevisende talserier for et større område i Europa.¹¹

I almindelighed er ældre tiders klimaforhold ikke så godt kendt, at man med sikkerhed kan bedømme vejrforholdenes betydning for høstresultatet. Mange forhold spiller ind, nedbør og temperatur og disse faktoreres kombination med årstid, jordbundsforhold m.m., og der er mulighed for talrige kombinationer og variationer. En hård vinter behøver ikke nødvendigvis være så ødelæggende som en vinter med mindre hård frost, men uden sne. Slicher van Bath har understreget, at man skal være forsigtig med at knytte variationer i høstudbyttet til klimatologiske ændringer; kornplanterne gennemløber under deres vækst en række faser, der hver har deres forudsætninger i temperatur-, nedbørs- og lysforhold, og i de tempererede zoner, hvor man netop finder de vigtigste kornproducerende områder, er nedbøren af større betydning for høstudbyttet end temperaturen. Han taler dog her udtrykkeligt om »de tempererede zoner« og nævner, at i det nordlige Skandinavien er kulden til skade for høstudbyttet; i hans sammenhæng er dette dog uden betydning, da dette område ikke betød noget for kornproduktionen. Beskæftiger man sig med et lokalt område som Ribe-området vil dette forhold imidlertid være af betydning, med datidens fragtomkostninger, modsætningen mellem storbrug (adelen) og småbrug (bønderne), den udprægede naturaløkonomi m.m.

På lokalt plan vil man altså formentlig kunne drage nytte af oplysninger om vejr- og klimaforhold i ældre tid. Men selv Danmark er så stort et område, at der vil kunne være tale om tilfældige lokale forskelle i vejrliget fra år til år. Sådanne lokale forskelle skal måske ses som forklaring på modstridende oplysninger i datidige optegnelser om vejrforhold.

Man må derfor ved udnyttelsen af ældre optegnelser om vejrforhold udvise stor forsigtighed og fortrinsvis benytte lokale optegnelser ved bedømmelse af vejrforholdene og disses betydning for høstudbyttet; for dette sidste finder man uden tvivl i nogen grad et udtryk i kapitelstaksterne for korn.

Vejrforholdene måtte i ældre tid få altafgørende betydning for høstudbyttet, dels fordi agerbrugs- og høstredskaberne var lidet udviklede og man ingen tørringsmuligheder havde, dels fordi hele planteproduktionen var en monokultur, idet man så godt som udelukkende dyrkede korn og ikke kunne opveje misvækst for kornavlens heldigere resultater for rodfrugtafgrøder som roer, kartofler o.a., der først senere blev kendt. De anvendte

kornsorter, rug, byg og havre, krævede dog i nogen grad så forskellige vækstvilkår, at man, som i 1634, kunne have en fejlslagen rugavl, mens byg og havre trivedes godt.¹²

Betragter man kapitelstaksterne og de spredte oplysninger om klimaforhold og høstudbytte årti for årti, finder man, at 1590'erne havde flere dårlige høstår, således 1593, 1594 og 1597, og flere perioder med dyrtid, 1593-94 og 1596-1600, mens 1591 og 1592 var gode høstår. Vintrene 1589-90, 1591-92, 1593-94, 1594-95, 1597-98, 1598-99 og 1599-1600 betegnes som strenge, lange eller hårde. I september 1596 forbød borgmestre og råd og 24 mænd i Ribe salg af korn på gaden til forprang til udførsel, og to mænd i hver fjerding fik ordre til at have indseende hermed; udførselsforbudet har sikkert skullet hindre yderligere prisstigninger på grund af dårlig høst; i april blev det yderligere skærpet ved forbud mod indtil pinse at sælge eller udskibe rug, mel eller brød, undtaget til Fanø og Mandø og undtaget brød for 1-2 mk. til rejse med vogn eller skib; de strenge bestemmelser må vidne om stor mangel på korn.¹³

I 1600-årenes første årti var årene 1601, 1606 og 1609 dårlige høstår, mens årene 1603, 1604 og 1608 betegnes som gode. Vintrene 1600-01, 1606-07 og 1607-08 var strenge; i februar 1608 fik byskriveren i Ribe et beløb af byen til at »købe ilding for i den svære vinter.« Årene 1599, 1600 og 1601 er betegnet som »dyre år«.¹⁴

I 1610'erne have man dårlige høstår 1611 (for rug), 1615 og 1619 (for rug), et godt høstår 1613; vintrene 1612-13 og 1614-15 er betegnet som strenge, mens vinteren 1616-17 var mild.¹⁵

I 1620'erne var 1621, 1622, 1623, 1624 og 1629 dårlige høstår, alle for rugen, 1624 dog også for byg, mens årene 1629-30 var dårlige for byggen; 1620, 1625 og 1626 var gode høstår. Vintrene 1620-21, 1621-22, 1623-24, 1625-26 og 1626-27 var strenge, kolde eller langvarige, vinteren 1624-25 mild.¹⁶

I 1630'erne havde man dårlige høstår 1630 (særlig for byg), 1635 og 1636 (både for rug og byg), mens årene 1632 og 1637-40 var gode (de sidste for både rug og byg). Vintrene 1632-33, 1633-34, 1634-35 og 1636-37 var strenge, vintrene 1637-38 og 1638-39 milde. I 1630 og 1631 havde man dyrtid.¹⁷

I 1640'erne var årene 1648 og 1649 misvækstår for rugen, det sidste også for byggen. Vintrene 1640-41, 1641-42 og 1645-46 var strenge. På grund af misvæksten fik man i årene 1648 og 1649 dyrtid.¹⁸

I 1650'erne fortsatte misvækstårene 1650 og 1651, især for rugen, således at man havde en sammenhængende misvækstperiode, kendt også fra andre områder i Europa, således fra Frankrig, hvor disse år er blevet betegnet som katastrofale. Allerede fra begyndelsen af året 1650 havde man stor mangel og dyrtid i Danmark, og forholdene blev forværret med det dårlige år; de tre år med dyrtid er levende skildret af spisemesteren i Hospitalet Niels Frand-

sen i hans personlige optegnelser. Endnu i 1652 slog byghøsten fejl, men i 1653 og 1654 havde man gode høstår. Vintrene 1650-51, 1654-55 og 1657-58 var strenge, vinteren 1653-54 mild.¹⁹

Som det fremgår, synes der at have været særlig mange strenge vintre i årtierne før og efter 1600; klimaforskere har ligefrem talt om en »lille istid« i tiden mellem 1540 eller 1590 og 1820 eller 1890, kun afbrudt af en periode med milde vintre 1680-1740. Man har formodentlig i disse forhold baggrunden bag høstresultaterne, der som vi skal se tydeligt afspejler sig i kornpriserne.²⁰

18.3. Kongens udenrigspolitik

Med sin udenrigspolitik kom Christian 4. til adskillige gange at skade danske handelsinteresser og dermed mange købmænd, ligesom formentlig også mange adelige godsejere i deres afsætning. Hans indblanding i nordtyske forhold og hans krav på overhøjhed over den gamle hanseby Hamborg skabte sammen med hans toldpolitik på Elben flere gange et spændt eller krigersk forhold til hansebyen, og hans toldpolitik i Øresund medførte i 1630'erne og 1640'erne et modsætningsforhold til Nederlandene. Som vi har set, var Hamborg og Holland de vigtigste handelspartnere for Ribe-området, hvis handel uundgåeligt måtte blive skadet af forholdene, om end muligvis næppe helt så meget, som man kunne have ventet.²¹

Med sin monarkiske selvfølelse viste Christian 4. ved flere lejligheder had og ringeagt over for de borgerlige tyske bystater, ligesom over for republikanske stater. Han nærede et stadigt had mod kræmmere og urtekræmmere, der anmassede sig til at drive politik, styre stater og føre krige.²²

For at fremme danske købmænds interesser i konkurrencen med Hamborg og gøre denne by til en provinsby i det økonomisk og strategisk så vigtige Elb- og Weser-område, forbød han byen at handle på Island; han gik imod dens stapelret på Elben; han udbyggede i 1605 byen Krempe nær ved Størmundingen og gav den handelsforrettigheder, men uden held; han grundlagde i 1617 Glückstadt ved Elben. Men i 1618 blev Hamborg ved en dom af rigskammerretten i Speyer anerkendt som en fri rigsstad; Christian 4. gik med våbenmagt imod byen, der i Steinburg-traktaten 1621 måtte anerkende sin pligt til arvehylding, indtil man kunne få en revision af dommen fra 1618. I maj 1628 fik Hamborg af den tyske kejser bekræftelse på højhedsretten over Elben; men Christian 4. gjorde som hertug af Holsten og herre over Hamborg krav på denne og begyndte at opkræve told af skibe, der passerede Glückstadt. Hamborg indsatte vel konvojerende krigsskibe; men kongen opkrævede told med magt. Da Hamborg i april 1630 fjernede de danske skibe ved Glückstadt og tog nogle krigsskibe, begyndte Christian 4. krig; en flåde på 26 veludrustede skibe deltog i september samme år i flere søslag

med hansebyens krigsflåde, der måtte trække sig tilbage til hjembyen, hvorefter der igen blev opkrævet Elb-told. I 1637 startede kongen en handelsblokade for at holde hamborgerne i skak, i 1640 fulgte en ny blokade, og i 1643 måtte byen anerkende den danske konges overhøjhed. I toldspørgsmålet fortsatte en papirkrig indtil Torstenssonkrigen 1644-45, da toldspørgsmålet endelig blev løst: ved Brømsebro-freden fik Sverige, Nederlandene og Hansestæderne frihed for Elb-told, som derfor blev ophævet.²³

Trods de jævnlige krigerske forviklinger mellem Danmark og Hamborg ser man fortsatte handelsforbindelser, således som f.eks. Hans Friis' forretningsvirksomhed viser det; selv kongen førte trods det officielle fjendskab forretninger med hansebyen, med guldsmede og bankierer. Alligevel har forholdene ikke kunnet undgå at præge handelsforbindelserne. I perioden 1620-43 var der vel blot et enkelt år, hvor den nævnte Ribe-købmands import fra Hamborg tilsyneladende måtte ligge stille, nemlig i 1627; men eksportforbud for korn, for tømmer fra Norge m.m., med henblik på at standse forsyningerne til fjendtlige magter, måtte hæmme den danske handel, ligesom også blokaderne af hamborgerne. Købmændene har dog gjort, hvad de kunne, for at føre forretningerne videre.

Man har da også fra regeringsside haft et godt øje til forholdene; en vistnok adelig memorial fra januar 1628 har som punkt 17: »De Ribere og andre udi Riber stift deres sejlads at formene på Hamborg, Holland, Emden og andetsteds, at de ikke, som hidindtil sket er, skulle gøre fjenden tilførsel.«²⁴

18.4. Krigene

En følge af Christian 4.s udenrigspolitik var Kejserkrigen 1625-29, Torstenssonkrigen 1643-45 og, indirekte, Svenskekrigene 1657-60. Men allerede forinden havde man haft to krige, som fik betydning for Ribe-området, Den nordiske Syvårskrig 1563-70 og Kalmarkrigen 1611-13. På flere måder skulle de alle blive af betydning for befolkningens økonomiske og sociale forhold.²⁵

Den nordiske Syvårskrig blev vel ført i Sverige, langt borte fra Ribe-området, men kom alligevel til at koste dyrt, ikke blot i skatter, men også i udskrevet eller hvervet mandskab. Set på baggrund af befolkningstal er der tale om et ret betydeligt antal personer, og det kan ikke undre, at der i Ribes skatteliste fra maj 1567 ved 77 personer ud af 693 er tilføjet »y krig«. Bådsmændene var vistnok ligefrem udskrevet, mens knægtene var hvervet. Også ved kystens fiskelejer synes der at være udskrevet bådsmænd.²⁶

Også den næste krig, Kalmarkrigen fra 1611 til 1613, blev udkæmpet fjernt fra Ribe-området, om end man har fået at føle, at krigsbegivenhederne kunne blive aktuelle: i 1611 blev i udlandet for byens regning indkøbt 50 stormhatte, der for nedsat pris videresolgtes til borgerne; i april blev der holdt mønstring over borgervæbningen, hvor 416 mand mødte, og i juni blev det af magistraten og 24 mænd vedtaget at holde dag- og nattevagt som i andre købstæder ved kysten, med to mand ved hver af de to porte i dagtimerne og 12 mand om natten på de pladser, vagtmesteren anviste. Borger-skabet holdt i krigsårene flere gange mønstringer og krigsøvelser, og i 1612 blev indkøbt en del krudt; man fik 6 kanoner aget med vogn fra Kolding; man fik ansat en hauptmand fra Rostock og en konstabel fra Hamborg; og der blev gravet nogle befæstningsgrave ved Kæret og på Østermade. Men krigen kom ikke nærmere. Hvad man mærkede til den, var blot mangedoblede skatter, udskrivning af ca. 50 bådsmand (matroser) i hvert af krigsårene og store udgifter til de nævnte anskaffelser og arbejder og til underhold af bådsmand og bøsseskytter om vinteren i København.²⁷

I de tre følgende krige skulle Ribe-området ikke slippe så let.

»Anno 1627 er Holsten og Jylland af kejseren indtaget, uden al modstand eller sværds slag. Og er de i Ribe indkommet Skt. Mikkelsdag [29/9] ...« Således skrev en samtidig kilde om den ubehagelige begivenhed, da fjenden holdt sit indtog i byen og indkvarterede sig. Et par år tidligere havde Christian 4. blandet sig i Trediveårskrigen og som kredsoborst i den nedersaksiske kreds kastet sig ind i krigen mod kejseren; i august 1626 tabte han slaget ved Lutter am Barenberg, og i september-oktober 1627 oversvømmedes Slesvig og Nørrejylland af de kejserlige tropper, efter at den danske konges tropper først var passeret plyndrende forbi. Ved kongebrev af 30/9 fik borgmestre og råd påbud om med yderste flid at forsvare byen og slottet, da kongen havde erfaret, at fjenden dagligt kom nærmere; det brev blev skrevet vel sent, fjenden var ankommet 29/9; men brevet er et smukt udtryk for kongens planlægning af krigen.²⁸

I Ribe blev slottet uden modstand indtaget af de kejserlige tropper; 3-4 kompagnier blev indkvarteret hos byens borgere, og fjenden befæstede sig i byen og udbedrede slottets forfaldne og forældede forsvarsværker. Indkvarteringen skulle blive kostbar for indbyggerne, der måtte levere fødevarer og andre ting, blev bestjålet, fik meget ødelagt og var nødt til at betale bestikkelser. Wallensteins tropper fik ingen sold; de måtte selv skaffe sig deres forsyninger. Indkvarteringen kom derfor til at hvile tungt på befolkningen, hvilket man får et godt indtryk af gennem tingbøgerne.²⁹

Hele byens sociale liv er blevet stærkt påvirket af det store antal soldater, der i vid udstrækning havde soldaterkoner og soldaterkvinder med sig; i de

sidste tre måneder af året 1627 blev i Domkirken døbt 13 af de kejserlige officerers, rytteres og soldaters børn, i 1628 36, i første halvdel af 1629 13 børn; flere af disse børn var født af Ribepiger.

For de store udgifter til de indkvarterede soldater fik borgerne ingen erstatning, heller ikke senere, når bortses fra, at nogle fattige straks fik et lille bidrag på ½-1 sldr. og enkelte andre noget senere 10-20 sldr. En del af de velstående borgere havde mulighed for ligesom adelen at flygte med en del af deres ejendele fra fjenderne, idet øerne Rømø og Fanø forblev ubesat. Til gengæld ramtes de af, at det især var de huse, hvis beboere var flygtet, der blev ødelagt af fjenderne, nedbrudt til brug som brændsel osv.³⁰

Efter to års besættelse forlod fjenden igen byen, i juni 1629, efter at Christian 4. i maj i Lybeck havde sluttet fred med kejseren. Byen var atter fri; men den og dens borgere havde fået skader, som end ikke årtier senere var udbedret. Endnu i 1661 lå således ved den store abildgård i Kongensgade seks øde våninger, som blev øde i den kejserlige ufredstid og ikke siden havde været beboet.³¹

Oplandet havde ligesom hele stiftet og det øvrige Jylland lidt svært under den fjendtlige besættelse, med indkvartering, skatteudskrivninger og udplyndringer. Befolkningen blev »ilde medhandlet« af kejserens folk. Især egne ved de store landeveje led hårdt. Af de få bevarede kirkebøger fra tiden kan man konstatere et stigende antal dødsfald i årene 1627-30. At man har fundet ikke så få nedgravede penge- og sølvskatte vidner også om tab af menneskeliv; talrige personer har søgt at værgе deres kostbareste ejendele; men flere har ikke selv fået lejlighed til at hente dem frem fra deres skjul. Selv regnskabsbøger var blevet gemt; Knud Lambertsen havde sine regnskaber, også dem, han førte som byens pengemester, i Holland; de var blevet opsnappet på søen af sørøvere fra Dunkerque, og der gik en tid, før han fik dem igen.³²

De kejserliges skatteudskrivning gik i Ribe langt ud over, hvad den danske konge indtil da havde præsteret; men alligevel synes udskrivningerne hos bønder og præster i landdistrikterne at have været voldsommere. I Darum sogn betalte de 22½ gårde således fra oktober 1627 til juni 1628 hver 1 rdl. om ugen, i alt 855 rdl. i de ni måneder.³³

Den fjendtlige besættelse medførte, at bønderne i to år ikke kunne betale deres landgilde og afgifter, og kronens og adelens godser mistede to års indtægter; i den nærmest følgende tid var det også nødvendigt at eftergive bønderne en del af deres landgilde, hvortil kom, at et ikke ringe antal bondegårde stod øde. To adelige kommissærer, der i efteråret 1629 undersøgte forholdene i Jylland, fandt at landgilde og skatter mange steder på landet måtte nedsættes, og at købstæderne måtte fritages for eller blot betale halvdelen af de første 3-5 skatter, om borger og bonde nogenlunde skulle kom-

me sig igen. At dømme efter deres forslag til fritagelse eller nedsættelse for købstæderne i Ribe stift, skulle Kolding og Vejle være hårdest ramt, derefter Lemvig og Holstebro, mens Varde og Ringkøbing stod lige med Ribe. I januar 1630 tales om, at Jylland ikke er besået, dyrket og behandlet, som det burde, på grund af fjendernes ulidelige pålæg og beskatning de foregående år; tienderne blev halveret i Ribe stift, og i december samme år fik bønderne i den vestlige del af Riberhus len nedsættelser i landgilden. Endnu i 1635 tales i et kongebrev om, at præsterne i Brørup, Malt og Vejen sogne er kommet i armod i ufredens tid, hvorfor de skal have nedsættelse i skat.³⁴

For genopdyrkningen efter krigen voldte det vanskeligheder, at bønderne havde mistet ikke blot deres korn og dermed såsæden, men også den vigtige trækraft, hestene; efter krigen fik man vel en kraftigt forøget udførsel af heste fra de skånske provinser til Danmark vest for Øresund, men et forbud mod udførsel af heste fra Jylland kunne først ophæves i 1631.³⁵

En økonomisk belastning på grund af militær selv i fredstid blev den indkvartering, som byen havde siden 1639; oprindelig var der tale om to kompagnier ryttere fra fyrstendømmerne; men rytterne var blevet modtaget med »ubillighed« af borgerne; borgmestre og råd klagede til kongen, og det ene regiment blev derfor flyttet, således at kun ét blev tilbage. Indkvarteringen var ikke blot bekostelig for indbyggerne; soldaterne begik også en del hærværk og tyverier, og der blev begået mange voldsforbrydelser. Den stigende kriminalitet i forbindelse med indkvarteringen og forsøgene på at begrænse den var vel baggrunden for, at der i marts 1639 blev opstillet en galge på Torvet, godt 6 m høj med en udligger og en stige, tilligemed en træhest med hoved og hals.³⁶

Blot 14 år efter Kejserkrigen havde man katastrofen igen. »Anno 1643, in decembri er indfaldet i Holsten et stort antal folk af svenske, ungefær en 18.000 mand. Deres general var Lennart Torstensson. Anno 1644 udi januario haver de gjort indfald i Jylland, uden nogen fjendtlig undsigelse pludseligen indfaldet. Den 10. januarii haver de indtaget Ribe ...« således noterede hospitalets spiseimester Niels Frandsen. Og nu gentog med Torstenssonkrigen det hele sig: indkvartering, ødelæggelser, plyndringer, tyverier, fjenders salg af borgeres ejendele til andre borgere, bestikkelser, udskrivning af skatter, vist blot med den forskel, at svenskerne udpressede langt hårdere skatter, end kejserens folk havde gjort.³⁷

Siden 1620erne havde rivaliteten mellem Danmark og Sverige udviklet sig. Hvad der var mislykkedes for Christian 4. i Kejserkrigen, lykkedes for Sverige under Gustav 2. Adolf og efter hans død i 1632 formynderstyret for dronning Christina. Misundeligt modarbejdede Christian 4. storpolitisk Sveriges planer og i slutningen af 1643 fik den svenske general Lennart

Torstensson ordre til at rykke ind i den danske konges lande og besætte Hertugdømmerne, Nørrejylland og om muligt Fyn. Midt i december rykkede han frem.

I Ribe opgav man ikke straks tanken om at forsvare sig. Der blev arbejdet på byens forsvarsværker, og våben blev gjort klar. Men rygtet gik, at de danske tropper havde rømmet Jylland, og da de svenske tropper ankom i januar 1644, overgav man byen. I dagene forud havde man nervøst afventet begivenhedernes gang. På byens regning var Niels Stadsbud rejst til Tønder for at indhente kundskab, og flere andre borgere var »sønden om kundskab.« Det skulle alt sammen intet hjælpe. Svenskerne indtog ikke blot Ribe, men også uden sværds slag slottet.³⁸

I juli gik rygtet, at den kejserlige general Gallas skulle komme Danmark til hjælp, og Torstensson trak de fleste af sine soldater mod grænsen; en besætning på 120 mand blev tilbage på Riberhus, der i august efter to ugers hård belejring blev tilbageerobret af danskerne; i september kom fjenderne igen ind i Holsten, de danske tropper rømmede Jylland, og derfor overgav man sig i Ribe, hvor der ikke engang var en besætning på slottet. I slutningen af december 1644 blev byen indtaget af hertug Frederik, den senere Frederik 3., med 6.000 ryttere og soldater; Riberhus blev belejret for anden gang, det blev heftigt beskudt og taget med storm. Efter nogle dages ophold drog hertugen igen bort, og indtil fredsslutningen i Brømsebro i august 1645 måtte byen og oplandet flere gange betale kontribution til den svenske hær.³⁹

Efter fredsslutningen sendte den svenske generalmajor Helmuth Wrangel sidst i august igen tropper til byen, som endnu en gang blev plyndret og brandskattet, indtil tropperne 24/9 endelig drog bort.

Som i den forrige krig var indkvarteringen tung; på to uger i januar 1644 fortærede en ritmester og hans folk hos købmanden Peder Pallesen fetalje, øl, korn o.a. varer for i alt 279 rdl. Og de to nærmest fattige borgere Hans Svendsen og Jakob Clausen væver i Gråbrødregade havde i deres to boder indkvartering i et sådant omfang, at udgifterne efterhånden løb op i den betydelige sum af 240 sldr.; beløbets størrelse forstår man ved et blik på skiftet efter Hans Svendsen, der døde i 1651: han efterlod sig aktiver for 196 sldr., passiver for 89 og et overskud på blot 107 sldr.⁴⁰

Plyndringerne medførte store tab for borgerne. De svenske tropper kunne, når de ønskede det, tiltvinge sig adgang til husene, f.eks. under påskud af at søge efter en svensk soldat, som da de i august 1644 hos tolderen Peder Baggesen opslog døre, kamre og skrin, forjog tolderen og fratog ham klæder og penge, foruden 500 rdl. fra toldkisten.

Den svenske besættelse af byen satte på flere måder det sociale og økonomiske liv i stå. 18/12 1643 var der blevet holdt byting; man havde foretaget

16 tilførsler til tingbogen, så slutter den brat: »Mandagen den 18. december 1643 kom onde tidender, at svenskens folk var for hånd, da blev tinget opsat. Finis«, og den begynder først igen 7/9 1644, da svenskens folk havde forladt byen; genoptagelsen af tingets virksomhed skulle dog blive kortvarig; svenskerne vendte tilbage, og fra 31/10 1644 til 24/3 1645 tier tingbogen atter. Erhvervslivet blev ramt, omsætningen faldt; endnu Ribermarkedet i september 1645 blev ødelagt, idet de handlende flygtede; illustrerende er det, at sættes købmand Hans Friis' omsætning ifølge bøgerne 1640 til 100, var tallene for de følgende tre år henholdsvis 93, 89 og 55, for de to krigsår 1644 og 1645 blot 15 og 17, 1646 og 1647 igen 34 og 32, idet forretningen langt fra igen skulle nå det gamle niveau.⁴¹

Hele livet og stemningen i byen er sikkert ganske godt skildret i den tale, som medikus Joakim Timmermann holdt i august 1644: »Da fandt man alle sorgens tegn i vore huse, ensomhed på vore gader, en sørgelig forretningsløshed i vore boder, en dødsstilhed i hele byen ...« Forvirrende må det have virket, at man fik flere svenske indtog i byen og to danske generobringer; Hans Kandegyder i Søndergade kom til at støbe blykugler både til svenskens og den danske konges folk.⁴²

Større var de materielle ødelæggelser, de svenske tropper afstedkom; vinduer blev knust, huse ruineret; i Puggårdsgade stod i 1646 på et stykke øde jord en enlig skorsten tilbage som en sidste rest af to boder. Fjenderne havde ruineret eller nedrevet de huse, hvorfra de ikke fik tilstrækkeligt underhold, hvad enten dette skyldtes beboernes fattigdom eller deres fravær eller flugt. Ydermølle var ødelagt og kunne ikke istandsættes for under 4.000 sldr. Slottet var efter to belejringer så ødelagt, at det ikke mere skulle blive beboet.⁴³

I indberetninger, der blev indsendt til kancelliet i efteråret 1645, opgjorde borgmestre og råd i Riberhus lens to købstæder, Ribe og Varde, de samlede udgifter og skader under krigen til henholdsvis 120.000 og 45.739 rdl. Lad disse tal være sat vel højt. Der var tale om enorme tab, og det kan ikke undre, når skattelisternes tal antyder, at det økonomisk var gået tilbage for mange mennesker. Også byens økonomi var ødelagt; alene Hans Friis havde til byens udgifter ydet lån i penge og varer til et samlet beløb af 1.122 sldr.⁴⁴

Også oplandet måtte bære hårde skatteudskrivninger og indkvarteringsbyrder, hvis størrelse det dog ikke er muligt at angive. Hertil kom plyndringer og overgreb. Flere fund af møntskatte i jorden vidner om krigens forhold. I sikkert langt højere grad, end man forestiller sig, har befolkningen været nødt til at skjule eller nedgrave værdigenstande, man ønskede at beholde, sølv- og kobbertøj, klæder, penge osv.; selv værdipapirer gravede man ned. Bygninger på landet blev ødelagt som i byen; avlsbygningerne til

slottet Møgeltønderhus blev afbrændt, ligesom flere herregårde skal være blevet ødelagt. På samme måde som under Kejserkrigen havde dog adelen mulighed for at flygte.⁴⁵

Også på landet satte den fjendtlige besættelse mange ting i stå. En lakune i Skast herreds tingbog dækkes af den meget sigende sætning: »Retten opholdt og forhindret fra 26. marts 1644 til 11. marts 1645 på grund af fjendens indfald.« Landbrugsdriften gik mange steder i stå eller blev stærkt nedsat, fordi bønderne mistede deres sædekorn, heste eller kreaturer. Synsvidner fra Riberhus len fra november-december 1645 fortæller om gårde, hvor blot 20-66% af udsæden var sået, og enkeltskildringer oplyser hvorfor: én bonde havde lidt skade på korn, fetalje, vognredskaber m.m. ved indkvartering og plyndring af 50 ryttere og 60 heste; en anden havde mistet fire heste og hopper og havde tilbage blot tre heste. Når sæden i Grimstrup sogn var så ringe, som den var, skyldtes det passage af rytteri mellem Varde og Haderslev, hvorfor bønderne ikke havde kunnet være på marken med plove og vogne for at gøde og dyrke jorden, som den skulle; nogle gange blev også både sædekorn og sække røvet på marken af rytterne. Ligesom under Kejserkrigen mistede man en større eller mindre del af to års landbrugsproduktion, og landgilde og tiendeafgifter måtte nedsættes eller eftergives. Nedgangen i produktionen ramte ikke blot bønderne og godsejerne, kronen og de adelige, men også præsterne og byernes købmænd.⁴⁶

Tredje gang skulle krigsulykkerne blive om muligt endnu alvorligere. Denne gang var det den danske konge, Frederik 3., der erklærede Sverige krig; svenskerne var i 1657 i vanskeligheder i en krig med Polen, og den danske konge ønskede at hindre et muligt senere opgør med Sverige under mere ugunstige forhold og at genvinde Halland, der var blevet afstået til svenskerne for 30 år ved Brømsebrofreden. Det blev alligevel den svenske konge, Karl 10. Gustav, der kom danskerne i forkøbet; hurtigt fik han sluttet fred med Polen, gik med sin hær i ilmarcher gennem Tyskland og faldt ind i Hertugdømmerne og Jylland, der snart var erobret, når bortses fra fæstningerne i Holsten.⁴⁷

I Ribe holdt man mandtal over borgervæbningen, der synes at have talt omkring 400 mand. Som ved tidligere fjendeindfald blev der ikke tale om modstand; lakonisk skriver spismester Niels Frandsen i Hospitalet i sine optegnelser: »Den 19. augusti tog en ritmester Ribe ind selv tredje mand.« Byen fik igen indkvartering af fremmede tropper, om end besætningen i almindelighed ikke synes at have været stor. Så meget større blev skatteudskrivningen.⁴⁸

Den svenske besættelse kom til at vare indtil juli 1658. Ganske vist var der allerede i februar dette år blevet sluttet fred i Roskilde; men rømningen af de svenske tropper fra Ribe-området trak ud. Kort efter brød den sven-

ske konge igen freden, i håb om endnu større gevinster, og 13/8 kom en svensk afdeling til byen. Imidlertid kom denne gang Nederlandene, kurfyrsten af Brandenburg, den tyske kejser og kongen af Polen den danske konge til hjælp; i oktober indkvarteredes brandenborgske, kejserlige og polske tropper i byen, efter at området i september var blevet rømmet af svenskerne. De allierede tropper, der opholdt sig i byen indtil slutningen af 1659, udskrev store skatter og forvoldte betydelige ødelæggelser, plyndrede og begik voldshandlinger. Den nød og elendighed, befolkningen kom ud i, har formodentlig været årsag til, at den ramtes så voldsomt af den pestepidemi, der i 1659 nåede byen.⁴⁹

Igen blev det økonomiske og sociale liv på mange punkter bragt i stå; handelen gik voldsomt tilbage, således som det ses af Revier-toldregnskaberne, der med indeks 100 i 1656 i de følgende fire år har niveauet 61, 25, 19 og 41. Befolkningen gemte værdigenstande, regnskabsbøger m.m. eller fik dem sendt væk, f.eks. til Fanø, Flensborg og Hamborg, og en del flygtede til Fanø. Derfor havde man store vanskeligheder med registreringerne af boer i forbindelse med de mange dødsfald. Af Anders Hansen byskrivers bo var der i november 1659 således nedgravet guldringe og sølv for 136 sldr., til Hamborg var sendt en rød kiste med adskilligt gods, til Sønderho en hvid kramkiste med sengeklæder, og et krav, som købmanden Hans Terkelsen havde i boet, kunne man ikke få oplyst, da dennes bøger var på Sjælland. Med nedgravningerne synes man at være gået vidt; i januar 1660 registreredes i Maren Staffensdatters bo hendes adelhus på Mellemdammen, »med en jernkakkelovn, som berettes at være nedgravet.«⁵⁰

I oplandet var på forskellige tidspunkter indkvarteret ganske betydelige troppestykker, først svenske, senere de allierede. Skatteudskrivninger, plyndringer og ødelæggelser ramte landbefolkningen hårdt. Fra krigsårene er der i Ribe stift fundet mere end 30 nedgravede sølv- og pengeskatte, glemte vidner om tidens betingelser og ejernes bratte død.⁵¹

Hvilket kaos befolkningen har været ude for, fremgår med al tydelighed af en række synsvidner angående ruin og udgifter for lenene i Ribe stift. En opgørelse af Søren Nielsen Lund i Lille Darum vidner om skader af svenskens folk, både i brandskat, blodskat, plovskat, proviant og indkvartering; af de kejserlige og brandenborgske, både med indkvartering og plyndring og leverancer til hovedkvarteret af korn, får, lam, gæs, høns, en okse, en sølvske; af polakkerne med plyndring og indkvartering; alt i alt var der tale om tab og skader for mere end 500 rdl.; desuden havde han mistet tre heste og lidt skader for 150 sldr., herunder af de danske, da de drog sønder på gennem kornet, slog vinduer ud, brændte vognredskaber og ruinerede huset. At tab som dette ikke var et isoleret fænomen, fremgår af mange opgørelser. For samtlige bymænd, 28 personer, i Vilslev nord for Ribe var der tale om tab på mindst 11.700 rdl., påført af svenskerne ved brandskat, af

kurfyrstens folk indkvarteret med 200 heste i fem uger og af 30 danske ryttere indkvarteret i 40 uger.⁵²

Det har været diskuteret, hvilken betydning tabene og omkostningerne ved Kejserkrigen, Torstenssonkrigen og Svenskekrigene har haft for det danske samfund; og det har været fremhævet, at betydningen har været overvurderet. Beregninger over skattebyrderne og oplysningerne i besigtigelserne efter krigene synes dog snarest at vise, at omkostningerne og ødelæggelserne har været enorme, når man ser dem på baggrund af den tids forhold. Det er næppe forkert at antage, at de tre krige har sat samfundet årtier tilbage.⁵³

18.5. Skatteudskrivningen

Christian 4.s udenrigspolitik og krigene kostede enorme summer, og det blev nødvendigt med en voldsom vækst i skatteudskrivningen fra 1610erne og 1620erne.⁵⁴

Skatteudskrivningen i Ribe kan man analysere ved at følge den i fire faser i tre forskellige kilder (tabelbilag 80): ved *skattebreve*, udstedt af Danske Kancelli, udskrev regeringen skatter, hvorefter borgmestre og råd og 24 mænd til dækning af skattekravet og som oftest også ved samme lejlighed til dækning af byens udgifter udskrev skatter og lignede hver enkelt borger i skattelister, der findes i *byens skattebog*; efter skattelisterne opkrævede to skatmestre i hver fjerding skatterne, som de leverede videre til byens pengemester, der redegør for beløbene under *pengemesterregnskabets* indtægter og igen afleverede de beløb, der var udskrevet i skat af regeringen, til lensmanden, slotsskriveren, et kancellibud eller en budbringer fra byen, hvilket han redegør for under *pengemesterregnskabets udgifter*. Skatteudskrivningen vil endda yderligere kunne følges i Rentekammerets *rentemestres indtægtsregnskaber*, der må have beløb svarende til pengemesterregnskabernes udgifter, mens de *skattesedler*, som byens skatmestre vistnok udfærdigede, formentlig som bilag ved afleveringen af skatterne til pengemesteren, er gået tabt.⁵⁵

Ved at følge skatteudskrivningen i de fire nævnte kilder, sikrer man, at lakuner og mangler i én udfyldes ved hjælp af de andre; samtidig kan man iagttage forholdet mellem udskrevne og indgåede skatter og mellem statens og byens skattekrav.

Skattebøgerne er i landsarkivets registratur placeret under overskriften »Statsskatteopbørselen«, men denne skelnen er i hvert fald for tiden før 1660 uheldig. Skattebøgerne er ligningslister, hvorefter man opkrævede skatterne, hvis størrelse bestemtes af statens krav eller af byens behov, men opkrævedes efter de samme lister uden hensyntagen til formålet. Af de indkomne beløb oversendtes det forlangte til staten, mens resten indgik i

pengemesterens kasse, hvis da ikke *hele* skatten var udskrevet til byens brug, hvilket skete flere gange.

Ved ansættelsen af skatternes samlede størrelse er man oprindelig gået ud fra den årlige byskat, hvilket er iagttaget allerede af Mackeprang. Af byens skattebøger, ligningslisterne, fra årene 1545-1660 kan man derfor se hele den moderne renæssancestats skattesystem gradvis vokse frem, fra det middelalderlige system med én årlig skat, dobbelt, tredobbelt, firedobbelt, til den nye tid, hvor skatterne væltede ned over befolkningen, således at man på grundlag af det middelalderlige, stadig fastholdte ligningssystem måtte helt op på 60-dobbelte skatter og flere årlige skatteudskrivninger for at dække de stigende krav fra renæssancestaten.⁵⁶

Skatterne til kongen omfattede tre arter. Den *årlige byskat*, den gamle skat, der var fastlagt i 1400'erne, var ikke særlig stor, og den var næsten uændret i perioden 1570-1660, blot på ca. 80 rdl. *Bøsseskytterpenge*, bådsmandsudskrivningsskat eller borgeleje penge fik man i Ribe fra 1611, idet man indtil da havde måttet underholde båds mænd og bøsseskytter i vinterkvarter i byen; der blev nu tale om penge til underhold af soldater eller båds mænd (matroser) i København; fra 1613 var de et fast, temmelig uforandret beløb; for Ribe betaltes de 1611-19 for 47 personer, 1620-33 for 50, 1640 for 42 personer, med et fast skillingbeløb pr. person pr. dag, først 7 sk., senere 9. De *ekstraordinære* eller overordentlige skatter, også kaldet landeskatte, var skatter udover byskatten. Frem til 1620 *var* de ekstraordinære; i årene 1537-62 havde man blot 7 ekstraordinære skatter, under Syvårskrigen 1563-70 vel 8, i 1570'erne vel som eftervirkning heraf fire krigsskatte og en skat til byens befæstning, men 1588-1611 igen kun fire; af disse var tre såkaldte »frøkenskatte«, til afholdelse af udgifter i forbindelse med prinsessers bryllup, den sidste en kroningsskat til dækning af udgifter ved kongens kroning i 1596; under og efter Kalmarkrigen fik man 1611-14 fire ekstraordinære skatter, derefter nogle år ingen. Men så begyndte 1620 skatteudskrivningernes tid. Skatten i 1620 var vel til genopbyggelse af den brændte by Halmstad. Men snart fulgte ulykkerne med indblandingen i religionskrigen i Tyskland og det tilspidsede forhold mellem Danmark og Sverige. De ekstraordinære skatter, fra 1638 kaldt defensions- eller unionsskatte, blev nu ordinære, med to, enkelte gange fire årligt. For Ribe var beløbet for en enkeltskat 500-520 rdl.⁵⁷

Med den lange række af ekstraordinære skatter var Christian 4. kommet langt fra den indstilling, han havde ved sin regeringstids begyndelse; da han i 1588 skulle udskrive brudeskatten i anledning af en søsters bryllup, gjorde han det, om end han »fast ugerne så snart efter vor kære faders afgang og i vor regeringstids begyndelse ville besvære vore undersåtter med nogen skat.« Han skulle senere blive mindre sart.⁵⁸

Til de ekstraordinære skatter føjedes 1629 en særlig, for helheden dog

ubetydelig skat, den såkaldte drengeskat, hvorefter enhver tjenestedreng skulle give 1 rdl. og købsvende mere efter deres formue; for Ribe kom dette beløb ikke til at udgøre mere end højst en halv snes daler pr. enkeltskat.⁵⁹

Også for landet blev de ekstraordinære skatter i 1600årene i realiteten ordinære. Hvert år efter 1600 havde man ekstraordinære skatter, når bortses fra enkelte år; flere gange blev skatterne endda udskrevet to eller tre gange samme år (jfr. tabel 110). I årene 1600-60 var det almindeligste enkeltskatter, hvor 10 jordegne bønder svarede 20 rdl. og 10 fæstebønder 10 rdl., idet de forekom i 29 af disse år; men dobbeltskatter forekom i 12 år, endnu højere skatter i adskillige år. Som det fremgår, var det krigene og kongens udenrigspolitik, der medførte de store skattebyrder.⁶⁰

Udover ekstraskatterne fik man en række andre skatter. Madskatter blev udskrevet i fem år, heraf i 1628 tre gange, og kornskatter i 11 år. Flere gange, i 1627, 1638, 1642, 1647, blev udskrevet særlige formueskatter, på 1 rigsort af hver td. hartkorn og/eller 2% af penge på rente, det sidste opkrævet af alle, »adel og uadel, gejstlig og verdslig, borgere og bønder.«⁶¹

Tabel 110. Skatteudskrivningen i Danmark 1550-1660.

	Landeskatter af fæstebønder svarende til antal enkeltskatter		Købstaden Ribe antal fold pr. årti	
		indeks		indeks
1550-59	4	100	38	100
1560-69	35	875	185	487
1570-79	16	400	112	295
1580-89	5	125	52	137
1590-99	2	50	38	100
1600-09	5,5	138	35	92
1610-19	13	325	128	337
1620-29	18,5	463	206	542
1630-39	16	400	279	734
1640-49	28,5	713	572	1.505
1650-59	9,5	238	1.409	3.700
Gennemsnit	13,9		278	

Anm.: Tallet for 1560erne gælder for Ribes vedkommende for 15 skatter (hvoraf tallene for tre er usikre), idet tallene for yderligere tre er ukendt; tallet for 1570erne omfatter 10 skatter (hvoraf tallene for fire er skønnet ud fra skattebeløb), idet yderligere seks er ukendt, men tilsammen næppe er mere end 12 fold; tallet for 1590erne gælder for 11 skatter, idet tallene for to mangler; tallet for 1620erne omfatter 20 skatter, idet fire er ukendt, omfattende mindst 30 fold; i tallet for 1630erne er en progressiv skat 1638 9/12 medregnet med 15 fold; tallet omfatter 21 skatter, idet tallene for formentlig syv ikke er kendt, omfattende måske mindst 20 fold; tallet for 1640erne omfatter 16 skatter, idet tallene for vistnok fire er ukendt, omfattende mindst 24 fold; tallet for 1650erne omfatter 36 skatter, idet formentlig tre er ukendt, omfattende mindst 50 fold.

Kilde: CCD, 1-5, 1887-1918; *sktl* 1550-1659.

Den faktiske vækst i skatteudskrivningen for bondebefolkningen i Jylland og købstaden Ribe fremgår af tabel 110, hvor skattetallene, for bønderne målt i antal enkeltskatter, for købstaden i antal fold, er angivet for årtierne mellem 1550 og 1660. Både for bønderne og købstadboerne har man højdepunkter i Syvårskrigens årti og i årtierne efter 1620. Tilsyneladende er stigningen for købstaden langt større end for bondelandet; men hér må det understreges, at mens tallene for sidstnævnte blot omfatter de af den danske konge udskrevne skatter, indeholder tallene for købstaden også de fjendtlige besættelsestroppers udskrivninger. Også bondelandet har været udsat for fjendernes skatteudpresninger, men disse kan ikke opgøres. Om krigenes betydning og om betydningen af stigningen i skattepresset fra 1610erne kan der derfor ikke herske tvivl.

En del af væksten i skattetrykket for købstaden må dog tilskrives dennes faldende befolkningstal og faldet i skatteevnen på grund af økonomisk tilbagegang og de stadige skatter. En betragtning af de faktisk udskrevne skattebeløb viser en række noget afvigende tal (tabelbilag 80.1). Med udgangspunkt i 1580erne når indekstallene for de følgende årtier indtil 1660 højdepunktet 1.309. Hér må man dog imidlertid huske, at for befolkningen har selve skattepresset haft den afgørende betydning, og det er det, der viser sig i de angivne foldtal.

Det kan ikke undre, at der måtte rejse sig protester mod den stadig øgede skatteudskrivning. På et adelsmøde kort før Christian 4.s død blev det fremhævet, at det aldrig før havde været brugt, »så uophørlig skat at pålægge, endog i de gode og bedste fredstider«. Når adelen i 1648 klagede til kongen på bøndernes vegne over de stadig stigende skatter, har en medvirkende grund vel været, at skatterne også ødelagde bøndernes ydeevne over for deres adelige herskaber. Alligevel var der realiteter bag adelens påstand, at »bønderne formedelst de store og uophørlig skatter geråder i stor armod.« Der var sket en lang udvikling i opfattelsen af skatteudskrivningen, siden man i 1576 i et brev fra regeringen havde hævdet, at købstæderne ikke med rimelighed kunne besværes med to skatter i ét år.⁶²

De mange skatter, med mange forskellige formål og begrundelser, terminer, beløb, betalingsmåder m.m., der i årene 1545-1660 blev udskrevet i Ribe, kan virke forvirrende, og de har at dømme efter regnskaberne også gjort det på samtiden; regnskaberne viser mange inkonsekvenser, man kom bagud med betalingen, og noteringen i pengemesterregnskabet for 1622 af en skattebetaling til København, betalt ved købmanden Jens Jonsen Trelund, viser klart forvirringen: pengemesteren noterede udbetalingen af beløbet 500 rdl. »til den kongeskat lagt for Martini anno 1622 til hjælp til Halmsteds bygning«, men har streget de sidste fire ord ud og i stedet skrevet »religionsskat.«⁶³

Var skatteudskrivningen under den danske konge efterhånden hård, var

[illegible]

Den 21 Juli 1841
 I Tied. Högskola p:
 mitta per Rönneby. Den
 21. 1841. Fästskänks gäst.
 Den 22. 1841. Den 64: wa förskolan
 frimig: — 520 Dill. 2 Dill.
 Den 64: 5 Dill. 2 Dill.
 Dill. 2 Dill. 2 Dill. 2 Dill.
 Den 64: 789 Dill.

To sider af pengemesterregnskabet fra Ribe 1641.

den endnu hårdere under fjendtlige besættelser. Den effektive skatteudskrivning, svenskerne foranstaltede under besættelsen 1657-59, byggede på grove metoder. En betegnelse som »brandskat« viser dette; man fik skattepengene ind under truslen om »plyndring, brand og møllers ruinerende«, og kunne hermed forsyne besættelsesmagten ikke blot med store finansielle midler, men også med korn, store partier varer og forplejning. Svenskerne havde sans for værdier; flere af skatterne skulle erlægges i specier, kroner eller rigsmark, »ingen anden mønt« – de dårligere småmønter ville man ikke have besvær med.⁶⁴

Da svenskerne i 1658 var blevet fordrevet og erstattet af tropper, der kom Danmark »til hjælp«, brandenborgske, kejserlige og polske, stod befolkningen over for de samme krav om skatter. Man fik den hyppigste skatteudskrivning nogensinde: 13 skatter i tiden fra oktober 1658 til december 1659.⁶⁵

I hvert fald allerede omkring 1630 begyndte de stigende skatter at virke trykkende på befolkningen. I skattelisten fra november 1631 anføres, at flere har restancer, og 38 personer får eftergivet skatten. Som helhed kom byen i 1630'erne og 1640'erne bagud med byskatten, bådsmandsskatten og unionsskatten, som man i 1643 skyldte for henholdsvis 10 og 7 år og 4 terminer, i alt et beløb på 4.470 rdl. Samme år stævnedes slotsskriveren Jørgen Pedersen på kongens vegne borgmestre og råd med krav om betaling af de resterende skatter. Byen fik udsættelse til 1/5 1644, men så kom krigen i vejen. I juni 1648 ansøgte borgmestre og råd kongen om benådning for skatter i nogle år, og lensmanden kunne attestere begrundelserne i fejdetiden med dens brandskatning og indkvartering, besættelser og ødelæggelser. Men i 1649 blev byen afkrævet de resterende skatter, i alt 1.249 rdl. Borgmestre og råd skrev da til kongen og berettede, hvorledes byen var bygfældig og nødvendigvis måtte repareres, og hvorledes byens menighed var »ganske forarmet og kommet til agters udi denne forledne fejdetid, så den gemene mand er meget forarmet;« også denne skildring kunne lensmanden attestere. Endnu i 1651 resterede byen med en del af disse skatter, foruden de tilsvarende for årene 1649-51, i alt 3.214 rdl. Man forlangte nu modregning i byens forstrækninger til kongens tropper og pengeleverancer til lensmanden og landkommissærerne i Jylland, hvorefter byens skattegæld blev reduceret til 315 rdl., der blev betalt. I 1655 var det imidlertid galt igen. Fire adelige rigsråder stævnedes borgmestre og råd til møde på rådhuset 6/12 på grund af skatterestancer, fremkommet ved, at byen havde brugt de opkrævede skattepenge til bygningsarbejder og reparationer i byen og ikke havde sendt forfaldne skattebeløb til Rentekammeret. Året efter, i 1656, ansøgte borgmestre og råd kongen om, at resterende skatter for 1652 og 1653, 1.560 rdl., måtte blive eftergivet på grund af nøden og tabene i den

seneste svenske fejde, en ansøgning, som lensmanden igen kunne anbefale.⁶⁶

Når man i 1651 ikke stod i restance med skatter for årene 1646-48, var grunden den, at de jyske købstæder i maj 1646 på grund af skader og bekostninger i den seneste krig var blevet fritaget i tre år for alle både ordinære og ekstraordinære skatter. Og når byen netop i 1656 henviste til den seneste svenske fejde, skyldtes det, at man i årene 1652-55 tilbagebetalte store lån, som byens velhavende borgere havde ydet deres by, idet de mindre velstillede skattebetalingsevne svigtede og man ønskede at undgå brand og plyndring, som svenskerne truede med. Nu fik især rådmændene tilbagebetalt store beløb; i alt blev tilbagebetalt 4.253 sldr., som altså ikke var blevet betalt af restanterne, heller ikke *efter* krigen, og derfor måtte udredes af bysamfundet som helhed.⁶⁷

At byen således kom bagud med skatterne fra og med 1620erne, synes at have været noget nyt. Da Rentekammeret i 1591 og 1592 sendte et stort antal rykkere ud for bl.a. byskat, var ikke færre end 51 byer i restancer for mellem ét og 15 års skatter; men Ribe var ikke imellem disse.⁶⁸

Især under de tre seneste krige var skattepresset så hårdt, at det har været ødelæggende for befolkningen. Hvor hårdt skatterne hvilede på befolkningen under Svenskekrigene, får man også et godt indtryk af gennem skifterne fra slutningen af 1650erne. I skifterne indtil da forekom skatterestancer så godt som ikke. Men i en boopgørelse fra december 1659 var der over for aktiver på 76½ sldr. passiver på 85½ sldr., og heraf var de 42½ sldr. skatterestancer, altså svarende til halvdelen af boets samlede værdi. Dette vidner om en beskatning langt ud over småfolks evner, og skatterestancer i yderligere en snes skifteopgørelser peger i samme retning. Det gør også regnskabsføreren Ib Hansen Friis' restanceregistre fra denne tid. Han har haft en kæmpeopgave med at føre sådanne registre over den snes skatter, der blev udskrevet 1657-59; hans opgørelse fra december 1659 lyder på det betydelige beløb 8.785 rdl. Med datidens likviditet, med de stigende skatter og vel også med den skæve skattefordeling måtte skatterestancer blive almindelige. Allerede fra 1600årenes begyndelse ser man borgmestre og råds og 24 mænds forsøg på at hindre dem. I 1603 vedtog man, at den, der ikke ville betale sin skat, når han blev krævet tre gange, skulle sættes i finkeburet på egen kost, indtil han betalte, og siden skulle borgmestre og råd afgøre, om de ville have ham som borger eller ikke. Lignende bestemmelser fik man flere gange senere. I et samfund med en ret udpræget naturalieøkonomi måtte de stadig stigende kontante skattekrav nødvendigvis volde vanskeligheder. Det synes i ikke så få tilfælde at have forekommet, at byens øvrighed måtte nøjes med panter, og andre gange har folk været nødt til at låne til skatten på kontoen hos købmanden.⁶⁹

En betragtning af forholdet mellem pengemestrenes opgivelser for de af skatmestrene indbetalte skattepenge og de senere indgåede restancer er også hér af interesse for vurderingen af det voksende skattepres og dets betydning og følger (tabelbilag 82). Fra 1580 og indtil 1620erne er restancebeløbene sjældne og ubetydelige, i 1620erne udgør de 6% af de først indbetalte skattebeløb, i 1630erne 29%, i 1640erne 21% og for de 25 skatter, der blev udskrevet 1657-59, ligeledes 21%.

På flere måder har man i byen søgt at værgе sig mod de stigende skatter. I november 1630 sendte borgmestre og råd et indtrængende brev til lensmanden; de meddelte, at de havde modtaget kongens brev om levering af 1.500 rdl. i skat; men de fandt ikke dette muligt af den fattige by: i fredstid var byen ikke nogensinde blevet takseret så højt. Man havde håbet at blive forskånet, først på grund af den store besværlighed, som man havde udstået i Kejserkrigen, hvor størsteparten af borgerskabet var kommet meget til agters; dernæst på grund af en »usigelig og gruelig vandflod« og storm i den forløbne sommer, med skader anslået til 10.000 daler; der var ikke mere den formuenhed i byen, som der tidligere havde været, og som man kunne skatte af. Brevet synes at have bevirket, at skatten blev halveret. I november 1631 skrev borgmestre og råd igen til lensmanden og berettede om ødelæggelserne ved en stormflod. I 1633 sendte man en skrivelse til kongens kansler om forlindring i skat; man finder intet svar, og resultaterne af anstrengelserne i denne retning synes små.⁷⁰

Kom byen til tider bagud med skatterne, så fik man dog i flere tilfælde skattefritagelse. Efter den store brand i 1580 gav kongen skattefritagelse i syv år, i 1586 fornyet for fire år og i 1591 og 1592 fornyet for ét år. Allerede i 1594 måtte byen igen have skattefritagelse, denne gang i to år for bøsseskytter- og bådsmanshold på grund af stormflod, på samme måde som den i 1625 i to år fik fritagelse for halv bøsseskytter- og bådsmanshold og i 1635 i tre år for al skat og tyngе.⁷¹

Kunne borgmestre og råd ikke værgе byen mod de stigende skatteudskrivninger, har de tilsyneladende kunnet værgе sig selv. Analyser af ligningslisterne for de enkelte personer i skattemisterne viser, at procentandelen af højstbeskattede blev stadig mindre, og det samme gjorde ligningstallet for byens højstbeskattede. Som det vil fremgå (tabelbilag 83), udgjorde den andel af skatteligningsbeløbet, der var pålignet de højstbeskattede, dvs. dem, der var pålignet 16 sk. og derover, indtil ca. 1610 – med undtagelse af 1560 – noget over 50%, fra ca. 1620 højst 49%, 1650 endda blot 33%, men 1660 igen 46%; når tallet sidstnævnte år igen var steget, kan det skyldes, at der nu ikke *var* mere at hente hos de lavestbeskattede. En tydelig forskydning fra de højstbeskattede mod de lavere beskattede ser man dog allerede fra 1545 til 1560, fra 56 til 44%. I betragtning af, at de højstbeskattede blot udgjorde ca. 10% af skatteborgerbefolkningen, er der tale om en betydelig

forskydning. Mellem de lavestbeskattede (0-4 sk.) og mellemklassen (6-14 sk.) ser man en del forskydninger, men ikke store ændringer; fra 1570 til 1660 er der en mindre vækst i mellemklassen, fra 17 til 25%, et fald i den lavestbeskattede klasse, fra 73 til 63%.⁷²

Svarende til nedgangen for den højstbeskattede gruppe, var i 1650 ingen takseret højere i skat end 72 sk. Men i 1565 havde rådmanden Søren Jakobsen Stage været ansat til 480 sk.! Og man ser indtil 1620 flere ansat til mellem 200 og henimod 400 sk. En del af forklaringen må givetvis ses i økonomisk tilbagegang for byens store handlende, de tunge byrder med krigene m.m. Men det er ikke usandsynligt, at de højstansatte skatteydere med de stadig hyppigere skatteudskrivninger snart har set, at de høje ansættelser ville medføre tunge byrder. De højst ansatte var netop borgmestre, rådmænd og de 24 mænd, der sad og lignede skatterne. Gradvist er ligningstallene for de højstansatte sunket. På anden måde kan man ikke forklare, at den usædvanlig velhavende borgmester Hans Friis blot var takseret til 72 sk., mens hans rige, men langt mindre rige far i 1617 var ansat til 120 sk.

Sammenhængende med den relativt hårdere beskatning af det store flertal af små skatteydere finder man de fleste af skatterestancerne blandt de små skatteydere. I en skatterestanceliste fra 1650 over tilbageværende restanter fra udskrivningerne under krigen 1644-45 optræder 98 af personerne i skattelisten fra 1650 (tabelbilag 84); de 92 lavesttakserede (0-6 sk.), tilsammen takseret 1650 til 262 sk.; tegnede sig for en skattegæld på 763 sldr., de resterende seks, takseret tilsammen til 74 sk., havde en gæld på blot 43 sldr. Af skatterestancerne var da også 30% håndværkere, 17% øvrige, 23% enker og enlige kvinder, kun 5% købmænd.

Som det er fremgået, var der tale om en enorm vækst i skatteudskrivningen i Danmark fra 1620'erne. Der kan næppe være tvivl om, at denne vækst i skatteudskrivningen i et samfund med den tids produktionsniveau må have fået dybtgående følger. Forarmelsen af befolkningen i Ribe er iøjnespringende. Og også for bondestanden er der blevet påvist en langsom forarmelse; man ser for bønderne mange eksempler på betydelige skatterestancer.⁷³

I sin behandling af det 17. århundredes krise har Niels Steensgård fremhævet skatteudskrivningens betydning – et forhold, der tidligere har været strejfet af andre; han har fremsat den teori, at de krisesymptomer, der lader sig iagttage, i vid udstrækning skyldtes en hurtigere vækst i den offentlige sektor end i den samlede produktion. Han hævder, at vi endnu ikke kan bestemme de offentlige udgifters nøjagtige omfang og deres vækstrate. Men det synes i hvert fald for Danmarks vedkommende muligt at give et temmelig nøjagtigt billede af udviklingen i statens indtægter i form af skatter, og der kan ikke være tvivl om hovedtrækkene.⁷⁴

19. Pris- og lønudviklingen

Det er fremgået, at dårlige høstresultater altid hang som en trussel over befolkningen, med store prisstigninger til følge. Dyrtid var et kendt begreb, og at dyrtid kunne have sammenhænge med kolde vintre, gjorde kun ondt værre for den brede befolkning; man fik store omkostninger også til brændsel og klæder.

Omkring midten af 1500årene begyndte en prisstigningsperiode, der skulle vare til et stykke ind i 1600årene. Denne såkaldte »prisrevolution«, hvis omfang synes noget overdrevet, i hvert fald når det gælder Danmark, sættes normalt i forbindelse med de store sølvudførsler fra Amerika, der begyndte netop på denne tid og medførte faldende sølvpriser, således at varepriserne måtte stige. Formentlig kan man pege på flere andre årsager til prisstigningerne, som befolkningstilvækst og dermed øget efterspørgsel og nationalstaternes og renæssancestatens fremvækst, med øget offentlig forbrug og øget skatteudskrivning m.m.¹

For kornet, den vare, der steg mest i pris, var der for en række lande som helhed for perioden fra 1500årenes første til sidste årti tale om en stigning på 386% eller i årsgennemsnit 4,3%. Der kunne vel være større eller mindre svingninger mellem de enkelte år, men alt i alt var der altså tale om en ret begrænset revolution.²

I Danmark steg kornpriserne at dømme ud fra et dog noget usikkert prismateriale fra omkring 1540 til 1600 med ca. 150%. Stigningen fortsatte ind i 1600årene, til ca. 1630 for kornets vedkommende og til omkring 1640 for smør og okser.³

En nøjagtig opfattelse af prisforholdene og prisudviklingen kan det være vanskeligt at nå til. Forholdene svingede fra land til land, fra egn til egn, og forskellige forskere har forskellige opfattelser. Når Wilhelm Abel generelt skriver, at landbrugets opsving brat blev afbrudt ved begyndelsen af 1600årene, idet udbudet af agrarprodukter havde nærmet sig efterspørgselen, således at gode høstår 1598, 1599 og 1600 var nok til at indlede et prisfald, må man bemærke, at i Danmark betegnes årene 1596-1600 som dyrtid, og man ser som nævnt prisstigningen fortsætte nogle årtier ind i århundredet.⁴

Grundlæggende i samfundets økonomi var kornpriserne. Korn- og mel-spiser var for befolkningens store flertal de vigtigste næringsmidler. I forhold til kalorieindholdet var korn det billigste næringsmiddel næst efter ærter, og efterspørgselen var ret uelastisk. Kornet var – sammen med øksne

– Danmarks vigtigste eksportvare; det var bøndernes vigtigste naturalieafgifter til jordejerne, og sammenhængende hermed var priser på byg, rug og havre de vigtigste elementer i kapitelstaksterne.

Kornpriserne kunne derfor svinge voldsomt fra år til år, og de varierede også året igennem. Med kornets centrale placering måtte udbuds- og efterspørgselsforhold blive afgørende. Prisforholdene, der påvirkedes af de hjemlige høstresultater, kunne igen i nogen grad være påvirket af resultaterne i andre egne af Europa, og de kunne påvirkes af regeringens import- og eksportforbud for korn.⁵

Målt ved kapitelstaksterne (tabelbilag 75.1) ser man for både rug og byg en prisstigning i 1500årenes slutning, derefter et fald, til man fra 1620erne igen får stigninger. Set som helhed ligger niveauet 1650-54 ca. 50% over niveauet 1585-94.⁶ De betydelige svingninger i korntaksationerne, i indekstal for rug fra 97 til 177, for byg fra 94 til 158, dækker over betydelige svingninger fra år til år. I femårene 1585-89 og 1590-94 var takstniveauet vel temmelig stabilt; men i det følgende femår ser man en betydelig stigning i taksterne fra 1595 til 1597-99.

I 1600årenes første årti ser man som før nævnt et fald, idet taksterne 1604-06 var særlig lave, takket være gode høstår. Det mindre takstfald fra femåret 1610-14 til 1615-19 dækker over en kendelig stigning i 1615 på grund af den dårlige høst og et betydeligt fald i årene 1618-20; når man i 1618 fik faldende rugpriser, fortsat 1619, nu også for byg, trods dårlig høst, skyldtes dette forhold i udlandet, handelskrigen mellem Spanien og Nederlandene; det danske landbrug kom i årene 1618-20 ud for en alvorlig afsætningskrise med meget lave priser.⁷

I 1620erne ser man som nævnt en betydelig stigning i kornpriserne, hvilket skyldtes de dårlige høstår 1621-24 og 1628-29, der betød to produktionskriser, hvoraf den sidste fortsatte ind i 1630erne, til og med 1631. I 1628 nåede priserne for rug og byg så højt som aldrig før, og i 1630 var kapiteltaksten for en tønne rug i Hardsyssel 3 rdl., en pris, hvis højde fremgår af det forhold, at den højeste takst i perioden 1585-1653 var på 3,17 rdl., i 1651, den næsthøjeste ellers på 2,67, i 1650, den laveste 0,67, i 1627.⁸

I 1630erne var taksterne mere stabile, i førte femår på et niveau noget over 1620ernes, i andet noget nærmere dette, formentlig påvirket af de gode høstår i slutningen af årtiet.⁹

I 1640erne var betydelige prisstigninger fra 1643 til 1644-45 en følge af produktionskrisen, der fulgte med Torstenssonkrigens ødelæggelser; taksterne holder sig dog efter krigen på dette niveau og steg 1648 og 1649 mærkbart, som følge af misvækstår, der fortsatte ind i 1650erne, til og med 1652, således at dyrtiden varede til dette år. Priserne faldt derefter voldsomt, med de gode høstresultater 1653 og 1654, og man havde en afsætningskrise til 1656; i 1655 og 1656 steg priserne dog igen noget, mens de i

Tabel 111. *Priser og arbejds lønninger i Ribe 1560-1660 (1560-64 = 100).*

	1560	1565	1570	1575	1580	1585	1590	1595	1600	1605	1610	1615	1620	1625	1630	1635	1640	1645	1650	1655
	-64	-69	-74	-79	-84	-89	-94	-99	-04	-09	-14	-19	-24	-29	-34	-39	-44	-49	-54	-59
Priser	100	109	118	114	144	115	114	117	116	148	102	155	170	176	159	131	154	153	124	183
Arbejds løn	100	105	102	103	98	109	106	110	134	110	110	117	100	127	134	125	134	136	160	148
Løn over								18		8									36	
Løn under	-	4	16	11	46	6	8	7		38		38	70	49	25	6	20	17		35

Kilde: Tabelbilag 78, priser for flæsk, bajsalt, vin uang., øl uang., Hamborg øl kd og td., kul td., kurv og læs, ved, bly, stål, sølv, papir, lys, beg, hamp mk og sten, lærred (blårgarn), vadmel, kalk uang., Daugbjerg og holl., tag(rør), tagsten og tjære, idet ikke alle indekstallene, som det fremgår af tabelbilaget, har udgangspunkt i 1560-64, men kan have det i 1565-69, 1570-74 eller 1575-79, når ældre priser ikke er fundet; tabelbilag 79.1.

Tabel 112. *Priser, arbejds lønninger og embeds lønninger i Ribe 1585-1660 (1585-89 = 100).*

	1585	1590	1595	1600	1605	1610	1615	1620	1625	1630	1635	1640	1645	1650	1655
	-89	-94	-99	-04	-09	-14	-19	-24	-29	-34	-39	-44	-49	-54	-59
Priser	100	103	101	96	101	95	115	113	119	144	118	123	131	119	134
1) Arbejds løn	100	95	108	125	103	108	117	95	119	126	113	132	131	153	143
2) Embeds løn	100	113	119	118	113	103	110	125	145	143	142	155	155	157	157
Løn tilsammen	100	104	114	122	108	106	114	110	132	135	128	144	143	155	150
1) Løn over			7	29	2	13	2					9		34	9
Løn under	-	8						18		18	5				
2) Løn over		10	18	22	12	8		12	26		24	32	24	38	23
Løn under	-					5			1						

Anm.: Indekstallene, som indekset for varepriserne bygger på, har som det fremgår af tabelbilag 78, ikke alle udgangspunkt i 1585-89, men kan have det i 1590-94 eller 1595-99, når priser har manglet for tidsrummet 1585-89.

Kilde: Tabelbilag 78, priser for flæsk, vin uang., øl Hamborgsk, kul læs, ved, bly, kobber, stål, sølv, tin, papir, lys, beg, hamp sten, lærred, vadmel, kalk uang. og holl., mursten, tag(rør) tagsten uang. og holl., og tjære, tabelbilag 75.1, kapitelstakster for rug og byg, og tabelbilag 79.1-2.

krigsårene 1658 og 1659 lå lavt, måske på grund af ret gode høstresultater og krigens hindring af afsætningen. Men i 1660 kunne dyrtiden igen sætte ind med stor kraft.¹⁰

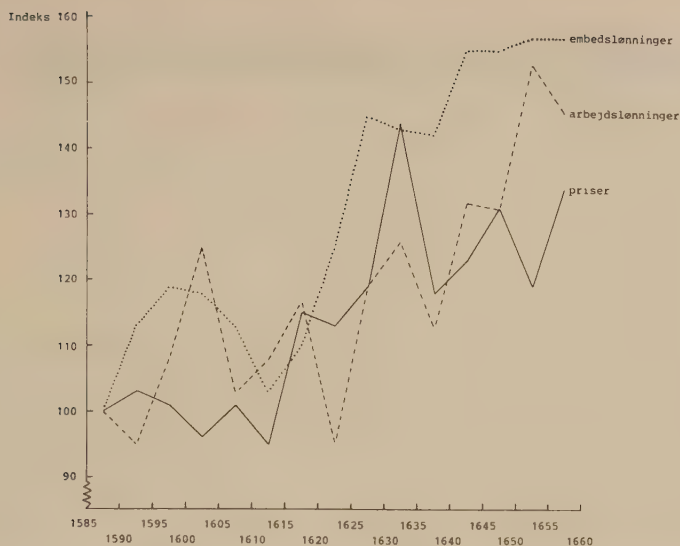
For den anden vigtige danske udførselsvare, øksne, er det vanskeligt at nå en sikker opfattelse af prisudviklingen. For øksne er der tale om stærkt svingende kvaliteter, afhængig af det enkelte dyrs alder, størrelse, foderstand m.m.; der er tillige tale om sæsonsvingninger, og det er derfor farligt at bygge på enkeltstående, tilfældige priseksempler; formuleringer som »1 liden maver stud« og »2 små unge stude« vidner om dette. Hospitalsregnskaber fra Hamborg afspejler dog den prisstigningsbevægelse fra ca. 1515, som kendes fra andre områder; fra et nogenlunde stabilt prisniveau 1510-ca. 1525, med priser på gennemsnitligt ca. 5 mk. lybsk (3-7 mk.) pr. okse, steg prisen til ca. 10 mk. omkring 1550, ca. 20 mk. omkring 1575 og 40-50 mk. lybsk omkring 1600.¹¹

For en række andre varer kan man i kæmnerregnskaber, kirkeregnskaber, lensregnskaber m.m. følge prisudviklingen ca. 1560-1660 (tabelbilag 78). Udtrykt i indekstal (tabel 111) ser man fra 1560ernes første år en mindre stigning til et prisniveau, der holder sig til 1610erne, idet dog femårene 1580-84 og 1605-09 ligger en del højere, ligesom prisniveauet efter 1615, hvor man ser højdepunkter 1625-29 og 1655-59, givetvis forårsaget af krigene. Beregningerne bygger vel på et forholdsvis begrænset materiale, men det er dog formentlig tilstrækkeligt til at fastslå, at der i perioden ikke har været tale om blot en fordobling af priserne på de varer, der er inddraget i undersøgelsen. Det noget større materiale, der står til rådighed, når man beregner indekstallene med udgangspunkt i årene 1585-89, viser i hovedtræk samme udvikling (tabel 112).

Udviklingen for de forskellige varer har dog, som det fremgår, været noget forskellig. Man havde vel et højdepunkt i prisudviklingen i femåret 1655-59. Alligevel ser man en særlig udvikling i sølvpriserne. De dårlige tider og det store folketab har mindsket efterspørgselen og nedsat købekraften; man fik nedadgående priser, med et fald på godt 20% inden for nogle få år. Helt parallelt hermed ser man et kraftigt fald i priserne på et andet formuegode: byens huse og boder, hvor der fra hustaksten 1657 til taksten 1661 er tale om et fald i værdierne på ikke mindre end 65%.

Af særlig interesse er jordpriserne, prisen på det uden sammenligning vigtigste produktionsmiddel i datidens Danmark. Kildematerialet tillader næppe en nærmere bestemmelse af prisudviklingen. Man kan blot konstatere, at man i 1620erne ser vurderingstal på 40-60 rdl. pr. td. htk. adelsgoods, i 1640erne på 40-60 rdl., ca. 1650 på 60-100 rdl. for hovedgårdsjord, 30-75 rdl. for bøndergoods, 1657 på 48,8 rdl.¹²

Fra det førømtalte regnskabsmateriale kendes en stor mængde tal for arbejds lønninger for håndværkere og arbejdsmænd, og det er muligt at

Priser, arbejdslønnninger og embedslønninger i Ribe 1585-1660 (indeks femårsgennemsnit).

danne sig et skøn over langtidsudviklingen, ca. 1560 til 1660 (tabelbilag 79). Udtrykt i indekstal ser man (tabel 111) en svag stigning i 1560'erne til et niveau, der holder sig til 1620'ernes anden halvdel, dog med noget højere lønninger 1600-04, noget lavere 1580-84 og 1620-24. Fra 1620'ernes anden halvdel ligger lønniveauet ca. en tredjedel over udgangspunktet, i 1650'erne dog endnu en del højere.

En noget afvigende udvikling ses for embedslønningerne, der kan følges fra 1580'erne (tabel 112). Efter en stigning 1585-95 falder lønningerne, i takt med møntforringelsen, for derefter at stige, fra 1620'erne nogenlunde parallelt med håndværkerlønningerne.

Udviklingen på pris- og lønområdet bliver af særlig interesse, når priserne og lønningerne ses i forhold til hinanden, således at man får belyst udviklingen i levevilkårene. Det viser sig hér, at arbejdslønnningerne for perioden 1560-1660 som helhed lå bagud for priserne (tabel 111), idet prisniveauet hævedes en del af 1560'erne og 1570'erne. Ser man på den noget mere sikkert belyste periode 1585-1660 (tabel 112), viser det sig igen, at arbejdslønnningerne i flere perioder var sakket bagud for priserne. Særlig udpræget var det i to femår med dyrtid på grund af dårligere høstresultater, 1620-24 og 1630-34; i en del af perioden var det dog arbejdslønnningerne, der var kommet forud, mest udpræget 1600-04 og 1650-54, hvor man havde flere gode høstår. Embedslønningerne var gennem næsten hele perioden 1585-1660 steget mere end priserne, og 1635-60 lå de på et niveau væsentligt over. Materialet viser altså ikke nogen generel langtidsændring af levevilkårene, når alene pris- og lønudviklingen tages i betragtning.

20. Befolkningsudviklingen

Den økonomiske udvikling og følgerne af krigen skulle i tiden op imod 1660 give sig et voldsomt udslag i Danmarks befolkningsforhold. Undersøgelser af Aksel Lassen har vist, at man i årene mellem 1650 og 1660 har haft et folketab på ca. 22%, væsentligst fremkommet ved pestepidemien 1659-60, idet befolkningstallet i kongeriget, herunder Skånelandene, og hertugdømmet Slesvig faldt fra ca. 550.000 til ca. 430.000.¹

Den tilsvarende nedgang i Ribes indbyggertal var dog begyndt noget før 1660. Den fremgår klart af skattelisterne (tabelbilag 61). I anden halvdel af 1500'erne og begyndelsen af 1600'erne synes der at have været en vis vækst i befolkningstallet, idet 1590'erne dog viser en mindre nedgang (tabel 113). Efter et højdepunkt i 1610'erne er tilbagegangen støt, til det bratte fald med 1660, helt ned til mindre end halvdelen af tallet fra 1610'erne. Tallene gælder vel skatteborgerne; men de afspejler uden tvivl også bevægelser i befolkningstallet; i kriterierne for skatteansættelserne er der næppe foregået ændringer, for tallene for den samlede skatteansættelse følger i nogen grad bevægelserne i skatteborgertallene. I tallene for den gennemsnitlige skatteansættelse ser man for årtierne mellem 1550 og 1660 blot udsving fra 7,7 til 5,2 sk., idet tendensen fra 1610'erne er ret jævnt faldende. At det faldende skatteborgertal afspejler en nedgang i befolkningen, støttes af, at med det faldende skatteborgertal følger tilsyneladende et fald i tallet af inderster og en vis stigning i tallet af øde huse (jfr. tabel 60 og tabelbilag 94).

Svarende til nedgangen i skatteborgertallet ser man en nedgang i tallet af døbte børn i domsognet, dog først i 1650'erne.² Ligeledes svarende hertil ser man en nedgang i tallet af dem, der løste borgerskab i byen. Nedgangen er markant, uden ophør fra 1610'erne; udviklingslinien er her anderledes end f.eks. i Århus (tabel 114).³

En lignende nedgang i folketal kendes fra en række andre købstæder med bevarede skattelister; i ti af disse købstæder faldt tallet af skatteydere fra 1642 til 1672 med 30%. Måske har udviklingen ikke blot sammenhæng med pestepidemien i 1659 og Svenskekrigene 1657-60. Nedgangen kan være begyndt før. Det gælder foruden Ribe i hvert fald Vejle.⁴

Flere pludselige fald i tallet af skatteborgere i Ribe kan formentlig forklares ud fra de pestepidemier, der adskillige gange i perioden hærgede befolk-

Tabel 113. *Skatteborgere og skattegrundlag i Ribe 1550-59-1660 (1550-59 = 100).*

	Skatteborgere	Skatteansættelse
1550-59	100	100
1560-69	100	82
1570-79	105	61
1580-89	106	68
1590-99	99	61
1600-09	102	75
1610-19	121	68
1620-29	111	50
1630-39	99	37
1640-49	92	31
1650-59	87	30
1660	55	22

Kilde: Tabelbilag 61.

Tabel 114. *Borgerskabstagere i Ribe og Århus 1600-60.*

	Ribe		Århus	
	Antal	%	Antal	%
1600-09	205	23	186	14
1610-19	236	26	225	17
1620-29	165	18	281	21
1630-39	128	14	196	15
1640-49	94	11	193	15
1650-60	65	8	231	18
I alt	893	100	1.312	100

Kilde: Tabel 10 og *Fridericia*, 1889-90, s. 214-18.

ningen. Pesten i 1565 har Niels Grisbeck i sine optegnelser omtalt som »den store pestilens her i Ribe, som varede fast en ganske år«, og dens virkning ses tydeligt i skattelisterne, hvor man fra jul 1564 til oktober 1565 har en nedgang fra 913 til 645 skatteborgere, dvs. på 29%. Pestepidemien i 1629 viser sig vel i skattelisterne i faldet på 194 skatteborgere eller 20% fra 1626 til 1629. Værst af dem alle var formentlig epidemien i 1659, hvor der tales om over 900 døde; i indledningen til en indsamlingsbog fra juni 1659 over bidrag til understøttelse af fattige syge og begravelse af døde får man et lille øjebliksbillede: der tales om de »mange, som på gaderne og for dørene alle vegne i største elendighed ligger, nogle af hunger og tørst forsmægtede, andre syge og døde blandt hinanden.« Pestens virkning ses ganske tydeligt i skattelisterne, der fra maj til december har et fald i tallet af skatteydere fra

518 til 438, svarende til 15%. Fra det højeste skatteborgertal i perioden, 976 ved juletid 1616, var man nået ned på mindre end det halve.⁵

De mange ødelæggende pestepidemier er ofte blevet forklaret med datidens hygiejniske forhold, svineriet i gaderne, dårlig drikkevandsforsyning, tætpackede byer m.m. Disse forhold kan dog ikke have været helt gældende for landdistrikterne, der i hvert fald i 1659 blev hårdt ramt. Det er et spørgsmål, om man ikke bør se en meget vigtig årsag til epidemiernes omfang og den store dødelighed i manglende modstandskraft i befolkningen på grund af dårlige ernæringsforhold.

Den store dødelighed i 1659 har Aksel Lassen tidligere søgt at forklare med pestagtig sygdom og hungersnød, mens han senere er nået frem til, at 1600årenes epidemier næppe har haft forbindelse med dårlig høst, men derimod med befolkningstæthed og aldersfordeling, og at de primært har været udløbere af krigsepidemier ude i Europa; som et bevis herpå ser han, at dødens høst har været af vidt forskelligt omfang i by og på land.⁶ Her overses det imidlertid, at der i landbefolkningen næppe har været så talrigt et proletariet, som man finder i byerne. Man har lettere kunnet klare sig på landet, hvor landbrugsproduktionen foregik. I byerne har man skullet købe korn o.a. levnedsmidler, og kan det være vanskeligt at se, hvorledes håndværkere, arbejdsfolk o.a. skulle kunne klare sig økonomisk i gode år, er det så meget vanskeligere i dårlige. Sammenhængen mellem høst, kornpriser og dødsfald kan meget vel være den, at i dårlige år er befolkningen blevet svækket på grund af mangelfuld ernæring, således at epidemier har kunnet brede sig og få alvorlige følger. At fødevarerituationen kunne udvikle sig sådan, at befolkningen manglede levnedsmidler og mennesker døde af sult, har man flere vidnesbyrd om fra denne tid. Det har da også været fremhævet, at fødevarerforsyningen var hovedregulatoren for befolkningsudviklingen. Når der netop blev tale om »krigsepidemier«, kan årsagen være den, at krigen på flere måder skabte forsyningsvanskeligheder og gav epidemier mulighed for at hærge i en svækket befolkning.⁷

21. Den økonomiske udvikling

»Byen Ribe er gået meget tilbage ... Tidligere kunne her ligge 40 à 60 eller flere hollandske skibe, som indtog stude både for byen og for dem selv. Nu udskibes ingen øksne for byens borgere, og hollænderne, holstenerne og andre køber selv hos bønderne foderet til deres få øksne, som drives igenem, direkte imod byens privilegier af 28. juni 1673, hvorfor de i byen opbyggede stalde dels står øde, dels er nedbrudt eller forfaldne.«¹

Således hed det mistrøstigt i en indberetning fra 1735. Man kunne da se tilbage på mere end 100 års stadig tilbagegang. Denne udvikling har været så markant, at den må være blevet bemærket allerede af samtiden. Så tidligt som i 1654 ser man da også tilbagegangen nævnt i Jens Lauridsen Wolfs omtale af byen i hans Danmarks-beskrivelse: »Udi Nørrejylland ligger den meget skønne gamle købstad Ribe ..., hvilken haver været storlig berømmet udi fordum dage, meget mere end den nu er, for stapelen med adskillig købmandskab og handel, som der med stor søgning holdtes.«²

Omkring 1650 har Ribe været en by på ca. 3.500 indbyggere. Sammenlignet med byer som Amsterdam og Hamborg var den nærmest en landsby. Alligevel har den stadig haft et ry i udlandet, lige som den i tidligere tider havde haft det.³

Klimaforhold, krige, skatteudskrivninger, befolkningsforhold m.m. var en række faktorer, der sammen med afsætningsforholdene i udlandet, der selv igen var afhængige af disse faktorer, påvirkede de økonomiske forhold og medførte en række svingninger.

For dyrkerne af jorden, bønderne, synes der, især efter ca. 1630, at være foregået en langsom forarmelse, på grund af skatteudskrivninger, hoveriplager og fra 1630erne dårlige konjunkturer. Der var tale om dybtgående økonomiske faktorer, i produktions- og afsætningsforhold, der ubønhørligt førte bønderne ud i forarmelsen.⁴ Tilsvarende rammes i hvert fald en del af de adelige godsejere af udviklingen, mens andre har formået at opretholde eller forbedre deres økonomi.

I 1500årenes anden halvdel havde der været fremgang for den danske borgerstand. Et stykke ind i 1600årene ændredes billedet; handel og næring trivedes ikke som før, og fra mange byer lød klager, hvis alvor synes understreget af voksende skatterestancer, faldende toldindtægter, nedgang i skibsfarten, faldende befolkningstal m.m.⁵

Et billede af konjunkturudviklingen giver en lang række økonomisk bestemte forhold.

Den økonomiske udvikling synes tydeligt at kunne aflæses af det samlede skattegrundlag for byen og af de gennemsnitlige skatteansættelser for de enkelte borgere (tabelbilag 61). Man ser i skattegrundlaget et fald indtil 1570erne, derefter en stigning til 1590erne, et kort fald og en stigning til det absolutte højdepunkt i 1614, hvorefter man får en uundgåelig nedgang, om end med små afbrydelser, indtil man med 1650erne nåede et niveau på blot en femtedel af det, man havde i 1550erne. Krigenes rolle er umiskendelig; man ser tydeligt følgerne af dem alle; de store skatteudskrivninger og i 1600årene følgerne af krigene har mindsket skatteevnen, om end man synes at kunne se, at de hyppigere skatteudskrivninger tillige har fået de velstående til at nedsætte eller lade nedsætte deres skatteansættelser. Den store nedgang i skattegrundlaget kommer netop efter 1610erne.

I nogen grad parallelt med nedgangen i skattegrundlaget havde man som nævnt en nedgang i befolkningstallet, men der var dog også tale om et fald i den gennemsnitlige skatteansættelse, når denne beregnes i rdl.; havde ansættelsen i 1550erne været 0,16 rdl., var den i 1570erne 0,09, derefter et par årtier vel 0,11, men i 1610erne igen 0,09, derefter i de følgende årtier 0,07, 0,06 og 0,05; når tallet i 1650erne blev 0,06, i 1660 0,07 kan det skyldes, at man forsøgte at få grundlaget til at nærme sig skattekravene en smule.

Svarende til nedgangen i Ribes skattegrundlag ser man en nedgang i regeringens ansættelse af byen til købstadskat, idet denne ansættelse formentlig kan tages som en grov indikator for de enkelte købstæders skatteevne og økonomiske betydning. I 1545 havde byen været ansat til 800 dal., hvilket svarede til 7% af samtlige købstæders ansættelse, og den var kun overgået af København, med 1.500 dal., og Malmø, ligeledes med 1.500 dal. I 1650 var byen ansat til 520 rdl., svarende til 5% af den samlede købstadansættelse, og den var nu overgået ikke blot af København, der fortsat var ansat til 1.500 rdl., og Malmø – der vel var afstået til Sverige sammen med Halland i 1645, men 1644 fortsat havde været ansat til 1.500 rdl.; den blev nu overgået også af Ålborg, ansat til 800 rdl., og Odense, ansat til 572 rdl.⁶

Af pengemester- og kærnerregnskaberne kan man se hovedtallene for bysamfundets indtægter og udgifter for de enkelte årtier mellem 1560-70 og 1660 (tabelbilag 85.1 og 86.1). Man ser en forholdsvis jævn vækst i pengemesterens indtægter og udgifter frem til 1620erne, hvor man får et voldsomt spring, fra indeks 210 til 368 for indtægterne, fra 212 til 404 for udgifterne, hvorefter tallene holder sig på dette niveau frem til 1660, dog med en nedgang i 1640erne. Det er skattekravene fra København, der brat viser sig på denne måde, og virkningen demonstreres dramatisk af, at pengemesteren fik et betragteligt underskud, som blev dækket ved, at man i 1630erne

igen opkrævede skatter og andre indtægter således, at indtægterne tilsvarende oversteg udgifterne. Igen i 1640erne og 1650erne havde man betydelige underskud, ligesom i øvrigt allerede i 1610erne, således at materialet klart demonstrerer krisen, der fulgte med væksten i skatteudskrivningen. Indtil 1628 havde pengemesteren næsten hvert år haft et større eller mindre overskud, der kunne overføres til det følgende regnskab; efter 1629 ser man sjældent dette.

For kærnerne gælder ganske det samme. Indtil 1620 havde man et udgiftsniveau, der nogenlunde lå omkring det, man havde i 1570erne, hvorefter følger en stigning i 1620erne; i de følgende årtier har man vel igen et fald, der for 1640erne var betydeligt. Sammenhængende med stigningen fik kærnerne et mægtigt underskud på deres regnskaber, idet de indtægter, som borgmestrene lod overføre til dem fra byens kasse, slet ikke svarede til udgifterne. Her ser man tydeligt krigs- og kriseårene, idet man i 1560-1570erne, 1620erne, 1640erne og 1650erne har store underskud for kærnerne.

Lejeindtægterne af byens enge og marker mellem 1570 og 1660 (tabelbilag 89) afspejler formentlig dels byens behov for indtægter, dels købmænds og øksneeksportørers forventninger til øksnehandelen og deres evne til at betale eng- og markleje. Efter et nogenlunde jævnt niveau fra 1570 ser man en stigning for de to femår omkring 1600, et fald i årene 1605-09 og derefter en betydelig vækst for hvert femår indtil slutningen af 1620erne, da man har nået en fordobling af niveauet 1570; 1630erne og 1640erne viser et mindre fald, hvorefter man i årene 1650-54 når højdepunktet i perioden, med et indekstal på 214; slutningen af 1650erne viser igen et fald, vel forårsaget af krigene. Da højdepunkterne 1625-29 og 1650-54 ligger længe efter højdepunktet i øksneeksporten, afspejler tallene formentlig som de fleste andre talrækker væksten i byens pengebehov, som følge af skattekravene. Købmændenes faldende interesse for leje af arealerne, måske forårsaget af de stigende krav til lejeafgifter, viser sig i store vanskeligheder ved at få byens jorder udlejet i 1650erne, og ved det forhold, at man fik besvær med opkrævningen af fæsteafgifterne; fra 1657 måtte lejerne stille kautionister, der medunderskrev kontrakterne i byens bog.⁷

Stadepengeindtægterne fra byens betydningsfulde markeder antyder aktiviteten af fremmede handlende, der kom til byen for at finde afsætning for deres varer og derfor lejede en stadeplads, hvor de kunne handle (tabelbilag 90.1). Indtægterne viser efter en vis stigning fra 1560erne til 1570erne et så betydeligt fald i 1580erne, til omkring halvdelen, at man vanskeligt forstår, det kan være ud fra udviklingen i handelen alene; de følgende årtiers stadige fald, dog med en kortvarig stigning i 1610erne, illustrerer derimod formentlig en udvikling inden for markedshandelen, idet man ikke ser nogen ned-

sættelse af stadepengene. I 1640erne udgjorde stadepengeindtægterne fra Midsommer-markedet blot 23% af dem, man havde i 1560erne, indtægterne fra Riber-markedet blot 6%, idet de to markeder omkring 1620 havde byttet plads i betydning.⁸

Mere dækkende, når det gælder konjunkturerne, er formentlig den udvikling, der kan aflæses af havnekæmnerregnskabernes forskellige poster 1600-1660 (tabelbilag 88.1). Man ser i de samlede tal en stadig vækst til og med 1630erne, derefter et fald i 1640erne og en lille vækst i 1650erne, hvor krigene ikke synes at have påvirket indtægterne. For de enkelte poster er der forskellige udviklinger, men i 1640erne ser man et fald i næsten alle indtægtposterne, ikke mindst prampenge, idet disse sidste endda helt ophører fra og med 1654, da byens sidste pram var gået til.

En detaljeret analyse af en vigtig handelsaktivitet, øksneeksporten søværts, tillader opgørelserne over kabepenge af udskibede øksne, således som det tidligere er berørt (tabelbilag 18-19). Man ser her et tydeligt højdepunkt i 1620erne, og Torstenssonkrigens årti viser sig klart, mens de høje tal fra 1650erne kan undre.

Nogenlunde parallelt med ændringerne i eksporttallene ser man ændringer i gennemsnitstallene for eksporterede øksne for de enkelte eksportører (tabelbilag 20). I 1610erne og 1620erne har man foreløbige højdepunkter, med nedgangen i 1630erne og 1640erne også en nedgang for de enkelte eksportører, med opgangen i 1650erne igen en meget betydelig stigning. Væksten for de enkelte eksportører skyldtes i ganske særlig grad nederlandske, især Amsterdamske købmænd. Dog var der også tale om en fremgang for de danske købmænd, herunder Ribes. For de sidstnævnte bemærker man et karakteristisk træk: mens den menige købmand havde en vis fremgang og nåede sit højdepunkt i 1650erne, havde rådmanden vel en fremgang set på baggrund af 1630erne og 1640erne; men det absolutte højdepunkt var i 1610erne og 1620erne, med gennemsnitstal en halv gang højere end i 1650erne. Forholdet synes at antyde en svækkelse af en sikkert vigtig del af rådmandskredsens økonomiske grundlag; indtil 1630 havde denne kreds været ganske dominerende, med gennemsnitlige eksporttal for den enkelte, der lå mere end dobbelt så højt som for nogen anden; i 1650erne var det Amsterdam-købmændene, der – vel takket være deres kapitalstyrke – lå dobbelt så højt som rådmændene, der dog fortsat holdt andenpladsen, noget efter fulgt af Hamborg-købmænd.

Også toldregnskaberne giver et indtryk af omsætningen i og igennem byen. Materialet er her spredt og hullet, men det viser dog nedgangen i 1640erne (tabelbilag 92); den næsten fuldstændige række af Revier-toldregnskaber viser for 1640erne, 1650erne og 1660erne indekstal på henholdsvis 100, 74 og 44, idet forholdet mellem de tre første og de tre sidste år i

1640erne, før og efter krigen, er som 71:29. Tallene illustrerer tydeligt krigenes følger for omsætningen og sammenhængende hermed produktion og forbrug.

Vestkyst-fiskeriet ser man, som tidligere berørt, tydeligt mærket af den økonomiske udvikling. Nedgangen i havnekammerregnskabernes indtægter af kabepenge af skuller kan have sammenhæng med den markante nedgang i fiskeriet, der kan iagttages gennem lensregnskabernes sandtoldopgørelser (tabel 13). I 1581-82 ser man 151 fartøjer fiske langs kysten, 1626-27 blot 115 og 1642-43 blot 80. Parallelt hermed har man en endnu stærkere nedgang i tallet af angivne fisk; sættes tallet for 1581-82 til 100, var tallene 1626-27 og 1642-43 henholdsvis 66 og 35.⁹

Gennem Hans Friis' regnskabsbøger kan vi følge en stor købmandsforretnings omsætning gennem et par årtier. Tidsforløbet, 1630-49, er vel kort; men det dækker en afgørende periode, og materialet tillader iagttagelser af forholdet mellem forbrug, naturaliebetalinger og gæld for de forskellige stænder (tabelbilag 50-55, 24-25, tabel 69). For omsætningen som helhed gælder, at højdepunktet lå i anden halvdel af 1630erne. Bortset fra, at regnskaberne næppe omfatter hele omsætningen i første halvdel af 1630erne, er tendensen i materialet formentlig udtryk for noget alment: den økonomiske svækkelse som følge af Torstenssonkrigen. Det gennemsnitlige køb pr. kundeår var faldet allerede i 1630erne, idet tallene for de fire femår var

Tabel 115. *Begyndte kundekontoer i Hans Friis' indenbys (a) og udenbys (b) regnskabsbog, specificeret på år 1630-50.*

År	fra gammel bog el. regnskab		ny kunder		i alt		begge bøger i alt	År	fra gammel bog el. regnskab		ny kunder		i alt		begge bøger i alt
	a	b	a	b	a	b	a-b		a	b	a	b	a	b	a-b
1630		1		2		3	3	1640	2	1	23	29	25	30	55
1631	3	3	5	2	8	5	13	1641			9	13	9	13	22
1632	5	3	13	6	18	9	27	1642			22	17	22	17	39
1633	7	2	7	6	14	8	22	1643			4	4	4	4	8
1634	4	6	7	8	11	14	25	1644			2	2	2	2	4
1635	4	9	18	13	22	22	44	1645			3	4	3	4	7
1636	3	6	22	18	25	24	49	1646	1	1	4	7	5	8	13
1637	7	4	14	25	21	29	50	1647			1	8	1	8	9
1638	2	7	14	24	16	31	47	1648			2	6	2	6	8
1639	1	3	25	15	26	18	44	1649			2	6	2	6	8
								1650			1		1		1
I alt	36	44	125	119	161	163	324	I alt	3	2	73	96	76	98	174

Kilde: *Sr og Sh.*

henholdsvis 25, 21 12 og 7 sldr.; men omsætningen faldt yderligere derved, at kundetallet faldt i 1640erne; indtil 1642 ser man hvert år et betydeligt antal nye kunder komme til, fra 1632 til 1642 gennemsnitligt 30 pr. år (tabel 115); derefter falder gamle kunder ud, uden at tilsvarende nye kommer til, idet man fra 1643 til 1650 blot ser syv nye kunder pr. år. I den henseende kom krigen til at stå som et afgørende skel.

Men også på anden måde synes man at kunne aflæse udviklingen ud fra købmandsregnskaberne. For adelen ser man i anden halvdel af 1630erne en betydelig vækst i købene på konto, samtidig med, at den formår at betale af på ældre gæld, hvilket må afspejle de gode tider for landbruget i slutningen af 1630erne; i 1640erne falder købene igen, samtidig med at der sker en stigning i gælds- og pantebrevsgælden, især i årtiets første halvdel. Udviklingen fremgår klart ved en betragtning af betalingsgraden, dvs. differencen mellem køb og låntagning på den ene side og væksten eller faldet i gælds- og pantebrevsgælden på den anden, beregnet i procent af købene; for adelen var tallene hér i de fire femår 83, 126, 75 og 111%; i slutningen af 1640erne var der dog ikke som i slutningen af 1630erne tale om nedbringelse af den ældre gæld, men om et betydeligt fald i købene. For gejstligheden ser man ligeledes en betydelig vækst i købene på konto i anden halvdel af 1630erne, dernæst et mindre fald og i slutningen af 1640erne et betydeligt fald; man ser vel en vækst i låntagningen, men en dæmpet vækst i gælds- og pantebrevsgælden, i slutningen af 1640erne endda en mindre tilbagegang; betalingsgraden var i de fire femår 42, 103, 118 og 144, og gejstligheden synes at have været en ret betalingsdygtig kundesgruppe, hvilket også en betragtning af naturaliebetalingsgraden vil vise. For borgerne ser man en meget betydelig vækst i købene på konto fra første til anden halvdel af 1630erne, til et niveau, der skulle holde sig i 1640ernes første halvdel, hvorefter følger et betydeligt fald; i slutningen af 1630erne er der en betydelig vækst i gælds- og pantebrevsgælden, i 1640erne derimod et fald, hvilket udtrykkes i betalingsgraden for de fire femår, henholdsvis 78, 60, 131 og 175; købmanden synes altså at have stillet større krav til kreditværdighed hos borgerne end hos gejstligheden og især adelen. For bønderne ser man ligeledes en meget betydelig vækst i købene på kredit fra første til anden halvdel af 1630erne, dernæst et fald og i slutningen af 1640erne et meget betydeligt fald; betalingsgraden er i de fire femår 47, 107, 100 og 72, idet det høje tal i slutningen af 1630erne formentlig viser de gode tider, mens det høje tal i 1640ernes første halvdel kan skyldes købmandens tilbageholdenhed med kredit; dette sidste kunne understøttes ved en betragtning af naturaliebetalingsgraden.

Gennem sine notater om naturaliebetalinger har Hans Friis muliggjort en sikkert nogenlunde dækkende opgørelse over forholdet mellem kundernes køb og deres naturaliebetalinger. Man ser her, at adelen med dens gods- og fæstegårdsproduktion dominerede, med en naturaliebetalingsprocent for

perioden som helhed på 47; men den er tæt fulgt af gejstligheden, der med sine indtægter i korn og andre landbrugsprodukter betalte 44% af sine køb; lidt længere nede står den jorddyrkende stand, bønderne, med 37%; mens borgerne med deres håndværksproduktion, fremstilling af malt, saltet flæsk, bækedynner, lærred osv., blot har dækket 15% af deres køb. For adelen ser man ikke store ændringer i forholdet mellem køb og naturaliebetalinger, mens der for gejstligheden er en betydelig vækst i disse sidste i 1640erne, for borgerne og bønderne en betydelig vækst i slutningen af 1640erne; gejstligheden stod med sine naturalieindtægter med betydelige betalingsressourcer og kunne vel i dårlige tider købe sig varer mod betaling af naturalier; det samme var måske borgere og bønder tvunget til, hvis de ville købe.

Også Ribes deltagelse i skibsfarten passerende Øresund står formentlig som et barometer for byens økonomiske liv (tabel 24). Man ser her, efter at Ribe- og Rømø-skipperne i årtierne mellem 1550 og 1590 havde haft et ringe antal Øresunds-passager, en voldsom vækst, således at man i 1590erne nåede 179, i 1600årenes første årti 326. Allerede herefter gik det rask tilbage. Udviklingen var voldsom, og kan næppe helt forklares. Tallene for 1640erne viser, at der endnu var udviklingsmuligheder; men med Torstenssonkrigen gik det meste af handelsflåden tabt, og man har efter 1645 kun ganske få Øresunds-passager.

Fremkomsten af øde gårde, både på landet og i byen, viser måske tydeligere end meget andet økonomiske vanskeligheder, med nedgang i folketallet og faldende efterspørgsel efter landbrugsbedrifter og købstadboliger. Forekomsten af øde landbrugsbedrifter er et ofte omtalt problem, der i hvert fald for en del belyses af lensregnskaberne. Udviklingen af ødegårdsproblemet skal hér ikke følges nærmere; blot skal det konstateres, at i 1646, efter Torstenssonkrigen, stod ca. 8% af Jyllands 16.930 fæstegårde og boløde. Dette er så meget mere bemærkelsesværdigt, som man i 1600årenes første halvdel synes at kunne konstatere en vækst i tallet af jordbrug i stiftet på 18%. I Ribe optræder allerede i 1500årene i skattelisterne en del bygninger som øde (tabelbilag 94). Opgivelserne er næppe fuldstændige; men tallene kan betragtes som minimumstal. For 1565 når man blot et tal af øde huse og boder på 19, men allerede 1567 er det på 128, vel på grund af Syvårskrigen. I de følgende år synes tallet af øde huse og boder at være gået ned, men i 1661, efter Svenske-krigene og pesten, var der tale om hele 132 øde huse og boder; da var problemet af dimensioner: hvert femte hus stod øde. Der må da have hvilet en spøgelsesagtig stemning over byen.¹⁰

En understregning af udviklingen med fremkomsten af øde huse og boder har man i sammenlægningerne af grunde ved eventuel genbebyggelse efter ruiner og nedrivning, især i hovedgaderne, eller udlægningen af øde grunde som haver, især i baggaderne. Sammenlægningen af grunde og koncentrationerne omkring større ejendomme, fortsat i 1700-1800årene, har

tidligere været fremhævet, og de fremgår indirekte ved sammenligninger mellem skattelister fra 1500årenes midte og fra 1600årenes midte, med deres stærkt faldende skatteborgertal. Fremkomsten af haveområder viser sig formentlig også ved sammenligninger mellem skattelister, med opgørelser af hus- og skatteborgertal for visse gader, på grundlag af de få skattelister, hvor der tilfældigt sporadisk anføres gadenavne (tabel 116). Det fremgår, at der i gader som Klostergade, Puggårdsgade, Sviegade og Gravsgade (ved Graven, Gravsgogn) tidligere var flere huse; i den førstnævnte var der således i 1594 40 huse, i 1640 blot 29. I flere af de nævnte gader finder man netop de mange havegrunde, hvor der altså tidligere har været boder, måske også huse. Med nedgangen i befolkningstallet forsvandt også en del af husene.¹¹

Vi har set, hvorledes det stigende skattekrav fra regeringen i København medførte et voksende kaos i byens pengeforhold, med stigende restancer,

Tabel 116. *Ejendomme og beboere i en række gader i Ribe 1581, 1594, 1599 og 1640: Antal huse (a), heraf øde huse/hussteder (b), antal skatteydere (c) og hertil inderster (d).*

Gade	side af gaden	Skattemåling															
		1581 22/11				1594 20/11				1599				1640			
		a	b	c	d	a	b	c	d	a	b	c	d	a	b	c	d
1. fjerding																	
Peder Dovns gade	N+S					19	0	19	10					11	0	11	0
Mag. Mads Højnes gade (= Vægtergade)										12	0	12	1	10	0	10	4
Storegade	S					8	1	11	0					10	0	10	1
Stenbogade	Ø					9	8	1	0					5	1	4	0
Badstuegade						26	2	24	3					31	0	31	5
Klostergade						40	0	41	7	34	0	34	3	29	0	22	5
Hundegade	Ø					28	0	28	4	28	0	28	2	28	2	26	9
2. fjerding																	
Hundegade	V	25	6	19	1									21	0	21	3
Bispegårdsgade	Ø	24	1	23	8									17	1	16	3
Bispegårdsgade	V	14	0	14	3									7	1	6	0
Puggårdsgade	Ø	11	0	11	4									14	1	13	2
Puggårdsgade	V	46	0	46	23									18	0	18	5
Sviegade	Ø	14	0	14	10									15	0	15	0
Sviegade	V	49	0	49	11									10	0	10	1
Gravsgogn (= Ved Graven)	N	26	0	26	2									33	0	33	3
Gravsgogn	S	34	0	34	5									9	0	9	0
4. fjerding																	
Første Slippe (Brede-)		15	0	15	0									8	1	7	1
Anden Slippe (Skomager-)		11	0	11	0									5	0	5	1
Tredje Slippe (Mellem-)		9	0	9	6									4	0	4	0

Anm.: I tallet for Klostergade 1640 er inkluderet de 7 Almisseboder.

Kilde: *Skul* og tabelbilag 95.

for sene betalinger, låneoptagelser m.m., forhold, der i 1654 medførte striden mellem magistrat og borgerskab og revision af godt 20 års regnskaber. Dette kaos kan formentlig iagttages på flere områder. Udslag heraf kunne således være de store restancer, som et par af tolderne efterlod sig ved deres død. Forvirringen kan ligeledes have sammenhæng med de voksende vanskeligheder for flere af byens førende handelsfolk.

I udviklingen af Ribes socialstruktur som følge af den økonomiske udvikling i perioden 1545-1660 ser man ikke træk som dem, man finder for nordtyske byer i den senere del af middelalderen, hvor det brede middelstandslag opløstes og man fik en stor vækst i de nederste befolkningslag. Man ser kun mindre forskydninger i socialstrukturen; men et karakteristisk træk er, at der med skatteudskrivningerne og den økonomiske nedgang følger et betydeligt fald i tallet af velstående og sammenhængende hermed en formentlig forholdsvis endnu større nedgang i disses skatteandel. Forandringerne skete næppe uden følger for samfundslivet; man synes at kunne se tiltagende sociale spændinger, med en voksende opposition mod adelen, byens råd og overklassen.¹²

På mange måder skiftede tiderne i hundredåret mellem 1560 og 1660. Vel havde man i 1500årene den hårde beskatning under Syvårskrigen, branden i 1580 og de tilbagevendende stormfloder. Men for mange var konjunkturerne gode; man ser gunstige forhold for handelen og skibsfarten, og byens befolkningstal var i vækst. Da 1610erne var forbi, vendte det hele. Byens folketal faldt, handelsgruppens andel af befolkningen faldt (tabel 8), ligesom dens skatteandel, det gik tilbage for øksnehandelen, for skibsfarten, for fiskeriet, skatterne øgedes, krig fulgte efter krig, velstanden svandt. Med afslutningen af Svenske-krigene i 1660 var man sunket dybt.

Det har vært søgt påvist, at den krise, man på flere områder kan iagttage i det 17. århundrede, resulterede i koncentrationstendenser, økonomisk, erhvervsmæssigt, regionalt. Dette ser man også for Ribe-områdets vedkommende.¹³

Økonomisk og erhvervsmæssigt ser man det tydeligt blandt skatteborgerne, hvor der bliver færre velstående, og sammenhængende hermed kan det konstateres inden for øksnehandelen, idet denne kom på færre hænder (tabelbilag 18-20). Desværre savner man et skifteregistreringsmateriale fra tiden før 1650 til en bedømmelse af udviklingen inden for formueforholdene; men skifterne fra 1650erne viser en tydelig koncentration af samfundets værdier på få hænder. Tilsvarende ser man inden for adelens godsbesiddelse en koncentrationstendens i hvert fald fra 1625 til 1638.

I sin anmeldelse af Svend Larsens disputats om det fynske rådsaristokrati har Erling Ladewig Petersen som et af bogens vigtigste resultater set påvisningen af velstand i 1630erne, som modstykke til en traditionel opfattelse af Kejserkrigen i 1620erne som et afgørende skel. Samtidig fremhæver han

Svend Larsens betoning, i bedre overensstemmelse med den traditionelle vurdering, af den økonomiske lammelse, der fulgte i krigenes spor mellem 1625 og 1660. Når Svend Larsen ikke i så høj grad synes at have bemærket følger af Kejserkrigen, kan det imidlertid skyldes, at han væsentligst beskæftiger sig med rådmandskredsen, der i fynske købstæder, så vel som i Ribe, kan have klaret sig i kraft af koncentrationstendenserne.¹⁴

Regionalt ser man i kongeriget i perioden en stigende tendens henimod en økonomisk og politisk koncentration omkring hovedstaden København og dens førende sociale lag. Fra Ribe-området overførtes store pengebeløb via kongemagten til hovedstaden i form af skatter og betalinger til københavnske storkøbmænd, ligesom store vareleverancer fra området kom på disse storkøbmænds hænder. I 1630erne fik københavnske købmænd udbetalt store beløb af øksentolden i Ribe, og andre købmænd fik store partier korn fra Riberhus len. Hele denne udvikling nåede sit højdepunkt under Svenskekrigene med Københavns privilegier 1657 og med statsomvæltningen i 1660. Udviklingen havde med koncentrationen omkring hovedstaden taget en form, hvis følger skulle vise sig i århundreder. Provinsbyerne, herunder Ribe, var på mange punkter sunket ned til ubetydelighed.¹⁵

Slutning

Renæssancesamfundet: et forklaringsforsøg

Analyserne af Ribe-områdets samfund i renæssancetiden viser på alle punkter et samfund med store økonomiske og sociale forskelle. Renæssancens danske samfund var et udpræget landbrugssamfund, hvor henved 80% af befolkningen var beskæftiget i landbrugserhverv. Den altovervejende produktion var landbrugsproduktionen, og alene landbruget havde en produktion af betydning for det hjemlige forbrug og ikke mindst for eksporten. I landbrugsproduktionen var det væsentlige udbytte koncentreret på en lille befolkningsgruppe. For Danmark som helhed sad omkring 1650 0,3% af befolkningen, adelen, på ca. 47% af det opdyrkelige land, kronen på ca. 53%, idet ca. 10%, der ejedes af den lille del af den talrige bondestand, der var selvejere, er indregnet i disse tal. Fik således adelen udbyttet af næsten halvdelen af landets jord, så havde den også andel i den resterende halvdel, idet en række adelige som kongens lensmænd hentede henved 40% af kronens nettoindtægt af lenene. Den lille besiddende overklasse udnyttede som besiddere af det afgørende produktionsmiddel, jorden, den brede arbejdende befolkning, ikke gennem tilegnelse af et merprodukt gennem merværdien, men gennem naturalie-, penge- og arbejdsydelse som vederlag for bøndernes brug af den fæstede jord.

I landbrugs- eller feudalsamfundet ses imidlertid et nyt, stadig mere betydende element: byerne og bybefolkningen. I byerne sad et lille, men betydningsfuldt element, de store købmænd, der gennem omsætning af godsejer-

Genstande fra handelslivet i 1500-1600-årene.

Handelen var i renæssancetiden ved siden af storlandbruget det eneste formueskabende erhverv. Genstande anvendt i forbindelse med omsætningen ser vi rundt om i museerne, som her fra Den antikvariske Samling i Ribe: Købmandens og guldsmedens guldvægt med fine lodder i etui, udført i Amsterdam 1667; de større lodder i skålform, det ene med låg, stemplet med en hånd, Antwerpens mærke; signetringen, til besegling af breve og pakker; blyplomberne, en med en kogge, fra Harderwijk fra midten af 1500-årene, en anden med Amsterdams byvåben, med tre kors, og stemplet 1700; og mønterne, en to-mark og fem otte-skillinger fra Christian 4.s tid og en fire-mark fra Frederik 3.s.

Foto Lennart Larsen, Nationalmuseet.

standens landbrugsproduktion fik del i udbyttet af den danske produktion, idet de tilsvarende erhvervede yderligere en andel gennem salg af importerede varer til godsejerstanden. Gennem tiendeafgifterne fik også den ret fåtallige gejstlighed en mindre andel af landbrugsproduktionen, og gennem skatter og afgifter, der betaltes dels til byerne,* dels til kronen, fik en lille gruppe især større embedsmænd med lønningerne deres lille del af produktionen.

Bøndernes egen andel af landbrugsproduktionen ses ikke at have været stor, ligesom heller ikke de øvrige befolkningsgruppers. Heller ikke udbyttet for håndværkerne af deres på flere måder beskedne produktion ses at have været stort, og de har ikke i realiteten haft muligheder for i væsentlig grad at kunne øge deres indtægter på anden måde f.eks. gennem udnyttelse af byens marker og enge; det er ikke rigtigt, som det har været hævdet, at købmænd og håndværkere havde fælles interesser som brugere af byens jorder; også her dominerede købmændene helt.

Som en forklaring på fordelingen af udbyttet af produktionen i landbrugssektoren kan ses den skæve fordeling af produktionsmidlet, jorden, der tillod en lille befolkningsgruppe at tilegne sig det væsentligste produktionsudbytte på bekostning af det store flertal. En tilsvarende forklaring kan ikke gives for bysektoren, hvor man også ser en meget skæv fordeling af indtægterne. Håndværksproduktionsniveauet var ikke højt, og denne produktion tillod ikke håndværkerne at få del i nogen større andel af værdierne i byen. Håndværkerne ejede endda i væsentlig grad selv deres produktionsmidler, deres håndværkerredskaber og råvarer; men virksomhederne var i almindelighed små, og der har kun været ringe mulighed for ad denne vej at udnytte andres arbejdskraft. Håndværket arbejdede så godt som udelukkende for det lokale marked, der væsentligst omfattede den store mindrebemidlede befolkning, idet den lille velhavende overklasse i stor udstrækning importerede kvalitativt mere avancerede håndværksmæssigt eller industrielt frembragte forbrugsgoder fra udlandet, først og fremmest Nordtyskland og Nederlandene. Markedet var altså for danske håndværkere lille, og konkurrencen har i almindelighed været hård.

Alligevel ser man på mange måder i bysamfundet udnyttelse af andres arbejdskraft, hvilket bl.a. er en væsentlig baggrund for, at værdierne kunne koncentreres på en fåtallig købmandsgruppes hænder. På samme måde som det er urigtigt, når det har været hævdet, at de frie håndværkere skulle drage fordele af selv at besidde deres produktionsredskaber – der i øvrigt for de fleste fag ikke var særlig kostbare – og råvarer, vil det være urigtigt at hævde, at der i et feudalsamfund som renæssancetidens danske samfund ikke skulle være draget fordele af udnyttelse af arbejdskraft gennem lønarbejde. Håndværkere fra flere fag, som murere, snedkere, tømrere, tækkere, arbejdede i betydeligt omfang på dag- eller timeløn; og det samme gjorde

arbejdsmænd og daglejere. Et meget talrigt element som tjenestefolkene, både svende, drenge og piger, var på årsløn, og de må betragtes som væsentlige led i produktionen, idet betydelige dele af levnedsmiddel- og beklædningsproduktionen med den udbredte selvforsyningsøkonomi foregik i hjemmene, ligesom aktiviteter, der senere skulle falde inden for serviceproduktionen. Det forekommer altså, at man ser virkninger af økonomiske kræfter, der synes lige så stærke som dem, man ser i et senere kapitalistisk samfund med dets skel mellem kapital og arbejdskraft, kapitalejere og arbejdskraftsælgere, kapitalister og proletarer.

Disse kræfter dels udtrykkes i, dels bestemmes af lovgivningen, der lægger hovedrammer for hele samfundslivet i bestemmelserne for stændersamfundet, for privilegiesamfundet og for samfundet, hvor kapital og produktionsmidlet jord kunne akkumuleres gennem arv og ægteskaber. Disse forhold skulle få så meget mere betydning for den brede befolkning, som man levede i et samfund med et meget lavt produktionsniveau, både for landbrugsproduktionen og for håndværksproduktionen, således at det samlede produktionsresultat til fordeling var meget lille. Den skæve fordeling har ramt den brede befolkning hårdt, og ophobningen af kapital og værdier, der på grund af det tekniske niveau ikke har kunnet udnyttes, har igen bremset den økonomiske udvikling, herunder den tekniske udvikling, idet man med det lave indtægtsniveau for den store brede befolkning har savnet et afsætningsmarked, hvilket bl.a. Christian 4.s fejlslagne industripolitik er et udtryk for. Også den store andel, fødevareforbruget beslaglagde af håndværkernes og dermed størsteparten af befolkningens indkomst demonstrerer klart, at der for disse har været en ret snæver margen for andet end de nødvendigeste livsfornødenheder, kost, klæder og bolig.

Set i den marxistiske historiske materialismes udviklingslinje for samfundsformationerne skulle renæssancens danske samfund være et feudal-samfund på overgangen fra feudalisme til kapitalisme.

Man kan imidlertid i dette samfund påvise talrige træk, der er karakteristiske for det senere kapitalistiske samfund, således i forbindelse med en række af de aktiviteter, der udfoldedes af de store købmænd.¹

Et vigtigt træk må hér fremhæves. Mens man ofte ser anført, at målet i det feudale samfund var konsumtion og ikke kapitalakkumulation, idet det gamle samfund på en måde ses som et samfund i en uskyldig naturtilstand, så har man i det her behandlede samfund talrige eksempler på kapitalakkumulation. Herremænd arbejdede energisk på at samle så meget som muligt af det grundliggende produktionsmiddel, jorden, ved samling af store, rentable godskomplekser. Og købmænd skaffede sig indtjening ikke blot for at dække forbrug, men de arbejdede energisk på at tilegne sig så mange værdier som muligt gennem deres virksomhed, så vel værdigenstande som værdipapirer (gælds- og pantebreve) og ejendomme. Da dette bl.a. på grund af

den tekniske udvikling kun for en lille del kunne ske gennem en egentlig kapitalistisk udbytning gennem vareproduktion med udnyttelse af lønnet arbejdskraft, skete det gennem handels- og pengeomsætning, udleje af ejendomme m.m. Omsætningens betydning som formueskabende faktor må hér klart understreges. Væsentlige dele af købmændenes virksomhed har dog været udført af lønnet arbejdskraft, af købmandstjenere og tjenestefolk; på visse områder, når det gælder f.eks. landbrugsproduktion, har købmændene yderligere benyttet sig af lønarbejdere, der har deltaget i produktiv virksomhed, hvilket også gælder i tilfælde, hvor købmændene gennem det såkaldte forlagssystem har forsynet håndværkere som snedkere, guldsmede, vævere, maltgørere osv. med råvarer til en produktion, som de selv har aftaget til brug i egen omsætning. Det vil derfor ikke være rigtigt at hævde, at arbejdskraften i dette samfund, i modsætning til det senere kapitalistiske, endnu ikke er blevet en vare.²

Ved placeringen af det behandlede samfund i en større sammenhæng kan det være nyttigt at betragte den diskussion, der ud fra europæiske forhold har været ført om den såkaldte *Det syttende århundredes krise*. Det er vel ikke på nogen måde godtgjort, at der skulle være tale om en fælles krise med fælles årsag eller årsager for de mange europæiske lande, der har været genstand for diskussionen. Alligevel forekommer det, at et par af diskussionsdeltagerne har gjort opmærksom på en række relevante sammenhænge og forhold.³

En af krisebegrebets fædre, den engelske historiker *E.J. Hobsbawm*, har set krisetegnene som udtryk for en kapitalismens krise. Når 1500årenes kapitalistiske udvikling, der var tydelig på flere områder, ikke fortsatte direkte i 1700årenes industrielle revolution, men først skulle opleve et tilbageslag, skyldtes det, at der i denne periode fandt et sidste opgør sted mellem feudalisme og kapitalisme. Kapitalisterne kunne ikke gennembyrde den feudale samfundsstruktur, men blev i stedet parasitter på denne. Størsteparten af befolkningerne levede på landet, selvforsynende og på et eksistensminimum; der var intet købedygtigt marked for en stor masseproduktion; der var ingen mulighed for at hente en stor profit ved et stort salg af billigere varer med en lille fortjeneste pr. enhed, men man måtte satse på en luksusproduktion for en lille overklasse. I krisen selv lå imidlertid mulighederne for dens overvindelse; der foregik en koncentration inden for landbrug, industri og manufakturer og en dermed sammenhængende koncentration af kapital, en udvikling, der fremmedes af flere landes merkantilistiske politik.

Om der virkelig på denne måde var tale om en kapitalismens krise, kan være vanskeligt at eftervise. Men problemstillingen synes at kunne knyttes til en forklaringsmodel, der er opstillet af en anden hoveddeltager i diskussionen.

Den engelske historiker *H.R. Trevor-Roper* har lagt hovedvægten på de politiske forhold og set det 17. århundredes krise som en krise i forholdet mellem stat og samfund; man får en række oprør og revolutioner, fordi renæssancestatens, hoffets, stadigt ekspanderende bureaukrati efterhånden medførte så store udgifter, at de ikke kunne bæres af befolkningen, landet, da man fra begyndelsen af 1600årene fik økonomisk tilbagegang, og da fredsperioden i århundredets første årti atter afløstes af krig.

Trevor-Ropers stat/samfund-model har været stærkt kritiseret bl.a. for at være for snæver, hvilket han med rette selv har afvist som en misforståelse. Betragter man begreberne tilstrækkeligt bredt, synes modellen, kombineret med Hobsbawms opfattelse af forholdet mellem feudalisme og kapitalisme og koncentrationstendenserne at kunne forklare de forhold og den udvikling, man kan iagttage i Ribeområdet og det øvrige danske samfund.

Den danske renæssancestat omfattede foruden kongen og hoffet regeringsapparatet, både centralforvaltningen i København og lokalforvaltningen ud over landet, herunder lensadministrationen, samt hæren og flåden. Dette statsapparat finansieredes af befolkningens skatter, af indtægterne af krongodset og af toldindtægterne, herunder den betydningsfulde Øresundstold.

Op gennem 1600årene kan man, som vi har set, iagttage en stadig vækst i dette statsapparats aktivitet, udtrykt bl.a. i den stadig voksende masse af administrative akter og de stadig voksende statsudgifter. Som hovedårsag hertil kan man se Christian 4.s udenrigspolitik, hans engagement i Nordtyskland og i modsætningsforholdet til Sverige, og de heraf følgende troppe- og flåderustninger, fæstningsbyggerier og krige. Stadig større midler gik gennem skatterne og toldafgifterne fra befolkningen, samfundet, til staten. Heraf fulgte økonomisk stagnation, eller endog nedgang, der forøgedes ved de udefra påvirkede konjunkturer for afsætningen af danske landbrugsprodukter, ligesom også af ødelæggelserne under krigenes fjendtlige besættelser og skatteudskrivninger, materielt og økonomisk såvel som befolkningsmæssigt, det sidste understreget med folketabet på grund af pestepidemien under Karl Gustav-krigene.

Med væksten i statsapparatets udgifter og den økonomiske udvikling fulgte en koncentration. Man fik en koncentration omkring statsapparatets hovedsæde, København, der voksede fra 25.000 indbyggere omkring 1630 til 41.000 i 1672. Man fik en koncentration af handelen omkring enkelte store københavnske og fremmede købmænd, der som statsleverandører oparbejdede millionforretninger, der lå langt ud over det, danske provinskøbmænd kunne præstere. Man fik en koncentration af skibsfarten omkring den københavnske handelsflåde. Og man ser tilsvarende en koncentration inden for godsbesiddelsen, hvor gennemsnitsbesiddelsen for de store godsejere steg, mens den faldt for de mindre.

Den økonomiske udvikling, man ser i Ribe-området i årtierne forud for 1660, er på mange måder parallel. Også hér ser man krisen, følgerne af prisudviklingen, af krigene, af statsmagtens og statsudgifternes ekspansion på bekostning af befolkningen. Også her ser man koncentrationstendenser, således inden for oplandsadelens godsbesiddelse og i byens økonomiske liv, hvor der bliver forholdsvis færre velstående, og hvor den vigtige, men nedadgående øksnehandel koncentrerer på færre hænder. De store modsætninger, økonomiske og sociale såvel som politiske, der var slående også i renæssancens samfund, var ikke blevet mindre.

